

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO

ŠPELA URH

ETNIČNO OBČUTLJIVO SOCIALNO DELO Z ROMI

DOKTORSKA DISERTACIJA

Ljubljana, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO

ŠPELA URH

ETNIČNO OBČUTLJIVO SOCIALNO DELO Z ROMI

DOKTORSKA DISERTACIJA

MENTORICA: RED. PROF. DR. DARJA ZAVIRŠEK

Ljubljana, 2009

Doktorska naloga je posvečena socialnim delavkam in socialnim delavcem, ki naj jim omogoči razumeti rasizem v njegovi popolnosti in ponudi etnično občutljive pristope za njegovo preseganje.

ZAHVALA (acknowledgement /zahvalino)

... mentorici, red. prof. dr. Darji Zaviršek za povabilo na Katedro za skupnostno skrb (kasneje smo jo skupaj preimenovali v Katedro za proučevanje družbene pravičnosti in družbenega vključevanja). Tu je bil zame prostor, kjer sem imela priložnost vplivati na akademizacijo etnične občutljivosti v študij socialnega dela (oblikovanje magistrskega študija Socialno vključevanje in pravičnost na področju hendikepa, etničnosti in spolov, organizacija prve mednarodne konference in zbornika na temo Ethnicity in Eastern Europe – A challenge for social work education, izvedba prvega strokovnega seminarja za socialne delavce Antirasistično socialno delo z Romi itd.). Hvala za številne priložnosti in diskusije, kjer smo se skupaj soočale z rasizmi in delovale za njihovo preseganje. Vse to je bilo zame pomemben vir učenja in tudi priložnost za razvijanje osebne antirasistične naravnosti. Hvala za intelektualno in moralno podporo med celotnim podiplomskim izobraževanjem in v času pisanja doktorske naloge.

... red. prof. dr. Gabi Čačinovič Vogrinčič in red. prof. dr. Mirjani Nastran Ule, članicama komisije na doktorskih seminarjih, za pripombe, ki so obogatile končni izdelek.

... sodelavkam in sodelavcem na Fakulteti za socialno delo, ki so mi bili v veliko oporo pri soočanju in preseganju spremljajočih stresov. Hvala delavcem knjižnice, ki so mi v zadnjih mesecih nastajanja doktorske naloge omogočili nemoten dostop do potrebne literature in arhivskega gradiva. Hvala predvsem Jelki Zorn za teoretske posvete. Hvala tudi Petri Videmšek, da je skrbela za energetske vnose ter za nenehno vzbujanje občutka, da bom zmogla.

... mojemu »angleškemu učitelju« Tarsemu Singh Cooner iz Univerze v Birminghamu, kjer sem imela priložnost študirati in osmišljati svojo doktorsko tezo, ponotranjiti koncepta etničnosti in različnosti ter ju umestiti v študij socialnega dela v Sloveniji. (... *“to my English teacher” Tarsem Singh Cooner from Birmingham University in UK, where I had an opportunity to study for nine weeks and with his support internalized and brought the ethnicity and diversity concepts in Slovenian education for social work.*)

... sogovornicam in sogovornikom, ki so kakorkoli prispevali k nastajanju doktorske naloge, predvsem socialnim delavkam in socialnim delavcem, s katerimi sem opravila intervjuje.

... Romom, ki so z mano delili dobre in slabe izkušnje. (*...pe Romenge, kaj manca delinene lačhe i slabo izkušnjo.*)

... moji teti Barici Črnič za poglobljeno lektoriranje doktorske naloge, kar je bila tudi priložnost za najina pogosto smeha polna srečanja.

... moji prvi družini (mami in očetu) za vso skrb, podporo in varstvo bolnega otroka, da sem lahko nalogo končala.

... moji mladi družini (Janu in Vidu), brez katere naloga ne bi imela tako velike osebne vrednosti. Hvala vama za pozitivno energijo. (*Tam še eeeen tatn!*)

PREDGOVOR

Proces pisanja doktorske naloge mi je pomenil »igro« oz. proces, katerega cilji so se neprestano spreminjali. Poleg neprestanih vprašanj o lastnem intelektualnem prispevku izdelati nalogo, ki bo relevantno prispevala k razvoju znanosti na področju socialnega dela, sem se v tem času pogosto spraševala, ali bom kos tako zahtevni nalogi, ali bom dosegla želeni prispevek in zahtevano raven znanstvenosti doktorske naloge. Igra torej v tem pogledu ni bila zabava, kajti delo je bilo težko. Kljub temu mi je bilo delo v izziv, saj so se cilji naloge neprestano spreminjali. Kar se mi je kot dobra zamisel zdelo danes, se je čez nekaj dni ali tednov izkazalo kot nezadovoljivo, nezadostno. Soočala sem se z neprestanim procesom osebne intelektualne rasti, napredka, pogosto sem imela občutek, da nisem vedela, kje naj se ustavim. Ob delu, ki je nastalo, sem spoznala, da je ena od ključnih spretnosti doktorske študentke in doktorskega študenta¹ tudi v sposobnosti lastnega časovnega upravljanja in lastnih spodbud.

Od septembra do novembra 2005 sem bila na devet tedenskem študiju na Univerzi v Birminghamu, ki ga je financirala Fakulteta za socialno delo v okviru programa Leonardo da Vinci. Študij je zame osebno prišel ravno v pravem času, ko sem iskala literaturo o antirasistični perspektivi v socialnem delu. Velika Britanija velja za »zibelko« antirasistične teorije, prav tako pa sem dobila vpogled v izobraževanje za socialno delo s poudarkom na učenju in delu z etničnimi skupinami. V tem času mi je v roke prišla tudi knjiga nekoliko starejšega datuma, a zato nič kaj manj uporabna, z naslovom *How to get a PhD*² (Phillis, Pugh 1989), v kateri avtorja opisujeta mnoge podobne izzive in dileme, s katerimi sem se tudi sama srečevala v času nastajanja doktorske naloge. Knjiga je bila zame olajšanje, saj sem dobila ob branju odgovor, da sta intelektualni in emocionalni stres doktorskih študentov nekaj povsem pričakovanega in tudi nekaj, kar je možno preseči.

Od odločitve za temo in med nastajanjem doktorske naloge sem bila prepričana, da delam inovativno nalogo, ki bo pomembno prispevala k bolj etnično občutljivi praksi socialnega

¹ V doktorski nalogi se prepletata ženski in moški spol. Čeprav so socialne delavke, s katerimi smo opravili intervjuje, predvsem ženske, v nalogi včasih nagovarjamo oba spola, včasih pa samo ženskega ali samo moškega, ne da bi pri tem izključevali nenagovorjenega.

² Kurziva označuje navedke v tujih jezikih. V doktorski nalogi označuje tudi citate, ki jih izražajo različni sogovorniki, ki smo jih intervjuvali, ali pa se z njimi naključno pogovarjali.

dela v Sloveniji. V juniju 2008 smo s sodelavkami »Katedre za proučevanje socialne pravičnosti in vključevanja na področju hendikepa, spola in etničnosti« organizirale prvi strokovni seminar o antirasističnem socialnem delu. Na povabilo k sodelovanju se je odzvala tudi ena od starejših socialnih delavk z besedami, ki so me še dodatno opolnomočile in zavezale k nadaljevanju dela:

Sporočam vam, da sem osebno zadovoljna, ker se lotevate tematike, ki je v današnji družbi, predvsem pa v okolju, kjer delamo, zelo aktualna. Sama sem delala dolgo časa, kar 37 let, z Romi in za Rome, vendar sem doživela skupaj z njimi tudi veliko krivic, ki so se jim zgodile. Tudi sedaj, ob vseh milijonih, ki jih za Rome namenja država, ugotavljam, da je osnovni namen povečati kontrolo nad njimi, namesto da bi jim nudili človeško pomoč. Na žalost je zelo močna težnja občine in države, da tudi CSD pomaga izvajati neko obliko represije nad njimi. Zato se mi zdi toliko bolj pomembno, da bi se strokovni delavci usposabljali za socialnodelovno delovanje, ker bi na ta način lahko bolj samozavestno zagovarjali svoja stališča in tudi Romom zagotavljali tako pomoč, ki jim omogoča ohranjati človeško dostojanstvo. Sama odhajam v letošnjem letu v pokoj, vendar z lažjim srcem, ker tudi fakulteta temu področju posveča večjo pozornost in bodo strokovni delavci imeli pri svojem strokovnem ravnanju več opore, kot smo je imeli doslej (socialna delavka in direktorica CSD, 37 let delovnih izkušenj na področju socialnega varstva v kraju, kjer živi večje število Romov).

KAZALO

PREDGOVOR.....	6
SEZNAM TABEL.....	12
SEZNAM SLIK.....	13
SEZNAM GRAFIKONOV	14
1 UVOD.....	15
2 TEORIJE SOCIALNEGA DELA	22
2.1 Pluralnost teorij socialnega dela.....	22
2.2 Pregled pomembnejših modelov in teorij socialnega dela	23
2.2.1 Tradicionalne teorije socialnega dela	24
2.2.2 Moderne teorije socialnega dela.....	25
2.2.3 Postmoderne teorije socialnega dela	27
2.2.4 Sodobni pogled na teoretske okvirje v socialnem delu	29
2.3 Antirasistična teorija in njen razvoj v socialnem delu.....	32
2.4 Definicija antirasistične perspektive v socialnem delu.....	35
3 DRUŽBENO USTVARJANJE ROMOV KOT »ETNIČNE SKUPINE«.....	41
3.1 Etničnost kot rezultat medskupinskih odnosov	41
3.2 Rasizmi z »rasami« in rasizmi brez »ras«	47
3.3 Romi – etnična skupina ali »rasa«?	50
3.4 <i>Ti mi povej, kaj je romska kultura!</i>	51
3.5 Diskriminacije in zatiranje Romov.....	53
3.5.1 Družbena kategorizacija	55
3.5.2 Marginalizacija	59
3.5.3 Nevidnost.....	61
3.5.4 Dehumanizacija	62
3.5.5 Obtoževanje.....	63
3.6 Odzivi Romov na rasno diskriminacijo.....	64
3.6.1 Prikrivanje romske identitete.....	64
3.6.2 Socialno psihološki odzivi Romov na rasno diskriminacijo	67
4 KONTEKSTUALIZACIJA POLOŽAJA ROMOV V SLOVENIJI.....	72
4.1 Mehanizmi izključevanja Romov na strukturni ravni	73
4.1.1 Zgodovinska perspektiva družbenega ustvarjanja Romov kot etnično »drugih«	

4.1.2	Prvi poskusi asimilacije ciganov na Slovenskem.....	75
4.1.3	Zamolčani genocid Romov v drugi svetovni vojni	77
4.1.4	Poskusi »reševanja romskega vprašanja« v času po drugi svetovni vojni	79
4.1.5	Aktualni dominantni diskurzi etničnosti	82
4.2	Mehanizmi izključevanja Romov na kulturni ravni	101
4.2.1	Etnični stereotipi in predsodki.....	102
4.2.2	Etnični humor	106
4.2.3	Medijske podobe	107
4.2.4	»Nimbizmi«.....	108
4.3	Mehanizmi izključevanja Romov na osebni ravni	110
5	METODOLOGIJA	114
5.1	Osebni vzgibi za izbor raziskovalne teme	114
5.2	Raziskovalni problem doktorske disertacije.....	117
5.3	Kvalitativno raziskovanje	118
5.4	Populacija in vzorčenje skozi večmetodični raziskovalni pristop	120
5.5	Utemeljena teorija in diskurzivna analiza	132
6	ETNIČNA OBCUTLJIVOST V SISTEMU IZOBRAŽEVANJA ZA SOCIALNO DELO V SLOVENIJI	137
6.1	Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu	137
6.1.1	Spominjanja o vplivu komunistične/socialistične družbenopolitične ureditve na odsotnost etničnega diskurza v socialnem delu.....	141
6.1.2	Odsotnost koncepta etničnosti v študijski literaturi »starega« izobraževalnega programa za socialno delo	143
6.1.3	Odsotnost koncepta etničnosti v raziskavah »starega« izobraževalnega programa za socialno delo (Analiza diplomskih nalog od leta 1964 do konec leta 1991) 145	
6.2	<i>Cigani ne jočejo!</i> - Vpliv »romološke« literature na etnični diskurz v socialnem delu 149	
6.3	Vrednoteno usmerjena praksa socialnega dela z Romi	154
6.4	Prvi odzivi na vprašanja o etničnih skupinah na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji.....	160
7	SOCIALNO DELO MED SOCIALNIM IZKLJUČEVANJEM IN VKLJUČEVANJEM (ROMOV).....	173

7.1	Uvod	173
7.2	Socialno vključevanje kot poglobitno načelo sodobne definicije socialnega dela .	175
7.3	Razpetost socialnega dela med vplivom socialne politike in avtonomnostjo stroke	178
7.3.1	Vloga administrativnega socialnega dela pri ohranjanju in ustvarjanju socialne izključenosti.....	185
7.3.2	Denarne socialne pomoči kot poglobitni ukrep reševanja socialne problematike	192
7.3.3	Odsotnost socialnega dela v (romski) skupnosti in njegova nadzorna vloga .	197
7.4	Institucionalni rasizem na področju socialnega dela z Romi	204
7.4.1	<i>Socialno delo z Romi ni delo, ki si ga izbereš, to je delo, ki ga dobiš, če zadnja prideš.</i> - Institucionalna marginalizacija Romov v socialnem delu	205
7.4.2	Socialno omejevanje in pogojevanje pravice do DSP.....	207
7.4.3	Rasistični diskurz v socialnem delu.....	215
7.5	Kako presegati institucionalni rasizem v socialnem delu?.....	221
8	ETNIČNO OBČUTLJIVO SOCIALNO DELO	224
8.1	Uvod	224
8.2	Razvoj etnične občutljivosti v socialnem delu v svetu.....	225
8.3	Model etnično občutljivega socialnega dela.....	227
8.4	Zaključek	243
9	SKLEP	248
10	SEZNAM CITIRANE LITERATURE	256
	Seznam zakonodaje	281
	Internetne strani	281
	Seznam časopisnih člankov	282
	Seznam študijskega gradiva »starega« izobraževalnega programa.....	283
	Seznam diplomskih nalog o Romih.....	286
	STVARNO KAZALO	291
11	IMENSKO KAZALO	295
12	POVZETEK V SLOVENSKEM JEZIKU	297
13	ABSTRACT	308
	PRILOGA 1	319
	PRILOGA 2.....	320

PRILOGA 3.....	321
PRILOGA 4.....	322

SEZNAM TABEL

Tabela 2.1 Antirasistična načela v socialnem delu.....	40
Tabela 4.2 Število Romov v Sloveniji po podatkih CSD.....	85
Tabela 5.3 Večmetodičnost raziskovanja.	131
Tabela 6.4 Diplomске naloge z romsko tematiko.	146
Tabela 6.5 Prve objave o antirasističnem in etnično občutljivem socialnem delu v strokovni reviji Socialno delo.....	162
Tabela 7.6 Poglavitni cilji strokovnega socialnega dela.....	177

SEZNAM SLIK

Slika 3.1 Interakcija med diskriminacijami in zatiranjem (prirejeno po Neilu Thompsonu 2003).....	54
Slika 3.2 Procesi diskriminacije.	55
Slika 4.3 Državni ukrepi, ki vzdržujejo strukturni oz. institucionalni rasizem do Romov. ...	101
Slika 4.4 Analiza mehanizmov, ki vplivajo na socialno izključenost Romov na treh ravneh (osebna, kulturna in strukturna).....	113
Slika 7.5 Upravni postopek uveljavljanja pravice do DSP.....	196
Slika 8.6 Model etnično neobčutljive prakse socialnega dela.	246
Slika 8.7 Model etnično občutljive prakse socialnega dela.....	247

SEZNAM GRAFIKONOV

Grafikon 6.1 Število vseh predmetov, ki vsebujejo teme o etničnosti v študijskih letih od 1995 do 2007.	169
Grafikon 7.2 Delež sklenjenih pogodb o aktivnem reševanju socialne problematike glede na število Romov vlagateljev DSP na posameznih CSD.	209
Grafikon 7.3 Delež Romov, vlagateljev DSP, ki prejemajo DSP v funkcionalni obliki.	214

1 UVOD

V zadnjem času nestrpnost do Romov³ narašča. Eden od pokazateljev te nestrpnosti so tudi diskriminacije in prakse socialne izključenosti,⁴ ki se kažejo na številnih področjih. Od leta 1991 naprej, še posebej v času, ko je Slovenija pristopala k članstvu v Evropski uniji, je za državo postalo pomembno varstvo manjšinskih pravic in s tem povezane diskusije o položaju Romov v njej. Še posebej v letih 2001 in 2002, ko je Zavod za odprto družbo tudi v Sloveniji, poleg ostalih članic ter takratnih pridružiteljic se članic Evropski uniji, naročil raziskavo o položaju romske manjšine v državi in o izvajanju programov za izboljšanje njihovega položaja, se je zanimanje za Rome okrepilo tudi na raziskovalnem področju. Ugotovitve kažejo na kompleksno in večdimenzionalno socialno izključenost Romov v Sloveniji (Zaščita manjšin 2001, 2002; Rupnik 1999; Zaviršek, Škerjanc 2000; Kodila 2001; Urh 2002; Welle 2003; Mišič 2004; Medic Tomič 2006; Andrič 2007; Hribar 2007). Tudi raziskave mednarodnih inštitucij, kot sta Zavod za odprto družbo in Evropski center za pravice Romov (ERRC), so potrdile, da so Romi ena od etničnih skupin v Sloveniji, ki se sooča s socialno izključenostjo na več področjih vsakdanjega življenja.

³ V tekstu uporabljamo oba pojma - cigani in Romi, vendar ne kot sinonima. Pojem »cigani« uporabljamo premišljeno za skupine ljudi, ki so bile v času prvih naseljevanj z Indijske podceline v Evropo označene kot take. Ime se je razširilo že v zgodnjem srednjem veku. Romi pa v tekstu predstavljajo oznako za ljudi, ki govorijo romski jezik in se sami tako imenujejo. V doktorski nalogi uporabljamo izraz »Romi« kot splošno uveljavljeno pojmovanje, pri čemer pa ne zagovarjamo ideje o homogenosti populacije, saj Romov ne želimo rasizirati. Tudi Fonseca (2007) meni, da poimenovanje »Cigani« ali »Romi« ni verodostojen odsev tega, kako se vidijo sami, temveč je družbeni odsev, tj. kako jih vidijo ljudje, ki jim ne pripadajo. Še posebej, ko govorimo o javnih diskurzih, ohranimo oznako »cigan«, praviloma pa uporabljamo poimenovanje »Romi«. Prav tako pa se obe poimenovanji pojavljata tudi med Romi.

⁴ Socialno izključenost povzročajo izključevanje skupin iz obstoječih družbenih procesov, razločevalski, sovražni, rasistični govor. V evropskem prostoru zasledimo več sinonimov za socialno izključenost, kot na primer izoliranost, marginaliziranost, segregiranost (Madanipour *et al.* 2003; Giddens 2005). Pri definiranju koncepta socialne izključenosti se pojavljajo različne definicije (Madanipour *et al.* 2003; Deakin *et al.* 1995; Zavratnik Zimic 2000; Trbanc 1996), kar mnogi izpostavijo kot težavo, saj veljajo različne uporabe pojma v različnih kontekstih. Gre za kompleksen, širok in večdimenzionalen koncept, v čemer pa Trbanc (1996: 289) vidi tudi prednost, »[...] saj je le tako mogoče pokriti različne dimenzije in oblike istega pojava«. Socialna izključenost pomeni biti v položaju z manjšim dostopom do možnosti, ki jih ima večina. Večina avtorjev najpogosteje razčleni koncept na tri dimenzije: ekonomska, družbena in politična dimenzija socialne izključenosti. Socialno izključenost razumemo kot stanje omejenega dostopa do virov, ki je pogosto posledica določene pripadnosti (npr. pripadnost spolu, starosti, verski pripadnosti, spolni usmerjenosti, narodnostni pripadnosti, družbenemu statusu, zdravstvenemu stanju, materialnemu položaju itd.). Romi so ena izmed najbolj izključenih, osovražanih in zatiranih družbenih skupin v Sloveniji.

Večina Romov v Sloveniji živi tako v socialni⁵ kot tudi v materialni revščini. Njihove občutene potrebe⁶ se kažejo predvsem v pomanjkanju hrane, oblačil, hišnih pripomočkov (posoda, omarice, vzglavniki, pokrivala ipd.), kar je v tesni povezavi z njihovo visoko stopnjo brezposelnosti. Rominja srednjih let iz Bele krajine je pripovedovala, kako živi v slabih razmerah, da pogosto brska po smetnjakih, kjer išče hrano in druge uporabne stvari. Druga mlada Rominja z Dolenjske, mati treh otrok, ki skupaj s partnerjem živijo na 14 kvadratnih metrih površine, je pripovedovala:

Jaz z otroki spim na postelji, mož pa na tleh. Kaj je to življenje? Meni ni njih težko enega po enega umivat. Samo znaš kaj, mali je že toliko star, 12 let, da se neče več kopat, če smo vsi noter. Moramo it ven, mala se noče niti več sleči v istem prostoru. Pa sem tudi socialni rekla, da ima mala psihične probleme. Sedaj smo jo prosili za šporhat, pa je rekla, da ne, da ona dobavnic ne daje več.

Potreba po ureditvi materialnega, eksistencialnega položaja se kaže kot prioriteta občutena potreba Romov. Vendar Romi od socialnih služb Romi ne pričakujejo le materialne pomoči, temveč izražajo tudi potrebo po pomoči pri iskanju zaposlitve (pisanje prošenj, spremljanje na razgovor, posredovanje pri iskanju zaposlitve), po primerni podpori pri urejanju bivalnih razmer (priskrba gradbenega materiala in gospodinjskih pripomočkov, podpora pri pogajanjih z občino) ter organiziranju učne pomoči predšolskim in šolskim otrokom (učenje slovenskega jezika).

⁵ Socialna revščina Romov se kaže predvsem v redkih socialnih stikih z večinsko, neromsko populacijo, redkih pristočasnih dejavnostih, ki jih izvajajo ali pa se jih udeležujejo izven romskega naselja (kino, gledališče, koncerti) ipd.

⁶ Bradshaw (v Culpitt 1992: 59) je opredelil tipologijo potreb, ki temelji na empiričnih meritvah potreb: normativne, občutene, izražene in primerjalne potrebe. **Normativne potrebe** so tiste, ki jih določajo strokovnjaki od zgoraj navzdol glede na določene standarde. Te niso nujno odraz potreb različnih skupnosti, katerih potrebe se skozi čas in različne izkušnje spreminjajo. **Občutene potrebe** temeljijo na zaznavanju posameznikove potrebe. Pogosto so v korelaciji s subjektivnimi željami posameznika. Potemtakem občutene potrebe v socialnih službah pogosto predstavljajo nezadostno merilo dejanskih, realnih potreb uporabnikov. **Izražene potrebe** so najpogostejše tiste, ki se sprevržejo v dejavnosti. To so potrebe, ki zahtevajo določeno storitev. O **primerjalnih potrebah** pa govorimo takrat, ko posameznike ali skupine, ki so prejemniki storitev, uporabimo kot referenčno točko za podobne posameznike ali skupine, ki storitev ne dobijo. Culpitt (*ibid.*) prepoznava vse štiri tipe potreb v medsebojni povezanosti. Če po avtorju povzamemo prednosti posameznih potreb, potem mora ocena potreb temeljiti na oceni v določenem družbenem kontekstu, ki bi jo izvedli zunanji, objektivni raziskovalci, ter tisti, ki temelji na uporabnikovi definiciji lastnih, tj. občutenih, izraženih potreb.

Kljub pluralnosti teorij v socialnem delu se doktorska naloga osredotoča predvsem na eno, tj. antidiskriminatorno oz. antirasistično⁷ teorijo (Dominelli 1988; Payne 1997; Thompson 1995, 2001). Temelji na odpravljanju predsodkov, negativnega odnosa in neenake obravnave ljudi zaradi etnične oz. »rasne« pripadnosti. Od socialnih delavcev se pričakuje občutljivost za vse vrste diskriminacij in zavzetost, da se jim uprejo in na njih opozarjajo. Z izpostavljanjem omenjene teorije pa nikakor ne želimo pomanjševati vpliva in pomembnosti ostalih teoretskih usmeritev.⁸ Pri lastnem aktivističnem delu z Romi⁹ sta se koncept krepitve moči (Dragoš 2005) in metoda opolnomočenja (Zaviršek *et al.* 2000) potrdila kot pomembna delovna koncepta. Skozi lastno izkušnjo smo vse bolj razumeli tudi sporočilo Leide Schuringe¹⁰ (2005), da je aktivna udeležba pripadnikov etničnih skupin poglaviti instrument za integracijo med različnimi kulturami. Vendar smo se v doktorski nalogi zavestno in premišljeno osredotočili na poglobljeno analizo praks socialnega izključevanja ter rasizmov in predsodkov do Romov v socialnem delu. Prepoznavanje in razumevanje izključevanja in rasizmov, čemur Devore in Schlesinger (1999) rečeta »etnična realnost«, velja namreč za prvi in ključni korak antirasističnega in etnično občutljivega socialnega dela (Dominelli 1988; Thompson 2001; Devore, Schlesinger 1999). Izbor teorije je bil zavesten in je temeljil predvsem na poznavanju položaja socialne izključenosti in pogostih rasističnih dejanj, ki jih doživljajo Romi. Prav tako je o odločitvi za antirasistično teorijo botrovala zavest o tem, da se v socialnem delu pogosto teme o rasizmih skrivajo v konceptih različnosti, multikulturalizma, antidiskriminacije, kar pomeni, da odkriti govor o rasizmih velja za občutljivo temo. Posledično se antirasistična teorija v stroki socialnega dela v Sloveniji še ni uveljavila,

⁷ V literaturi se pogosto pojavljata pojma antirasistična in antizatiralska perspektiva. Pojma sta pogosto v rabi izmenjave kot sinonima, nekateri avtorji pa ju razumejo ločeno (Darlymple, Burke 1995; Dominelli 2002a; Braye, Preston Shoot 2003; Thompson 2003). Vendar je »antizatiranje« kot krovni naziv za skupno poimenovanje vseh pristopov, ki se osredotočajo na procese diskriminacij, neenakosti in rasizmov, po mnenju nekaterih avtorjev (Razack 2002; Payne 2005) preveč splošen, saj zabriše specifične pristope in poudarke vsakega posameznega antidiskriminatornega pristopa (kot je npr. feministično socialno delo, antirasistično socialno delo itd.). Zaradi tega smo se odločili v doktorski nalogi uporabljati pojem »antirasizem«, ki jasno odraža, da se dejanja nanašajo na preseganje neenake obravnave na podlagi »rase« oz. etničnosti, kar je bil tudi predmet naše raziskave.

⁸ V socialnem delu je stalno prisoten dualizem - po eni strani pomoč posamezniku ali ogroženim skupinam, po drugi strani pa reformna prizadevanja za večjo družbeno blaginjo. Ta nerazrešena vprašanja odsevajo v modelih, metodah in temeljnih prvinah socialnega dela, kar pomeni, da se stroka vedno znova vrača k njim (Milošević Arnold, Poštrak 2003).

⁹ V času nastajanja doktorske naloge sem aktivno sodelovala pri projektu Ustvarjanje strategij za preprečevanje in preseganje socialne izključenosti Romov v Grosupljem, kjer sem z mag. Simono Žnidarec Demšar, študenti različnih letnikov Fakultete za socialno delo in z Romi iz lokalnega okolja sodelovala z namenom izboljšanja njihovega družbenega položaja. Več o projektne delu v poglavju 6.4 Prvi odzivi na vprašanja o etničnih manjšinah na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji.

¹⁰ Leida Schuringa je aktivistka na področju medkulturne integracije na Nizozemskem, še posebej v mestu Rotterdam, ki je eno od svetovnih mest z več kot 50-odstotno populacijo tujih etničnih porekel.

medtem ko je npr. v Veliki Britaniji poglavitno načelo socialnih delavcev za delo v večkulturni družbi. Gledano s položaja strokovnjakov je zato pomembno teoretično razumevanje konceptov izključevanja, rasizmov, etničnosti. Antirasistična teorija (Katz 1984; Dominelli 1988; Ponterotto, Pedersen 1993; Griffiths, Troyna 1995; Razack 2002) je pomemben izziv za socialno delo ob naraščajočih migracijah in novih preseljevanjih v državah Evropske unije ter drugod. Prav tako je izziv za delo s »tradicionalnimi etničnimi skupinami«.

Poleg antirasistične teorije smo se oprli tudi na sodobne teorije o etničnosti. Etničnost smo opredelili kot obliko skupinske identifikacije, pri čemer smo sledili temeljni misli Frederika Bartha ([1969] 1998) ter kasnejših del Richarda Jenkinsa (1997) in Thomasa H. Eriksena (2002), da je etnična identiteta produkt interakcij med skupinami. Avtorji sodobnih etničnih študij so opredelili stanje etničnosti kot družbeno ustvarjen politični pojem, ki sam po sebi ne obstaja, temveč obstaja v interakciji med najmanj dvema skupinama, ki se medsebojno dojemata kot različni. Poudarek je na minimalnem stiku, ki mora obstajati, saj kulturna različnost dveh skupin sama po sebi še ne ustvari etničnosti. Etničnost Romov v odnosu do Neromov se ustvarja v javnih družbenih diskurzih skozi procese kategoriziranja oz. pridajanja značilnosti Romom, ki jih navidezno ločijo od večinske skupine.¹¹ Najpogosteje so te značilnosti v binarnem nasprotju z družbeno zaželenimi in sprejemljivimi lastnostmi. Romom se pripisujejo predvsem negativne lastnosti (lenoba, neizobraženost, agresivnost, manjše intelektualne sposobnosti ipd.) (Okely 1994; Guy 1998; Erjavec *et al.* 2000; Zaščita manjšin 2001; Zaviršek 2001; Janko Spreizer 2002; Belton 2005).

Tudi sodobne teorije o rasizmu ne izpostavljajo več biološke osnove »ras«. ¹² Koncept rasizma ne temelji več na ideji bioloških »ras« glede na fenotipske značilnosti, kot je bilo to značilno

¹¹ Sam obstoj skupine ne reflektira nujno kulturnih razlik. Obstoj etnične skupine predvideva obstoj etničnih odnosov, etničnih razmerij, ta pa vključujejo vsaj dve strani. Formiranje identitete je namreč odvisno od »tistih zunaj« glede na »tiste noter« (Jenkins 1997: 10). Zato ne moremo obravnavati manjšinske skupine, ne da bi hkrati obravnavali tudi večinsko skupino, saj sta v odnosu.

¹² V doktorski nalogi besedo »rasa« zapišemo v narekovajih, saj po Franzu Boasu (1986) ta nima znanstvene osnove, kljub temu pa je močan, razširjen družbeni konstrukt s pomembnimi posledicami. Kategorizacija na podlagi barve kože ni univerzalno sprejeta, hkrati pa rasizem, ki temelji na barvi kože, ni edina oblika rasizma. Rasizmi torej niso vezani le na barvo kože, temveč opredeljujejo drugačnost, različnost, inferiornost tudi na podlagi kulturnih ter religioznih dejavnikov, telesnih posebnosti, spolne usmerjenosti. Zato je pogosto v rabi množinski izraz »rasizmi«, ki govori o večvrstnosti rasizma. O tem tudi v Sloveniji pričajo primeri antiromanizma, islamofobije, homofobije, seksizma itd. Pri identifikaciji drugačnosti torej ne gre več le za objektivni proces, kjer je vidna jasna razlika, temveč gre za pripisovanje velike pomembnosti določeni razliki. Govorimo o novem, sodobnem, kulturnem rasizmu.

za 18., 19. in zgodnje 20. stoletje, temveč na ideji kulture in kakršnega koli razlikovanja. Franz Boas ([1928] 1962) je razvil kritični odnos do opredeljevanja skupin ljudi na čiste »rase« in s tem ovrgel mit o rasni, kulturni in etnični superiornosti. Pojavila so se nova pojmovanja, kot npr. »novi rasizem« (Barker 1981 v Eriksen 2002; Bolaffi 2003), »neo-rasizem« (Balibar, Wallerstein 1991), ki pa ohranjajo idejo hierarhičnega reda različnih skupin v družbi. Sodobno pojmovanje etničnosti in tudi sodobni rasizmi bolj kot razločevalno vsebino izpostavljajo razločevalne procese, ki se kažejo v obliki nasilja, poniževanja, netolerantnosti, distance in cinizma večinskega prebivalstva oz. večinske etnične skupine do etničnih manjšin.

Eden od namenov doktorske naloge je analizirati družbena izključevanja Romov s poudarkom na izključevanju v socialnem delu. Analizo izključevanja prikažemo na modelu triravenske analize po Neilu Thompsonu (2001, 2003), tj. na osebni, kulturni in institucionalni ravni. Drugi namen doktorske naloge pa je opredelitev etnično občutljivih načel, ki prispevajo k preseganju izključevanja Romov v socialnem delu in k njihovi večji socialni vključenosti.

Doktorska naloga temelji na kvalitativni raziskavi, kjer gre za interdisciplinarno raziskovanje. Vključuje več različnih pristopov, pri čemer lahko rečemo, da gre »za več stvari naenkrat« (Denzin, Lincoln 1994: 4). Osredotočili smo se na analizo mehanizmov socialnega izključevanja in vključevanja ter na analizo rasizmov znotraj institucionalnih praks v socialnem delu. Analizirali smo delež rasističnega socialnega dela in opredelili etnično občutljiv pristop s poudarkom na antirasističnih načelih. Poglavitna metoda kvalitativnega raziskovanja je bila **delno strukturiran intervju** s socialnimi delavkami in socialnimi delavci in laičnimi delavci (t.i. terenski delavci), ki na centrih za socialno delo (v nadaljevanju CSD) po Sloveniji izvajajo podporo Romom v romskih naseljih oz. v skupnosti. Obširen del raziskave je zajemal tudi zgodovinsko perspektivo socialnega dela z Romi, kjer smo intervjuvali socialne delavke, ki so delale na področju socialnega dela z Romi pred letom 1991. Raziskava doktorske disertacije temelji tudi na **analizi zbranega etnografskega gradiva** (intervjuji in skupinski pogovori z Romi, opazovanje z udeležbo, časopisni članki o Romih, vladni programi o izboljšanju položaja Romov itd.), ki je nastajalo v času od prvega vstopa v romsko skupnost leta 2002 do konca raziskovanja za potrebe pričujoče doktorske naloge, tj. do septembra 2008. Del kvalitativne raziskave je tudi **pregled in analiza diplomskih nalog** starejšega in novejšega obdobja s področja socialnega dela z Romi v

Sloveniji. Zanimala sta nas predvsem vloga in odnos socialnih delavk in socialnih delavcev do Romov. Zatiranje in socialno izključenost lahko najboljše razumemo, če prisluhnemo ljudem, ki imajo izkušnjo zatiranja in socialne izključenosti. Zato je pomemben del kvalitativnega raziskovanja obsegal **individualne in skupinske pogovore z Romi**, predvsem s tistimi, ki so uporabniki socialnovarstvenih storitev. Z doktorsko nalogo smo želeli pokazati na družbenopolitične vplive, ki so prispevali k etnični (ne)občutljivosti, tudi na področju izobraževanja za socialno delo. Eno od raziskovalnih vprašanj se je nanašalo na vpetost koncepta etničnosti v študij socialnega dela. Raziskovanje smo si zastavili na dva načina, tj. **analiza dostopne obvezne in izbirne študijske literature** od leta 1955 do leta 1992¹³ (iskanje tem, ki so odpirale diskurz etničnosti v socialnem delu) ter **anketni vprašalnik po internetu za pedagoške delavce na Fakulteti za socialno delo** (o vpetosti koncepta etničnosti v učne načrte pri posameznih predmetih).

V raziskovanju smo sledili triangulaciji (Berg 1989; Baker 1994; Creswell 1998; Flick 2006) v dveh pogledih. Prvič, sledili smo metodični triangulaciji, kar pomeni, da smo na raziskovalno vprašanje odgovorili s pomočjo uporabe več različnih virov in raziskovalnih metod. Triangularnosti smo sledili tudi pri analizi podatkov, ko smo uporabili dve različni metodologiji, tj. utemeljeno teorijo (Glaser, Strauss 1967) in diskurzivno rasno analizo (Wetherell, Potter 1992). Tako smo s pomočjo več različnih virov, metod in teorij opredelili novo znanje o etnično občutljivem socialnem delu.

Ko smo pričeli izvajati intervjuje, smo prišli do spoznanja, da je praksa socialnega dela z Romi večkrat neobčutljiva do izraženih potreb Romov in pogosto temelji na etničnih predsodkih ter rasističnih odzivih. Že ko smo se odločali za izbrano temo doktorske naloge, smo se spraševali, kako napisati korektno kritiko socialnega dela z Romi v Sloveniji, da ne bi bila vzeta kot kritika oz. žalitev socialnih delavk in socialnih delavcev. V zadrego nas ni spravljalo to, da smo se s socialnimi delavkami in socialnimi delavci, ki imajo večletne izkušnje dela z Romi, osebno srečali in poglobljeno pogovarjali, se od njih tudi veliko naučili, temveč spoznanje, da bo naša kritika vzeta kot osebni napad na te osebe. Vendar to ni bil naš namen. Kljub njihovim mnogim dobrim namenom, kar pa za antidiskriminatorno prakso ni

¹³ Leta 1955 je bila ustanovljena prva šola za socialno delo v Sloveniji. Do leta 1992 je šola izvajala višji program, leta 1992 pa se je preoblikovala v visoko šolo in kmalu začela izvajati fakultetni program. Pomembna ločnica je tudi leto 1991, ko je nastala nova država, samostojna Republika Slovenija. Po novi ustavi so Romi postali priznana etnična skupnost in naj bi po zakonu imeli poseben status.

dovolj, menimo, da zahteva njihovo delo kritičen premislek. Ravno tu smo našli potrditev, da je potreben analitični pregled strokovnih spoznanj in praks. Ker na področju socialnega dela ne obstaja teorija o etnično občutljivem socialnem delu, je namen doktorske naloge prispevati k zapolnitvi te praznine in omogočiti učenje tudi ostalim socialnim delavkam in socialnim delavcem.

Temeljna načela socialnega dela so zagotavljanje socialne pravičnosti, spoštovanje človekovih pravic in preseganje zatiralnih praks (Globalni standardi 2004). Pričujoča doktorska disertacija predstavlja za socialno delo v Sloveniji temeljna znanja, potrebna za etnično občutljivo prakso, ki temelji na antirasističnih načelih. Prepoznavanje in razumevanje socialnega izključevanja etničnih skupin ter njihove »etnične realnosti« je prvo načelo antirasistične in etnično občutljive prakse. Zato smo se v doktorski disertaciji osredotočili na ta vidik z namenom analize osebnih, kulturnih in strukturnih družbenih procesov, ki ustvarjajo in vzdržujejo diskriminacije do Romov, s posebnim poudarkom na analizi rasističnih praks v socialnem delu. Namen naloge je bil tudi opredelitev temeljnih načel ter primerov etnično občutljive prakse z Romi. Prav gotovo pričujoča doktorska disertacija popolnoma ne odgovori na vprašanje, kako naj ravna etnično občutljiva socialna delavka ali socialni delavec. Zagotovo pa odpira pomembno poglavje za stroko, saj reflektira pogosto skrite, nezavedne, nenamerne rasizme v odnosu socialnih služb do pripadnikov etničnih skupin. Zato lahko pričujoča doktorska naloga služi kot iztočnica za nadaljne raziskovanje in prispevek k etnično bolj občutljivi praksi na področju socialnega dela.

2 TEORIJE SOCIALNEGA DELA

2.1 Pluralnost teorij socialnega dela

Teorije so podlaga praksi, saj s tem dajejo profesiji njeno legitimnost in okvir delovanja. Za socialno delo je značilna pluralnost teorij, saj prevladuje več različnih teoretičnih sistemov (Payne 1997). Socialno delo in teorije socialnega dela se neprestano spreminjajo glede na družbene zahteve. »Teoretska gibanja« v socialnem delu, kot jih poimenuje Malcolm Payne (1997), so povzročila zavračanje oz. premik od tradicionalnih teorij, kjer je bil posameznik postavljen kot nemočni člen v procesu socialnega dela (pogosto obtožen oz. kriv za svojo socialno stisko), k antizatiralnim teorijam socialnega dela, kjer je posameznik postal ključni akter v procesu dela. To pomeni, da je vključen v procese socialnega dela (socialni delavec izhaja iz njegovih potreb in njegove definicije socialne stiske, uporablja jezik, ki je posamezniku razumljiv, vključujoč in do njega spoštljiv, spodbuja njegove vire moči in ustvarja nove, s socialnimi akcijami temelji k spremembi družbenega sistema itd.). Zgodil se je premik od osredotočenosti na terapijo k refleksiji oz., kakor to poimenuje Karen Healy (2000), od individualne patologije k družbenemu zatiranju. Premiki v smer dejavnosti, ki posegajo v družbene spremembe, so bili vseskozi prisotni v novo nastajajočih oz. uveljavljenih teorijah socialnega dela, najbolj pa so se razvili v feministični teoriji (Payne 1997; Dominelli 1997), iz katere se je razvila antidiskriminatorna oz. antirasistična teorija socialnega dela.

Mnogi avtorji primerjajo teorije socialnega dela in izpostavljajo njihove vsebinske povezave in nasprotovanja. Malcolm Payne (*ibid.*) meni, da posameznim »tipom« oz. metodam socialnega dela (socialno delo s posameznikom, socialno delo s skupino, skupnostno socialno delo, administrativno socialno delo)¹⁴ ni potrebno pripisovati določenih teorij socialnega dela, temveč se posamezne teorije uveljavljajo pri vseh metodah dela. Tudi v praksi vzporedno (pogosto implicitno) soobstajajo različne teorije socialnega dela, prav tako pa »vsak novejši

¹⁴ Literatura, predvsem ameriška, najpogosteje deli socialno delo na tri »tipe« (Payne 1997) oz. metode (Milošević Arnold, Poštrak 2003) socialnega dela, tj. socialno delo s posameznikom, socialno delo s skupino in skupnostno socialno delo. Nekateri avtorji ločujejo od zgoraj naštetih tudi administrativno socialno delo (Payne 1997).

model (oz. teorija, op. a.) vsebuje bistvene pozitivne značilnosti prejšnjih, hkrati pa socialnemu delu odpira nove, širše perspektive in povečuje obseg profesionalnih vlog socialnih delavcev« (Milošević Arnold, Poštrak 2003: 128).

2.2 Pregled pomembnejših modelov in teorij socialnega dela

Najpogostejša delitev modelov socialnega dela obstaja na osnovi usmerjenosti na spremembe posameznika oz. skupnosti (tradicionalni in konstruktivistični model) ali na spremembe družbe (reformistični in radikalni model). Teorije socialnega dela predstavljajo okvir za prakso socialnega dela, saj opredeljujejo, kdo je v središču prakse (z besedami tradicionalnega socialnega dela bi lahko rekli kdo je »predmet obravnave«) in kako naj socialni delavci ravnajo (Healy 2005).

V nadaljevanju so opredeljeni posamezni modeli in teorije¹⁵ socialnega dela, ki se v literaturi najpogosteje pojavljajo, in njihove poglavitne značilnosti (Payne 1997; Dominelli 1997; Thompson 2001; Healy 2005). Opredeljene so značilnosti modelov, kot so: obdobje nastanka, cilji, teoretska izhodišča metode dela ter odnos med socialnim delavcem in uporabnikom. Z naštetimi modeli in teorijami socialnega dela smo želeli izpostaviti predvsem izhodišča socialnega dela, ki so se sprva osredotočala na individualne patologije, kasneje pa vse bolj na mehanizme družbenega zatiranja. Splošno delitev teorij socialnega dela pokaže Payne (1997: 4) s tremi pogledi na socialno delo: **refleksivno-terapevtski pogled** (socialno delo se osredotoča na pomoč posameznikom, skupinam in skupnostim na način, da spodbuja njihovo rast in samozadostnost, tako da pridobijo na občutku osebne moči), **socialistično-kolektivistični pogled** (socialno delo se pri svojem delovanju osredotoča na iskanje širše družbene podpore z namenom, da zatirane skupine pridobivajo na občutku osebne moči, temelji na zagotavljanju družbenih sprememb, ne na spremembah posameznikov) in **individualistično-reformistični pogled** (socialno delo kot del blaginjskega sistema, ki z omejenimi oblikami pomoči skrbi za posameznikove potrebe, ne omogoča pa družbenih

¹⁵ Payne (1997) razlikuje med pozitivističnim in postmodernističnim razumevanjem teorij. Pozitivistična razlaga definira teorije socialnega dela kot splošna prepričanja o realnosti, ki so dokazljiva s pomočjo določenih znanstvenih metod. Postmodernistično razumevanje teorij socialnega dela pa je bolj »ohlapno«, širše in zajema tri vidike: **modeli** socialnega dela (razlagajo splošen razvoj prakse), **pristopi** oz. **perspektive** socialnega dela (osredotočajo se na vrednote ali poglede na svet) in **teorije** socialnega dela (razlagajo vzroke in posledice določenih pojavov). Nekatere teorije vsebujejo vse tri vidike teorij v postmodernističnem razumevanju, druge opredeljujejo (le) model prakse (*ibid.*: 35).

sprememb). Vsak od treh pogledov izpostavi bistvene dejavnosti in namen socialnega delovanja, prav tako pa kritizira ostale. Istočasno pa se v njih odražajo tudi podobnosti oz. skupni pogledi. Na primer, reflektivno-terapevtski in socialistično-kolektivistični na prvi pogled delujeta različno, vendar se oba pogleda zavzemata za družbene spremembe. Narava socialnega dela je pogosto dvoumna oz. negotova, vendar posamezni pogledi jasno pokažejo na tri tipe socialnega delovanja (*ibid.*: 5).

V literaturi se pogosto pojavlja tudi delitev teorij socialnega dela glede na časovni razvoj, tj. **tradicionalne, moderne in postmoderne teorije** socialnega dela (tej delitvi teorij oz. modelov smo sledili v nadaljevanju). Vendar posamezni modeli in teorije socialnega dela niso bili značilni le za eno obdobje, temveč so v določenem času pogosto soobstajali.

2.2.1 Tradicionalne teorije socialnega dela

Tradicionalni model velja za prvi model socialnega dela. Razvil se je vzporedno z razvojem metode dela s posameznikom. Od začetka 20. stoletja do zgodnjih 70. let 20. stoletja je veljal za edini pomembnejši model socialnega dela. Naslanjal se je predvsem na medicinska in kasneje (z razvojem psihoanalize) psihoanalitična znanja oz. psihoanalitične in teorije, ki veljajo za prve, tradicionalne teorije socialnega dela (gre za t.i. sposojene teorije). Uporaba medicinskih in psihoanalitičnih teorij se je odražala tudi v »sposojenem« jeziku tradicionalnega socialnega dela (anamneza, diagnoza, terapija, rehabilitacija). Tradicionalno socialno delo se je osredotočalo predvsem na pomoč posameznikom pri prilagajanju na obstoječe družbene razmere. Socialni delavci so izvajali t.i. psihosocialno intervencijo, ki je bila osredotočena na prilagajanje, resocializacijo in spreminjanje posameznikov. Socialno delo se je torej ukvarjalo predvsem s psihološko pomočjo z namenom odpravljanja osebnostnih motenj posameznikov, ki so veljale za vzrok njihovih socialnih stisk in težav. Model je v veliki meri temeljil na ideologiji obtoževanja, saj je verjel, da so posamezniki krivi za lastne socialne stiske in težave. Posameznik je bil obravnavan ločeno od njegovega socialnega okolja, zato tudi obravnava ni temeljila na spreminjanju ogrožujoče situacije. Tradicionalni model je torej popolnoma zanemarjal družbenopolitično angažiranost strokovnjakov (politična nevtralnost). Tudi odnos med socialnim delavcem in »klientom« (uporabnikom) je bil bolj nevtralen. Zanj je bila značilna distanca, ki je odražala razmerje

moči, ki je bilo v prid socialnim delavcem. Strokovnjak je veljal za tistega, ki lahko posamezniku pomaga, posameznik pa je bil od strokovnjaka odvisen. Komunikacija je bila enostranska, »klient« ni bil aktivni soudeleženec v procesu socialnega delovanja.

Tradicionalno socialno delo je popolnoma zanemarilo »rasne« oz. etnične (in druge) dimenzije posameznikov ter vpliv, ki ga ima rasizem na ljudi (Thompson 2001: 69). To pomeni, da ni prepoznavalo širših družbenih vplivov (kot so npr. revščina, nezaposlenost, slabi bivalnimi pogoji, slabo zdravje) na vsakdanje življenje ljudi (Hadley *et al.* 1987; Payne 1997; Leskošek 1996b; Dominelli 2002b; Milošević Arnold, Poštrak 2003). Prevladovala je univerzalistična osredotočenost za vse ljudi enako. Torej je bilo za tradicionalno socialno delo značilna »barvna slepota« (Dominelli 1988), ki pa je zanemarila in tudi povzročila številne rasistične prakse (omejevanje, nadzor, patologizacija itd.). Najpogostejša kritika tradicionalnega socialnega dela je v tem, da je pomoč redko dosegla marginalne, izključene skupine, njeno delovanje pa je bilo predvsem reaktivno (socialni delavci so se na probleme ljudi odzivali šele, ko so dosegli kritično točko) (Hadley *et al.* 1987). Tako tradicionalno socialno delo ni prispevalo k izboljšanju položaja prikrajšanih družbenih skupin, temveč je vzdrževalo obstoječe stanje.

2.2.2 Moderne teorije socialnega dela

Med moderne modele socialnega dela lahko umestimo tri modele socialnega dela, tj. reformistični, radikalni in sistemsko-ekološki model.

Reformistični model je nastal v okviru dobrodelnega gibanja konec 19. stoletja in se kasneje, predvsem v obdobju družbenih kriz, še večkrat pojavljal (npr. v času gospodarske krize v 30. letih 20. stoletja, po drugi svetovni vojni in v 60. letih 20. stoletja). Zavzemal se je za družbene reforme z namenom reorganizacije socialnih institucij ali načina njihovega vodenja, da bi se dosegla večja socialna pravičnost. Cilj reformističnega modela je bil torej sprememba določenega sistema v korist uporabnikov teh sistemov. Ta drža je vplivala tudi na odnos med socialnim delavcem in uporabnikom (ta ni bil več kriv za lastne socialne stiske). Temeljna značilnost tega modela (v primerjavi s tradicionalnim modelom socialnega dela) je bila

predvsem njegova politična oz. aktivistična naravnost. Temeljna metoda socialnega dela je bila skupnostno delovanje, ki se je v tem obdobju tudi zasnovalo.

Konec 60. let 20. stoletja se je razvil radikalni model socialnega dela.¹⁶ V tem obdobju je bil že uveljavljen koncept države blaginje, vendar ta ni zadostil pričakovanj ljudi po ureditvi socialnih razmer. Zato so se socialni delavci osredotočali na radikalnejše strategije za družbene spremembe (participacija, ozaveščanje itd.). Tudi odnos med socialnim delavcem in uporabnikom ni več temeljil na distanci, temveč na sodelovanju, skupnem aktivizmu z namenom skupnega prizadevanja za boljše družbene razmere. Spremembe družbe in njenih institucij je bil temeljni cilj radikalnega modela. Radikalne strategije so se odražale predvsem v načrtno organiziranih družbenih gibanjih zatiranih ljudi. Iz radikalnega modela se je tako razvilo več usmeritev socialnega dela: radikalno feministično socialno delo, strukturalno oz. antidiskriminacijsko (antirasistično) socialno delo, radikalno socialno delo s posameznim primerom.

Sistemsko-ekološki (holistični) je nastal v obdobju med 70. in 90. letom 20. stoletja. Temelji na sistemski teoriji, ki je z uveljavitvijo v socialnem delu veljala za temelj razumevanja odnosov med ljudmi in njihovega odnosa do okolja. Model se osredotoča na spodbujanje učinkovitih povezav in interakcij med ljudmi in okoljem, v katerem živijo oz. delujejo. Model ne govori več o prevladujočih posameznih metodah dela, temveč je vpeljal pojmovanje »strokovna intervencija« in »proces reševanja problemov«, delo pa se je osredotočalo na interakcije med posameznikom in njegovim okoljem. V procesu dela je uporabnik aktivni udeleženec in partner pri reševanju socialnih težav. Socialni delavec izhaja predvsem iz prepričanja, da je uporabnik sam odgovoren za svoje življenje in jih je sposoben sam, ob podpori strokovnega delavca, tudi uspešno odpraviti (v tem pogledu se sistemsko-ekološka teorija najbolj razhaja z radikalno teorijo, ki vidi vzroke za socialne težave v družbenem sistemu in priložnosti za odpravo teh težav v spremembi družbenih struktur - kar pomeni, da uporabnik ni sam odgovoren za svojo socialno stisko). S tem modelom je družbeni kontekst postal jasen in koristen koncept. V sistemsko-ekološkem modelu socialnega dela so se razvile različne usmeritve, kot npr. model »zdravje« [*health model*] in življenjski model [*life model*].

¹⁶ Več o tem v poglavju 2.3 Antirasistična teorija in njen razvoj v socialnem delu.

2.2.3 Postmoderne teorije socialnega dela

Pojem postmodernizem se je množično pričel uporabljati v 60. letih 20. stoletja, sprva na področju literature, arhitekture in filozofije (Parton, Marshall 1998). Izražal je temeljno prepričanje oz. kritiko, da lahko katera koli teorija proizvede objektivno resnico.

Postmodernizem torej ne verjame enemu dominantnemu sistemu oz. eni prevladujoči teoriji, ki poskuša vse razložiti z enostransko podobo, temveč zagovarja idejo o več možnih resnicah, ki so odvisne od družbenega konteksta (so kulturno specifične). Postmodernizem prav tako zavrača idejo o stalnih, nespremenljivih značilnostih posameznikov in družbenih skupin (kar je tudi temeljna ideja postmodernih antropoloških študijev o etničnosti¹⁷) in trdi, da so identitete ljudi družbeno ustvarjene. Healy (2005) izpostavi tri t.i. »post« teorije:

- a) postmodernizem (teorije o družbi, kulturi in zgodovini);
- b) poststrukturalizem (teorije o vplivu jezika na razmerja moči, znanje in identiteto);
- c) postkolonializem (teorije o zapuščini evropske kolonizacije).

V socialnem delu se je postmodernizem (predvsem postmodernizem in poststrukturalizem, medtem ko je za postkolonializem v socialnem delu manj zanimanja) pričel uveljavljati v 90. letih 20. stoletja (Healy 2005). Pozicija »nevednosti« [*not knowing position*] je poglobitni pristop postmoderne socialnega dela (Parton, Marshall 1998), ki mu je še posebej potrebno slediti pri delu s kulturno različnimi skupinami. Avtorja opozarjata, da je potrebno pri delu s kulturno drugačnimi še posebej paziti, da strokovnjaki nimajo predhodnih vedenj o izidu dela ter da je k vsaki situaciji potrebno pristopiti s spoštovanjem do razlik in posameznikove celovitosti (*ibid.*). Prav tako je središčnega pomena jezik (Saleebey 1997; Parton, Marshall 1998; Čačinovič Vogrinčič 2003). Jezik namreč ni le sredstvo refleksije objektov, temveč z njim lahko ubesedimo vse, kar je »znano«. Realnost je namreč vpeta v naše interpretacije oz. »jezikovne igre« (Parton, Marshall 1998), zato ne obstaja sama po sebi, temveč jo (so)ustvarjamo ljudje skozi jezik, dialog.

Cilj postmoderne modela socialnega dela je partnerstvo z uporabnikom ob upoštevanju njegove realnosti, ki jo pozna le on sam, in ustvarjanje situacij, kjer uporabnik pridobiva na moči (še posebej prikrajšanih, zatiranih uporabnikov). Zato je uporabnik v tem odnosu prepoznan kot največji strokovnjak. Pomoči zato ne zagotavlja socialni delavec (kot

¹⁷ Več o tem v poglavju 3.1 Etničnost kot rezultat medskupinskih odnosov.

strokovnjak), temveč se proces pomoči razvija v medsebojnem partnerstvu, v medsebojnem dialogu, v katerem si socialni delavec ustvarja mišljenje. Socialni delavec ne pozna uporabnikove realnosti, temveč v dialogu, skozi uporabnikovo pripoved, prihaja do spoznanja njegove realnosti. Jezik je namreč prepoznan kot edino sredstvo za spremembo. Poglavitna značilnost postmodernih teorij socialnega dela je torej ideja, da misel ni dokončna in ena resnica. Družbena in kulturna realnost se namreč neprestano ustvarjata s pomočjo jezikovnih konstruktov (Parton, O'Byrne 2000: 170). Postmodeni avtorji menijo, da je za socialne delavce pomembna zavest o tem, da je doba modernistične prepričanosti mimo ter da živimo v dobi, ko se vse stalno spreminja ter na novo redefinira. Tudi zato se postmodernistične teorije socialnega dela bolj kot na dokončne cilje usmerjajo na proces dela.

Socialni konstruktivizem je del postmoderne gibanja, iz katerega se je v 80. letih 20. stoletja razvil socialno-konstruktivistični model socialnega dela (Payne 1997). Model predstavlja nasprotje tradicionalnemu modelu socialnega dela, saj poskuša dekonstruirati terapijo in ji odvzeti prepričanje v znanstvena spoznanja, ki so v času prevlade tradicionalnega modela socialnega dela, veljala za edina sprejemljiva. Bolj kot na splošna znanstvena spoznanja se osredotoča na posameznikovo pripovedovanje osebnih zgodb, na njegovo lastno konstrukcijo realnosti. Blundo, Greene in Gallant (1994) opredelijo pomembne smernice konstruktivističnega pristopa v socialnem delu:

1. Socialno delo zavzema pozicijo brezpogojnega spoštovanja do edinstvenosti vsakega uporabnika in njegovega življenjskega konteksta. Socialni delavec prepozna in sprejema, da se v dialogu z uporabnikom skupaj odzivata na skupno zgodovino, biološke zasnove, skupnost itd.
2. Socialno delo se zaveda svojih predhodnih (osebnih in teoretskih) idej o uporabniku (o tem, kdo je uporabnik, kaj je njegov problem, kako naj se mu pomaga). Socialni delavec zavzame položaj »odprte radovednosti« na način, da posluša zgodbo uporabnika in se odziva na njegovo doživetje.
3. Socialno delo prepozna socialnodelovni kontekst kot kontekst, v katerem se odražajo vrednote določene skupnosti.
4. Socialno delo spoštuje osebno realnost uporabnika kot sredstvo opolnomočenja.
5. Socialni delavci rešujejo stvari s sodelovanjem in razumevanjem ter pri tem iščejo alternativne poti z namenom izogiba negativnih situacij.

6. Delo temelji na neprestani izmenjavi mnenj socialnega delavca in uporabnika. To je možno doseči skozi komunikacijo, dialog.

Poglavitna značilnost socialno-konstruktivističnega modela socialnega dela je perspektiva moči [*strengths perspective*], ki se je v socialnem delu pričela uveljavljati v poznih 80. letih 20. stoletja (Saleebey 1997; Payne 1997; Healy 2005). Socialno delo je dolgo zagovarjalo paternalistično pozicijo (kar pomeni, da so socialni delavci veljali za strokovnjake, ki vedo, kaj je za uporabnike dobro). Perspektiva moči pa ponuja drugačen pristop, ki krepi avtonomnost in aktivno udeležbo uporabnikov v procesih socialnega (so)delovanja. Krepitev moči se osredotoča na zmožnosti in potencialne uporabnikov socialnega dela. Ljudje imajo namreč pogosto lastne vire moči, ki pa jih ne znajo uporabiti ali pa se jih niti ne zavedajo. Pristop krepitve moči omogoča oz. spodbuja, da uporabniki izrazijo svoje cilje, pri tem pa strokovnjak deluje v podporo. Dennis Saleebey (1997: 4) je opredelil preprosto formulo: »Mobilizirati uporabnikove moči (talente, znanje, kapacitete, vire) z namenom doseči njegove cilje in vizije. Tako lahko uporabnikom zagotovimo boljše kvaliteto življenja.« Vendar se perspektiva moči ne ustavi le pri osebnih virih moči. Saleebey (*ibid.*) je prepričan, da lahko skoraj v vseh okoliščinah najdemo vire moči (slabe izkušnje – zloraba, travma, bolezen, zatiranje, osebne kvalitete – smisel za humor, skrb, kreativnost, zvestoba, neodvisnost, strpnost itd., znanje o svetu – intelektualno in preko izkušnje, osebni talenti, kulturne in osebne zgodbe, ponos, neformalne mreže v skupnosti) (Saleebey 1997: 50-2).

2.2.4 Sodobni pogled na teoretske okvirje v socialnem delu

Karen Healy (2005) meni, da je za sodobno prakso socialnega dela ključnih predvsem pet teorij: model reševanja problema, sistemska teorija, perspektiva moči, antizatiralna teorija in postmoderna teorija. Na te se osredotoči predvsem iz naslednjih razlogov:

- a) relevantnost teorij za prakso socialnega dela (Socialni delavci najpogosteje delujejo v javnih, državnih socialnovarstvenih institucijah, ker se pogosto srečujejo s časovnimi ovirami. Te jim onemogočajo uporabo določenih intenzivnih, dolgotrajnejših pristopov (kot npr. socialnopsihološki pristopi.);

- b) relevantnost teorij glede na namen socialnega dela (Naštete teorije spodbujajo partnerski odnos med socialnim delavcem in uporabnikom socialnovarstvenih storitev, kar je postalo ena od temeljnih vrednot sodobnega socialnega dela.);
- c) relevantnost teorij glede na znanje socialnega dela (Gre za teorije, ki so se razvile na področju socialnega dela, ne pa za t.i. »sposojene« teorije iz drugih disciplin, predvsem psihologije, ki so prevladovale v začetkih razvoja stroke.);
- d) relevantnost teorij, ki so prispevale k obstoječi »bazi« teorij socialnega dela (V zadnjih letih so t.i. »post« teorije, kot sta postmodernizem in poststrukturalizem, močno vplivale na znanost socialnega dela in na razvoj teorij socialnega dela.).

Pregled teorij socialnega dela pokaže na spremembe, ki se odražajo predvsem v odnosu med socialnimi delavci in uporabniki. Največje spremembe je opaziti v vlogi socialnih delavcev in odnosu do uporabnikov. Z besedami Lene Dominelli (2002b) lahko opredelimo tri različne pristope v socialnem delu, ki odražajo te odnose. Prvi tip odnosa, ki je bil značilen za tradicionalno socialno delo, je terapevtski pomagajoči pristop, kjer se je socialni delavec osredotočal na spremembe posameznika in njegovo psihološko delovanje. Drugi tip je vzdrževal obstoječe stanje uporabnikov, kjer socialni delavec ni zavzel aktivne drže. Uporabniku je predvsem sporočal, da lahko sam upravlja s svojim življenjem. Tretji tip odnosa pa je »emancipatoren«, vključujoč, kjer se socialni delavec osebno zavzema za socialno pravičnost, tako da se osredotoča na nepravilna družbena razmerja ali pa na vire moči posameznika. Pot je šla torej od odvisnosti uporabnika in ekspertne pomoči, ki jo je dajal socialni delavec, k večjemu priznanju uporabnika, da je sam največji ekspert za svoje življenje. »Uporabnik se je v stoletnem razvoju socialnega dela postopoma emancipiral, socialni delavec pa je moral biti vedno bolj usposobljen za poslušanje, razumevanje in upoštevanje uporabnikove stvarnosti in za to, da mu pomaga najti novi smisel in nove rešitve« (Milošević Arnold, Postrak 2003: 143). Vedno pa je bil socialni delavec postavljen v vlogo mediatorja, tj. posrednika med posamezniki in širšo družbo (Thompson 2001; Milošević Arnold, Postrak 2003), na kar radikalna in postmoderna teorija socialnega dela še posebej opozarita.

Socialne delavke in socialni delavci niso usposobljeni le za uporabo ene metode ali za delo z eno skupino. Prav tako za delo z eno skupino ne velja le ena teorija, čeprav je favoriziranje ene teorije pogosta praksa socialnih delavcev in akademikov. Mnoge teorije socialnega dela

so se razvile s primarno osredotočenostjo na eno družbeno skupino (npr. perspektiva moči za ljudi, ki imajo težave na področju duševnega zdravja). Vendar bolj ko so se določene teorije uveljavile, bolj so postale uporabne tudi za druge družbene skupine. Na primer, v Sloveniji je perspektiva moči postala »priljubljena« teorija v socialnem delu tudi za delo s hendikepiranimi, etničnimi skupinami itd. (Zaviršek *et al.* 2002; Dragoš 2005). Ena od prednosti pluralnosti teorij socialnega dela je eklekticizem (Payne 1997). Pri tem gre za povezovanje teorij socialnega dela za praktično uporabo tistih »delov«, ki najbolje usmerjajo strokovnjaka pri delu z določenimi skupinami ali posamezniki. Najpogostejši tip eklekticizma je delo, ki temelji na sledenju različnih teorij socialnega dela v različnih situacijah (*ibid.*). Vendar obstaja pri eklektičnosti tudi nevarnost razvoja »eklektične teorije«, tj. ene teorije, ki bi vsebovala ideje različnih teorij in pristopov (razvoj določene rutinske prakse). Zato je še toliko bolj pomembna transparentnost oz. razvidnost posameznih teorij in znanj, ki jih socialni delavci uporabljajo v praksi.

Pričujoča doktorska naloga se osredotoča predvsem na eno, tj. antirasistično teorijo (Dominelli 1988; Payne 1997; Thompson 1995, 2001). Iz postmodernistične perspektive¹⁸ lahko razumemo osredotočenost na eno teorijo socialnega dela kot pomanjkljivost (Helay 2005), vendar se ravno izbrana najbolj poglobljeno osredotoča na položaj socialno izključenih, marginaliziranih družbenih skupin.¹⁹ Prav tako je antirasistična teorija v literaturi socialnega dela pogosto umeščena »v stičišče modernih in postmodernih pristopov« (Healy 2005: 191).

Dalrymple in Burke (2003) vidita prednost antizatiralne teorije v tem, da se odziva tako na realnost uporabnikov, kot tudi na realnost ostalih družbenih sistemov, kar zaobjame osebno in strukturno raven. To je tudi poglavitna kritika postmodernistični teoriji, ki kljub spoštovanju virov moči uporabnika, posveča premalo pozornosti strukturnim oviram. Z drugimi besedami, antirasistična perspektiva zajema obe ravni - na mikro ravni ohranja odnos med socialnim delavcem in uporabnikom, ki temelji na zagotavljanju izraženih potreb uporabnika, istočasno pa deluje na makro ravni, kar od socialnega delavca zahteva vpliv na odpravo družbenih predsodkov ter negativnega odnosa in neenake obravnave.

¹⁸ Postmodernizem v socialnem delu zagovarja, da ne obstaja absolutna resnica. Zato je potrebno upoštevati različne teorije znotraj različnih kontekstov (Payne 1997; Healy 2005).

¹⁹ Z izpostavljanjem omenjene teorije ne želimo pomanjševati vpliva in pomembnosti ostalih teoretskih usmeritev v socialnem delu.

2.3 Antirasistična teorija in njen razvoj v socialnem delu

Antirasistična teorija se je v socialnem delu razvila sprva v Veliki Britaniji pod vplivom radikalnega modela socialnega dela, ki je temeljil na kritiki tradicionalnega socialnega dela, tj. da psihodinamska usmerjenost na posameznika zanemarja pomen širših socialnih, ekonomskih ali političnih dejavnikov (Thompson 1995; Fook 2002; Healy 2005). Payne (1997: 216) opredeli tri poglobitve kritike tradicionalnemu socialnemu delu z radikalne perspektive:

- a) tradicionalno socialno delo je kompleksne socialne probleme zožilo na individualne psihološke probleme in krivdo za probleme družbenega izvora prelagalo na posameznike;
- b) posameznike s socialnimi problemi je izoliralo in jim s tem omejilo stike z ostalimi, ki so se soočali s podobnimi izkušnjami;
- c) sledilo in s tem krepilo je zatiralni družbeni red kapitalizma.

Tradicionalno socialno delo torej ni prispevalo k izboljšanju položaja prikrajšanih družbenih skupin, temveč je vzdrževalo obstoječe stanje. Radikalni model socialnega dela, znotraj katerega sta se razvila feminizem in antirasizem, pa je vplival predvsem na razvoj koncepta človekovih in državljanskih pravic ter opozoril na strukturne družbene neenakosti, s katerimi se soočajo določene družbene skupine.

Radikalna šola socialnega dela se je začela razvijati že v 60. letih 20. stoletja, večji vpliv pa je pridobila v 70. in 80. letih (Payne 1997; Dominelli; Thompson 2001; Fook 2002). Primarno se je osredotočala predvsem na razredne razlike in razredno izkoriščanje (kar je bila tudi njena največja kritika kapitalizma), medtem ko so razlike na osnovi »rase«, etničnosti in spolov postale jedro zanimanja nekoliko kasneje (Dominelli 1997; Thompson 2001).

Radikalno socialno delo je v stroki zbudilo interes in potrebo po soočenju, upoštevanju in spreminjanju strukturnih in družbenopolitičnih sistemov, ki ustvarjajo diskriminacije in zatiranje. Gre za model socialnega dela, ki je prvi opredelil odzivanje na marginaliziran položaj določenih družbenih skupin kot prioriteten način delovanja (Payne 1997). Poglobitno

izhodišče radikalnega socialnega dela je namreč prepoznavanje družbenih struktur, ki ustvarjajo diskriminacije in zatiranje (za razliko od tradicionalnega socialnega dela, ki je krivilo posameznike za socialne stiske). Temeljna načela, na katerih temelji radikalno socialno delo, so:

- a) zavezanost k analizi izkušenj, ki so rezultat družbenih in osebnih dejavnikov posameznikov (socialni delavci morajo prepoznati družbenopolitični kontekst življenjskih izkušenj uporabnikov in tudi družbenopolitični kontekst socialnih služb);
- b) zavezanost k družbeni kritičnosti (socialni delavci morajo prepoznati in priznati nevarnosti, kot so diskriminacije in zatiranje, ki jih lahko ustvarja tudi socialno delo);
- c) zavezanost k družbenim spremembam (socialni delavci morajo delovati za preseganje zatiralne in diskriminatorne prakse) (Thompson 2001: 6-7; Fook 2002: 5).

V 80. letih 20. stoletja je pojav feminizma v sociologiji vplival tudi na socialno delo, kar je pomenilo premik od osredotočenosti na razredne razlike k razlikam med spoloma ter na »rasne« oz. etnične razlike. Feminizem je tudi v socialnem delu vplival na razvoj občutljivega jezika in vrednotenje različnosti kot temeljnega načela stroke (Dominelli 1997).

S prihodom feminizma v socialno delo se je začela vse bolj krepiti zavezanost k antirasističnim načelom (Thompson 2001: 9). Leta 1985 je Velika Britanija po izdaji poročila »Izobraževanje za vse« [*Education for all - the Swann report*] opredelila zahtevo po antirasističnih vsebinah na vseh področjih izobraževanja, tj. v osnovnih, srednjih šolah in na fakultetah, ne glede na etnično populacijo učencev in ne glede na prostorsko umeščenost šol (Troyna, Carrington 1990). Leta 1988 je bil sprejet *Education Reform Act*, ki je sistematično vpeljal antirasistično teorijo na vse ravni izobraževanja, tudi na področje izobraževanja za socialno delo. Pojavil se je val literature o antidiskriminatorni, antirasistični in antizatiralni teoriji (Katz 1984; Troyna, Williams 1986; Dominelli 1988; Troyna 1990).

Na področju izobraževanja za socialno delo je do razvoja antirasistične teorije prišlo počasi (Dominelli 2002b), šele leta 1989. Takrat je *Central Council for Education and Training of Social Workers (CCETSW)*²⁰ objavil spoznanje, da ima rasizem v britanski družbi velike razsežnosti, kar se odraža v vrednotah, družbenih odnosih in družbeno politični strukturi, prav

²⁰ Organ, ki podeljuje akreditacije za študijske programe na področju socialnega dela ter skrbi za promocijo strokovnega izobraževanja socialnih delavk in socialnih delavcev.

tako pa tudi v socialnih službah in v sistemu izobraževanja za socialno delo. Zakonodaja je zahtevala, da morajo študentke in študenti socialnega dela pridobiti znanje in spretnosti za delo v večkulturni družbi (tj. znanje o delovanju in posledicah rasizma, zatiranja, etničnosti ter znanje o antirasističnem socialnem delu). »Socialni delavci morajo biti sposobni za delo v večrasni in večkulturni družbi. *CCETSW* si bo zato prizadeval zagotoviti, da bodo študenti ne le opremljeni z znanjem za etnično občutljivo prakso, temveč tudi za soočanje z institucionalnimi in drugimi oblikami rasizma. *CCETSW* si bo tudi prizadeval, da bosta vsebina in kontekst učenja promovirala in razvijala ta pristop. *CCETSW* bo prav tako poskušal zagotoviti, da bodo študenti opremljeni z znanjem za preseganje drugih oblik diskriminacije, ki temeljijo na starosti, spolu, spolni usmerjenosti, razredu, hendikepiranosti, kulturi ali verskem prepričanju« (*CCETSW* 1989: 10). Dokument je izpostavil potrebo po etnično občutljivem znanju, spretnostih in kompetencah socialnih delavcev za delo v večkulturni družbi.²¹ Izpostavil je potrebo po razvoju zavesti o individualnem in institucionalnem rasizmu in razvoju načinov za preseganje rasizmov s pomočjo antirasistične prakse ter potrebo po razvoju zavesti o promociji antidiskriminatorne prakse. Rezultat sprejetega dokumenta je bil, da so vsi programi za izobraževanje v socialnem delu v Veliki Britaniji, ki jih je potrdil *CCETSW*, v učne načrte vpeljali teme o antirasizmu in enakih možnostih. Od sredine 90. let 20. stoletja je antirasizem v Veliki Britaniji postal del teorije in prakse socialnega dela.²²

²¹ Podoben proces je sredi 80. let 20. stoletja potekal tudi v ZDA, kjer je *Council for social work education* podprl gibanje afriškoameriških študentov, ki so opozarjali na rasizem v družbi in tudi na področju izobraževanja. *Council* je določil, da morajo vsi programi na dodiplomski in podiplomski stopnji vključevati teme o položaju etničnih skupin in drugih manjšin (Devore 2001: 31).

²² Istočasno so se vrstili strukturni pritiski, ki so omejevali akademizacijo antizatiralne oz. antirasistične perspektive v socialno delo (Dominelli 2002b: 13). Socialna politika je imela največji vpliv pri zaviranju razvoja antirasistične perspektive v socialnem delu v Veliki Britaniji, saj je bila prepričana, naj se socialni delavci ne bi vključevali v politične diskurze in oporekali obstoječemu sistemu. Nasprotniki sicer niso dosegli popolnega umika antirasistične perspektive, temveč so se morali zadovoljiti s prenovo dokumenta *CCETSW* (leta 1995) (Butler *et al.* 2003) in z ukinitvijo odbora *Black Perspective Committee*, ki je bil idejni vodja antirasistične perspektive *CCETSW*. Ena od pomanjkljivosti uspešne akademizacije antirasistične perspektive je bila tudi v tem, da *CCETSW* ni poskrbel za usposobljenost strokovnjakov in profesorjev, ki so poučevali antirasistično perspektivo v izobraževanju za socialno delo. Dominelli (2002b) meni, da ni prišlo do »pravega dialoga« na tem področju, ki pa je potreben, da se razvije razumevanje in predanost antirasističnemu socialnemu delu na treh ravneh, tj. na intelektualni ravni (učenje osnovnih načel in metod dela), čustveni ravni (občutek lastne moči za delo na antirasističen način) in praktični ravni (sposobnost udejanjanja načel).

2.4 Definicija antirasistične perspektive v socialnem delu

V prvem objavljenem tekstu o antirasističnem socialnem delu v Sloveniji je Lena Dominelli (1995) opozorila, da socialni delavci pogosto spregledajo deprivilegirane²³ državljane, kljub revščini in rasističnim napadom nanje. Zapisala je: »Vrhu tega se učitelji in praktiki socialnega dela ne potrudijo kaj dosti obravnavati problematike, ki bi jo bilo treba obravnavati, da bi se profesionalci v socialnem skrbstvu ustrezno odzivali na potrebe deprivilegiranih državljanov« (*ibid.*: 183). Članek je bil prvi, ki je v Sloveniji odprl diskusijo o tem, da socialni delavci niso sami po sebi antidiskriminatorni samo zato, ker so socialni delavci. Opozoril je, da lahko socialni delavci tudi sami ustvarjajo situacije, ki so rasistične in ohranjajo že obstoječa rasna razmerja. Avtorica je opredelila rasistične situacije: spregledovanje, zanikanje, barvna slepota, dekontekstualizacija, prelaganje, pokroviteljstvo, izogibanje. Njeno mnenje je, da je potrebno »spodrseljaj [...] takoj popraviti, sicer obstaja nevarnost, da bo socialno delo še podkrepilo izključenost deprivilegiranih državljanov iz družbenega življenja« (*ibid.*). Antirasistično socialno delo opredeli kot obliko prakse socialnega dela, ki se sooča z družbenim razmejevanjem in strukturnimi neenakostmi, ki jih vzdržuje rasizem. Prav tako mora antirasistični socialni delavec delovati za njihovo preseganje in odpravljanje (Dominelli 1988, 1995, 2002b). Antirasistično socialno delo temelji na zagotavljanju bolj učinkovitih in občutljivih služb, ki se odzivajo na potrebe ljudi, kot jih sami definirajo. Definicija na prvi pogled deluje ozko, skopo, vendar vsebuje številna načela, ki so opredeljena v nadaljevanju.

Eno prvih in najbolj ključnih načel antirasistične prakse je visoka stopnja **ozaveščenosti o lastnih predsodkih**, kar pomeni soočanje in prepoznavanje lastnih predsodkov in osebnih rasizmov do pripadnikov etničnih skupin (Dominelli 1988; Katz 1984; Thompson 2001; Healy 2005). Načelo opozarja, da morajo socialne delavke opustiti uporabo vrednotenih sodb, ki predpostavljajo superiornost družbenih norm lastne kulture. V procesu socializacije ljudje pogosto ponotranjimo diskriminatorne načine razmišljanja in ravnanja, zato je ena od zahtev antirasistične prakse »odučitev« rasističnih idej, verovanj in predpostavk, ki tudi vplivajo na socialno delo (Thompson 1995). Zato je potrebno slediti načelu samorefleksije. Samorefleksija je pomemben del antirasistične prakse tudi pri upoštevanju naslednjega načela.

²³ S tem izrazom avtorica označi ljudi, ki so formalno državljani, vendar so jim nekatere državljanske pravice odvzete.

Več avtorjev (Katz 1984; Dominelli 1988; Razack 2002) je opozorilo na ozaveščenost o **razumevanju lastnega položaja znotraj privilegiranosti**. Načelo govori o tem, da smo že sami, kot pripadniki etnične večine, tisti, ki s svojo pripadnostjo vplivamo na ustvarjanje etničnih in »rasnih« razmerij. Birgit Rommelspacher, predavateljica antirasističnega socialnega dela na Alice Salomon v Berlinu, je razmišljala: »Sama sem na primer kot bela Nemka, ženska s katoliškimi koreninami, iz srednjega sloja, z izobrazbo ter visokim poklicnim statusom, na strani tistih, ki so dominantni« (Zaviršek 1997: 62). Tudi večletna aktivistka in zagovornica Romov je pripovedovala: *Romska skupnost je bila sprva zelo nezaupljiva do civilov. Ne glede na to, da dolgo let delaš z njimi, si še vedno pripadnik večinskega prebivalstva, ta meja bo vedno obstajala. Mi se zelo težko postavimo v kožo nekoga, ki je bil tako marginaliziran*. Oba primera govorita o potrebi po lastni ozaveščenosti, da osebi pripadata večinski populaciji, tj. delu dominantne skupine, in v odnosu do pripadnikov etničnih skupin nehote vzdržujeta obstoječa razmerja moči. Socialni delavci, ki so večinoma pripadniki dominantne družbe, pogosto delujejo znotraj zatiralnih struktur. Iz tega vidika so tudi sami tisti, ki, sicer nenamerno, prispevajo k vzdrževanju dominantnih razmerij in rasističnih ideologij.

Poglavitna značilnost antirasističnega socialnega dela je torej **prepoznavanje rasizmov na osebni, kulturni in strukturni ravni** (Dominelli 1988; Thompson 2001, 2003; Healy 2005). Thompsonov (2001, 2003) analitični model je koristno orodje za podrobno analizo naštetih treh ravni.²⁴ Na osebni ravni se socialne delavke in socialni delavci zavzemajo za odpravo lastnih rasističnih predsodkov in lastne rasistične prakse. Dominelli (1995: 190) je prepričana, da »želja po tem, da bi se zavzeli za spremembe, mora nastati v posamezniku«. Na kulturni ravni gre za zavzemanje za antirasistično ideologijo v socialnem delu. Ta se ne osredotoča le na izvajanje prakse v ozkem pomenu stroke, temveč ima širše kulturne razsežnosti. Socialne delavke so zato odgovorne, da opozarjajo in odpravljajo etnične in rasne stereotipe, družbene neenakosti in socialno izključenost. Na strukturni oz. institucionalni ravni se antirasistična naravnost kaže v odkritih diskurzih o rasizmih na delovnem mestu, usmerjanju sredstev za izvajanje antirasističnih pobud, novačenju zaposlenih iz vrst pripadnikov etničnih skupin ipd. (Dominelli 1995; Thompson 2001). V skupnem pogledu gre za zavzemanje za družbene spremembe in ustvarjanje alternativ v družbenih strukturah, ki niso zatiralne. Taylor in

²⁴ Model je podrobneje predstavljen v uvodnem delu poglavja 4. Kontekstualizacija položaja Romov v Sloveniji.

Baldwin (1991) opredelita antirasistično delovanje socialnih delavcev na treh ravneh: prepoznavanje obstoja rasizma, razumevanje osebne odgovornosti za rasizem in akcija.

Ko torej govorimo o družbenih neenakostih, se ne moremo izogniti konceptu moči. V literaturi obstaja več konceptov moči, katerim pa je skupna definicija: moč pomeni vpliv oz. kontrolo na ljudmi, dogodki, procesi (Thompson 2003: 44). Moč je lahko negativna, uničujoča sila, ki služi izkoriščanju, zatiranju ali zlorabam. Barbara Solomon (v Dalrymple, Burke 2003: 14) je opredelila tri dejavnike, ki vplivajo na položaj nemoči ljudi: negativne podobe, ki jih imajo zatirani ljudje o sebi; negativne izkušnje, s katerimi se zatirani ljudje soočajo; družbeni sistemi, ki onemogočajo zatiranim enakovredno vključenost. Ljudje občutijo prisotnost ali odsotnost moči v vsakdanjih situacijah.

Krepitev moči je zato naslednje pomembno načelo antirasistične prakse (Zaviršek *et al.* 2002; Dalrymple, Burke 2003; Thompson 2003; Healy 2005; Dragoš 2005; Videmšek 2008). Ena od dejavnosti antirasističnega socialnega dela po konceptu krepitve moči je **prepoznavanje in preseganje neenakih razmerij moči** (Dominelli 1988; Dalrymple, Burke 2003; Thompson 2003; Healy 2005), ki jo socialni delavec udejanja na več načinov (uporabnika spodbuja, da sam definira svoja čustva, osebne zgodbe, izkušnje zatiranja oz. nemoči, socialni delavec pa mu pomaga razumeti dinamiko zatiranja, razloži strukturne vplive, ki povzročajo zatiranje itd.). Ko socialni delavci in socialne delavke ponotranjijo to načelo, je manjša verjetnost, da bodo sami ustvarjali predsodke in prispevali k zatiranju. Koncept krepitve moči z različnimi strategijami (kot so opolnomočenje, redistribucija obstoječih virov, kreiranje novih virov moči, zagovorništvo itd.) omogoča oz. zagotavlja vrednotene izkušnje posameznikov in skupin. Uporabnikom omogoča vrednotene izkušnje v sedanjosti, za prihodnost. Tako kot poteka proces izključevanja na treh ravneh, tako se tudi proces krepitve moči dogaja na treh ravneh: osebni, kulturni in strukturni (Thompson 2003). Na osebni ravni krepitev moči pomeni podporo posameznikom pri tem, da pridobijo več vpliva nad svojim življenjem (npr. večanje samozavesti). Na kulturni ravni krepitev moči pomeni večanje vpliva za odpravljanje stereotipov in predsodkov o izključenih skupinah. Na strukturni ravni pa pomeni krepitev moči preseganje in odpravljanje strukturnih neenakosti, kar zahteva kolektiven političen odziv, korenite družbene spremembe in socialne akcije. Krepitev moči je od začetka 90. let 20. stoletja eden od temeljnih konceptov socialnega dela v Sloveniji (Videmšek 2008). Petra Videmšek (*ibid.*), ki se je podrobneje osredotočila na razvoj

koncepta krepite moči v Sloveniji, ga je opredelila kot koncept, ki se nanaša na širok razpon različnih procesov in praks, katerim je skupna aktivistična drža za socialno vključenost marginaliziranih posameznikov in skupin. Koncept je razdelila na kolektivni del (pridobivanje kolektivne moči skupine, ki se zavzema za večjo socialno vključenost, enako obravnavo) in individualni del (pridobivanje osebne moči posameznikov, zagotavljanje individualne podpore). Poglavitno načelo koncepta krepite moči je torej v premiku razmerij med tistimi, ki določene usluge ponujajo in tistimi, ki jih prejemajo.

Aktivna udeležba uporabnikov (partnerski odnos med socialnim delavcem in uporabnikom) je naslednje načelo antirasistične prakse socialnega dela (Dalrymple, Burke 2003; Schuringa 2005). Iz antirasistične perspektive to pomeni, da so uporabniki vključeni kot polnopravni državljani v vse procese odločanja o njihovem življenju (Dalrymple, Burke 2003: 64). Vendar partnerstvo ne nujno vedno temelji le na enakopravnem odnosu oz. enakih razmerjih moči (*ibid.*: 67). Socialni delavci morajo zato še posebej posvečati pozornost ustvarjanju vrednotenih razmerij moči, kar v veliki meri omogoča **metoda zagovorništva**. Zagovorništvo v socialnem delu pomeni zavzemanje za uresničevanje potreb in želja uporabnika, katerega namen je povečati občutek njegovih moči. »Socialnodelavsko zagovorništvo je enkratna in skupna predstavitev ciljev uporabnika oz. uporabnikov v javnem prostoru z namenom, da bi sistematično vplival na tiste, ki odločajo. Zagovorništvo se izvaja v okolju, ki je nepravilno oz. v sistemu, ki se ne odziva na pravice in potrebe uporabnikov« (Zaviršek *et al.* 2002: 80).

Pomembna prednost antirasistične prakse je tudi v tem, da po eni strani deluje na **mikro ravni**, tj. na ravni zadovoljevanja osebnih potreb uporabnikov socialnih služb (metoda dela s posameznikom), po drugi strani pa prevzema aktivistično vlogo na širši, **makro ravni**, kjer se zavzema za socialne akcije, ki opozarjajo in odpravljajo neenakosti in rasizem v družbenih strukturah (metoda skupnostnega socialnega dela). Institucije, ki se zavzemajo za večjo socialno pravičnost in vključenost, se morajo zavzemati za podporo, ki bo posameznikom ali skupinam lajšala dostop do obstoječih virov in ustvarjala nove vire moči. Poglavitno načelo antirasističnega socialnega dela je kritično razumevanje strukturnih nepravilnosti in neenakosti s poudarkom na prevladujočih razmerjih moči. Na razvoj antirasističnega socialnega dela v Sloveniji je vplival tudi Paulo Freire (1985), utemeljitelj pedagogike. V socialno delo je vnesel sporočilo, da je možno vplivati na družbene spremembe in vlogo dodelil socialnim delavcem. Freire je opozoril na neenaka družbena razmerja in socialne

delavce označil kot »nosilce sprememb« [*agents of change*]. Po Neilu Thompsonu (1995) dodajamo še nekaj »pozitivnih strategij v podporo antidiskriminacijski akciji«:

- a) vključevanje antidiskriminatorne perspektive v vsa področja socialnega dela, tj. na področje teorije, politike in prakse;
- b) prevrednotenje tradicionalnih oblik socialnega dela v smislu ne le zavreči, temveč tudi »predelati« tradicionalne pristope;
- c) kritika slabe prakse, saj bi v nasprotnem primeru le zagovarjali lastno antirasistično naravnost, istočasno pa bi dopuščali obstoječo zatiralsko prakso npr. ustanove, v kateri delamo;
- d) kritika antiintelektualizma, pri čemer gre za zavračanje vrednosti, ki jo ima na učenje in prakso teorija (zavračanje teorije je za socialno delo nevarno, saj tako hitro zapademo v »zdravorazumska prepričanja«, ki pogosto temeljijo na zatiranju in izključevanju);
- e) kritika brez groženj, kar pomeni, da je potrebno socialne delavce kritizirati, ne da bi jim pri tem grozili - ljudje se iz groženj nič ne naučijo, vendar se prav tako nič ne naučijo, če jim je preveč udobno;
- f) skrb za osebe, kar pomeni omogočanje situacij, kjer se bodo sodelavci počutili podprte, sprejete - v nasprotnem primeru socialni delavci, ki so pod stresom, pogosteje razčlovečijo ljudi, saj jih jemljejo kot predmet.

Tabela 2.1 Antirasistična načela v socialnem delu.

Avtor	Antirasistična načela
Katz (1984)	<ul style="list-style-type: none"> - prepoznavanje in preseganje osebnih, kulturnih in strukturnih rasizmov - razumevanje rasizma kot problema večine (večinska privilegiranost)
Dominelli (1988)	<ul style="list-style-type: none"> - identificiranje z antirasistično perspektivo na osebni, kulturni, strukturni ravni - identificiranje, spreminjanje sistema, ki vzdržuje neenake možnosti - ustvarjanje alternativ, ki niso zatiralne - delovanje po načelu pozitivne diskriminacije - spoštovanje kulturnih razlik - razvijanje pozitivne identitete pripadnikov etničnih skupin - opolnomočenje uporabnikov služb - delo na potrebah uporabnikov
Thompson (2001)	<ul style="list-style-type: none"> - prepoznavanje in preseganje osebnih, kulturnih in strukturnih rasizmov - lastna angažiranost - delo na kulturnih razlikah (ne na kulturnih primanjkljajih) - razvijanje pozitivne etnične identitete - pozitivna diskriminacija - opolnomočenje - zaposlovanje pripadnikov etničnih skupin
Razack (2002)	<ul style="list-style-type: none"> - kritično razumevanje strukturnih neenakosti - razumevanje lastnega položaja znotraj privilegiranosti
Dalrymple in Burke (2003)	<ul style="list-style-type: none"> - osebno znanje - znanje o delovanju in razumevanju družbenega sistema - znanje in razumevanje o različnih družbenih skupinah in kulturah - soočanje in spreminjanje osebnih in strukturnih predsodkov - zavzemanje za družbene spremembe

3 DRUŽBENO USTVARJANJE ROMOV KOT »ETNIČNE SKUPINE«

3.1 Etničnost kot rezultat medskupinskih odnosov

Pojem etnija [gr. *ethnos*] izvira iz poimenovanja ljudi, ljudstva. Pojem »etničnost« je prvi uporabil G. Vacher de la Poughe leta 1896 in z njim označil kulturne, psihološke ter družbene značilnosti določene populacije oz. lastnosti, ki povezujejo člane skupine (kot na primer skupen izvor, vrednote in kultura) ter s tem dal populacijam oznako statičnosti, nespremenljivosti. V poznem 19. in v začetku 20. stoletja, ko se je uveljavila rasna kategorizacija, je etnija postala izraz za »raso« (Bolaffi 2003). Še danes je etnična skupina v vsakdanjih javnih diskurzih pogosto v rabi kot označevalec »rasnih« odnosov. Kulturna različnost se je kazala kot prevladujoči dejavnik etničnosti. To pomeni, da je bil koncept etničnosti v tesni povezavi s kulturo, poreklom, zgodovino in jezikom. Etničnost se v literaturi še vedno najpogosteje povezuje z migracijami, tradicionalnimi manjšinami (Romi v jugovzhodni Evropi) in staroselci oz. prvotnimi prebivalci držav, ki so se ohranili kot manjšine (Aboridžini in Maori v Avstraliji in Novi Zelandiji, Indijanci v Ameriki, Inuiti v Kanadi, ljudstvo Sami v nordijskih državah, ljudstvo Ainu na Japonskem itd.).

Ključna značilnost etničnosti je v kulturni diferenciaciji, ki se nanaša na skupno poreklo. Etnična skupina je najpogosteje opredeljena na osnovi kulturnih dejavnikov, kot so skupni jezik, verstvo, vrednote in zgodovina (Južnič 1993; Bolaffi 2003; Giddens 2005). Južnič (1993) pravi, da je jezik središčnega pomena pri oblikovanju etnije, »še posebej če je v kontrastnem odnosu do sosednjih populacij po svojem izvoru in izreku in ni med sosednjimi jeziki prave komunikacijske prehodnosti. Tak jezik je namreč ločnica, distanca med različno govorečimi« (*ibid.*: 280). Vendar ni nujno vedno jezik razdruževalni, ločevalni dejavnik v medetničnih odnosih, temveč je to lahko religija, ločen zgodovinski spomin ipd.

Etnična identiteta je skupinska (Južnič 1993; Eriksen 2002) in individualna (Jenkins 1997) identifikacija pripadnikov različnih kultur oz. družb in je po Južniču (*ibid.*: 268) povezana z vsaj štirimi kontinuitetami: bivalno ali teritorialno, biološko oz. genetično (resnično ali zamišljeno skupno poreklo), jezikovno (komunikacijska skupnost) in politično (vsaka

človeška skupnost je politično organizirana), vendar pa ni nujno, da se pri vseh etničnih skupinah pojavljajo vse navedene kontinuitete (*ibid.*).

Sodobne definicije etničnih skupin, nastale v okviru teorij etničnosti, le deloma (ali pa sploh ne) upoštevajo razlage, ki etnične skupine enačijo s stabilnimi družbami in izoliranimi kulturami. Socialna antropologija je v 60. letih 20. stoletja naredila konceptualni premik od pojmovanja etničnih skupin kot dokončnih, stalnih, izoliranih skupin, ki jih določajo »rasne« karakteristike, k razumevanju etničnih skupin kot skupin, ki so rezultat interakcij med najmanj dvema skupinama (Jenkins 1997; Eriksen 1997). Etnične skupine niso več definirane kot statične, osamljene skupine, temveč kot rezultat razmerij med različnimi skupinami. Barth ([1969] 1998) je prvi izrazil kritiko do tradicionalnega, primordialnega²⁵ pogleda na etničnost kot na lastnost ljudi. Etničnost ni stalna, nepremakljiva, statična identiteta, temveč je močno premakljiva, fluidna, situacijska ter nehomogena oblika družbenosti (Južnič 1993; Eriksen 2002). Bolj ko je etnija razvita, bolj je lahko »drobljena na drugačne skupinske identitete« (Južnič 1993: 269). Možne pa so tudi mnoge »etnične konverzije« (*ibid.*) oz. etnične spreobrnitve (npr. v jeziku, religiji itd.). Sprememba državljanstva, političnih, državnih meja lahko vodi v spreminjanje etnične identitete. Vendar je tudi v primeru, ko gre za etnično manjšino, ki živi v isti državi kot večinska skupina in kjer gre istočasno tudi za naseljitveno prepletenost, lahko etnična identiteta teh dveh skupin različna.

Avtorji sodobnih etničnih študij (Barth [1968] 1998; Eriksen 1997; Jenkins 1997) so opredelili stanje etničnosti kot družbeno ustvarjen politični pojem, ki sam po sebi ne obstaja, pač pa obstaja vedno le v odnosu med najmanj dvema skupinama, ki se med seboj dojemata kot različni. Po Naomi Zack (1998: 29) je etničnost rezultat naučenega vedenja v odnosu do različnih družbenih skupin. Etničnost je kompleksen družbeni fenomen, saj se ne nanaša le na nacionalnost ali državo izvora, temveč tudi na pripadnost določeni religiji, na življenje na določenem regijskem prostoru ter na pripadnost spolu, spolni usmerjenosti, starostni skupini itd. V najširšem pojmovanju so etnične vse tiste skupine, ki se razlikujejo od dominantne skupine na osnovi več družbenih dejavnikov, ne le kulturnih razlik.

²⁵ Primordialen pogled na etničnost temelji na nepremostljivih vzrokih in izvorih, kar naj bi pomenilo, da so razlike dane z rojstvom, nespremenljive (Berghe 2001; Spencer 2006).

Etničnost nima stalne, univerzalne strukture, temveč se v okviru svoje kontekstualnosti stalno »generira, demonstrira in deluje kot izrazito situacijski repertoar« (Šumi 2000: 25). Vsaka kultura ima izoblikovane svoje norme in vrednote oz. kriterije o pripadnosti. Kulturne vrednote določene skupine vplivajo na dojetje drugačnosti, prav tako vplivajo na odziv do drugačnih. Etnično razlikovanje lahko opredelimo šele, ko poznamo etnične vrednote obeh skupin. Etnične vrednote veljajo kot določevalci povezanosti ali razlikovanja, saj omogočajo razvidnost podobnosti in razlik med etničnimi skupinami. Etnične skupine so definirane v nasprotju z normami, ki veljajo za dominanten del družbe. Vsaka skupina »mi« je definirana preko razlik »oni«, kar pomeni, da pripadnost določeni skupini določajo razlike v odnosu do druge skupine. Šumi ponazori interpretacijo s primerom, da sebe in svoje skupine, ki smo ji lojalni, nikoli ne označimo za etnično (2000: 25). Etničnost se torej v javnih diskurzih vedno nanaša na lastnosti, ki jih dominantna skupina pripisuje »drugim«, nikoli pa lastni skupini. Vendar po Eriksen (2002) dominantna skupina ni nič manj »etnična« od »etnične skupine«, saj etničnost ni lastnost skupine, temveč se ustvarja v odnosih med skupinami, ki imajo minimalni stik in se dojemajo kot kulturno različne. Toda nekatere skupine se lahko med seboj zelo razlikujejo, pa niso etnične skupine, druge pa so si podobne, vendar med njimi obstaja veliko etnično razmejevanje (npr. Srbi in Hrvati ob razpadu nekdanje skupne države Jugoslavije). Etničnost je torej eden od vidikov družbenih razmerij med skupinami, ki se med seboj dojemajo kot kulturno različne. Gre za družbeno identiteto, ki temelji na razlikovanju z drugimi.

Ko govorimo o etnični skupini, si predstavljamo ostro etnično mejo med »nami« in drugo skupino. Vendar so etnične meje med skupinami težko določljive (Eriksen 2002: 11), Južnič (1993: 271) pa je celo mnenja, da so vse etnične meje sporne. Ob vprašanju, ki smo ga zastavili Romom, kaj Roma opredeljuje kot Roma, kaj je tipično romsko, smo prejeli odgovore, ki so nakazovali etnične znake in kazali na nejasno poistovetenje z romsko kulturo, romsko identiteto kot jo opredeljujejo večinski javni diskurzi. Lahko rečemo, da nismo prejeli enega, dokončnega, »pravega« odgovora, temveč več resnic. Romi so izpostavljali drugačen teritorialni izvor (*To ti je isto, kot če bi rekel, da sem iz Hrvaške ali iz Makedonije. Sem nekje čital, da Romi izviramo iz Indije.*) in drugačen jezikovni izvor (*Mislim, da nisem nič drugačna od tebe, samo jaz govorim romski, ti pa ne.*). Teritorialni izvor, jezik in religija so po Južniču (1993) tri najpogostejše klasifikacije etničnosti, kot jih opredeljuje primordijalna definicija

etničnosti (Berghe 2001). Pogosto pa so Romi tudi izpostavljali, da ne poznajo svojega izvora, ki bi se kakorkoli razlikoval od »civilov«. *Ne spomnim se, da nam bi kdo v otroštvu pripovedoval romske pravljice ali pa da bi kako drugače plesali, tako, po romsko. Romi smo vedno plesali polko, tako kot vi* (Rom srednjih let iz Bele krajine, april 2004), *Vse delamo isto, ko i vi, kuhamo iste jedi, poroke imamo iste, vse ... Samo kaj revno živimo* (starejša Rominja iz Bele krajine, februar 2002). Tudi Alenki Janko Spreizer (2002: 20), ki je naredila obširno etnografijo o Romih v Prekmurju, Romi niso nikoli pripovedovali legend o nastanku romskega človeka, nobenih starodavnih zgodb iz preteklosti, nobenih »avtentičnih« romskih pesmi, niti o misterijih, po katerih jih pozna neromski svet in o katerih imaginirajo nekateri proučevalci romskega življenja. Etnične skupine torej ne obstajajo same po sebi, temveč so vedno definirane v odnosu do druge skupine, v odnosu do nečlanov. Ob tem smo si zastavili vprašanje, ali Romi kot »drugačna« družbena skupina sploh obstajajo. Ali pa so Romi le rezultat večinske družbe na osnovi pripisanih kolektivnih značilnosti, po katerih naj bi se razlikovali od večinskih norm? Ali je njihova etnična identiteta zgolj družbeni proizvod večinske dominantne družbe, ki ima moč, da s političnimi sredstvi določa etnične meje? Delen odgovor na ta vprašanja ponudi Belton (2005), ki trdi, da Romi kot biološko homogena skupina, ki ohranja skupen jezik in kulturo,²⁶ ne obstajajo. Belton (*ibid.*) še zagovarja, da je kategorijo »Rom«/«Romi« ustvarila in jo ohranja večinska družba, ki določenim skupinam pripisuje »romske« značilnosti (predvsem na osnovi jezika, načina življenja, priimkov in videza). Beltonova poglavitna ideja je, da temelji identiteta Romov na zunanji družbeni klasifikaciji (tj. da je ustvarjena s strani dominantne družbe) in ne toliko na notranji skupinski identifikaciji (glede na kulturne vrednote in skupna prepričanja Romov).

Šumi (2000: 42) je opozorila na »projekcijo razlike v času«, kjer je časovna dimenzija tista, iz katere je zgrajena etnična ovira. To pomeni, da je etničnost rezultat specifičnega zgodovinskega procesa, pri čemer je potrebno upoštevati »sedanjo konstrukcijo preteklosti« in ne toliko preteklosti same (Eriksen 2002: 73). Upoštevanje časovnega elementa etničnosti pokaže, da so na sedanje podobe o Romih v literaturi in tudi v javnih diskurzih, kot je v svoji raziskavi potrdila Janko Spreizer (2002), vplivale tradicionalne »romološke študije«, ki so ustvarile statično vedenje o Romih. Družbenemu ustvarjanju podobe o Romih smo se

²⁶ Romski jezik in romska kultura veljata za najbolj prepoznavna razmejitvena etnična dejavnika med Romi in Neromi.

obširneje posvetili v poglavju *Zgodovinski pogled družbenega ustvarjanja Romov kot etnično drugih*.

Da bi bolje razumeli posledice, ki jih družbeni dejavnik, kot je etničnost, ustvarja v vsakdanjih odnosih, je potrebno razumeti tudi proces ustvarjanja »drugosti« (Dominelli 2002a; Karner 2007). Položaj etničnih skupin je v veliki meri odvisen od etnične distance,²⁷ ki se ustvarja med dominantno in etnično skupino. Po Wynetti Devore in Elfriedu G. Schlesingerju (1999) je eden od sistemov družbene neenakosti etnična stratifikacija, ki hierarhično razvršča ljudi glede na etnično pripadnost.²⁸ V tem procesu se skupina, ki ima več družbenopolitične moči, postavi kot dominantna. Etnična stratifikacija med Romi in dominantno skupino se odraža v procesu kategoriziranja, ki »njih« (tj. Rome) razmejuje od »nas« (tj. Neromov).²⁹ Ustvarja in vzdržuje se skozi načine govora, kdo pripada in kdo ne pripada. V slovenskem prostoru imajo mediji eno vplivnejših vlog pri ustvarjanju razločevalskega govora in »pomembno vlogo pri definiranju dnevnega reda vprašanj, o katerih razmišljajo in se pogovarjajo ljudje« (Erjavec *et al.* 2000: 11). Javnomenenjski diskurzi o Romih izpostavljajo njihovo tujost v »drugačnem načinu življenja«, »večjih družinah«, »velikih socialnih podporah«, »v krajah in streljanju«, »povzročanju številnih kaznivih dejanj«, »malomarnem odnosu do okolja«, sledijo še »zanemarjena naselja«, »veliko neupravičenega denarja«, »negativni odnos do splošnih civilizacijskih vrednot«.³⁰ Navedene značilnosti so postavljene kot tuje in v nasprotju z dominantnimi normami. Najpogosteje so te značilnosti v binarnem nasprotju z družbeno zaželenimi in sprejemljivimi lastnostmi, kar se v odnosu do Romov kaže kot izrazito pripisovanje negativnih lastnosti.³¹ Stereotipi o Romih se navezujejo na njihovo »drugačno« kulturo, ki se kaže v »drugačnem« načinu življenja

²⁷ Južnič (1993: 272) je opredelil etnično distanco kot vrsto medetničnih odnosov, ki utrjujejo etnične meje, ustvarjajo in vzdržujejo etnocentrizem.

²⁸ Etnične skupine najpogosteje pripadajo nižjemu družbenemu razredu, za katerega je značilna izključenost iz trga delovne sile (prevzemanje slabše plačanih delovnih mest, težka zaposljivost zaradi nizke izobrazbe), visoka odvisnost od državnih socialnih pomoči, pogosta nelegalna dela (»delo na črno«), nizka stopnja samozavesti in dolgotrajna družbena prikrajšanost, ki se prenaša iz generacije v generacijo (Devore, Schlesinger 1999: 52).

²⁹ Sam obstoj etnične skupine ne odseva nujno kulturnih razlik. Obstoj etnične skupine predvideva obstoj etničnih odnosov, etničnih razmerij, to pa vključuje vsaj dve strani. Formiranje identitete je namreč odvisno od »tistih zunaj« glede na »tiste znotraj« (Jenkins 1997: 10). Zato ne moremo obravnavati etnične skupine, ne da bi hkrati obravnavali tudi večinsko skupino, s katero sta v odnosu.

³⁰ V treh medijskih prispevkih (Dolenjski list, 4. 4. 2002; Dolenjski list, 11. 3. 2004, Dolenjski list, 10. 6. 2004) so bile objavljene javnomnenjske ankete z naslovi Kako strpni do Romov?, Je res kdo ogrožen?, Imeti Roma za soseda, kjer je 27 anketirancev izrazilo svoj odnos do Romov.

³¹ Analiza 131 časopisnih člankov je pokazala izrazito medijsko negativno poročevalsko držo do Romov. Le eden od obravnavanih člankov o Romih ni poročal negativno. Medijske reprezentacije o Romih se najpogosteje osredotočajo na »probleme«, ki jih Romi povzročajo ali ki jih ima večina zaradi Romov (Erjavec, Bašič-Hrvatina, Kelbl 2000).

(nomadstvo, »življenje na račun države«), običajih (nehigiena, nečistoča) in v predpostavljenih drugačnih »rasnih« karakteristikah (neprijeten vonj, temna polt in črni lasje, intelektualna oviranost). Ena od socialnih delavk, ki smo jo obiskali v času raziskovalnega dela, posvečenega nacionalni študiji o programih, ki se izvajajo za izboljšanje položaja Romov v Sloveniji (Zaščita manjšin v Sloveniji, 2002), se je opravičevala zaradi slabega zraka v pisarni z besedami: *Veš, to je pa vonj po Romih!* in ob tem hitela odpirati okna ter uporabljati osvežilec zraka, ki ga je imela »vedno pri roki«. Janko Spreizer (2002) pravi, da t.i. lokalni poznavalci pogosto opisujejo Rome preko ljudskih rasističnih teorij in jih poskušajo prikazati preko rasnih značilnosti kot »rasno« čisto, homogeno skupino oz. kot skupino, ki se genetsko razlikuje od Neromov. Rasne ideologije in izpostavljanje genetskih posebnosti so značilni za mnoge zgodbe o Romih, ki govorijo o »romskem palcu, ki naj bi Rome oviral pri njihovem delu«, o »temni barvi kože, nizkem čelu in ognjenih zvitih očeh« ipd. (Janko Spreizer 2002: 263-4). Gre za rasistično utemeljevanje romske etničnosti z biologijo. Po Alenki Janko Spreizer (*ibid.*) izvirajo omenjene asociacije iz nepoznavanja sodobnih konceptov socialne antropologije in koncepta etničnosti. Tradicionalne podobe o pripadnikih etničnih skupin so pogosto omejene zgolj na fizični videz, ne da bi upoštevale kulturne določevalce, kot so jezik, vera, navade in etnična razmerja med skupinami. Pogosto je večinska družba tista, ki etničnim skupinam pripisuje skrivnosten in magičen pomen. Romi so kot etnična skupina skozi stoletja postali projekcijsko platno za vse, kar velja v večinski kulturi za negativno, odklonsko, primitivno.

Tudi Romi so razvili razločevalski govor, ki ločuje med Romi in Neromi. V slovenskem prostoru je najbolj razširjeno poimenovanje za Nerome »civilni« oz. »kmetje« (v Prekmurju pavri, kar izvira iz nemške besede »Bauer«). Oto Luthar in Jasmina Litrop (2003) ugotavljata, da naj bi prvo poimenovanje izhajalo iz prastare razdelitve med vojaškim ljudstvom Romi in nevojaškimi sosedi Civili. Za cigane, ki zemlje niso imeli, je bil glede na to vsak Nerom tudi »kmet« (večinoma so tudi bili na tem področju res kmetje ali pa delavci pri kmetih). V Beli krajini smo zasledili, da Romi sebe poimenujejo »črni cigani«, Nerome pa »beli cigani«. V Makedoniji so Romi za vse tiste, ki niso Romi, razvili poimenovanje »dokumenti«. Mnogi makedonski Romi namreč nimajo dokumentov, saj ob rojstvu otroka ne prijavijo na občini; bodisi zato, ker je ta preveč oddaljena od njihovega bivališča, bodisi zato, ker izgubijo delovni

dan ali pa ker ne vedo, da bi morali to storiti (osebni intervju z Vesno Črnivec, 2006).³² Poleg tega mnogi priseljeni Romi, ki sedaj živijo v Sloveniji, nimajo dokumentov zaradi izbrisa iz Registra stalnega prebivališča v Sloveniji, ki se je zgodil leta 1992 (Zorn 2003b, 2007b). Raba omenjenih razločevalskih izrazov kaže na visoko stopnjo razlikovanja med Romi in Neromi ter na zatiranje in izključevanje Romov.

3.2 Rasizmi z »rasami« in rasizmi brez »ras«

Tipološka konstrukcija »ras« oz. znanstvena teorija »ras« se je uveljavila konec 18. in v začetku 19. stoletja (Boas 1969: 20), ko je veljalo, da se kulturne ter intelektualne značilnosti ljudi razlikujejo glede na rasno pripadnost in se odražajo v njihovi fiziologiji. V tem obdobju je rasni determinizem služil kot argument suženjstva, ki je ena prvih oblik rasne superiornosti in institucionalne oblike rasizma. Gobineaujeva³³ rasna teorija je imela velik vpliv na socialni darvinizem, tradicionalno antropologijo, evgeniko, socialno ekologijo in socio-biologijo, ki so ohranjale uporabo rasnih kategorizacij (Law 1993: 3), kar je pustilo mnoge družbene posledice. Franz Boas, oče kulturne antropologije 20. stoletja, je bil prvi, ki je temu javno oporekal in znanstveno dokazal, da čiste človeške rase ne obstajajo (Boas 1969). »Rasa« nima znanstvene podlage, temveč je definirana kot rezultat družbene klasifikacije, ki pogosto temelji na zavajajočih splošnih vtisih (*ibid.*: 30). Boas je podobnosti pripisal vplivom kulturnih vzorcev in dednih značilnosti znotraj sorodstvenih vezi ter razvil kritičen odnos do identificiranja populacij v okviru čistih »ras«. Pri rasizmu gre za temeljno vprašanje homogenosti populacije. Identifikacija populacije kot »rase« zahteva, da vsi pripadniki populacije posedujejo določene značilnosti. V primeru, ko ima le nekaj pripadnikov določene lastnosti, drugi pa so samo podobni, ne moremo govoriti o čistih, pravih rasnih karakteristikah (Boas 1962: 21). Prepričan je bil, da se ljudje pogosto pustimo zavesti splošnim vtisom, in primer ponazoril s formulacijo »tipičnega Šveda«. Večina Švedov ima svetle lase, modre oči, so visoki in imajo podolgovato glavo. Boas (*ibid.*) je opozoril, da se

³² Mnogi priseljeni Romi, ki sedaj živijo v Sloveniji, nimajo dokumentov zaradi izbrisa iz Registra stalnega prebivališča v Sloveniji, ki se je zgodil leta 1992 (Zorn 2007).

³³ Count Joseph Arthur de Gobineau je razdelil človeštvo na tri rase (kavkazijsko oz. belo, negroidno oz. črno in mongoloidno oz. rumeno) in belo raso postavil kot superiorno do ostalih. Ideologija o različnih človeških tipih in ločenih človeških rasah je temeljila na prepričanju o različnosti bioloških značilnosti, ki so med seboj v hierarhičnem razmerju.

»tipične« podobe formulirajo na osnovi ekstremnih tipov, pri čemer pa pozabljamo na raznoličnosti, ki obstajajo znotraj iste skupine.

Pojem »rasa« zapišemo v navednicah (Zack 1998; Razack 2002; Bolaffi 2003; Spencer 2006). V ZDA je »rasa« še vedno v uporabi, medtem ko pojem v Evropi nadomešča pojem »etničnost« (Spencer 2006: 33). Nekateri so zanikali obstoj »ras« (Guillaumin 1995), kar pa ni imelo zadostne moči oz. vpliva, da bi idejo »rase« umaknili iz širše družbenega mentalnega dožemanja. Kljub temu ostaja odprto vprašanje, ali bi sam umik pojma vplival tudi na odpravo rasizma. V anglosaksonskih državah je »rasa« zapisana v narekovajih, kar zagovarja tezo o tem, da ta nima znanstvene osnove. Kljub temu je beseda močno prisotna v vsakdanjem govoru.³⁴

V družboslovni znanosti so se pojavila nova pojmovanja, npr. »kulturni rasizem« (Barker 1981), »novi rasizem« (Balibar, Wallerstein 1991) in »rasizem brez ras« (Baskar 2004), kot posledica zavračanja rasizma, ki je prvotno temeljil na bioloških predpostavkah. Sodobni rasizmi niso več odraz ločevanja in odnosov superiornosti ene skupine do druge na podlagi navideznega fizičnega razlikovanja, temveč gre za pripisovanje pomembnosti določeni razliki. Tako rasizem, ki temelji na barvi kože, ni več edina oblika rasizma. Sodobni rasizmi zaobjemajo kulturne in religiozne dejavnike, telesne posebnosti, spol, starost, spolno usmerjenost itd. Zato uporabljamo množinski izraz, ki govori o več vrstah rasizmov.³⁵ Novi, sodobni rasizmi v osnovnem pojmovanju ne izpostavljajo več razlikovanja glede na biološke značilnosti, temveč se osredotočajo na medčloveške odnose in družbene procese. Torej ni toliko pomembna barva kože, kot sam družbeni diskurz, ki posameznika (skupino ali skupnost) označi kot drugačnega, slabšega. S te perspektive se razlike med dvema skupinama ne kažejo kot objektivne razlike, temveč kot skupek razlik, ki jih ena skupina v odnosu do druge dojema kot pomembne. Kljub razlikam v oblikah izražanja rasizmov pa se je ohranila

³⁴ Primer samoumevnosti uporabe pojma »rasa« in rasnega opredeljevanja ljudi glede na fizične značilnosti je primer TV-oddaje *Race swap* na britanski TV BBC 2, ki je bila predvajana od oktobra do novembra leta 2006. Oddaja je temeljila na ideji, da se ljudje preobrazijo v drugo podobo, ki je v nasprotju s fizičnimi karakteristikami lastne podobe, npr. mlad bel moški se je preobrazil v starejšega temnopoltega moškega in poskušal prepričati družino in znance o novi identiteti. Podobnega mnenja je tudi Naomi Zack (1998), ki pravi, da je beseda »rasa« v ZDA močno vpeta v vsakdanji govor. Prepričana je, da bi vsak znal naštetih tri rase, kar se otroci naučijo že v osnovni šoli. Na rasni kategorizaciji pa temelji tudi ameriški popis prebivalstva, ki opredeljuje rasne kategorije (»black«, »white«, »Asian«, »American Indian«/»Alaska Native«, »Hispanic«). Prav tako so morali do leta 1998 iskalci zaposlitve v obrazec navesti svojo »raso« (*ibid.*: 3).

³⁵ Govorimo o antiromanizmu, islamofobiji, homofobiji, seksizmu itd.

primarna ideja o superiornosti določenih skupin. Spremenile so se torej značilnosti, ki ločujejo, ostala pa je logika hierarhizacije ljudi (Zorn 2003b).

Tradicionalne predsodke postopoma zamenjujejo sodobni predsodki oz. sodobni rasizmi. Zanje je značilna posredno izražena antipatija do določenih družbenih skupin, kar pomeni, da se nenaklonjenost odraža na bolj prikrit, simbolen način (Ule 2005). Predsodki se kažejo z izogibanjem stikov (*Nimam nič proti Romom, ampak ga ne želim za soseda.*), hierarhičnim obratom (*Romi imajo v naši državi preveč ugodnosti, preveč pravic.*), nezanimanjem oz. prezirom (*Naj bodo tam, kjer so, nas pa naj pustijo pri miru.*).

Rasizem ima pomembne posledice. V preteklosti so se kazale na primer v obliki suženjstva, danes pa ima zaradi novega razumevanja širše razsežnosti. Ločimo med starim, tradicionalnim rasizmom in modernim, novim rasizmom. Ridley (1989 v Ponterotto, Pedersen 1993: 12) loči med implicitnimi rasističnimi dejanji (prikriti rasizem) in eksplicitnimi rasističnimi dejanji (odkriti rasizem) ter namernim in nenamernim rasizmom. Troyna in Williams (1986: 56) definirata rasizem kot skupek idej, ki racionalizira in legitimizira tiste družbene dejavnosti, ki spodbujajo neenaka razmerja moči med družbenimi skupinami na podlagi fizičnih ali kulturnih značilnosti. Rasizem razumemo širše kot samo v okviru fizičnih in kulturnih značilnosti ki spada med t.i. odkrite vrste rasizmov. Raziskave namreč kažejo, da odkriti rasizem upada,³⁶ razširile pa so se nove, bolj prikrite, simbolne oblike rasizma, ki se odražajo kot cinizem, socialna distanca, zanikanje ipd. Moderne oblike rasizmov se osredotočajo na »globinske« razlike, ki niso tako neposredno opazne kot na primer razlike v izobrazbi, kulturni ravni, religiji, v telesnem in duševnem zdravju, življenjskem stilu (Ule 1999: 32). Osredotočajo se na problematiziranje prevelikega obsega pravic, ki naj bi jih imeli npr. Romi, ter na to, da zahtevajo preveč privilegijev. Darja Zaviršek (2000: 92) govori o hierarhičnem obratu kot o enem od najpogostejših psiholoških odzivov na »druge«, ki je viden takrat, ko se strukturam ali ljudem z manj družbene moči pripisuje večja moč, kot jo dejansko imajo in celo kot jo imajo tisti, ki izključujejo. Ljudem z manj družbene moči je znotraj hierarhičnega obrata pripisana krivda za nelagodje večinske družbe. Gre za način, kako opravičiti in prikriti sovražni govor. Paradoks pa je v tem, da v družbi niso prepoznana

³⁶ Na upad »starih« oblik rasizma sta bistveno vplivali dve zgodovinski spremembi, tj. vpliv, ki ga je na rasizem pustil Hitlerjev nacistični režim, in vpliv družbenih gibanj za človekove pravice (*Civil Right Movement*), ki je legitimiziral koncept enakosti pravic (Ponterotto, Pedersen 1993).

resnična razmerja moči, da ni prepoznano dejstvo o neenakem izhodiščnem položaju določenih skupin.

3.3 Romi – etnična skupina ali »rasa«?

»Rasa« in etničnost sta v medsebojni povezavi. Medtem ko je ideja »rase« prvotno temeljila na predvidenih stalnih bioloških lastnostih, je etničnost koncept, ki je v svojem pomenu popolnoma družbeni (Giddens 2005: 246). Dejansko gre pri obeh konceptih za družbeni konstrukt, a s to razliko, da se etničnost navezuje na kulturne značilnosti, medtem ko »rasa« opredeljuje fizične razlike med skupinami ljudi (Berghe 2001). Javni diskurzi, še posebej tisti, ki želijo pokazati na svojo večkulturno naravnost, se pogosto izogibajo uporabi pojma »rasa« in ga nadomestijo s pojmom etničnost, etnična skupina. Etničnost velja za bolj vključujoč, pozitiven pojem.

V javnih diskurzih se etničnost pogosto nanaša na kulturne značilnosti določene skupine, po katerih se njeni člani navidezno ločijo od nečlanov (po skupnem jeziku, zgodovini, religiji, stilu oblačenja itd.), vendar po Barthu (1969) to niso edini označevalci etničnosti. Novo pojmovanje etničnosti označuje odnose med skupinami, ki se med seboj dojemajo kot različne (Barth [1968] 1998; Eriksen 1997; Jenkins 1997), kar pomeni, da kultura pri tem ni edini kazalec razlike. Etničnost se osredotoča na razmerja med skupinami in ne na lastnosti, ki določajo skupino. Tudi novi rasizmi v osnovnem pojmovanju ne izpostavljajo razlikovanja glede na biološke značilnosti skupin, temveč se osredotočajo na odnose v družbenih procesih. Zato govorimo o etničnosti in rasizmu kot o dveh družbeno ustvarjenih konceptih, kjer so v ospredju trije dejavniki: odnos med najmanj dvema skupinama, ki se med seboj dojemata kot drugačni; predsodki, ki so temelj medskupinskega razlikovanja; neenakost med skupinami.

»Rasa« in etničnost sta, kljub različni zgodovinski konceptualizaciji, pojma, v javnih diskurzih pogosto v rabi kot sinonima. Koncepta »rase« in etničnosti sta tesno povezana, meje med njima pa pogosto nejasne (Eriksen 2002), kar predstavlja problematičnost njunega razlikovanja. V vsakdanjih diskurzih so etnične skupine pogosto opredeljene preko »rasnih« razlik, po katerih naj bi se bistveno razlikovale od večinske etnične skupine. Tudi Zack (1998) ugotavlja, da se rasni kriteriji malo razlikujejo od etničnih, kar je še posebej očitno v primeru,

ko se od pripadnikov ene skupine predvideva enak fizični izgled. Alenka Janko Spreizer (2002) je ugotovila, da so v slovenski romologiji v rabi ideje kulture, ki pa jih romologi razlagajo v okviru razumevanja pojma »rase«. Torej se »rase« v javnih diskurzih odražajo na prikrit način v pojmih, kot so kultura, manjšina, etnična skupina, ki veljajo za milejše pojme in ne vsebujejo negativnega predznaka, kot ga ima beseda »rasa«. Kultura³⁷ je v svoji posplošeni definiciji razumljena kot podedovana lastnost določene etnične skupine in se ji pripisujejo biološke danosti, ki se prenašajo iz generacije v generacijo. Tudi pojem manjšina³⁸ se v javnih diskurzih pogosto enači z »raso«.

Pri obeh konceptih je bolj kot na razločevalni vsebini poudarek na razločevalnih procesih, ki se odražajo v obliki nasilja, poniževanja, netolerantnosti, distance, cinizma ipd. O rasizmih govorimo v situacijah, ko vsem pripadnikom določene skupine predpisujejo prepoznavne značilnosti, ki skupino določajo (romski priimek, temna polt, pisana oblačila, zbiranje železa, delo s smetmi itd.), na podlagi katerih jim večina pripisuje slabši položaj. Pripisovanje vlog torej ne temelji vedno na fizični podobi pripadnikov skupin, čeprav je pri opredeljevanju »romskosti« biološki rasizem še vedno najbolj razširjen. Rezultat etničnosti in rasizacije je v osnovi enak – »rasno« in etnično razlikovanje ustvarjata navidezno esencialistične, homogene identitete skupin, ki jih dominantna skupina dojema kot drugačne in označi kot »etnično« druge.

3.4 Ti mi povej, kaj je romska kultura!

»Romološke študije« so močno vplivale na javne in politične diskurze o etničnih skupinah v slovenskem prostoru (Janko Spreizer 2002), prav tako tudi na odnos do Romov v socialnem delu.³⁹ Romi so predstavljeni kot homogena skupina s trajnimi značilnostmi, ki naj bi se na

37 Kultura je v sociološki teoriji definirana kot proces, kjer človek preko stikov z drugimi ljudmi ali iz reči (kot so knjige ali umetniška dela) pridobiva znanje, spretnosti, ideje, prepričanja, občutke (Giddens 2005).

38 Manjšina je oznaka za skupino ljudi, ki je zaradi fizioloških (npr. telesna oviranost, barva kože) ali kulturnih značilnosti izločena od večine in je objekt kolektivne diskriminacije. Posledično so pripadniki manjšine izključeni in prikrajšani za polno participacijo v družbi (Ponterotto, Pedersen 1993). Rex (1970: 25) izpostavi pet ključnih elementov manjšin: 1) podrejenost v kompleksnih družbah; 2) nizko vrednotene specifične fizične in kulturne značilnosti s strani dominantne družbe; 3) enotnost na podlagi določenih lastnosti pripadnikov manjšine, ki se soočajo s podobnimi ovirami; 4) generacijski vpliv pripadnosti; 5) težnja k povezovanju.

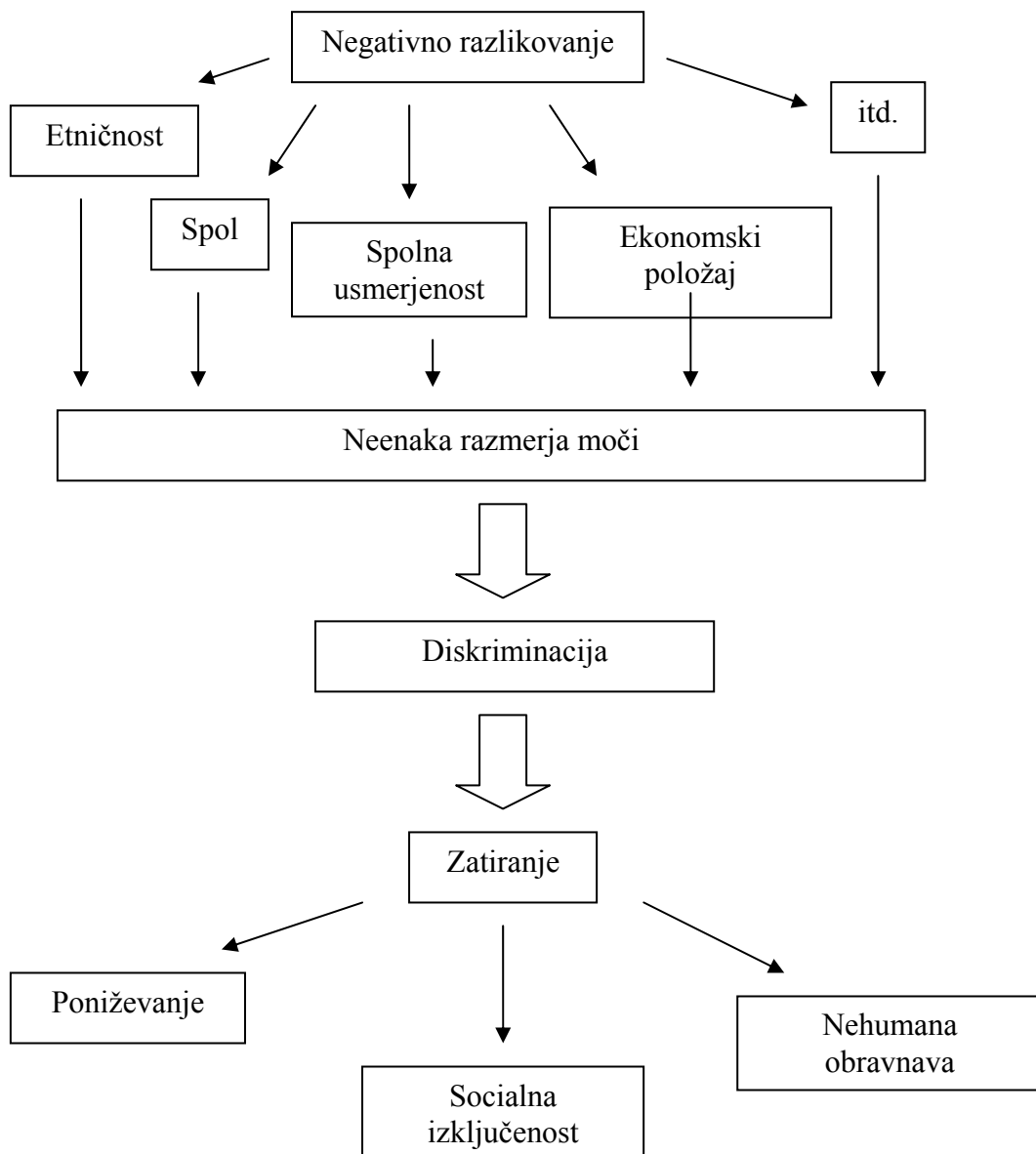
³⁹ Več o tem v poglavju 6.2 »Cigani ne jočejo!« - Vpliv »romološke« literature na etnični diskurz v socialnem delu.

kolektivni ravni razlikovali od Neomov, najpogosteje glede na predpostavljene »čiste« rasne značilnosti. Teorije skupnega izvora, romska kri in romska narava so ključne teme v obstoječi romološki literaturi. Popularna podoba »pravega«, »čistega« Roma temelji na rasnih značilnostih glede na fenotipske in genetske značilnosti in na pripisovanju negativnih lastnosti. Proces negativne kategorizacije je torej osnova za ustvarjanje hierarhičnosti med ljudmi ter za ustvarjanje kriterijev družbenega vključevanja in izključevanja. Belton (2005) je kritično menil, da o etničnih skupinah ne moremo govoriti kot o homogenih skupinah. Obstajajo namreč mnogi dvomi v čisto »romsko« identiteto. Mnogi Romi so pripovedovali, da se njihove navade ne razlikujejo od navad večinske populacije. *Vse delamo isto, ko i vi.* (33-letni Rom z Dolenjske), *Kruh sem včasih pekla zunaj, na žerjavki, sedaj pa, ko imam elektriko, ga pečem na šporhatu* (najstarejša Rominja v enem od romskih naselij v Beli krajini). *Včasih smo se selili, ker so nas preganjali, sedaj pa bi radi živeli v hišah* (starejši zakonski par iz Grosuplja).

Vsakdanje navade posameznikov so pogosto rezultat okoliščin, v katerih pripadniki živijo. Romi iz Črnomlja so bili leta 2004 ob pripravi »romske« točke na lokalnem folklornem praznovanju v dilemi, kako se predstaviti, saj niso poznali tipičnih romskih plesov, ker so vedno plesali polko. Prosili so me: *Ti mi povej, kaj je romska kultura, saj ti to študiraš!* Naslednji primer še bolj zgovorno govori o družbenem ustvarjanju podobe o »tipičnih« Romih. Popularne podobe o Romih v primerjavi z neromskim večinskim prebivalstvom se odražajo kot kulturni primanjkljaji, odkloni, patologije. Romi so predstavljeni preko značilnosti, ki odstopajo od sprejemljivih kulturnih norm. Od Romov se pričakuje, da so bosí, da so revní. Na lokalnem folklornem praznovanju je ena od članic lokalne komisije, ki je odločala o programu prireditve, omogočila nastop romskemu društvu le pod pogojem, da so Rominje na odru bose, nenaličene, brez korald, bleščic, ker *to niso prave podobe Romov, kot so veljale včasih* (članica komisije za izbor nastopajočih na lokalni prireditvi). Eden od socialnih delavcev se spominja, da sta s kolegico, ki je veliko delala z Romi, pogosto morala pomagati Romom na kulturnih prireditvah in se spraševala, kako naj Rome oblečeta. Tudi ostale socialne delavke po Sloveniji so pripovedovale o »drugačni« podobi Romov, vendar te »drugačnosti« niso znale opisati.

3.5 Diskriminacije in zatiranje Romov

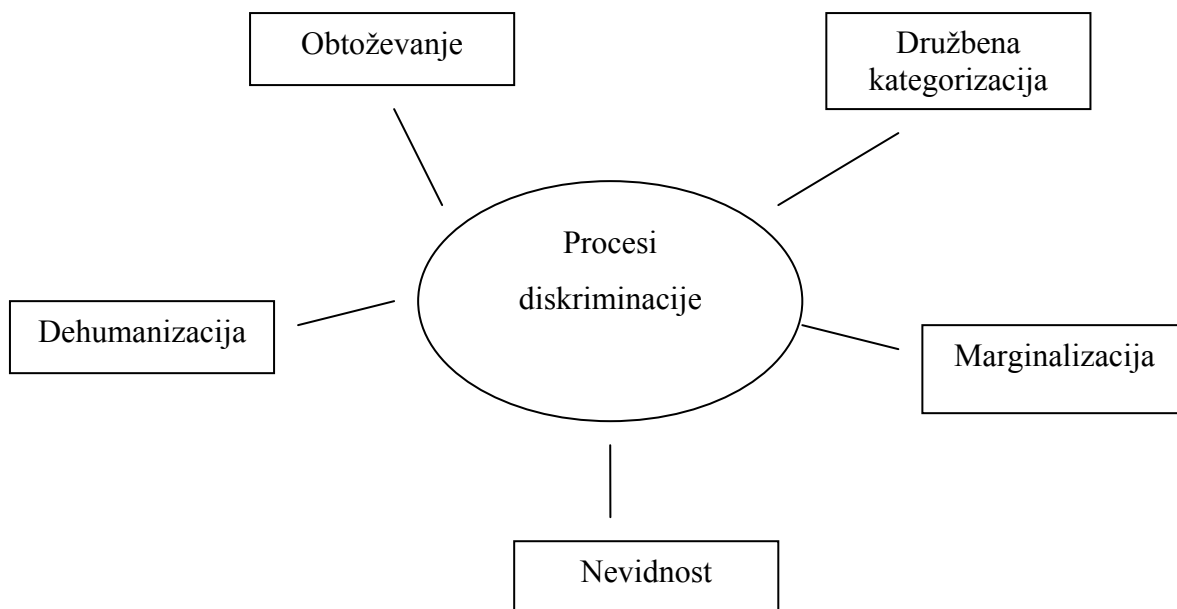
»Ideološki model človeka« predstavlja sodobne zahodne družbe. Veljal naj bi za vzor družbenemu napredku modernega sveta (heteroseksualen bel moški, pripadnik krščanski veri, srednjemu ali višjemu družbenemu razredu) (Ule 1999: 299). Po teh razlikah nastaja v zahodni urbani družbi največ predsodkov (to so predsodki do: ne-belcev, ne-moških, ne-mladih, ne-bolnih, ne-oviranih, ne-heteroseksualnih itd.). Neizraženi predsodki v glavah ljudi še niso nevarni, vendar ko se odražajo z besedami (sovražni govor) in v dejanjih, govorimo o diskriminacijah. Vesna Leskošek (2005) je opredelila sovražni govor kot dejanje nasilja, ki ima negativne posledice na »objekte« predsodkov, torej tiste, ki so tarča sovražnega govora. »Besede, katerih namen je poniževati, razčlovečiti, odvzeti dostojanstvo, postaviti v podrejen položaj, nekoga pokazati kot nečloveka, tretjerazredno necivilizirano bitje, vplivajo na to, kakšen položaj bodo imeli ti ljudje v družbi« (Leskošek 2005: 81). Torej govor ni le izražanje idej, temveč je tudi že družbeno dejanje, ki ima lahko negativne posledice. Do diskriminacije torej ne pride naključno, temveč jo spodbujajo določene socialne kategorije, kot so »rasa«, spol, razred, starost, telesna, senzorna ali intelektualna oviranost, spolna usmerjenost idr. Diskriminacija je proces, kjer so ljudje oz. skupine, ki pripadajo določenim družbenim kategorijam, podvrženi družbeni kategorizaciji in se znajdejo v neenakih razmerjih moči - gre torej za proces, kjer so določene skupine v nepriviligiranem položaju, so zatirane. Zatiranje je torej posledica diskriminacij, ki se kaže v nehumani in ponižujoči obravnavi ter v nepravilnostih dominantne skupine v odnosu do manjšin. Zatirana oseba se čuti omejevana ali neenako obravnavana zaradi njene pripadnosti določeni skupini ali kategoriji. Gre torej za dva tesno povezana koncepta, kjer diskriminacija poglavitno prispeva k zatiranju (Thompson 2001, 2003) (Slika 3.1).

Slika 3.1 Interakcija med diskriminacijami in zatiranjem (prirejeno po Neilu Thompsonu 2003).

Thompson (*ibid.*) opredeli nekaj družbenih procesov, na katerih temelji diskriminacija. Ti se med seboj ne izključujejo, temveč so v medsebojni povezavi, se prepletajo in pogosto spodbujajo medsebojno nastajanje. Ti procesi so: družbena kategorizacija, marginalizacija, nevidnost, dehumanizacija, obtoževanje, infantilizacija, medikalizacija, trivializem. V nadaljevanju se osredotočamo na prvih pet, ki izstopajo v odnosu do etničnih skupin (Slika 3.2). Etnične skupine so pogosto v neenakem položaju z večinsko etnično skupino. Po Paynu (2005) je posredna diskriminacija pogosto posledica privilegiranih družbenih odnosov večinske družbe, ki se odraža v izobraževalni in zaposlovalni politiki, na področju

zdravstvenega ter socialnega varstva, političnega zastopanja itd. Etnične skupine so pogosto izključene iz ekonomskega in socialnega sistema, zato se njihove pripadnike pogosto enači z ekonomskimi in socialnimi problemi.

Slika 3.2 Procesi diskriminacije.

3.5.1 Družbena kategorizacija

Družbena kategorizacija je najučinkovitejši način za ustvarjanje »drugega« (Zaviršek 2000: 103), torej za ustvarjanje predsodkov do skupin, ki se razlikujejo od »ideološkega modela človeka« (Ule 1999). Predsodki so namreč rezultat družbene kategorizacije, ki temeljijo na treh dimenzijah: kognitivni (zavedanje), emotivni (čustveni izrazi) in konativni (obnašanje). Te dimenzije se med seboj prepletajo oz. so med seboj usklajene. Kognitivna dimenzija predsodkov je le ena od dimenzij, ki temelji na posplošenih, nepreverjenih trditvah. Predsodki namreč omogočajo ljudem poenostavljanje sveta v lahko pregledne kategorije. To ljudem olajša komunikacijo, pomaga v mišljenju, spominjanju, sicer bi se »kognitivno zadušili v kaosu informacij« (Ule 1994: 105). Družbene interakcije zato generaliziramo, diferenciramo, identificiramo in vrednotimo (*ibid.*). Vendar predsodki niso zgolj kognitivne strukture, temveč se tej pridružujejo tudi emocionalne dimenzije. Mirjana Ule pravi, da je družbena kategorizacija ne le kognitivni, temveč tudi socialnopsihološki proces, v katerem se ljudje

umeščajo v določen družbeni kontekst (1999: 310). Podlaga za nastanek predsodkov sta torej dva procesa, tj. identifikacija posameznika z določeno skupino in medskupinska primerjava. Vsak posameznik namreč teži k ugodni samopodobi. Ljudje sami sebe in druge vedno zaznavamo skozi primerjavo s člani lastne skupine, ki ji pripadamo, s člani druge skupine ter iščemo prednosti lastne skupine pred drugimi. Že občutek pripadnosti vzbudi proces favoriziranja lastne skupine in proces podcenjevanja drugih skupin. Ko se torej kognitivni dimenziji pridruži še emotivna, to predsodke še bolj ojača (*ibid.*: 306).

Tipizacije so po Thompsonu (2003: 84) široke kategorije in ne ponujajo specifičnih informacij o posamezniku. Pogosto so rigidne in fiksne, kar se odraža v stereotipih in predsodkih. Zato govorimo o kategorizaciji objektov kot o osnovnem mehanizmu, ki vpliva na oblikovanje predsodkov (Ule 1994) in s tem na ustvarjanje diskriminacij. Predsodki torej ustvarjajo in poglobljajo stigmatiziranost, socialno izključenost in zatiranje tistih skupin, ki so predmet kategoriziranja. Če se posameznik kakorkoli razlikuje od drugih ljudi, ta različnost pa presega toleranco družbeno sprejemljivih norm, se njegova pripisana socialna identiteta loči od možnih kategorizacij. Stigmatizacija je po Goffmanu (1991: 138) proces, kjer gre za »reduciranje posameznika na posebnost, ki ga dela različnega od pripisane kategorije«. »Nenormalna« drugačnost prekrije vse ostale človekove značilnosti, kar pomeni, da kolektivna identiteta prevlada nad individualno. Neresnična, preverljiva in nevarna posplošitev je, da so Cigani po svoji naravi nagnjeni h kriminalnim dejanjem. Pri tem sama izrečena poenostavitev še ni tako nevarna, kot je nevarno ravnanje v skladu s to poenostavitvijo (na primer izvajanje policijskega nasilja nad skupino Romov zaradi suma trgovanja z orožjem). Za kategorizacijo je značilno, da se negativni predsodki o »tipičnih« Romih nanašajo na celotno skupino, ne pa na posameznike (čemur Eriksen pravi kolektivizacija etničnih skupin). To prepričanje ima za posledico, da se o Romih v celoti govori kot o »romski problematiki«, o kolektivni krivdi Romov za lasten položaj itd. Posledično nosi celotna skupina kolektivno odgovornost za dejanja, ki so jih morebiti storili posamezniki (npr. kaznivo dejanje) ali pa ki so lastnosti posameznikov (npr. manjša intelektualna sposobnost).

Družbene klasifikacije torej določajo, katera identiteta bo v družbi določala človekov položaj (etnična pripadnost je le ena od kategorij oz. klasifikacij človeka, poleg tega so še spol, razred itd.). Sledeči primer socialne delavke, ki dela na področju nadomestne kazni, kaže na to, kako

se pri Romih etnična pripadnost kaže kot izvirna klasifikacija (Zaviršek 2000: 107). Fant romske pripadnosti je storil cestno prometni prekršek in je bil kaznovan. Socialna delavka na področju nadomestne kazni je poklicala v lokalni zdravstveni dom. V pogovoru z direktorico je v prvem stavku izpostavila: *Imam enega Roma, ki mu iščem zaposlitev*. Pogovor se je dolgo zapletal okrog tega, da je oseba Rom. Socialna delavka je bila v pogajanju za iskanje zaposlitve sicer uspešna, oseba je zaposlitev dobila in oddelala kazen.⁴⁰ Vendar je iz vidika antirasističnega socialnega dela problematično to, da je socialna delavka z izpostavljanjem njegove etnične pripadnosti predstavila osebo kot deviantneža in na posreden način opozorila direktorico, s kom ima opravka. Etničnost kot izvirna klasifikacija odločilno vpliva na njihov položaj v družbi, saj prevlada nad vsemi ostalimi osebnimi identitetami, spretnostmi, sposobnostmi, znanjem, željami. S tem se ustvarja in ohranja njihova drugorazrednost in strukturna izključenost.

Podoba deviantnega Roma je del zgodovinskega spomina, ki se prenaša na nove generacije. Več socialnih delavk je pripovedovalo, da se spominjajo kolektivnega odklonilnega odnosa do Romov, ki je prevladoval v času socializma: *Prevladovala je miselnost, da so si sami krivi za svoj položaj. Veljalo je, da oni kradejo, da so lenuhi, postopači, lažnivci in kriminalci na celi črti. Veljali so za problematične* (socialna delavka, ki je v 1960. letih delala z Romi). *Vedno, ko so se v šoli pojavile uši, so učitelji takoj obtožili cigančico* (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj z Romi). Popularne podobe o Romih se odražajo kot kulturni primanjkljaji, odkloni od večinskih norm. Romi so predstavljeni preko značilnosti, ki odstopajo od sprejemljivega.

Najpogostejša kategorizacija je kategorizacija v binarnih oznakah, ki opredeljuje dihotomni govor »mi«-»oni«, pri čemer je »mi« oznaka za večinsko pripadnost, ki ustreza sprejemljivim družbenim normam določene družbe. »Oni« tem normam ne ustrezajo in se jih definira v skupino »drugih«, tistih, ki ne pripadajo, ki so »drugačni«. Najpogosteje so uporabljene tiste kategorije, ki so ljudem najbolj dostopne, najbolj družbeno uveljavljene. Pripisovanje binarnih razlik med skupinami je poglavitni element družbenega proizvodjanja etničnih skupin. Eriksen (2002) in Dominelli (2002) govorita o »tistih, ki pripadajo« in »tistih, ki ne pripadajo«, Jenkins (1997) o »tistih znotraj« in »tistih zunaj«, Leskošek (2005) uporabi dihotomijo »mi« in »oni«. Po Zaviršek (2000) in Dominelli (2002) gre za procese ustvarjanja

⁴⁰ Primer je izpostavila udeleženka seminarja Antirasistično socialno delo z Romi, 12. 6. 2008.

»drugosti«. V situacijah, kjer se izpostavlja skupinska identiteta, so ljudje bolj pozorni na razlike med skupinami, kot pa na specifične lastnosti posameznih pripadnikov skupin. Ule (1997: 422) ugotavlja, da je homogenizacija značilna posledica medskupinskih primerjav, saj »večja ko je razlika med lastno in tujo skupino, bolj homogena se nam zdi naša skupina«. Skupinska identiteta etničnih skupin je vedno definirana v odnosu do tistih, ki ne pripadajo. Govorimo o etničnosti kot družbeni identiteti, ki temelji na kontrastu v nasprotju z drugimi. V odnosu večine do Romov se etničnost kaže v javnih diskurzih, ki Rome opredeljujejo kot tiste, ki so »drugačni«, imajo »drugačne« navade. Družbeni diskurzi Rome najpogosteje opredeljujejo kot skupino z ostrimi mejami v odnosu do večinske družbe. Proces kategorizacije torej proizvaja poenostavljene, posplošene predstave o ljudeh, situacijah in pojavih, kar omogoča posameznikom hitro odzivanje na družbene vplive ter hitro predelovanje velike količine informacij. Ljudje se zanašajo na obstoječe kategorije o etničnih skupinah, ki pa pogosto temeljijo na predsodkih in stereotipih.

Ko velja prepričanje, da je neka skupina superiorna v primerjavi z drugo, postanejo značilnosti, vrednote, življenjski slog in način komuniciranja norma, kriterij, po katerem se začnejo presoјati značilnosti nasprotne skupine. Bolj ko značilnosti določene skupine odstopajo od splošno sprejetih družbenih norm, bolj je ta v očeh nosilcev družbene moči označena za neprilagojeno, nerazvito, nevarno. T.p., večja ko je meja med »mi« in »oni«, večja je tudi socialna distanca med tema skupinama. Kategorizacija izključenih skupin poteka po naslednjih postopkih (Lamovec 1999: 27-9):

- a) iskanje neugodnih genetskih značilnosti (npr. Romi so leni po svoji naravi, v krvi Romov je, da so bolj agresivni od Neromov);
- b) iskanje moralnih pomanjkljivosti (npr. v nasprotju s pridnimi, delavnimi, poštenimi Slovenci so Romi leni, nemarni, zahrbtni, pasivni, nekoristni);
- c) razvrednotenje vrednot, življenjskega sloga (npr. rek »Oblečen si kot Cigan« pomeni, da je oseba nemarna, umazana);
- d) poudarjanje negativnih pripisanih lastnosti, dvojnost kriterijev (Romi so leni, vendar imajo velik smisel za ritem in dobro glasbo);⁴¹

41 Gre za starodavni razcep med odklanjanjem in občudovanjem, t.i. ambivalentnostjo čustev do »drugih«, ki se je kazala že v grški mitologiji (Zaviršek 2000). Širca (1999: 11) je mnenja, da predstavljajo Romi večinskemu, matičnemu narodu nezavedno ljubosumje do tistih lastnosti, avtorica govori celo o prednostih, ki jih večinski narod ne pozna, jih je pozabil ali celo potisnil: »O kateri zavisti govorim? O zavisti do gibanja, ki ga pogojuje odprtost in nezakoreninjeno življenje. O nepotisnjeni in nezavrti emocionalnosti, ki jo poganja prej natura kot kultura in seveda gensko pogojena ustvarjalnost, recimo glasba kot modus življenja. Prepričana sem, da prav to

e) polarizacija (pretirano poudarjanje razlik).

3.5.2 Marginalizacija

V evropskem prostoru zasledimo več sinonimov za pojem marginaliziranosti, kot na primer osamitev, segregacija, socialna izključenost (Madanipour *et al.* 2003; Giddens 2005), pri čemer je zadnja najpogosteje v rabi. Pri definiranju koncepta socialne izključenosti se pojavljajo različne definicije (Madanipour *et al.* 2003; Deakin *et al.* 1995; Zavratnik Zimic 2000; Trbanc 1996), kar mnogi izpostavijo kot težavo, saj veljajo različne uporabe pojma v različnih kontekstih. Gre za kompleksen, širok in večdimenzionalen koncept, v čemer pa Trbanc vidi tudi prednost, » ... saj je le tako mogoče pokriti različne dimenzije in oblike istega pojava« (1996: 289). Socialna izključenost pomeni biti v položaju z manjšim dostopom do možnosti, ki jih ima večina. Večina avtorjev najpogosteje razčleni koncept na tri dimenzije - ekonomska, družbena in politična dimenzija socialne izključenosti. Socialno izključenost torej razumemo kot stanje omejenega dostopa do virov, ki je pogosto posledica določene pripadnosti (tj. pripadnost spolu, starosti, verski pripadnosti, spolni usmerjenosti, narodnostni pripadnosti, družbenemu statusu, zdravstvenemu stanju, materialnemu položaju itd.).

Pojem označuje položaj določenih družbenih skupin, ki so odrinjene na rob družbe in izključene iz procesov večinske družbe (Thompson 2003: 85). Fenomen marginalizacije vsebuje dva ključna elementa, pri čemer se prvi element nanaša na izrazito družbeno odrinjenost, izključenost pripadnikov določenih skupin, drugi element pa na pomanjkanje enakih možnosti (Bolaffi 2003: 174). Takšna odrinjenost in prikrajšanost onemogoča aktivno vključenost pripadnikov določene skupine, spodbuja dvig revščine in izključenosti iz družbenih sistemov, kot so šole, določena delovna mesta, politično sodelovanje ipd.

Marginalizacija je v tesni povezavi z vprašanji »rase«, etničnosti in migracij (Giddens 2005).

Marginalizacija etničnih skupin je pogosto rezultat družbenega odnosa do njihovih

zavedanje drugačnosti – vzpodbujeno z našim lastnim nezadovoljstvom ob pretirani urejenosti in ob zavedanju naše – z asketsko civilizacijo ukročene ustvarjalnosti - je lahko izziv ljubosumja ali pa preprosto čudenja.« S podobami o Romih kot o dobrih muzikantih, nadarjenih plesalcih gre za eksotizacijo njihove kulture in služi kot močan dejavnik rasističnega diskurza, ki ustvarja dvoje kriterije. Več o tem tudi v Zaviršek (2000).

pripadnikov. Etnične skupine so najpogosteje fizično ločene, kar pomeni, da živijo strnjene v določenih namenskih prostorih (dom za tujce, azilni dom), v revnejših predelih mest ali na obrobju mest, vasi (romska naselja). Za pripadnike marginaliziranih skupin je značilna tudi nizka družbena zastopanost – izostajanje od šolskega pouka, visoka stopnja brezposelnosti oz. višja stopnja zaposlenosti na slabše plačanih delovnih mestih, nizka stopnja zastopanosti v strokovnih poklicih, kot so politika, medicina, pravo, novinarstvo ipd. Pripadniki marginaliziranih skupin živijo v slabših bivanjskih pogojih kot večinsko prebivalstvo. Pogosto so odvisni od denarnih socialnih pomoči. Raziskave v Sloveniji (npr. Zaščita manjšin v Sloveniji, 2001; Zaščita manjšin v Sloveniji, 2002) so pokazale, da večina Romov živi v pomanjkanju elementarnih pogojev za življenje (tekoča voda, stranišča, vsakodnevno uživanje zelenjave in sadja). Življenje v urejenem naselju s tekočo vodo in kanalizacijo ter kvalitetna hrana veljajo v mnogih industrijsko razvitih državah za osnovne dobrine, pomanjkanje teh pa kaže na revščino (Giddens 2005: 311).

Romi se pogosto soočajo s podobnimi situacijami izključenosti kot njihovi predniki. *Cigani bodo še naprej revni. Meni moj oče ni nič zapustil, ker tudi sam ni nič imel, niti barake. Tudi jaz svojim otrokom ne bom mogel ničesar zapustiti, saj še zase nimam* (starejši Rom iz Bele krajine). Gospa, ki že več let sodeluje z Romi v skupnosti na različnih področjih urejanja njihovega položaja, je pripovedovala o njihovi medgeneracijski izključenosti: *Oni so tako marginalizirani, da je to čisto drug sistem. Spomnim se mojega dedka, ki mi je govoril: Pazi, da ne boš zaspala, da ne boš šole zamudila, potem po šoli moraš dobiti dobro službo ... To so nam ves čas v glavo tolkli. Ampak zato, ker smo imeli pogoje, smo živeli na toplem, smo imeli tople obroke, nekdo mi je pomagal ... Romi pa, kamorkoli so prišli, so jih nagnali, živeli so pod šotorom, jesti niso imeli vsak dan. Vsaj pri nas v občini je to tretja generacija, da imajo možnost redno oditi v šolo. To pomeni, da živijo na enem mestu, da se življenjski pogoji izboljšujejo, da jih uradno policija ne preganja več, da imajo otroci organiziran prevoz do šole. To jim daje več možnosti ...* (osebni pogovor, junij 2006).

Govorimo o začaranem krogu izključenosti, ki se prenaša iz generacije v generacijo. Dragoš in Leskošek (2001) opredelita dedovanje kot enega od pomembnih izvorov neenakosti. Generacijsko prenašanje⁴² neenakosti in socialne izključenosti pomeni, da se ljudje že rodijo v družbeni prostor, ki ga zaznamujejo razmerja družbene neenakosti. Ljudje »ne začnejo živeti

⁴² O intergeneracijskih razmerjih govorimo, ko gre za obdobje, daljše od 30 let (Dragoš, Leskošek 2001).

v nevtralnih in nestrukturiranih (nestratificiranih) okoljih« (*ibid.*: 24), temveč so »vrženi v različne družbene prostore, ki jim pomembno določajo pogoje, priložnosti in dosežke v življenju«. Romi v Sloveniji so ena od družbenih skupin, kjer je več generacij izpostavljeno različnim vrstam deprivacije na pomembnih področjih (zaposlitev, bivalni položaj, zdravstveni in izobrazbeni položaj, socialne mreže, preživljanje prostega časa itd.). To se kaže tudi v denarnih socialnih podporah, od katerih je odvisnih več generacij. Ena od preživetvenih strategij se odraža v večjem medsebojnem povezovanju in medsebojni solidarnosti, vendar to ne more biti glavno orodje za zmanjševanje strukturne večgeneracijske prikrajšanosti.

3.5.3 Nevidnost

Nevidnost se odraža v jeziku in javnih podobah o določenih skupinah. V odnosu do diskriminiranih skupin ljudje pogosto izražajo brezbržnost do njihove prisotnosti. Zaviršek (2000: 83) opredeli nevidnost kot psihološki odziv do hendikepiranih ljudi, ki se kaže v situacijah, ko ljudje poudarjajo, da nikoli niso imeli stika z osebo z ovirami, ko se oseba ne spominja sošolca druge barve kože ali drugačnega priimka. »Nespominjanje je po eni strani posledica potlačitve, po drugi strani pa izraz brezbržnosti« (*ibid.*). Prav tako so pripadniki večinske skupine pogosto zastopani npr. v medijih kot tisti, ki imajo moč, vpliv, ki so na pomembnih položajih, medtem ko so pripadniki etničnih skupin redko predstavljeni ali pa so predstavljeni v nasprotju z večinsko družbo. S tem ustvarjajo mediji podobo o njihovi nevidnosti, neobstoju, nepriznavanju, odrinjenosti, izključenosti. Nevidnost etničnih skupin v javnem življenju in govoru je posledica sistematičnega družbenega izločanja in stigmatiziranosti. Po eni strani tako prihaja do situacij, kjer dominantna družba ustvarja nevidnost določenih skupin skozi govor in javne podobe, po drugi strani pa se pripadniki »nevidne« skupine poslužujejo določenih strategij za zmanjševanje zatiranja, ki ga povzroča večina s procesom ustvarjanja nevidnosti. Ena od strategij za zmanjševanje zatiranja se kaže v primeru iz Grosuplja, kjer se na popisu prebivalstva 2002 nihče v občini ni opredelil za Roma, kljub temu da jih v občini živi več kot 100 (pogovor s predstavnikom romskega društva Romano čačipe). Romi so tako prikrili svojo identiteto zaradi socialne izključenosti, s katero se soočajo v vsakdanjem življenju, in s tem sami prispevali k nevidnosti lastne romske identitete. Vendar je bila posledica tega še večje zatiranje s strani večinskega prebivalstva, ko

je predstavnik občinskega sveta izjavil, da za Rome v občinskem proračunu ne bodo namenili denarja, saj v njihovi občini ni Romov. Na tem mestu se kažejo razmerja moči, ki so popolnoma v rokah večine, še posebej tistih, ki imajo oblast v lokalni skupnosti (predstavniki družbenopolitičnih institucij) in ki razpolagajo z denarjem. Če ljudje nimajo nadzora nad viri, pomeni, da ne morejo zadovoljevati svojih potreb, kar vpliva na kakovost njihovega življenja (Škerjanc 2005). Pri tem velja očitna povezava: bolj ko je oseba vključena, več vpliva ima in obratno – bolj ko je oseba izključena, manj vpliva ima. V odnosu do Romov lahko ponovno govorimo o začaranem krogu diskriminacije in zatiranja, ki ga v tem primeru spodbuja proces nevidnosti.

3.5.4 Dehumanizacija

Proces negativnega razlikovanja med skupinami lahko privede do dehumanizacije pripadnikov etnične skupine. Fenomen je v neposredni povezavi s t.i. objektivizacijo Romov, kjer gre za delo z neljudmi. Velik vpliv pri procesu dehumanizacije ima jezik. V procesih družbene kategorizacije so marginalizirane skupine poimenovane z določenimi kategorijami, kot npr. »stari«, »vozičkarji«, »Romi oz. cigani«, ki pa ne le zaznamujejo ljudi glede na določene značilnosti (da je oseba stara več kot 65 let, da je oseba na invalidskem vozičku, da je oseba romskega izvora), temveč označujejo tudi razmerja med tistimi, ki pripadajo večinski populaciji, in tistimi, ki ji ne pripadajo. Pogosto je v rabi razločevalski govor oz. oznaka »oni«, ki stoji za »druge«, za tiste, ki »ne pripadajo«. Pri takem poimenovanju je njihova osebnost zanikana. Pogosto so pripadniki marginaliziranih skupin opredeljeni kot tisti, katerim niso priznane njihove lastne potrebe. Te se minimalizirajo in so podvržene nadzoru pri dostopu do družbenih virov. Poenostavljeno rečeno: gre za obravnavanje ljudi kot stvari. Načini, kako so pripadniki etničnih skupin dehumanizirani, so različni. Zaviršek (2000) govori o načinu, da se pripadnike naziva na neosebni, kategoričen način, ljudje so poimenovani z neimenom. Pripadnik romske skupnosti iz Ribnice se spominja: »Nikoli ne bom pozabil, ko me je socialna delavka ogovorila z 'gospod Rom'. To me je tako razjezilo, da sem zapustil njeno pisarno. Ne morem verjeti, da se lahko kaj takega zgodi, vsem rečejo gospod Novak, gospod Ficko, le mene ni poklicala po priimku« (Košmrlj 2004: 23). Južnič (1993) govori o tem, da skupinska identiteta etničnih skupin prevlada nad identiteto posameznih pripadnikov. V vsakdanjem življenju so predvsem ljudje z malo vpliva in

družbene moči tisti, ki so podvrženi procesu dehumanizacije. Prav tako pa sam proces dehumanizacije povzroča stanje nemoči.

3.5.5 Obtoževanje

Obtoževanje pripadnikov etničnih skupin se odraža na dveh ravneh, in sicer obtoževanje za lasten položaj in obtoževanje za nesolidarnost med pripadniki določene etnične skupine. Pogostejše je pripisovanje krivde za položaj, v katerem živijo Romi. Pogoste so izjave, kot na primer: *Lahko bi se zaposlili, če bi želeli, vendar Romi nočejo delati!; Zakaj pa ne pošiljajo svojih otrok v šolo?; Ne znajo ravnati z denarjem, denarno pomoč zapravijo že isti dan!* Koncept obtoževanja žrtev ne upošteva širšega strukturnega konteksta, ki deluje izključevalno do Romov (kot npr. segregacijski izobraževalni sistem, predsodki delodajalcev, zatiranje s strani strokovnjakov), temveč krivdo preloži na celotno skupino in njene navidezne »defekte«. Obtoževanje žrtev je pogosto subtilno (Ryan 1971: 6), saj je zavito v navidezno prijazen odnos in humanitarno skrb. Žrtve so simbolno ločene od tistih, ki obtožujejo, izpostavljene so kot drugačne, manj sposobne, manj inteligentne ipd. Razlikovanje je torej ključni element v procesu obtoževanja. Mnogi socialni programi za večjo vključenost Romov so zasnovani na ideologiji obtoževanja, saj temeljijo na predpostavki, da imajo Romi težave, ki so rezultat njihovega romskega izvora. Taki programi so usmerjeni v »socializacijo« Romov,⁴³ kar napeljuje na njihovo nesocializirano naravo, in manj v večjo vključenost v družbo, ki bi opredeljevala tudi strukturne ovire. Pripadniki etničnih skupin so pogosto definirani kot tisti, ki se nočejo prilagoditi družbenim standardom, kot jih definira dominantna družba. Splošno družbeno prepričanje je, da lahko vsak najde zaposlitev v normalnih okoliščinah. Tisti, ki tega ni sposoben, je predpostavljen kot socialni problem, ki se ni sposoben prilagoditi sistemu. Taki socialni programi temeljijo bolj kot na spremembah družbenih okoliščin na vzdrževanju obstoječega stanja.

⁴³ V letu 1998 je CSD Novo mesto izvedel program »Minimalni higienski standardi v romskih družinah«, v okviru katerega je delavka, zaposlena preko javnih del, hodila v romska naselja in poučevala Rome o vzdrževanju doma in o higieni. V letu 2001 je v Črnomlju potekal program »Vloga družine pri integraciji romskih otrok«, v okviru katerega so romske starše poučevali o pomembnosti rednega šolanja ipd. V Metliki in Semiču je potekal program »Predšolska socializacija romskih otrok«, kjer so zaposleni preko javnih del pomagali romskim otrokom pri učenju socialnih navad, med drugim tudi pri navajanju na osebno higieno v šoli (v prostorih telovadnice v garderobi so enkrat na teden romske otroke tuširali) (osebni pogovor z mlajšo gospo, ki je bila nekaj let zaposlena na programu javnih del v eni od šol, kjer se šola večje število romskih otrok). Več o tem v Zaščita manjšin 2002.

Po eni strani večina socialnih delavk in socialnih delavcev prepoznava Rome kot eno od zatiranih in pogosto diskriminiranih družbenih skupin v Sloveniji. Prepoznani so kot skupina, ki potrebuje veliko podpore, saj se sami ne morejo izvleči iz položaja, v katerem živijo, soočajo se s strukturno diskriminacijo na več področjih življenja. Kljub temu jih mnogi socialni delavci istočasno tudi obtožujejo za njihov položaj. V odnosu do Romov se obtoževanje odraža v odgovornosti, ko večinska družba pričakuje od njih, da se bodo sami sposobni spopadati z rasizmom (*Tudi sami bodo morali narediti nekaj narediti za sebe, ne morejo pričakovati le denarne pomoči.; Preveč je bilo uslužnosti, preveč se jih razvaja.*). Eden od možnih razlogov je v prepričanju socialnih delavk, ki se pogosto bojijo, da bodo za uporabnika »naredile preveč«. Pri tem ozko sledijo konceptu »delati z uporabnikom, ne namesto njega«. Obtoževanje oz. viktimizacija se pogosto odvija na subtilen način (Ryan 1971). Gre za diskriminatoren proces, ki ga je težko prepoznati, saj je pogosto skrit v humanitarnih dejanjih. Socialni delavci, ki uporabnike obtožujejo, to pogosto ne počnejo neposredno, temveč pri tem početju izražajo globoko skrb. Obtoževanje se posledično osredotoča na spreminjanje obtoženega. Bistvo viktimizacije je v tem, da tisti, ki obtožuje, noče spreminjati sistema, saj je ta zanj ustrezen, hkrati pa želi pomagati deprivilegiranim (*ibid.*: 28). Zato se odvija proces obtoževanja žrtev in pritiski, da se obtoženi prilagodijo sistemu.

3.6 Odzivi Romov na rasno diskriminacijo

3.6.1 Prikrivanje romske identitete

S stigmo so stari Grki označevali nezaželeno drugačnost. Stigma se ohranja z negativnimi, stereotipnimi predstavami. Stigmatizacija pa je dejanje, ne le predstava, ki objekte stigmatizacije postavlja v inferioren, ponižujoč položaj (Goffman 1991). Stigmatiziranje se je sprva nanašalo na označevanje določenih ljudi (sužnjev, kriminalcev, prostitutk), da bi bili ti že po videzu drugačni in ločeni od ostalih. Goffman govori o tem, da večinska oz. dominantna skupina, ki ima moč, določa, katere človeške razlike so zaželene oz. nezaželene. Pri stigmatizaciji gre vedno za socialno primerjavo (Coleman 1999). Stopnja stigmatizacije je odvisna od tega, kako nezaželena je razlika v določeni družbeni skupini. V preteklosti je bil

izgon najpogostejša posledica stigmatiziranih, medtem ko so danes stigmatizirani deležni verbalnega nasilja, nestrpnosti, izogibanja. *Ko grem ven, na primer v trgovino, vidim, da se mi nekateri ljudje izmikajo, ker imam cigansko barvo kože - pa sem čist, urejen* (32-letni Rom iz Bele krajine). Colemanova meni, da sta barva kože in nacionalnost hudi stigmatizacijski razliki. Gre za razlike, ki so fizično očitne in se jih ne da spremeniti. V večini kultur je fizično označevanje izginilo, razširilo pa se je socialno označevanje, socialna stigma, pri čemer so se ohranile značilnosti prvotne stigme.

Goffman (1991: 139) je zapisal, da je »[s]tigmatik vedno v dvomih glede sprejemanja drugih ljudi. Nikoli ne more biti prepričan, kakšen odnos bodo zavzeli novi znanci do njega – odbijajoč ali sprejemajoč – dokler ne pride do srečanja«. Ko smo sami v času raziskovanja vstopali v življenjsko okolje Romov, smo se kljub našim dobrim namenom pogosto soočali z nezaupanjem, ki so ga do nas izražali Romi. Pogosto so nezaupanje odražali tako, da so se v naši prisotnosti pogovarjali v romskem jeziku ali pa nas niso hoteli sprejeti v bližino, ko so prakticirali kakšno kulturno posebnost, kot je npr. kuhanje ježa⁴⁴ na odprtem ognju. Po Goffmanovi definiciji stigmatizacije, ki jo izvaja družba, razumemo vedenje Romov kot obrambni odziv na napade in vdiranje v njihovo kulturno privatnost, ki je v večinski družbi stigmatizirana.

Romi so razvili določene družbene načine odzivanja na socialno stigmatiziranje in diskriminacije. Na občutje nezaupanja se odzivajo predvsem na način, da skrivajo svojo drugačnost, kar se kaže v omejevanju romskega jezika zgolj na ozek krog družine ali pa popolna odtujenost od romskega jezika (pogosto starši v Beli krajini svojih otrok ne učijo romščine, saj so mnenja, da bodo v šoli zaradi jezika dodatno stigmatizirani) in v spreminjanju »tipičnih« romskih priimkov v »tipične« slovenske priimke. V Beli krajini je nekaj primerov Romov, ki so romski priimek (npr. Hudorovac) preimenovali v bolj pogosti neromski priimek, ki je razširjen med lokalnim prebivalstvom (npr. v Beli krajini Plut). Pogosto v mešanem zakonu romski partner ali partnerka prevzame priimek neromskega partnerja.

⁴⁴ Edino razlago smo našli pri Fonseca (2007), ki pravi, da velja jež pri Romih za poslastico in ga častijo za čisto žival. Jež namreč svojo čistost ohranja z bodicami, v nasprotju npr. z mačko, ki se z jezikom liže po koži in genitalijah ter svojo nečistost prenaša na človeka.

Prej, ko sem se pisal Hudorovac, so me na vsakem koraku blatili. Zdaj pa, ko sem Plut, nimam nobenih težav, čeprav sem še vedno Rom! (pogovor s starejšim Romom iz Bele krajine).

V Srednji vasi smo skoraj vsi spremenili priimke. Jaz sem bil prej Hudorovac, pa nisem mogel dobiti službe. Če se v Beli krajini pišeš Hudorovac, ne dobiš službe (pogovor z Romom srednjih let iz Bele krajine).

Poznam ene, ki so spremenili priimek - prej so bili Hudorovac, sedaj so Muc. Romi imamo tudi probleme pri prodaji avtomobilov. Če je avto registriran na mene, na moj priimek, ga ne bom mogel prodati. Tudi jaz sem sedaj prevzel ženin priimek, ki je civilka. Zaradi otrok, da jim bo v življenju lažje (pogovor z Romom srednjih let iz okolice Grosuplja).

Luthar in Litrop (2003) sta ugotovila, da Romi v Prekmurju pogosto spreminjajo romska imena v imena ljudi, »...ki so jim naredili kaj dobrega. Večkrat gre za imena zdravnikov, neredko porodničarjev, priljubljena pa so tudi imena znanih oseb iz sveta popularne kulture« (ibid.: 74). Pogosto pa prevzemajo tudi priimke, ki veljajo za najpogostejše v določenem lokalnem okolju, in poskušajo tako postati del lokalnega povprečja. S takim dejanjem zabrišejo svojo romsko identiteto, ki jim v vsakdanjem življenju predstavlja ovire, še posebej na področju zaposlovanja in prostega gibanja. Prikrivanje in spreminjanje romskih priimkov je ena od strategij, kako si Romi organizirajo situacije, ko se skušajo prilagoditi »normalnemu« življenju in si olajšati komunikacijo. Priimek je namreč eden od nosilcev oz. pokazateljev porekla posameznika. Skupnost ali posamezniki določene skupnosti s prisilno spremembo imena navidezno prikrivajo svojo romsko identiteto oz. romsko poreklo. Kaže se, kot da je socialna vključenost Romov edino možna tako, da spremenijo »tipični« romski priimek v »tipični« neromski, večinski priimek ter se ob popisu prebivalstva opredelijo za Slovence, ne pa za Rome (čeprav imajo slovensko državljanstvo oz. so Slovenci).

Popis prebivalstva leta 2002 je pokazal na neenotno popisno sliko o številu Romov v Sloveniji, saj kažejo podatki Zveze Romov Slovenije⁴⁵ in centrov za socialno delo⁴⁶ na večje

⁴⁵ Zveza Romov Slovenije ocenjuje, da živi v Sloveniji 7.000 do 10.000 Romov (Horvat-Muc 2005).

⁴⁶ Po podatkih centrov za socialno delo iz leta 2003 naj bi bilo v Sloveniji 6.264 Romov. Po podatkih občin (iz leta 2004), v katerih so Romi zgodovinsko poseljeni, pa v teh občinah živi 6.448 Romov (spletna stran Urada RS

število Romov v Sloveniji kot popis. V zadnjem popisu prebivalstva v Sloveniji (2002) se je 3246 oseb opredelilo za Rome, medtem ko je število oseb po romskem maternem jeziku 3834. Popisni list iz leta 2002 ni izpostavil romske pripadnosti kot dane možnosti (eksplicitno so bile izpostavljene le tri možne nacionalne opredelitve: Slovenec/Slovenka, Italijan/Italijanka ali Madžar/Madžarka), pripadniki vseh ostalih etničnosti so imeli možnost opredeliti svoje poreklo v kategoriji »Drugo«. Zelo verjetno bi se več oseb opredelilo za Roma/Rominjo, če bi bila to ena od danih opredelitev. Po drugi strani pa se problematika opredeljevanja kaže tudi v tem, da ima veliko število Romov slovensko državljanstvo in svojo pripadnost opredeljujejo kot Slovenec/Slovenka. Kategorijo Rom v tem kontekstu lahko razumemo tudi kot neke vrste podkategorijo, ki ni enakovredna kategoriji Slovenca ali Italijana/Madžara. Zaradi vse pogostejših priseljevanj ljudi različnih porekel in medkulturnega starševstva bi bilo smiselno razmišljati o možnostih opredeljevanja dvojne oz. trojne etnične identitete, ki je v anglosaksonskem prostoru prepoznana pod pojmom *biracial identity/multiracial identity* (Zack 1998) oz. *dual heritage/multiple heritage* (Spencer 2006).⁴⁷

3.6.2 Socialno psihološki odzivi Romov na rasno diskriminacijo

Ljudje, ki se soočajo z rasno diskriminacijo, razvijejo različne oblike odzivanja nanjo. Konformizem (Ule 1994) je ena od oblik odzivanja. Gre za zavestno sprejemanje večinskih in prevladujočih norm obnašanja, čeprav nasprotujejo osebnim stališčem in željam posameznika.

Kamorkoli gremo mi, se moramo mi prilagajati, oni pa se ne prilagodijo. Se mi zdi, da Romi to tudi čutijo. Zadnjič je eden izbral barvo za fasado. Pa sem ga vprašala: Bo rdeča? Oni imajo radi žive barve. Pa mi je odgovoril: Ah, kje, ne, mi je rekel eden, da se to tako ne dela, barva bo taka, normalna, kot jo ima tisti v vasi (gospa, ki več let Romom v skupnosti zagotavlja zagovorništvo in druge oblike podpore).

Do obnašanja v skladu s pripisano diskriminacijo pride toliko prej, kolikor večja je razlika v družbeni moči in v družbenem položaju obeh skupin (Ule 1994: 116). Če se take razmere ohranijo dlje časa, lahko podrejeni razvijejo pravo identifikacijo s svojo vlogo. Začno se

za narodnosti, http://www.uvn.gov.si/si/manjsine_ozioroma_narodne_skupnosti/romska_etnicna_skupnost/, dostopno 23.1.2008).

⁴⁷ Gre za osebe, ki kulturno pripadajo dvema ali več etničnim skupinam oz. kulturnim poreklom.

poniževati in sovražiti sami sebe. Ule (1999: 39) meni, da pride do najbolj tragičnega dejanja v psihologiji predsodkov, ko se žrtve predsodkov poistovetijo z vsebino predsodkov. Vsebina predsodkov, usmerjenih proti njim, postane tudi vsebina njihove samopodobe in njihovih praks. Na tak način tisti, ki izraža predsodke, dobi argumente za svoja ravnanja, argumente pa dobi ravno od žrtve. Žrtev diskriminacije se začne obnašati v skladu s predsodki, saj ti delujejo kot neke vrste pričakovanja.

Imam občutek, da sami ne vejo, ne kod ne kam, da raje zatajijo svoje poreklo in navade, samo da bi ugajali, da bi bili sprejeti in priznani. Mislím, da je to zelo tragično. Veliko se pogovarjamo in si zaupamo, vendar imam občutek, da naredijo ali rečejo le tisto, kar jaz želim (gospa, ki več let Romom v skupnosti zagotavlja zagovorništvo in druge oblike podpore).

Žrtve diskriminacije pogosto razvijejo občutek manjvrednosti in neustreznosti (Ule 1994: 115), še posebej v primerjavi z dominantno skupino. Pogosti so tudi samoponižujoči vzorci obnašanja – Romi se ne udeležujejo dogodkov, se ne izpostavljajo, ker vnaprej pričakujejo negativne posledice, še posebej na področju vključevanja v širšo skupnost. Ule ugotavlja, da lahko ljudje, ki nimajo dostopa do enakih možnosti, ki so jim vrata do uspeha zaprta, obupajo oz. se vdajo v usodo. Pogosto so prepričani, da jih ne bo nihče slišal, ker so Romi, ali pa da se nima smisla šolati, ker kot Romi tako ali tako ne bodo dobili zaposlitve. »Težnja po uspehu je globoko odvisna od percepcije možnosti uspeha« (*ibid.*: 116).

Romi poskušajo tudi na različne načine nevtralizirati negativne občutke, ki jih povzročajo negativni odnosi. Gre za strategije obrambnega vedenja, s katerimi spreminjajo občutke nemoči v občutke moči. Ena teh strategij je usmerjanje izrazite pozornosti na lastne otroke, na skrb za njihovo šolanje in za čim večjo vključenost v »civilno« življenje z namenom, »da bodo otroci živeli boljše življenje«. Ko so ljudje ranjeni, prizadeti, pogosto razvijajo obrambne strategije, ki jim omogočajo percepcijo, da so boljši kot drugi.

Svojih otrok ne učim romščine. Ne želim, da bo v šoli zaradi ciganskega jezika stigmatiziran, diskriminiran. Naj mu bo bolje, kot je bilo nam (Rom iz Bele krajine, srednjih let, oče dveh otrok).

Največ mi je pomenilo, ko so študentke hodile k nam v naselje in učile naše otroke slovenščine. Sedaj vsi hodijo v šolo in nima noben težav s slovenščino. Najstarejši končuje devetletko, potem je srednja 6. razred, mali je 3. razred, najmlajši pa gre septembra v prvi razred. Sedaj vsi lepo govorijo slovensko. To mi je v življenju največ pomenilo, da bo bolje za naše otroke, da bodo znali, kaj je civilno življenje, da se bodo znašli, ko bodo šli ven (Rom in Rominja, starša šestih šoloobveznih otrok).

Romi pogosto razvijejo načine manipulacije tako, da zapadejo v samodestruktivno obnašanje, z namenom, da sebe izpostavijo kot žrtve in s tem dobijo občutek moči. Nekajkrat smo bili tudi sami soočeni s situacijami, ko so nas Romi ob prihodu v romsko naselje »napadali« z besedami: *Kaj bi pa rade delale? Saj nič ne morete spremeniti! Mi smo Romi!* Ali pa so nas ustrahovali o »nevarni romski naravi«, ko smo pustili parkiran avtomobil v romskem naselju: *Kaj se nič ne bojiš, ko si tukaj parkirala?*

Oseba, ki je objekt diskriminacije, nosi težko psihološko breme, kar vpliva na duševno zdravje osebe. Fernando (2002) je raziskoval povezave med duševnim zdravjem, kulturami in rasizmom. Ugotovil je, da so rasistične teorije, ki so se začele razvijati v 19. stoletju, močno vplivale na medicinsko in psihološko znanost. S pristranskimi raziskavami so »dokazovali« večjo inteligenco možganov belopoltnih v primerjavi z možgani temnopoltnih. Črncem so pripisovali najnižje mentalne sposobnosti. K utrjevanju rasističnih idej o »drugačni« in manjvredni naravi temnopoltnih v primerjavi s »civiliziranimi« evropskimi »rasami« so najbolj prispevali biolog Charles Darwin ter veliki imeni psihologije, Carl Jung in Sigmund Freud. Psihologija in antropologija (Evans-Prichard 1993; Levi-Strauss 1994) sta pod vplivom rasnih teorij vsem Neevropejcem pripisali manjvredne značilnosti in jih poimenovali »primitivna ljudstva«. Psihiatrične diagnoze in obravnavo teh diagnoz so v veliki meri oblikovali tako ideološki kot tudi politični vplivi, kar je doseglo svoj vrhunec v obdobju druge svetovne vojne. Darja Zaviršek (2000) je raziskovala odnos družbe do hendikepiranih ljudi, ki so v evropskih družbah veljali za »druge« in bili deležni socialnega izključevanja. Rasistične ideologije so se še posebej odražale do duševnih bolnikov ter fizično in mentalno hendikepiranih. Ti so veljali za mentalno blizu ženskam (šibki, nemočni) in pripadnikom drugih kultur. Ugotovila je, da je »rasa« v medicini veljala za enega ključnih dejavnikov diagnosticiranja. Kulturne predstave o pripadnikih etničnih skupin so bile povezane s stereotipnimi predstavami, ki se kažejo kot odkloni od družbeno sprejetih norm. Tako so bile

na primer predstave o degenerativni naravi pripadnikov etničnih skupin (npr. Judov) tako močne, da jim je psihiatrija pripisovala določene diagnoze samo zato, ker so bili drugačne etničnosti oz. druge »rase«.

V Sloveniji še ni bilo narejene obširnejše raziskave, ki bi povezala vprašanja etničnosti in (duševnega) zdravja. Dostopnih je le nekaj krajših raziskovalnih prispevkov (Neuvirt Bokan 1997; Lamovec 1999; Vidmar 2004; Janhar 2007; Urek, Ramon 2008) ter lasten etnografski material. Tanja Lamovec (1999), ki je v slovenskem prostoru odpirala vprašanja psihiatrije in socialne pravičnosti, je edina, ki je v znanstvenih in strokovnih krogih spregovorila o rasizmu na področju duševnega zdravja.⁴⁸ V knjigi *Kako misliti drugačnost* (Lamovec 1999) je v poglavju »Če hočeš noreti, nori kot večina« povezala duševno zdravje z rasizmom in etničnostjo. Ugotovila je, da se podobni procesi kategorizacije etnično »drugih« dogajajo tudi ljudem, ki imajo težave v duševnem zdravju (iskanje neugodnih genetskih značilnosti, moralnih pomanjkljivosti, razvrednotenje, poudarjanje negativnih atributov, pretirano poudarjanje razlik). Lamovec (*ibid.*: 28) piše: »Paziti je treba, da nisi oblečen kot 'Cigan', da ne vpiješ kot kak 'Južnjak', ali pa da ne govoriš neumnosti kot kak 'norec'.« Druge raziskave so pokazale, da so Rominje bolj kot moški, izpostavljene težavam v duševnem zdravju zaradi pogosto podrejene vloge v družini. Neuvirt Bokan (1997) je ugotovila, da je v Prekmurju velik odstotek Rominj rednih pacientk psihiatrov v psihiatričnih bolnicah, kjer jim pripisujejo »sindrom živčnosti«. »Rominje nimajo sredstev in možnosti, ki jih večina smatra za nekaj samoumevnega, ne gredo na dopust, nimajo hladilnika, pralnega stroja, njihova gospodinjstva niso opremljena s tekočo vodo, ni elektrike v hiši, za razsvetljavo uporabljajo sveče, ne morejo si privoščiti novih oblek. Rominja je vedno tista, ki veliko dela pa za to ne dobi plačila in ni cenjena za svoje delo« (*ibid.*: 25).

Zaradi slabih bivalnih razmer in strukturne izključenosti, ki se prenaša iz generacije v generacijo, se Romi soočajo s težavami v duševnem zdravju. Med pripadniki etničnih skupin je zaznati več duševnih stisk. Marjeta Janhar (2007), ki je raziskovala zdravstveno in socialno stanje Romov v ljubljanskem barakarskem naselju in vlogo patronažne zdravstvene nege, je izpostavila vpliv socialne izključenosti na zdravstveno stanje Romov. Ugotovila je, da so med Romi najpogostejše bolezni dihal, prebavil, kosti in gibal, srca, živčevja, kože, poleg teh pa izstopajo tudi psihosomatski simptomi (depresije, glavoboli, nespečnost, razdražljivost) in

⁴⁸ Več o tem v Lamovec (1999).

socialna patologija (alkoholizem, prestopništvo in delinkvenca, kajenje, tabletomanija). V enem od ljubljanskih romskih naselij je večina žensk odvisnih od antidepresivov, veliko jih neprestano kadi cigarete. Ena od Rominj je rekla: *Če ne bi kadila, se bi mi zmešalo*. Rominje v tem naselju so obremenjene z gospodinjskimi opravili, vzgojo otrok, so nepismene (pripovedovale so, da so ena tistih generacij, ko so starši v šolo pošiljali le moške, ne pa tudi ženske), imajo malo ali nič stika z zunanjim svetom, cel dan so zaprte v hiši, mnoge med njimi se počutijo, kot da so v zaporu. Imajo občutek, da njihovo delo ni cenjeno, mnoge ponoči spijo na tleh, medtem ko njihovi možje spijo na postelji.⁴⁹ Zakonski par je pripovedoval: *Včasih imava slabe dneve in sva čisto potrta, sploh nimava več upanja, da bo kdaj bolje. Potem se raje usmerim na svoje otroke in vsaj malo pozabim na skrbi. Če ne bi imela otrok in se ne bi ukvarjala toliko z njimi, bi razmišljala samo o nepravičnostih, ki se nam Romom dogajajo. Pridejo dnevi, ko sva v popolni krizi. Včasih razmišljava o tem, da nama sploh več ni živeti v takih razmerah* (Rom in Rominja, starša šestih otrok, nikoli zaposlena, še z dvema družinskima članoma živijo v razpadajoči baraki).

Položaj romske etnične skupine v Sloveniji lahko primerjamo s položajem temnopoltih v Veliki Britaniji, med katerimi je dokazano visok delež diagnosticirane shizofrenije (Fernando 2004). Podobno velja tudi za imigrante drugod po Evropi, npr. Surinamesi na Nizozemskem, Turki v Nemčiji. Fernando je opozoril na neenakosti in zatiranje, ki so jih deležni temnopolti v psihiatrični obravnavi. Eden od primerov neenake obravnave se kaže v dejstvu, da je zelo malo temnopoltih psihiatričnih pacientov deležnih psihoterapije ali svetovanja, pač pa se njihova simptomatika »rešuje« s tabletami.

⁴⁹ Pripovedovanje študentk socialnega dela na področju skupnostne skrbi, ki so v študijskem letu 2007/2008 opravljale enomesečno prakso v romskem naselju na Koželjevi ulici v Ljubljani.

4 KONTEKSTUALIZACIJA POLOŽAJA ROMOV V SLOVENIJI

Rasne in etnične diskurze je potrebno obravnavati kontekstualno (Wetherell, Potter 1992; Wise 1995; Solomos, Back 2001). Vsaka družbena skupina je neločljivo povezana z okoljem, ki tvori njen družbeno-kulturni kontekst. Ko govorimo o kontekstualizaciji, govorimo o upoštevanju sveta, v katerem oseba, skupina ali skupnost živi, tj. upoštevanje osebnih izkušenj, zgodovine, kulture, institucionalnega, političnega in vsakdanjega okolja (Mesec 1998). Prav tako gre pri kontekstualnosti za upoštevanje družbenih dejavnikov, kot so spol, starost, hendikep, spolna usmerjenost ter etnična/nacionalna pripadnost, kajti vsi ti dejavniki vplivajo na vsakdanje izkušnje ljudi. Miles (1982 v Wetherell, Potter 1992) posveča velik poudarek tudi analizi zgodovinske perspektive, saj meni, da je »umestitev zgodovinske perspektive potrebna za vse študije ideologij, kot je tudi rasna ideologija« (*ibid.*: 18). Zato smo obsežen del namenili raziskovanju zgodovine socialnega dela z Romi in se osredotočili tudi na širšo zgodovinsko družbeno percepcijo do Romov.

Kontekst, zgodovino in družbene odnose do Romov smo ponazorili s pomočjo analitičnega modela,⁵⁰ ki zajema tri ravni: tj. osebno, kulturno in strukturno (Thompson 2001, 2003). Model, ki ponazarja kompleksnost ustvarjanja diskriminacij, pokaže, da obstajajo različne ravni, na katerih delujejo diskriminacije, tj. na osebni, kulturni in strukturni ravni, na kar opozori že Dominelli (1988). Zato bi bilo neupravičeno trditi, da so za rasizem v socialnem delu odgovorne le socialne delavke in socialni delavci, saj je pogosto že samo okolje, v katerem delujejo, rasistično (Dominelli 1988; Thompson 2001, 2003; Razack 2002). Osebna raven zajema osebne misli, občutke, dejanja, ki so do neke mere individualni, hkrati pa pod vplivom kulture. Vendar ni le kultura krivec za naša dejanja. Tako osebna kot tudi kulturna raven sta vpeti v strukture, ki se kažejo v zakonodaji in obstoječem družbeno političnem sistemu. Jezik in ideologije imajo poglobljen vpliv na strukturno raven, saj oblikujejo prepričanja, ki jih družba potrebuje zaradi različnih interesov.

Ko govorimo o diskriminacijah, govorimo o treh ravneh, ki se med seboj neprestano prepletajo in so v neprestani medsebojni interakciji. Dominelli (1988) in Thompson (2001) govorita o osebni, kulturni in institucionalni rasizmu. Ne gre le za to, da bi posameznik s svojimi mislimi in dejanji povzročal diskriminacijo. Osebni nivo je potrebno razumeti širše,

⁵⁰ Thompson (2001, 2003) govori o t.i. PCS analizi (P – *personal*, C – *cultural*, S – *structural*).

in sicer v kulturnem in strukturnem kontekstu. Diskriminacija torej ne obstaja le na osebni ravni, temveč je odraz osebnih, kulturnih in strukturnih vplivov. Potemtakem človek ni rasist le takrat, ko javno izraža svoj rasistični govor ali aktivno sodeluje v javnih linčih do »drugačnih«. Posamezniku torej ni potrebno biti aktiven rasist, da prispeva k problemu rasizma. Rasistično je lahko že samo okolje, tj. organizacijske strukture, kjer človek deluje. V družboslovnih vedah so se množično pričeli pojavljati diskurzi o institucionalnem rasizmu (Husband 1991; Penketh 2000). Kaže se v družbenih strukturah in institucionalnih praksah, tj. v učinkih, ki jih ima določen institucionalni sistem ali rutinirana praksa na ljudi. O institucionalnem rasizmu govorimo, ko na primer socialni delavci izvajajo ustaljeno prakso, ki ima za posledico diskriminatoren učinek na pripadnike etničnih skupin.

Z analizo položaja Romov v Sloveniji pokažemo, kako se družbeni mehanizmi izključevanja odražajo na treh ravneh (strukturni, kulturni in osebni) in ustvarjajo oz. vzdržujejo socialno izključenost Romov. Z analizo preteklih in aktualnih mehanizmov izključevanja smo pokazali na kontinuiteto izključevanja Romov kot etnične skupine. Od preteklih eksplicitnih mehanizmov se sodobni razlikujejo po tem, da so bolj prikriti in pogosto dvojni – po eni strani država z določenimi »posebnimi« mehanizmi Rome vključuje, toda ko jih etnificira oz. rasizira, jih istočasno tudi izključuje.

4.1 Mehanizmi izključevanja Romov na strukturni ravni

4.1.1 Zgodovinska perspektiva družbenega ustvarjanja Romov kot etnično »drugih«

»Stereotip ni poenostavljena ali prehitra generalizacija o ljudeh, kot bi radi pokazali psihologi: stereotip je vedno historičen in zelo kompleksen, zato ga ni mogoče pojasnjevati z enostavnimi koncepti« (Rutar 1995).

Romi so bili skozi celotno zgodovino naseljevanj po Evropi⁵¹ podvrženi pregonom, nadzorovanju in zatiranju, predvsem v času absolutističnih oblasti. Najhujša mučenja so se

⁵¹ Lingvisti so na podlagi raziskav in primerjav romskega jezika določili migracijsko pot in sprejeli mnenje, da so Romi prišli iz Indije v 14. stoletju, bolj množično pa so se začeli naseljevati v Evropo od 17. stoletja naprej Hancock (1988).

dogajala v času nacistične Nemčije, ko je nacionalsocialistična politika poskušala med drugimi iztrebiti tudi Rome (Zimmermann 1999, Fonseca 2007). Romi so takrat veljali za asocialne, nad njimi so izvajali rasno higienske posege, kot so prisilne sterilizacije in poboji. Vendar se razizem do Romov ni pričel v obdobju nacizma, pa tudi končal se ni takrat. Sovrašstvo do Romov se je utrjevalo skozi stoletja.

Pojem »cigan« se je začel uveljavljati v 16. in 17. stoletju, v času množičnih preseljevanj proti evropski celini, vendar njegovega pomena ne moremo enačiti z današnjim razumevanjem pojma.⁵² V prvih stoletjih množičnih preseljevanj je kategorija »cigan« označevala vsa potujoča ljudstva oz. skupine ljudi in posameznike, ne glede na njihovo poreklo. Nomadski, potujoči način življenja je veljal za stigmatizirajočega in je ločeval ljudi na »cigane« in »necigane« (Willems 1998). Prav tako jezik, ki v današnjem času ostaja eden od pomembnih kazalcev romske kulture, ni predstavljal zadostnega določila ciganske identitete. V zgodnjih obdobjih selitev so pod oznako »cigani« navedene številne skupine, različne po svoji etničnosti in drugih značilnostih (nepridipravi, berači, pogani ipd.) (*ibid.*). Grellmann,⁵³ ki je v 18. stoletju napisal obsežno zgodovinsko pregledno delo o ciganih, je kategorijo opredelil kot »mešano populacijo tujcev, čudakov in odklonskih ljudi, ki potujejo« (*ibid.*).

Lucassen (1998) je raziskoval, kako se je pojem »cigan« ustalil v nemškem okolju. V 18. in 19. stoletju je bila nemška policija tisti avtoritativni organ, ki je imel moč določanja, kdo so cigani, o čemer pričajo številni policijski časopisi tistega časa. Veljalo je prepričanje, da je potujoči način življenja nevaren in da je obstaja velika verjetnost o kriminalni nagnjenosti osebe. Policija je potencialne kriminalce vpisala na posebne sezname in jih javno objavljala v časopisih. Na seznamih so bila imena in opisane dejavnosti osumljencev vlomov, ropov ter imena potepuhov. Nemci so te ljudi označevali z oznakami »*Gauner*«, »*Vaganten*« in »*Zigeuner*«. Med letoma 1820 in 1840 so v Württembergu in Prusiji oblasti ustanovile kolonije za cigane, tj. posebne prostore, kjer naj bi se cigani ustalili in imeli možnost odreči se svojemu dotedanjemu potujočemu načinu življenja, ki je veljal za motečega. Neuspeli poskus institucionalizacije je bil eden od številnih poskusov prisilne asimilacije. V času večje

⁵² Leta 1971 so se na prvem svetovnem romskem kongresu Romi odločili, da je spoštljivo uporabljati pojem Rom/Rominja in romsko namesto negativnega poimenovanja Cigan/Ciganka, cigansko. V anglosaksonskem svetu je še vedno zelo pogosta uporaba naziva »Gypsy«, kar se pogosto prevaja kot Cigan. Med slovenskimi romologi in v slovenskih politikah prav tako prevladuje izraz Cigani.

⁵³ Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1783), *Die Zigeuner, ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge.*

profesionalizacije nemške policije se je polje nadzora razširilo: ne le na potepuhe, berače in popotnike, pozorni so postali tudi na akrobate, zbiralce pločevink, potujoče prodajalce. Stigma cigan se je razširila – od potujočega načina življenja se je osredotočila na določene poklice oz. dejavnosti posameznikov, ki so v večinski družbi predstavljali odklon od večinskih norm.

Diskurz o ciganih je v času nacistične Nemčije, ki velja za zlati čas rasistične ideologije, dosegel vrhunec. V času Hitlerjeve oblasti, ko je bil izdan Nürnbergski zakon o zaščiti nemške krvi, so bili Židje, temnopolti in cigani označeni kot ljudje nižje »rase« oz. kot nezaželeni (Šiftar 1970). Cigane so opredeljevali glede na naravo in pripisane fenotipske značilnosti, pri čemer se je kazal velik vpliv rasističnih teorij. Institucionalni rasizem je bil še posebej izrazito prisoten v aktualnih politikah. »Raziskovalni inštitut rasne higijene« [*Rassenhygienische Forschungsstelle – RHF*] pod vodstvom Roberta Ritterja, nemškega psihiatra, je imel moč odločanja, kdo je cigan. Njegov znanstveni pristop je temeljil na antropomorfnih raziskavah (znotraj fizične antropologije) in ločeval cigane od neciganov po fenotipskih razlikah, kot so barva las, oči, kože, oblika nosu ipd. Rasistična predpostavka biti cigan je v tistem času temeljila na fizičnih karakteristikah posameznika. Ritter je priznal, da je bil njegov pogled na populacijo podoben Hitlerjevemu: poln stereotipnih predstav, pri čemer je zanikal kakršnokoli individualnost in cigane proglasil za »tipične primitivce brez lastne zgodovine« (Zimmermann 1999).

4.1.2 Prvi poskusi asimilacije ciganov na Slovenskem

Pavla Štrukelj (2004) navaja prve omembe ciganov na Slovenskem iz 15. stoletja, pogostejše pa iz 17. in 18. stoletja. Naselili so se v krajih, ki so blizu sosednjih držav z večjim številom ciganov, t.j. ob meji s Hrvaško in Madžarsko. V zgodnjem 18. stoletju so veljale stroge in prisilne oblike preprečevanja potovanja ciganov (*ibid.*: 83). Uradne listine oz. odredbe, ki so sicer veljale za avstrijsko področje, kažejo na to, da so bili cigani preganjani tudi v Sloveniji. Odredbe so vsebovale prepovedi in opozorila, da ne smejo nenehno potovati, imeli so jih za tatove, roparje. Zaradi takih označb so bili cigani uvrščeni med najnižje družbene sloje. V drugi polovici 18. stoletja, so odredbe vsebovale predvsem strategije civiliziranja. Štrukelj (*ibid.*) navaja odredbe tistega obdobja: izdan je bil zakon, po katerem so morali vpisovati

cigane v krstne in druge knjige z imenom »novi priseljenci«. Niso smeli govoriti maternega jezika, ne prekupčevati s konji. Prepovedano je bilo živeti v gozdovih pod šotori. Izdani so bili odloki o točnem kraju naselitve. Pogosto so oblasti ciganom jemale otroke ter jih dale meščanom in kmetom, da bi se pri njih naučili obrti in kmečkih del.

V 19. in 20. stoletju prisilne odredbe niso bile nič bolj mile. Za cigane so še vedno veljale represivne odredbe, tj. odredbe o preselitvi, izgonu oz. točno določenem možnem ozemlju naselitve. V Poročilu bana dr. Dinka Puca iz Dravske banovine (Ljubljana, 8. junija 1935) je zapisano: »Ciganom je na vse mogoče načine zagreniti gibanje izven domačije, treba jih je na vsak korak vznemirjati. Taborjenja na prostem jim ne dopuščati. Pristop na sejmišču se jim zabrani. Ne dopušča se jim imeti psov, ker so jim nepotrebni, a jih tudi naučijo, da z lajanjem opozarjajo na prihod žandarov ali jih dresirajo za lov na divjačino« (Klopčič *et al.* 1991: priloga). Cigani so bili na spisku izključenih iz katoliške cerkve. Tudi potikanje ciganov po mestu se je kaznovalo z do tremi meseci zopora in oddajo v prisilno delavnico. Kraljevska banska uprava dravske banovine je oktobra 1931 zapisala naslednjo odredbo: »Žandarija mora vsakega Cigana, na katerega naleti ob patroljiranju, prelustrirati, da ugotovi, ali ima dovoljenje za potovanje in sploh da ugotovi njegovo identiteto. Že zavest, da bo kontroliran, odvrta Cigana od potepanja. Pri kontroli se mora vedno pregledati roba, ki jo Cigani nosijo ali vozijo s seboj ...« (*ibid.*).

Janko Maček (2001) in Pavla Štrukelj (2004) omenjata pravnika Ogrina, ki je leta 1918 pisal o ciganski problematiki in v razpravi navedel nekaj predlogov za reševanje njihovega položaja. Predlagal je načrtno zaposlovanje ciganov po prvi svetovni vojni, ko je primanjkovalo delavcev, in opozoril na šolanje otrok. Za »ciganske starše, ki zanemarjajo vzgojo otrok« je predlagal varuha za otroka. Poboljševalnice za odraščajoče otroke, ki živijo nemoralno (beračijo, se potepajo), in prisilne delavnice za odrasle storilce kaznivih dejanj je Ogrin videl kot koristne institucije, kjer bi se cigani usposabljali za ročne spretnosti. Opozarjal je predvsem na zaposlovanje ciganov in na potrebna urejena bivališča. Zanimivo je, da so podobni predlogi v družbenopolitičnih diskurzih aktualni še danes. Torej se v slabih 100 letih ni veliko spremenilo, saj se največja socialna izključenost Romov v Sloveniji kaže ravno na področju zaposlovanja, šolanja in bivalnih razmer (Zaščita manjšin v Sloveniji 2001, 2002).

Podobni poskusi reševanja položaja Romov so se dogajali tudi v času od začetka prve svetovne vojne naprej. Mnoge družine so potovale in se preživljale s priložnostnimi opravili. Ker se življenje Romov ni izboljšalo, so prihajale vedno nove odredbe in okrožnice iz Ljubljane in Beograda, ki so vsebovale podobna stroga navodila za izboljšanje položaja Romov (Štrukelj 2004: 87). Pred drugo svetovno vojno, ko se je pojavila huda gospodarska kriza, pa je bilo t.i. »cigansko vprašanje« potisnjeno v ozadje. Ni znano, kdaj natančno se je pojavil pojem »cigansko vprašanje«, vendar nedvomno že pred drugo svetovno vojno, o čemer pišeta predvsem Šiftar (1970) in Štrukelj (2004). Šiftar (*ibid.*: 150) je ugotovil, da obstaja »relativno malo zanesljivih podatkov o reševanju ciganskega vprašanja v prvih povojnih (druga svetovna vojna, op. a.) letih«. Cigansko vprašanje je obsegalo ukvarjanje z visoko stopnjo nezaposlenosti Romov, s problemom nešolanja in z visoko stopnjo neizobraženosti Romov, s pogostim preseljevanjem in beračenjem, ki je bilo za večinsko populacijo moteče, odklonsko. Od 60. let 20. stoletja naprej pa je imelo veliko vlogo pri reševanju ciganskega vprašanja tudi socialno delo.

4.1.3 Zamolčani genocid Romov v drugi svetovni vojni

Vpliv nacizma je med drugo svetovno vojno ponovno sprožil nasilno sovraštvo do ciganov. Sovraštvo se je kazalo v najskrajnejši obliki diskriminacije, tj. genocida, ki so ga izvajali ne le italijanski in nemški okupatorji, temveč tudi partizani. Maček (2001) razkriva podatke o množičnih pobojih Romov v Beli krajini. Kljub temu da so se Romi prav tako vključevali v narodnoosvobodilno gibanje in bili aktivni člani partizanskih odredov (Šiftar 1970: 102), so bili partizani prepričani, da so bili cigani vohuni italijanske obveščevalne službe oz. potencialni ovaduhi, kar so povezovali z njihovimi selitvami. Kljub morebitnim »krivim« posameznikom se je kolektivna odgovornost prenesla na celotno skupino ciganov, za kar so morali nositi posledice nedolžni ljudje, celo otroci in dojenčki. »Partizani si v tedanjih razmerah niso smeli dovoliti nobene prizanesljivosti, zato so vseh devet ciganov, polovljenih 10. maja, in tistega, ki so ga ujeli 12. maja, pokončali na Mačkovcu« (*ibid.*: 16). Klemenčič v knjigi *Revolucija pod Krimom* (v Maček 2001: 17) opisuje: »Najgrše so naredili s cigani. Pod Krimom se je zadrževala večja družba. Te so 17. maja vse prignali v Iško. Silno vpitje se je slišalo, ko so jih gnali. Na Benkovem travniku so postrelili vse: otroke, mlade, stare, moške in ženske. V skupnem grobu jih leži 43. Smrkavci so se na njih učili streljati s strojnico.«

Maček (2001) ugotavlja, da se je največji množični poboj ciganov zgodil v Kanižarici v Beli krajini. Partizani so bili prepričani, da cigani sodelujejo z italijanskimi okupatorji, zato so jim poleti 1942 požgali naselje, izgnali Rome z njihovih domov, pobijali moške, ženske, noseče ženske, otroke ter dojenčke. Pokol, ki se je zgodil, ni pustil natančnega števila umorjenih, vendar naj bi bilo okrog 100 žrtev. Genocid je bil širše družbeno sicer zamolčan, o čemer pričajo redki pisni zapisi, vendar starejši Romi še vedno nosijo živ spomin na te dogodke. Romi, ki so v vojnem času živeli v Beli krajini, so pripovedovali, kako so partizani Rome preganjali v Zagradec na hrvaško stran, jih žive porinili v vrtačo in jih imeli v njej zaprte po več dni. Mučili so jih ter se nad njimi izživljali. Nekateri so umrli že ob samem padcu v jamo. *Dvainpetdeset Romov so takrat ubili, le ena noseča ženska in majhen fantek sta se rešila. Kido mu je bilo ime, ki je zelo lepo pel. Vojaki so mu obljubili, da ga ne bodo ubili, če jim bo prepeval. Deček jim je pel, dokler so mu pobijali njegovo celo vas, sorodnike, starše* (pogovori z Romi iz Metlike in Črnomlja). Starejši Rom, ki je bil najmlajši otrok v družini, se spominja, kako je v vojni izgubil očeta in šest bratov. *Cigane so odpeljali v taborišče ali pa jih takoj pobili. Jaz sem bil najmlajši, mama me je dala h kmetom, kjer sem pomagal in tako preživel. Mama je tudi veliko hodila od kmetov do kmetov, jim pomagala in se tako nekako rešila* (71-letni Rom, ki se je rodil v Beli krajini in v času druge svetovne vojne tam tudi odraščal).

Zgodovino Romov je zaznamovalo preganjanje. Preprečevanje zločinov je bilo poglaviten razlog za nasilje in genocid nad Romi, o čemer priča tudi Isabel Fonseca (2007). Njena knjiga zajema številna pričevanja o izključevanjih, ki so jih doživljali Romi, in je nastala po večletnem popotovanju in številnih pogovorih z Romi iz srednje in vzhodne Evrope. Romi so v družbi veljali za nezaželene družbene objekte, pa tudi nezaželene »rasne« objekte, nad katerimi so izvajali najskrajnejše oblike diskriminacij. »Rasna« ideologija se je najbolj izrazito odražala v času nacizma, ko je odločala o njihovem življenju in smrti. Znašli so se v položaju najokrutnejšega izključevanja, pogosto le zaradi tega, ker so Romi. Zaradi romske pripadnosti so bili sumljivi, krivi, kaznovani, ubiti. Romi kot skupina so bili objekt političnih ideologij, ki so nad njimi izvajale kršitve človekovih pravic. Prav tako so bili cigani tudi drugod po Evropi tarča genocida (Zimmerman 1999; Fonseca 2007). Hitlerjeva stereotipna predstava o ciganih je označevala skupino za asocialno, kar naj bi bil eden od poglavitnih vzrokov za genocid. Prvo množično preganjanje ciganov se je zgodilo spomladi 1940, ko so

2.500 ciganov odpeljali v Lodz na Poljskem. »Načrt, da bi stlačili v taborišča 30.000 nemških in avstrijskih Ciganov, se sicer ni uresničil, kajti prednostna naloga je bila uničevanje Židov. Kljub temu je veliko Ciganov, zlasti avstrijskih, končalo v uničevalnih taboriščih« (Maček 2001: 22). V Auschwitzu so bili cigani deležni obupnih razmer, pogosto so bili žrtve medicinskih poskusov in sterilizacije. Ostali, nedeportirani cigani so se v vsakdanjem življenju soočali z diskriminacijami pri šolanju otrok, zaposlovanju itd.

4.1.4 Poskusi »reševanja romskega vprašanja« v času po drugi svetovni vojni

Tihi genocid nad Romi se je nadaljeval tudi po drugi svetovni vojni. Prvi povojni državni popis prebivalstva na Slovenskem leta 1953 je pokazal, da je v Sloveniji živelo 1.663 Romov,⁵⁴ vendar že naslednji popis leta 1961 pokaže na njihov izrazit upad, kajti za Rome se je opredelilo le še 158 oseb.⁵⁵ Michael Stewart (1997) opisuje, kako so bili Romi na področju komunističnega bloka (z delno izjemo Jugoslavije) podvrženi sistematičnim asimilacijskim kampanjam, kjer so npr. Češkoslovaška, Poljska, Sovjetska zveza, Romunija in Madžarska izvajale skoraj identične politike. Po Guyu (1998) je na Češkoslovaškem po drugi svetovni vojni vsak Rom imel svojo osebno izkaznico z oznako romske pripadnosti. Zaposlitev je lahko iskal le v mestu prebivališča. Ob nedovoljenem preseljevanju (za dovoljenje so morali Romi izrecno prositi lokalne oblasti, ki so o upravičenosti presojele v njihovem imenu), jih je čakala zaporna kazen do treh let. Primer Češkoslovaške kaže na to, da je reševanje romske problematike v času socializma v vzhodni Evropi temeljilo na mnogih asimilacijskih konceptih iz preteklosti. Na kontinuiteto represivnih ukrepov, ki so se do Romov nadaljevali v času komunistične vladavine na Madžarskem, je opozorila tudi Eszter Varsa (2005). Njena analiza dokumentov Centralnega komiteja iz obdobja 1960 do 1980 pokaže, »da se je 'cigansko vprašanje' formiralo z namenom, da bi zadostilo ne le ideološkim potrebam države, temveč tudi političnim in ekonomskim potrebam socialistične Madžarske« (*ibid.*: 200). Romi so bili izpostavljeni asimilacijskim pritiskom, da na področju zaposlovanja, stanovanj, šolanja in kulture zadostijo kriterijem večinske družbe, torej delovnemu belemu razredu Madžarov. Zaposlitveni položaj je eden od segmentov, ki je bil pri Romih izpostavljen kot najbolj

⁵⁴ Vir: Statistični urad Republike Slovenije, Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 2002 (Prebivalstvo po narodni pripadnosti, Slovenija, popisi 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 in 2002).

⁵⁵ Leta 1971 se je 951 oseb opredelilo za Rome, leta 1981 1393 oseb, leta 1991 2259 oseb, leta 2002 3246 oseb (Statistični urad Republike Slovenije, Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 2002).

problematičen, kar je bilo značilno tudi za Slovenijo, o čemer pričajo že sami naslovi mnogih diplomskih nalog Šole za socialno delo - »Zaposlovanje in adaptacija Ciganov na delovno mesto v občini Novo mesto (Majerle 1964), »Socialno ekonomski položaj Romov v občini Črnomelj« (Špehar, Šuštarč 1978), »Problematika zaposlovanja Romov« (Pavčič, Ličen Tesari 1996) itd. Večina državnih ukrepov se je osredotočala na »reševanje ciganske problematike« z zaposlovanjem in spodbujanjem šolanja romskih otrok. Tako je veljalo prepričanje, da bodo Romi doživeli nekakšen preporod in večjo integracijo, le če bodo zaposleni in izobraženi. Vendar so bili Romi kljub težnjam služb, ki so sodelovale pri »reševanju ciganskega vprašanja«, v veliki meri brezposelni in tako posledično postali skrb socialnih služb. »Cigansko vprašanje so vse bolj reducirali na čisto socialno, ki so ga precej časa reševali s podporami, ki so jih dajali ljudski odbori in Rdeči križ« (Šiftar 1970: 104).

V času razvoja družbenega samoupravljanja so ljudski odbori⁵⁶ pogosteje obravnavali Rome, toda »brez temeljitejših analiz, pač pa zgolj na osnovi zahtev in vzdušja na posameznih zborih volivcev« (Šiftar 1970: 107). Šiftar navaja primer iz zapisa poročila, kako so si leta 1954 na ljudskem odboru v Murski Soboti »zamislili rešitev ciganskega vprašanja«: »Predvsem bi bilo nujno potrebno mlade in za delo sposobne razseliti in to v razne kraje naše države in ločiti družine od družine tako, da ne bi imeli nobenega stika in tako začeti z individualno prevzgojo, kar bi vsekakor rodilo lep uspeh. Kar pa je starih, pa jim omogočiti človeka dostojno življenje in jih prisiliti s prisilnimi ukrepi, da začnejo živeti bolj higiensko in kulturno« (*ibid.*: 108). Na seji mestnega ljudskega odbora v Murski Soboti je predsednik sveta za zdravstvo predlagal, da naj bi *vsak, ki bi ga po njegovi želji zaposlili in tam tudi naselili, dal pismeno izjavo, da se več ne vrne v staro naselje, če pa bi se, bi lahko potem zoper njega uporabili ukrep izгона* (*ibid.*). Veljala je očitno izražena težnja po asimilaciji Romov v večinsko družbo, kar se je odražalo v zahtevah po opustitvi vseh navad, ki so veljale kot »tipične« ciganske navade. Zaposlitev in opustitev ciganskega načina življenja sta veljali za pglavitni strategiji integracije Romov v širšo skupnost.

⁵⁶ V času od leta 1945 do leta 1950 je bil komite za socialno skrbstvo ključni organ za socialne zadeve. Po letu 1950 pa je prišlo do velike decentralizacije. Komite za socialno skrbstvo je prenehal delovati, ustanovil se je svet vlade za ljudsko zdravstvo in socialno politiko. Leta 1953 začne delovati svet za zdravstvo in socialno politiko LRS. Poleg sveta so bili ustanovljeni okrajni ljudski odbori, mestni ljudski odbori in občinski organi za socialno varstvo. Slednji so bili najnižji v hierarhiji sistema socialnega varstva. Sveti za ljudsko zdravstvo in socialno politiko so se od leta 1956 naprej v vseh republikah preoblikovali v svete za zdravstvo in svete za socialno politiko (Zaviršek 2005).

Analiza diplomskih nalog s področja socialnega dela (Majerle 1964; Žitek 1978; Vidmar 1987; Špehar, Šuštarč 1978; Žičkar 1979; Fras 1984; Ozimek, Dragan 1989) kaže na to, da so tudi kasneje nekatere skupščine občin Romom namenjale pozornost na osnovi tega, koliko so bili ti »moteči« v določenem lokalnem okolju. Občinski organi v posameznih lokalnih okoljih so že v 60. letih 20. stoletja ustanavljali posebne komisije za romska vprašanja ter izdelovali programe ukrepov in predlogov za reševanje njihovega položaja. Prva taka komisija je bila ustanovljena leta 1961 v Novem mestu, dve leti kasneje pa program ukrepov in predlogov za izboljšanje položaja Romov v občini (Šiftar 1970). V programu je bil predlog, da je Cigane potrebno razseliti in jim nuditi pomoč pri zaposlovanju in gradnji stanovanj. Veljalo je prepričanje, da naj ciganske družine ne bi naseljevali koncentrirano, temveč bi jih porazdelili z namenom, da bi se »lažje prevzgojili v zdravi delovni okolici« (*ibid.*: 112).

Romi v Jugoslaviji niso imeli statusa manjšine, prav tako ne posebnih pravic, na kar pa so mnogi opozarjali. Aleš Bebler, zaposlen na Zavodu SRS za šolstvo, je leta 1978 poslal odprto pismo predsedstvu centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije, v katerem je opozoril na poglobitve pomanjkljivosti pri »reševanju romske problematike«. Opredelil je, tudi za današnji čas, napredne ideje in poglede, kako celovito pristopiti:

- a) priznati Rome kot narodnost, jim zagotoviti predstavnike v Zvezi komunistov Jugoslavije, v občinskih skupščinah;
- b) odpraviti zakonsko obvezo, da je za sklenitev delovnega razmerja potrebno imeti končano osnovno šolo;
- c) priznati pravico in razvoj romskega jezika na področju kulture in šolanja.

Bebler piše: »Bojim se, da smo se s tem sprijaznili, ker smo se zavestno odločili za asimilacijo Romov, za njihovo izginotje kot posebne narodnosti, s pravico in možnostjo šolanja otrok v njihovem maternem jeziku, za prosvetni in kulturni razcvet vseh naših Romov kot posebne narodnosti. Če bi bilo res tako, potem bi to pomenilo, da smo v tem pogledu obrnili hrbet nadaljnjemu razvoju Jugoslavije kot socialistične skupnosti enakopravnih narodov in narodnosti« (v Ozimek, Dragan 1989). Iz vidika socialistične ideologije bratstva in enotnosti je Rome umestil v diskusijo o enakopravnosti narodov. Vendar so bila v tem obdobju navodila komunistične partije nad pravnimi določili (Maček 2001: 19).

4.1.5 Aktualni dominantni diskurzi etničnosti

4.1.5.1 Etnična statistika

Ob popisu prebivalstva leta 1991 se je za Rome opredelilo 2.293 oseb. Na popisu leta 2002 je viden porast oseb, ki so se opredelile za Rome (3.246), kar lahko povežemo tudi s porastom priseljenih Romov v času vojn na področju Hrvaške in Bosne in Hercegovine ter etničnih konfliktov na Kosovem in v Makedoniji. Tudi podatki o številu Romov v posameznih občinah, ki so jih posredovali CSD po Sloveniji, ne dajejo točnega podatka o romski populaciji v državi. CSD so namreč posredovali zgolj njihovo oceno o številu Romov v posameznih občinah na osnovi vpogleda v evidenco upravičencev do denarnih socialnih transferjev. Podatki CSD za leto 2008 kažejo, da živi v Sloveniji več kot 10.000 Romov (Tabela 4.2).⁵⁷ V to število spadajo tradicionalno naseljeni Romi (področje Bele krajine, Dolenjske, Posavja, Kočevja, Grosuplja in Prekmurja) ter priseljeni Romi, ki živijo v Mariboru, medtem ko za Ljubljano nismo prejeli podatkov. Gre za približne, ne točne podatke o številu Romov, saj CSD uradno niso dolžni voditi zbirke podatkov glede na nacionalno oz. etnično poreklo. Po Zakonu o socialnem varstvu (110. in 111. člen) se na področju socialnega varstva vodi zbirka osebnih podatkov o storitvah in dajatvah o naslednjih podatkih: ime in priimek, podatki o prebivališču, družinskih razmerjih, vrsti življenjske skupnosti, stanovanjskih pogojih, izobrazbi, invalidnosti, zaposlitvi ter socialnem in ekonomskem stanju. Socialni delavci (in drugi uradni uslužbenci npr. na zavodih za zaposlovanje) so pogosto v dilemi ali voditi zbirko podatkov o Romih ali ne, saj tudi uradna nacionalna statistika od posameznikov ne zahteva podatka o nacionalni oz. etnični pripadnosti. Neuradno smo izvedeli, da ima socialna delavka na vsakem CSD, kjer živi večja populacija Romov, mapo, na kateri piše »Romi« in razpolaga s podatki. Socialni delavci so bili pogosto v dilemi ali je etnična statistika, ki jo vodijo sami, pravična. Mnogi Romi, ki jih socialne službe evidentirajo kot Rome, se namreč ne opredelijo za Rome. Kljub vprašanju o pravičnosti in legalnosti vodenja etnične statistike pa so podatki pogosto priložnost za pridobitev projektnih, razvojnih sredstev za Rome, ki jih nacionalni in mednarodni razpisi namenjajo za ureditev položaja Romov.

⁵⁷ Podatke o številu Romov v posameznih občinah so nam posredovale socialne delavke in socialni delavci s CSD po Sloveniji. Le s CSD Ljubljana nismo prejeli podatkov z razlago, da ne vodijo statistike po romski pripadnosti. Neuradnih podatkov niso želeli posredovati.

Tudi Zveza Romov Slovenije, ki združuje romska društva po državi, le ocenjuje, da živi v Sloveniji 8.000 do 10.000 Romov (Horvat-Muc 2005). Očitno je, da prihaja do razlik med uradno, državno statistiko in neuradno statistiko lokalnih služb. Eden od razlogov je v že prej omenjenem razlogu o lastni izbiri do nacionalne oz. etnične opredelitve. O tem v strokovnih krogih obstajajo nasprotna mnenja, predvsem zaradi strahu pred zlorabo zbranih etničnih podatkov v smislu nadzora, omejevanja pravic ipd. (Klopčič 2005: 44). Romska identiteta je namreč močno stigmatizirana identiteta, ki pomeni za Rome več omejitev kot pa priložnosti za enakopravno vključenost. Ravno zaradi tega razloga Romi vse pogosteje ne izpostavljajo »stigmatizirane« identitete javno, temveč le v ožjem, zasebnem prostoru.

Romi v Sloveniji so po politični kategorizaciji opredeljeni v dve skupini. »Avtohtoni« Romi živijo v Prekmurju, na Dolenjskem, v Posavju in v Beli krajini. Ostali, t.i. »neavtohtoni«, netradicionalno poseljeni Romi, ki so se priselili iz republik nekdanje Jugoslavije, pa živijo v večjih slovenskih mestih, kot so Ljubljana, Maribor, Celje, Velenje in Jesenice. Ti imajo pogosto ovire pri dostopu do državljanskih pravic, kljub temu da mnogi živijo v Sloveniji od rojstva. Vera Klopčič (2005) je v analizi demografskih podatkov popisa prebivalstva 2002 podrobneje razložila razlike v položaju Romov v Prekmurju, na Dolenjskem, v Posavju in Beli krajini ter v večjih mestih. Med Romi na Dolenjskem, v Posavju in Beli krajini izstopa izrazito nizka stopnja izobrazbe in velika stopnja nepismenosti. Klopčič vidi razlog v temu, da so Romi na tem območju v preteklosti delali v poklicih, ki so danes izumrli (npr. drobilec kamenja), zahteve na trgu dela pa presegajo njihove sposobnosti. Med Romi v Prekmurju pa je največ upokojencev, kar potrjuje domnevo, da so se tudi v preteklosti Romi v Prekmurju uspešneje vključevali na trgu zaposlovanja. Za pripadnike, ki živijo v večjih industrijskih mestih, je značilno, da imajo v povprečju srednjo ali višjo stopnjo izobrazbe in se po splošnih demografskih kazalcih ne razlikujejo bistveno od večinske populacije.

Romi v Sloveniji imajo od sprejetja zadnje ustave status »romske skupnosti« (Ustava RS, 65. člen), njihov položaj pa je določen s posebnim zakonom (Zakon o romski skupnosti v Sloveniji, Ur. List RS 33/2007), ki je bil sprejet 16 let po ustavnem določilu o posebnem varstvu Romov. Do sprejetja zakona je bila »romska tematika« urejena v področnih zakonih,⁵⁸

⁵⁸ Zakon o lokalni samoupravi (Uradni list RS, št. 72/93, ..., 14/07), Zakon o lokalnih volitvah (Uradni list RS, št. 72/93, ..., 70/06), Zakon o evidenci volilne pravice (Uradni list RS, št. 52/02, ..., 118/06), Zakon o

kar je tudi praksa evropskih držav (kot npr. Madžarske, Slovaške, Poljske, Češke, Romunije, Bolgarije), saj v nobeni nimajo sprejetega posebnega statusnega zakona za Rome. Zakon izpostavlja področja, kjer so urejene posebne pravice Romov, kar pa je povzetek že prej obstoječih določil v posameznih zakonih. Sam obstoj zakona Romom neposredno ne zagotavlja bolj zaščitenega položaja in varstva pravic z vidika manjšinske politike. Slovenska zakonodaja tudi v nobenem drugem primeru Romom neposredno ne dodeli posebnih pravic in jih neposredno ne zaščiti. Edina izjema je Zakon o lokalni samoupravi (Ur. List RS, 94/2007), ki je leta 2002 spremenil 39. člen in v njem zapisal, da »na območjih, kjer živi avtohtono naseljena romska skupnost, imajo Romi v občinskem svetu najmanj po enega predstavnika«.

Več mednarodnih poročil Evropskega centra za pravice Romov (ERRC), poročili Zavoda za odprto družbo (Zaščita manjšin v Sloveniji, 2001; Zaščita manjšin v Sloveniji, 2002) ter mnoge manjše raziskave v Sloveniji (Zaviršek, Škerjanc 2000; Kodila 2001; Urh 2002; Welle 2003; Mišič 2004 idr.) so pokazale, da je socialni položaj Romov v primerjavi s socialnim položajem večinske populacije slabši, kar se kaže v večji stopnji brezposelnosti Romov in posledično v večji stopnji odvisnosti od socialnih prejemkov, anketah javnega mnenja o Romih kot o najmanj zaželenih sosedih. Večina Romov, ne glede na ruralno ali urbano poseljenost, prebiva v naseljih, ki so odmaknjena od ostalega prebivalstva, ta pa so pogosto pod minimalnimi bivalnimi standardi (neurejena komunalna ureditev). Romi posamezniki in romske družine redko živijo integrirano, v stanovanjskih naseljih, z neromskim prebivalstvom. Urbana oz. ruralna naseljenost Romov ne vpliva na njihovo fizično odrinjenost od večinskega prebivalstva. Vladni urad RS za narodnosti ugotavlja, da je položaj med Romi najslabši ravno na področju bivalnih razmer in zaposlovanja.⁵⁹

Socialna izključenost Romov v Sloveniji je kompleksna in večdimenzionalna. Kaže se na več področjih življenja, kot so ločeni oddelki za osnovnošolske romske otroke, zaposlovanje Romov preko javnih del, kjer opravljajo družbeno manj vrednotena dela, zapostavljanje

uresničevanju javnega interesa za kulturo (Uradni list RS, št. 96/02, 123/06, 7/07), Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja (Uradni list RS, št. 12/96, ..., 129/06), Zakon o vrtcih (Uradni list RS, št. 12/96, ..., 100/05), Zakon o osnovni šoli (Uradni list RS, št. 12/96, ..., 63/06), Zakon o medijih (Uradni list RS, št. 35/01, ..., 69/06), Zakon o knjižničarstvu (Uradni list RS, št. 87/01, 96/02), Zakon o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja (Uradni list RS, št. 93/05, 127/06), Zakon o Radioteleviziji Slovenija (Uradni list RS, št. 96/05, 109/05, 105/06), Zakon o financiranju občin (Uradni list RS, št. 123/06).

⁵⁹ Izjava dostopna 13. 3. 2008 na

http://www.uvn.gov.si/si/manjsine_ozroma_narodne_skupnosti/romska_etnicna_skupnost/

pravice do aktivne udeležbe na lokalno političnem področju, neenako obravnavanje na področju socialnega varstva itd. Največja ovira v življenju priseljenih Romov pa se kaže v statusu državljanstva, ki določa vse ostale pravice. Tisti, ki nimajo državljanstva, formalno nimajo pravic iz naslova vzgoje in izobraževanja, zaposlovanja, zdravstvenega in socialnega zavarovanja idr. Izključenost Romov je v Sloveniji opazna na nacionalni ravni in tudi v vseh lokalnih okoljih, kjer Romi živijo.

Tabela 4.2 Število Romov v Sloveniji po podatkih CSD.

Krajevna prosojnost CSD	Število Romov
Brežice	61
Črnomelj	707
Grosuplje	210
Kočevje	505
Krško	350
Lendava	449
Ljubljana	Ni podatka
Maribor	3.000
Metlika	285
Murska Sobota	3.500
Novo mesto	1.250
Ribnica	126
Trebnje	300
SKUPAJ	10.743

4.1.5.2 Etnificirano izobraževanje

Leta 2005 so starši otrok, ki se šolajo na osnovni šoli Bršljin v Novem mestu, nasprotovali soprisotnosti Romov pri pouku s predpostavko, da motijo pouk in zavirajo učni napredek neromskih učencev. Ministrstvo za šolstvo je ustanovilo romske in neromske učne skupine, pri čemer so izhajali iz predpostavke o bistveno slabšem znanju romskih otrok in s tem poskušali opravičiti etnično segregacijo. Modelu segregiranega šolanja, ki temelji na etnični pripadnosti, je primer institucionalnega rasizma do Romov. Modelu sta nasprotovala tako

stroka kot tudi zakon, saj je etnična segregacija po načelu enakega obravnavanja nedopustna (Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja). Krek (2005) je označil »bršljinski primer« segregiranega izobraževanja romskih otrok kot model nestrpnosti in model šolske neuspešnosti. Segregirano izobraževanje romskih otrok se je tudi v Leskovcu pri Krškem in v Prekmurju že pred leti izkazalo kot neučinkovito, saj je bilo pridobljeno znanje v ločenih razredih, ki so jih obiskovali le romski otroci, slabše kot običajno, zato so imeli otroci težave pri dohitevanju svojih vrstnikov, ko so se jim v kasnejših razredih pridružili (Zaščita manjšin 2001: 78).

Državni institucionalni rasizem se kaže tudi v primeru osnovne šole Leskovec pri Krškem, kjer država krši načelo integracije in socialnega vključevanja Romov:

OŠ Leskovec pri Krškem je veliko naredila za inkluzijo Romov, s tem da so zato kaznovani od države. V tem smislu, da ne morejo dobiti sredstev za zaposlitev večjega števila ljudi, ki naj bi individualno delali z romskimi učenci. To pa zato, ker niso pristali na bršljinski model, ki daje denar, zaposlitve ... Vprašljivo pa je, ali bo prinesel kakšne rezultate. Če država požegna take programe, je nekaj zelo narobe. Še huje je to, da se jih država spomni, ne le požegna. V Bršljinu imajo 265 ur na mesec pomoči za romske otroke, s tem da so otroci ločeni. Tukaj se pa dejansko dogaja integracija, pa imajo odobrenih le 33 ur pomoči. To je tako grozljivo nesorazmerje... (zagovornica in aktivistka za večjo socialno vključenost Romov iz Krškega).

Država s tem, ko povečuje segregirane programe, s tem utrjuje etnične meje med Romi in Neromi. Praksa je v nasprotju z načeli integracije in socialnega vključevanja, ki je eno od vodilnih načel na področju šolanja izključenih skupin (Zaviršek, Urh 2005).

Mehanizem etničnosti se v sistemu izobraževanja romskih otrok kaže tudi v stalno spreminjajočih se pričakovanjih oz. zahtevah do Romov. Strokovnjaki na področju izobraževanja so še nedavno povečevali pomembnost izobraževanja Romov in jim očitali neizobraženost. Ko se je šolanje romskih otrok povečalo,⁶⁰ je družba ustvarila nov mehanizem, ki ohranja etničnost med Romi in večinsko družbo. Ta se je v preteklosti nanašal na zahtevo po doseganju minimalnih standardov znanja za romske otroke, kar so implicitno

⁶⁰ V šolskem letu 2001/2002 se je šolalo 1153 romskih otrok, leta 2002/03 1223 romskih otrok, 2003/04 1349 romskih otrok, 2004/05 1413 romskih otrok, 2005/06 1480 romskih otrok, 2006/07 1587 romskih otrok, 2007/08 1658 romskih otrok (osebna komunikacija z Alenko Pavlovec z Ministrstva za šolstvo in šport).

navajala Navodila za prilagajanje programa osnovne šole za romske učence (v nadaljevanju Navodila 1993), ki jih je leta 1993 pripravil Zavod Republike Slovenije za šolstvo. Pri glasbeni vzgoji Navodila na primer navajajo, da je treba upoštevati poseben interes romskih učencev za petje in igranje na različne glasbene instrumente ter spodbujati njihove posebne nadarjenosti.

V osnovni šoli se je dogajalo, da so Rominje usmerjali najprej predvsem v srednje tekstilne šole, Rome pa v kovinarsko šolo, čeprav so nekateri imeli boljši uspeh. Ne vem, zakaj, mogoče so dvomile, da lahko Rom doseže toliko kot Nerom (Rominja, ki je uspešno končala fakulteto).

Socialna delavka mi je rekla, naj grem za mizarja, tesarja ali zidarja. Da sem sposoben le za te poklice. Potem smo pisali republiške teste in gospa, ki mi je predstavila rezultate, je rekla, da ne vidi nikakršnih ovir za vpis v gimnazijo (absolvent fakultete, izjava povzeta iz Mladine, 16. 8. 2004).

Skupina, ki je leta 2004 pripravila Strategijo vzgoje in izobraževanja romskih otrok (v nadaljevanju Strategija 2004), je bila kritična do Navodil 1993 in opozorila, da ta »implicitno sporočajo, da [romski učenci] niso sposobni enakovrednih dosežkov pri drugih predmetih – namreč prav zaradi odsotnosti eksplicitnih opozoril, da so romski učenci sposobni dosegati enakovredne standarde znanja tudi pri matematiki, slovenščini itd.« Samo pri likovnem pouku in športni vzgoji je eksplicitno zapisano, da je treba pri pouku teh predmetov razvijati »romske specifičnosti [...] in presegati morebitne zaostanke«. Učitelji so bili mnenja, da je pri romskih otrocih uspeh dosežen že z minimalno ravniyo znanja, medtem ko so kriteriji za uspeh neromskih otrok višji. »Pri otrocih, ki imajo učne težave, običajno izhajaš iz minimalnih standardov znanja, tako, da mu olajšaš delo v šoli, ne moreš od njega zahtevati 'ne vem kaj', če on tega ni sposoben in ima veliko 'lukenj' že v predznanju. Ena od svetovalnih delavk na OŠ v Ljubljani je rekla, da je to »ustaljen postopek pri romskih učencih« (Pirnat 2004). Tudi raziskavi Lucije Vodošek (2001) in Sabine Kodila (2001) pokažeta na to, da se pogosto od romskih otrok pri pouku zahteva manj, če pa že kaj pravilno povedo, so za to veliko bolj pohvaljeni. Kulturni stereotip o otrocih nižjega sloja je, da so akademsko netalentirani, nesposobni enakega dojetanja znanja, imajo nerealna pričakovanja o določenih poklicih, kot so npr. pilot, plesalka, pevka (Urisk 1984: 31). Zaviršek (2001) govori o

patologizaciji romskih otrok, kar dolgoročno gledano pomeni, da so romski otroci prikrajšani v pravici do dostojne in enakovredne izobrazbe, posledično temu pa tudi do dostojne zaposlitve, primerne stanovanja, spoštovanja in ugleda v skupnosti itd. Gre za primere rasističnih predstav, da so romski otroci že po svoji naravi manj inteligentni, manj sposobni, kar ilustrira tudi izjava ene od pedagoginj, da so »romski otroci biološko nesposobni za matematiko« (Zaviršek, Urh 2005). Po Eriksenu (2002: 25) gre za »stereotipe, kjer dominantna skupina manjšini preprečuje intelektualni razvoj s sistematičnimi sporočili, da je inferiorna«. Država je s sprejetjem posebnih navodil za šolanje romskih otrok opozorila in usmerila strokovnjake k občutljivemu pristopu, vendar ni sprejela ukrepov, ki bi omogočili vpeljavo romskega jezika, romske kulture, romske zgodovine v učne načrte. Tako posebna navodila lahko razumemo kot asimilativni ukrep.

Etnificirana razmerja se kažejo tudi v neustreznem in pogosto nepravičnem usmerjanju romskih otrok v osnovne šole s prilagojenim programom, kjer je vpis teh sedemkrat do desetkrat večji od povprečja v državi (Zaščita manjšin 2001; Strategija 2004; Zaviršek, Urh 2005). Odločitve komisij za usmerjanje pogosto temeljijo na mnenju, da romski otroci nezadostno govorijo slovenski jezik, ter na prepričanju, da zaradi romskega porekla niso dovolj sposobni končati rednega šolanja. Izvajalke socialnovarstvenega programa za otroke na Koželjevi ulici v romskem naselju v Ljubljani⁶¹ opažajo, kako se z romskimi šolarji, ki o zaznamovani že zaradi bivalnih razmer, v katerih živijo, in zaradi slabega znanja slovenskega jezika, v šoli premalo ukvarjajo, da bi lahko bolje napredovali. Namesto tega jih usmerjajo v osnovne šole s prilagojenim programom. Najpogosteje jih označijo za mejno intelektualno sposobne in otroke z lažjo motnjo v duševnem razvoju ter s tem opravičijo razlog za prešolanje. Zaradi tega se pogosto argumenti za prešolanje na šole s prilagojenim programom osredotočajo na socialne dejavnike (slabe bivalne razmere, pomanjkljiva prehrana in oblačila), ne pa na dejansko intelektualno znanje posameznih otrok. Ena od raziskav (Kodila 2001) je opozorila na rasistično prakso na področju izobraževanja in pokazala, da je sprejemna dokumentacija romskih otrok v eni od osnovnih šol s prilagojenim programom v Sloveniji polna kulturnih stereotipov in opisov zunanosti otrok, na osnovi katerih so strokovnjaki opravičevali postopek kategorizacije v prilagojen program, kot na primer »zanimajo ga kičaste materialne stvari«, »nosi modre nevarne čevlje«, »otrok je tipičen

⁶¹ Delo opravljajo zaposleni in prostovoljci društva Mozaik na pobudo Oddelka za zdravstvo in socialno varstvo Mestne občine Ljubljana.

predstavnik romskega porekla«, »rada se kiti z uhani in prstani« ipd. Drugi primer govori o sprejemanju naglušnega romskega otroka v domsko oskrbo v enega od zavodov za otroke s posebnimi potrebami v Sloveniji. Ena od članic komisije za sprejem otrok je obrazložila potrebo po njegovem sprejemu: *Pri nas mu bo bolje kot pa v romskem naselju, kjer nimajo niti vode ne elektrike.*⁶² Z navajanjem socialnih razlogov strokovnjaki opravičujejo svoja ravnanja in kategorizirajo romske otroke kot otroke z oznako mejne intelektualne sposobnosti ali z lažjo motnjo v duševnem razvoju. Romi so pripovedovali o diskriminatornih praksah učiteljic v osnovni šoli: *V šoli raje vidijo, da naših otrok ni v šolo, saj imajo tako manj dela z njimi. Tudi sicer se nikoli nihče v šoli ni z nami ukvarjal. Spomnim se, da nam učiteljica nikoli ni kontrolirala nalog.* Drugi primer: *Naši otroci ne hodijo redno v šolo. Tovarišica jim jasno pove, da je bolje, da jih ni. Pred celim razredom tudi reče, da otrok smrdi.*⁶³ Aktivistka, ki več let dela z romskimi otroki v Ljubljani, je mnenja, da učitelji velikokrat čakajo na neuspeh romskih otrok, da se jih bodo znebili in jih avtomatsko napotijo v šolo s prilagojenim programom. Romski aktivist Fatmir Bećiri (2005) je prepričan, da prešolanje v šole s prilagojenim programom »otrokom popolnoma zbije voljo do šolanja, saj se počutijo manjvredne od ostalih otrok, zato iz šole zaostajajo«.

4.1.5.3 Etnificirano zaposlovanje

V ekonomskih odnosih se pogosto kažejo rasna razmerja do Romov, ko dominantna skupina izpostavlja lastne vrednote nad vrednotami Romov. To se kaže v nizko plačanih zaposlitvah, ki jih dominanten del družbe smatra kot nezdržljive z večinskimi vrednotami. Po eni strani je razlog v nizki izobrazbi pripadnikov etničnih skupin (ki je tudi pogosto posledica strukturnih neenakosti na področju izobraževanja), po drugi strani pa so razlog predsodki delodajalcev. V takih situacijah je pogosto etnična skupina tista, ki je simbolno pooblaščen za opravljanje družbeno manj vrednotenih del. V primerih, ko etnična skupina opravlja najmanj plačana dela, Rex (1970: 29) in Eriksen (2002: 28) govorita o »etnični delitvi dela«. V mnogih družbah obstajajo določeni poklici, ki jih večina smatra kot nezdržljive z večinskimi vrednotami, t.i. nečastna dela. »Zunanja« skupina je tista, ki je simbolno pooblaščen za opravljanje takih del. V javnih diskurzih so pogosta prepričanja, da Romi »živijo v smeteh, naj

⁶² Osebna prisotnost na komisijski obravnavi otroka v času študijske prakse na dodiplomskem študiju socialnega dela, marec 2000.

⁶³ Pogovor z Romi je opravila socialna delavka v Brežicah v študijskem letu 2004/2005.

pa še delajo z njimi. Kdo drug pa bo!« (osebni intervju s socialno delavko, marec 2002). Mnenje socialne delavke je odraz institucionalnega rasizma do Romov, ki daje moralno opravičilo in verovanje, da se različne skupine ljudi počutijo bolj doma v svojem »naravnem okolju«. Enak odnos velja do temnopoltih priseljencev v Veliki Britaniji, kjer jih družba smatra kot goste, ki bodo nekoč odšli domov (Troyna, Carrington 1990; Dominelli 1995; Thompson 2001) Asimilacija je očitna predpostavka tega stališča. »Gostje« naj se bodisi vrnejo domov bodisi naj pustijo svojo kulturo in se prilagodijo kulturi države, v katero so se priselili. Rasizem se v odnosu do zaposlovanja etničnih skupin kaže skozi tri poglobitve elemente: skozi neenakosti in razlikovanje med »nami« in »njimi«, razlikovanje glede na genetske značilnosti in poreklo ter zagovarjanje in pojasnjevanje diskriminacije z biološko teorijo.

V Sloveniji je po uradni statistiki brezposelnih 72,3 odstotkov Romov. Obširna raziskava (Babič Ivaniš *et al.* 2006) med Romi na Dolenjskem, v Beli krajini in v Posavju je pokazala, da 67 odstotkov intervjuvanih Romov⁶⁴ še nikoli ni bilo zaposlenih. Tisti, ki so že bili zaposleni, pa so opravljali enostavna dela, kot so dela za tekočim trakom, na komunalni ali fizična dela, najpogosteje za dobo od enega do petih let.

Država »rešuje« zaposlovanje Romov z javnimi deli preko programov aktivne politike zaposlovanja. Vendar imajo tudi ti programi nekaj pomanjkljivosti: večina programov je usmerjenih k zaposlovanju moških, delo je enolično, fizično (urejanje vrtov, komunalno urejanje, odvoz odpadkov), ni dolgoročne možnosti zaposlovanja (javna dela so omejena na šest mesecev), prav tako pa ne nudijo konkurenčnega plačila v primerjavi z višino denarne socialne pomoči.⁶⁵ Kljub temu se mnogi raje odločijo za kratkotrajno zaposlitev, četudi slabo plačano. Romi iz Borihe so mi pripovedovali, da se zavedajo pomanjkljivosti javnih del, vendar menijo, da s prevzemanjem takih del v občini pokažejo, da »Cigani niso leni« in so pripravljeni delati. Menijo tudi, da jih delodajalci na javnih delih pogosto izkoriščajo in jim sproti nalagajo dodatno delo, ki prvotno ni bilo v dogovoru.

⁶⁴ Raziskava je bila narejena na vzorcu 774 Romov med 15. in 45. letom starosti, kar je zajemalo 49 odstotkov celotne populacije na območju anketiranja v izbranem starostnem obdobju. Skoraj polovica sodelujočih je bilo starih med 15 in 25 let.

⁶⁵ Ena od Rominj, ki je danes redno zaposlena, je komentirala: *Prejšnji teden me je poklical ravnatelj osnovne šole in mi ponudil delo romske pomočnice. Za 40 ur dela na teden bi dobila 50 jurjev (približno 208 evrov, op.a.), kar se ne spleča. Več dobim od sociale* (N.B., junij 2006).

Zadnjič smo morali čistiti star zapuščen grad v drugi krajevni skupnosti. Včasih se kar sproti izmišljujejo (30-letni Rom iz Bele krajine).

Pogost razlog nezaposlovanja Romov je v njihovi nizki izobrazbi, pa tudi v diskriminatornem odnosu delodajalcev do Romov zaradi predsodkov. Raziskava Babič Ivaniš *et al.* (2006) je pokazala, da tudi Romi sami vidijo vzrok za to, da ne dobijo zaposlitve, v pomanjkanju izobrazbe, skoraj enako število pa zato, ker so Romi oz. zaradi romskega priimka.

Ni lepe besede za Rome. Tudi to ni odnos, če ti na Zavodu rečejo, da delodajalec vzame vse, samo Ciganov ne!« (54-letna Rominja iz Črnomlja, mati štirih polnoletnih otrok, ki živijo od državne pomoči).

Romski priimek je najpogostejša ovira pri zaposlovanju Romov. Tudi Kuzmanić (1991:11) pripisuje odnos tujosti »napačnemu« priimku, barvi oči, las oziroma nekoliko temnejši koži.

Jaz sem to doživel. Zavod za zaposlovanje me je poklical na razgovor za prosto delovno mesto v Revozu v Novem mestu. Šel sem na razgovor, vse je potekalo brez težav. Seznanjen sem bil že, kje in kaj bi delal, o vseh ostalih pogojih dela ... Potem pa me je vprašala, kako se pišem. Sem rekel: »Hudorovac.«⁶⁶ Tu se je najin pogovor končal, le še »hvala, na svidenje« mi je rekla (33-letni Rom iz Bele krajine, ki še nikoli ni bil zaposlen).

Moj otrok se bo izšolal, ni važno, kakšno izobrazbo bo imel. Potem ga bo pa nekdo vprašal »Od kod pa si?«, pa bo rekel »Iz Borihe!«. Ne bo dobil zaposlitve. Enako je, če te vprašajo po priimku. Že po priimku si zapečaten, avtomatsko si izključen (starejši zakonski par iz Črnomlja, z dvema brezposelnima otrokoma in nezaposlenim vnukom z zaključeno srednjo šolo).

Priseljeni Romi, ki nimajo urejenega državljanstva, se na področju zaposlovanja srečujejo z omenjenimi težavami in še z dodatno težavo. Na zavodu za zaposlovanje so prijavljeni kot tujci in kot taki še težje dobijo zaposlitev. Javni diskurzi pogosto odražajo odnos do Romov kot do drugorazrednih državljanov in jih obravnavajo kot »tujce«. Pogoste so izjave: *Še za Slovence ni dela, kaj šele za Cigane!* Prvotni interes države je namreč v zaposlovanju

⁶⁶ Hudorovac je eden najpogostejših romskih priimkov v Beli krajini.

»svojih« državljanov, medtem ko veljajo za tujce določene kvote, s katerimi država regulira obseg tujcev na slovenskem trgu dela. Omejitev obsega tujcev na trgu dela je določena v 5. členu Zakona o zaposlovanju in delu tujcev (Ur. list RS, 76/2007), ki ne sme presegati pet odstotkov aktivnega prebivalstva Republike Slovenije.

Eden od vladnih programov, ki je obširneje raziskal možnosti zaposlovanja Romov, je bil program »Enakost možnosti zaposlovanja za Rome – naš skupni izziv«, ki je potekel v letu 2002. Predhodna raziskava je opozorila na veliko število nezaposlenih Romov v Sloveniji in pokazala, da 78 odstotkov Romov ni končalo osnovne šole, le 3 odstotki Romov pa imajo končano več kot osnovno šolo (Zaščita manjšin 2002). Podobno sliko je pokazala tudi obširnejša raziskava med Romi v jugovzhodnem delu Slovenije (Ivaniš Babič *et al.* 2006), kar pomeni, da se v desetletnem obdobju zaposlitev Romov ni bistveno spremenila. Raziskava je pokazala, da od 774 anketiranih Romov 67 odstotkov nikoli ni bilo zaposlenih. Le 7 odstotkov Romov (51 oseb) je bilo zaposlenih v času izvajanja raziskave. Pretežno so opravljali poklice, kot so delo za tekočim trakom, na komunalni, dela v lesni industriji idr., zaposlitve pa so bile relativno kratke (od enega do petih let). Razloge za visoko stopnjo brezposelnosti vidijo Romi v nizki stopnji izobrazbe, skoraj enako število pa jih meni, da ne dobijo zaposlitve zaradi romske pripadnosti oz. zaradi romskega priimka (*ibid.*: 237). Podobne podatke navajajo mnoge diplomske naloge starejšega datuma, kar kaže na kontinuiteto problematike zaposlovanja Romov. Romi so še vedno ena najtežje zaposljivih družbenih skupin. Kljub možnosti prejemanja subvencij, ki jih je predvideval program leta 2002, delodajalci niso bili naklonjeni zaposlovanju Romov. Program je leta 2002 načrtoval razvoj kooperativ in integracijskih podjetij, ki so bila mišljena kot javno-privatna partnerstva, v katerih bi lahko Romi pridobili spretnosti in izkušnje, država pa bi sofinancirala njihove plače. Do ustanovitve kooperativ ni prišlo, saj delodajalci niso bili pripravljeni zaposliti Romov. Podobnega mnenja so bili delodajalci leta 2006 ob ustanavljanju romskega zaposlitvenega centra, sofinanciranega s strani Equal, kjer se baza podatkov o potencialnih delodajalcih, ki bi zaposlili Rome, ni razvila zaradi njihove nezainteresiranosti.

Druga vladna strategija, ki omogoča tudi večje možnosti zaposlovanja Romov, je začrtana v Strategiji 2004 in je postavila smernice za dva strokovna profila, tj. romski pomočnik in romski koordinator, ki bi omogočala večjo poklicno izbiro in več možnosti pri zaposlovanju Romov.

Namen uvajanja romskega pomočnika v sistem vzgoje in izobraževanja je v preseganju neznanja slovenskega jezika ter v preseganju neuspešne integracije, saj naj bi ta romskim otrokom pomagal pri vključevanju v institucijo. Na ravni predšolske vzgoje je predvidena naloga romskega pomočnika »pomagati vzgojiteljici pri izvedbi programa, animirati starše k vključevanju v dejavnosti in pomagati pri odpravljanju strahu pred institucijo« (Strategija 2004: 31). Romski pomočnik v šoli opravlja svoje delo na ravni oddelka (vključevanje v tim z vzgojiteljico, učiteljico v podaljšanem bivanju, sodelovanje pri načrtovanju dela in pri analizi opravljenega dela, pomoč otrokom pri premagovanju jezikovnih ovir), šole (vključevanje v strokovna srečanja) ter romske skupnosti (vključevanje v dejavnosti v romski skupnosti, ki so namenjene izboljšanju odnosov med romsko skupnostjo in vrtcem oziroma šolo, skrbi za vsakodnevno prisotnost romske kulture in jezika na ravni šole in ne le ob proslavah). Strategija 2004 je pozvala Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, da sodeluje pri izdelavi programa uvajanja romskih pomočnikov v osnovno šolo, prilagajanju pravnega okvirja, uvajanju programa izobraževanja in zagotavljanju finančnih sredstev. Toda šele leta 2008 je ministrstvo na razpisu pozvalo prijavitelje za pripravo in izvedbo izobraževanja za romske pomočnike.

Več npora je bilo vloženega v poklic »romskega koordinatorja«, katerega namen je v preseganju nezaupanja Romov do izobraževalnih institucij in v večji udeležbi odraslih Romov pri izobraževanju. Rominje so še redkeje vključene v izobraževanja, saj zaradi tradicionalne ženske vloge, ki jo prevzemajo v gospodinjstvu in pri delu z otroki, pogosteje ostajajo brez informacij o možnostih za učenje in izobraževanje. Romski koordinator naj bi bil v vlogi povezovalca različnih institucij in romske skupnosti ter posameznikov. Razvojno izobraževalni center iz Novega mesta je izdelal program usposabljanja za romske koordinatorje, katerega namen je bil povečati funkcionalno pismenost Romov, da bi si pridobili osnovna znanja za opravljanje dela romskega koordinatorja. Usposabljanje je bilo izvedeno leta 2006 v petih krajih po Sloveniji, in sicer v Črnomlju, Novem mestu, Trebnjem, Krškem in v Kočevju. Naziv romski koordinator si je pridobilo osemnajst Romov in dvanajst Rominj. Na Centru za poklicno izobraževanje so pripravili poklicni standard za romskega koordinatorja ter katalog standardov strokovnih znanj. Isto leto je Zavod RS za zaposlovanje

razpisal javna dela za zaposlovanje romskih koordinatorjev⁶⁷ na območjih, kjer živi večje število pripadnikov romske skupnosti. Zavod je pridobil sedem zunanjih izvajalcev. Delujejo na območju Kranja, Ljubljane, Maribora, Murske Sobote, Novega mesta in Sevnice in so omogočili skupno enajst delovnih mest (Žagar 2006).

4.1.5.4 Etnificirani mehanizmi izključevanja na lokalnem nivoju

»Poligon za politike izključevanja in govorico nestrpnosti« (Petković 2004: 73) do Romov se je razvil leta 2002 z uvedbo pravice do romskega svetnika in s prvimi romskimi volitvami. Zakon o lokalni samoupravi iz leta 2002 (Ur. list RS, 51/2002) v 101. a členu poimensko izpostavlja 20 občin,⁶⁸ ki so dolžne zagotoviti mesto romskega svetnika v občinskem svetu. Kljub prvotnim nasprotovanjem so vse občine, razen grosupeljske, v letu 2002 spremenile občinske statute in izvedle prve romske volitve na lokalni ravni.

»V naši občini [Semič] smo za Rome naredili zelo veliko, ne morejo pa biti več od drugih.«⁶⁹

»[...] Romi bodo imeli dvojno pravico, saj bodo volili 'njih' in 'nas'.«⁷⁰

»Vsi vemo, da so Romi sila fleksibilna skupnost, ki se lahko danes nahaja tu, drugič tam, in tega kriterija v zakonu ni. [...] Posebej pa je problematično to vprašanje z vidika enakosti pred zakonom, kar postavlja romsko skupnost v privilegiran položaj. [...] Opozarjamo tudi na nevarnost, da bi takšen privilegiran položaj kasneje zahtevale tudi morebitne druge skupnosti. [...] To, da mora biti predstavnik Romov v občinskem svetu, je nasilje nad ostalimi prebivalci.«⁷¹

⁶⁷ Nacionalni program javnih del z nazivom »Koordinator za povečanje zaposlitvenih možnosti Romov«.

⁶⁸ Beltinci, Cankova, Črenšovci, Črnomelj, Dobrovnik, Grosuplje, Kočevje, Krško, Kuzma, Lendava, Metlika, Murska Sobota, Novo mesto, Puconci, Rogašovci, Semič, Šentjernej, Tišina, Trebnje in Turnišče.

⁶⁹ Komentar semiškega svetnika Sergeja Časa, člana stranke SNS, ki je na seji občinskega sveta spremembo zakona o lokalni samoupravi označil kot »grob poseg v lokalno vejo oblasti«. (Milovan Dimitrić, »Nočejo romskega svetnika«, *Delo*, 1. 8. 2002.)

⁷⁰ Na seji občinskega sveta v Metliki (Mirjam Bezek-Jakše, »Romi zagotovo v občinskih svetih«, *Dolenjski list*, 4. 4. 2002).

⁷¹ Poslanec SDS Franc Sušnik, 16. seja državnega zbora (povzeto po Petković, 2003).

»Naj bodo enakopravni državljani, ne pa privilegirani državljani. Oni naj bi imeli dvojno pravico: voliti svojega predstavnika direktno izmed njih samih in pa voliti še svojega političnega predstavnika na katerikoli politični opciji. To pa ni v skladu z enakopravnostjo.«⁷²

Primeri ponazarjajo hierarhični obrat, ki je ena od tehnik zanikanja rasizma (Zaviršek 2000). Javna razprava o romskih svetnikih je bila razprava o (ne)poznavanju in (ne)razumevanju pomena zaščite manjšin.⁷³ Pogosto se sliši, da antidiskriminacijski ukrepi ustvarjajo diskriminacijo večine, varovanje manjšinskih pravic pa je označeno kot nepotrebni privilegij manjšin. Predstavniki vlade so trdili, da pri pravici Romov do izvolitve občinskega svetnika ne gre za privilegij manjšine, temveč za posebno varstvo, ki ga je Slovenija prevzela v okviru konvencije za varstvo narodnih manjšin. V javnosti se je kazal prepad med državo in lokalno oblastjo, ta prepad pa je postal še bolj viden, ko so se vanj vključili »sosodje«.

Grosupeljska občina romskemu svetniku še danes nasprotuje z vrsto predsodkov in z izraženo zahtevo, da noče biti na seznamu »romskih občin«.⁷⁴ Ustavno sodišče je ugotovilo, da pravica do romskega svetnika ni v nasprotju z Ustavo RS, svetniki desničarskih političnih strank v Grosuplju pa opravičujejo neupoštevanje zakonskega določila s prelaganjem krivde na Rome.

»Romi v naši občini ne kažejo interesa za sodelovanje v občinskem svetu, da so med seboj sprti in da se celo bojijo, da bi jih romski svetnik neenakomerno zastopal. Očitno vlada grosupeljske Rome sili v nekaj, za kar sami nimajo nikakršne želje. Takšno stanje povzroča dodatne in nepotrebne napetosti tako med samimi Romi kot med romskim in neromskim prebivalstvom.«⁷⁵

Gre za primere socialne diskvalifikacije Romov, ki naj ne bi bili »sposobni izpeljati volitev«, »se ne zanimajo«, »niso organizirani«. Tehnika obtoževanja Romov je služila kot primerna argumentacija, s katero so želeli lokalni oblastniki prepričati vlado o nepotrebnosti in nesmiselnosti romskih volitev. Drugi argument neupoštevanja zakonodaje grosupeljskih

⁷² Zmago Jelinčič, Studio City, TV Slovenija, 2.9.2002 (povzeto po Petković, 2003: 65).

⁷³ Po poročilu Zaščita manjšin iz leta 2001 pojem zaščita manjšin zaobjema dve smernici: antidiskriminacijske ukrepe (zagotavljajo enako obravnavo ne glede na izvor) in zaščito manjšinskih pravic (zagotavljajo ohranjanje kulturne raznolikosti).

⁷⁴ Bojan Rajšek, »Zaradi Romov na ustavno sodišče«, Delo, 30.8.2002.

⁷⁵ Svetniki LDS, ZLSD in SMS podpirajo romskega svetnika, Grosupeljski odmevi, let. 37, 8-9, september 2002.

svetnikov je v številu Romov, ki naj bi jih bilo premalo za upravičenost do »lastnega« svetnika v občini.

»Občinski politiki so prepričani, da bodo Romi, ki štejejo zgolj 0,5 odstotka volilnih upravičencev glede na število preostalih volivcev v Grosupljem v privilegiranem položaju.«⁷⁶

Lokalna skupnost z minimaliziranjem števila Romov podcenjuje pomen diskriminacije in zatiranja. Gre za pogost javni diskurz, ki se je razvil že v času pred prvimi romskimi volitvami, ko so mnoge občine temu nasprotovale. Pogoste so bile izjave »V naši občini ni zadosti Romov, zato Romi ne potrebujejo svojega predstavnika v občinskem svetu.« Vendar manjšina ni definirana v okviru številčnosti pripadnikov. Skupina je definirana kot manjšina v primeru, ko je v družbeno političnem pogledu inferiorna, z manj moči in vpliva (Rex 1970: 25). Thompson (1995: 276) je kritičen do minimaliziranja položaja manjšin in dejanje označi kot rasistično. S tem, ko trdimo, da etnična občutljivost na področju, kjer ni veliko Romov, ni pomembna, priznavamo, da je obstoječi družbeni sistem skrojen po meri večinske družbe (Thompson 1995).

Romi brez državljanstva in Romi v občinah, ki jih Zakon o lokalni samoupravi izrecno ne določa, uradno nimajo pravice do predstavnika v lokalni skupnosti.

4.1.5.5 Etnificirana natalitetna politika

Politike države se redko osredotočajo na vse ženske enako. Vladajoči politični režim pogosto vzdržuje obstoječe meje oziroma razlike med upravičenci ali jih celo ustvarja. Dostopnost žensk do reproduktivnih sistemov je pogosto pogojena z njihovo pripadnostjo družbenemu razredu,⁷⁷ »rasi«, ⁷⁸ nacionalni ali etnični pripadnosti⁷⁹ (Doyal 1995). Tudi v Sloveniji je večje število otrok zaželeno le v družinah večinske pripadnosti, medtem ko se število otrok

⁷⁶ Bojan Rajšek, »Zaradi Romov na ustavno sodišče«, Delo, 30.8.2002.

⁷⁷ V VB in ZDA velja večja kontrola reproduktivnosti žensk delavskega razreda v slumovskih naseljih velikih mest.

⁷⁸ V Južni Afriki so bele ženske bolj spodbujali k večjemu rojevanju, temnopolte ženske pa so bile pri iskanju dela bolj izpostavljene nadzoru glede načrtovanja družin.

⁷⁹ V Izraelu so imele do nedavnega brezplačen dostop do kontracepcije le Palestinke, medtem ko so Židinke spodbujali k čim večji rodnosti, da rojevajo otroke za svoje ljudstvo. Prav tako ima ZDA dolgo tradicijo izvajanja sterilizacije revnih žensk, migrantk in pripadnic etničnih manjšin.

prikrajšanih skupin ne spodbuja ali celo ni zaželeno (Dragoš, Leskošek 2003). V uradnih predpisih se to sicer neposredno ne odraža, temveč gre za prikrite težnje znotraj različnih socializacijskih in zdravstveno naravnanih programov o ozaveščanju uporabe kontracepcijskih sredstev ipd. Programe so pred leti izvajale nekatere izobraževalne ustanove po državi.⁸⁰ Vesna Leskošek (2005) navaja, da vlada promovira rojevanje v zelo ozko izbranim družinskim okolju in potegne jasno črto med tistim, kar razume kot normalno in nenormalno (vlada je promovirala raznospolna partnerstva, zakonska partnerstva, pripadnike nacionalne večine ipd.). »Nova vlada ne želi povečati rojstev, temveč želi povečati število raznospolnih družin, ki bi živele v skladu s katoliškim verskim prepričanjem« (*ibid.*: 87).

V času komunizma je bila asimilacijska strategija do Romov bolj odkrito izražena, kar je bilo očitno tudi na področju natalitete politike. Na Češkoslovaškem so Rominje od države prejemale denarna nadomestila, če so privolile v sterilizacijski poseg (Starčević 2001). Na Madžarskem so poskušali omejevati visoko število romskih otrok z zaposlovanjem Rominj (Varsa 2005). Eszter Varsa (*ibid.*), ki je analizirala dokumente centralnega komiteja madžarske socialistične delovne stranke iz obdobja 1960 do 1980, je pokazala na diskriminatoren odnos oblasti do Romov. Ta se je kazal v neenaki obravnavi na področju zaposlovanja. Socialistična oblast je polno zaposlitev opredelila za najvišjo družbeno vrednoto. Zato so v 50. letih 20. stoletja sistematično pričeli z zaposlovanjem Madžark, ki so postale »rezervna delovna sila« na trgu zaposlovanja v obdobju industrijskega razvoja in modernizacije. Desetletje kasneje je socialistično oblast zaskrbel upad stopnje natalitete v državi, kar so pripisali večji delovni aktivnosti žensk. Zato so jih pričeli spodbujati, naj gredo domov, kjer bodo »dobre matere in žene«, medtem ko so nova tarča zaposlovanja postale Rominje. V državi je namreč vladal strah pred prevelikim in hitrim naraščanjem romske populacije, saj je bilo leta 1971 število rojstev med Romi dvakrat višje kot med madžarskim prebivalstvom. Rominje so pričeli sistematično zaposlovati. Z zaposlovanjem Rominj, kar naj bi po eni strani vplivalo na boljši položaj Romov v družbi, je politična socialistična oblast izvajala tudi prikriti rasizem, ko je želela omejiti število rojstev romskih otrok. Tako je po eni strani socialistična oblast sledila praktičnim vzgibom (potrebe po delovni sili v obdobju hitrega napredka), po drugi strani pa ideološkim motivom (asimilacija Romov, ki bodo zaradi zaposlitve opustili svoje navade). V primerjavi z odkrito »biološko« sterilizacijo na

⁸⁰ Več o tem v Zaščita manjšin 2002.

Češkoslovaškem je oblast na Madžarskem izvajala prikrito »družbeno« sterilizacijo Romov in v obeh primerih izvajala rasizem nad Romi.

4.1.5.6 *Država želi, da ostanemo Cigani!* - Državni ukrepi za izboljšanje položaja Romov v Republiki Sloveniji

Slovenija je od svoje osamosvojitve naprej sprejela nekaj ukrepov in pobud za izboljšanje položaja Romov v državi, vendar se zdi, da je pogosto manjkala politična volja za uresničevanje teh ukrepov. Pregled nacionalnih in lokalnih programov (Zaščita manjšin 2002; Urh 2006) kaže na to, da se podpora Romom v veliki meri zagotavlja brez njihovega aktivnega sodelovanja, še več, zagotavlja se bodisi v pasivni materialni obliki ali pa v obliki pasivnih storitev, kjer Romi sami niso aktivni soudeleženci (ne pri snovanju projektov, ne pri izvajanju projektov in ne pri evalvaciji). Pri tem gre za pokroviteljsko držo države do Romov, saj programi pogosto temeljijo na asimilacijskih motivih. Po drugi strani pa se Romom večkrat očita, da bi lahko sami več naredili za izboljšanje položaja. Ti dve strategiji se medsebojno izključujeta in ne prinašata želenih rezultatov.

Na področju posebnega varstva romske skupnosti v skladu s 65. členom Ustave RS so prizadevanja države in lokalnih skupnosti v Sloveniji zajeta v Programu ukrepov za pomoč Romom v Republiki Sloveniji (1995), ki je bil od sprejetja do danes večkrat potrjen in ocenjen kot »še vedno aktualen«.⁸¹ Vlada je sprejela odločitev, da se oblikuje posebna strategija, različna ministrstva pa so bila zadolžena za pripravo ukrepov za izboljšanje življenjskih pogojev Romov ter za zaščito njihove kulturne in jezikovne identitete. Leta 1995 je nastal prvi program, v katerem je opredeljenih deset širših prednostnih področij (izboljšanje življenjskih pogojev, izobraževanje, zaposlovanje, družinske zadeve, socialno varstvo, zdravstveno varstvo, preprečevanje kriminalitete, kulturni razvoj, mediji, javna udeležba). Program naj bi se izvajal decentralizirano in dal lokalnim oblastem možnost za spodbujanje projektov, namenjenih Romom, oz. spodbujanje projektov, ki jih izvajajo Romi sami. Vendar pa ukrepi ne predstavljajo povezane vladne strategije in prinašajo različne rezultate. Ukrepi se osredotočajo v večini primerov le na socialne potrebe romskih skupnosti, ne obravnavajo pa

⁸¹ Zapisniki sej vlade iz leta 1999 in leta 2004, dostopno na spletni strani Urada RS za narodnosti <http://www.uvn.gov.si/> (dostopno 18. 3. 2008).

vprašanj diskriminacije, vključevanja v javno življenje in pravice do uporabe romskega jezika. Marca 2008 je Urad RS za narodnosti pozval različne organe, nevladne organizacije in strokovno javnost, ki se ukvarja z »romskim vprašanjem«, k snovanju novega nacionalnega programa ukrepov za Rome. Zakon o romski skupnosti (Ur. list RS 33/2007) v 6. členu namreč določa, da mora vlada sprejeti nov program ukrepov, s katerim se določijo obveznosti in naloge pristojnih ministrstev, drugih državnih organov in organov samoupravnih lokalnih skupnosti.

Mnogi državni in lokalni projekti, programi in ukrepi poskušajo izboljšati položaj Romov z različnimi strategijami: politične, izobraževalne, zaposlovalne itd. (Zaščita manjšin 2001, 2002). Posamezni ukrepi so sicer dobronamerni, vendar imajo številne pomanjkljivosti. Prva pomanjkljivost je v tem, da se nobeden od ukrepov kritično ne osredotoča na posamezen sistem, kot je izobraževalni sistem, zaposlovalni sistem in drugi, temveč odgovornost za slab položaj prelaga na Rome. Druga pomanjkljivost se kaže v tem, da so programi poskušali zaobjeti določen »paket« storitev oz. ukrepov, ki naj bi veljali za vse Rome v državi enako, in pri tem sledili logiki stereotipne predstave o Romih kot o homogeni populaciji. Prav tako je v večini ukrepov očitna odsotnost Romov kot aktivnih udeležencev pri snovanju, izvajanju in ocenjevanju programov (z redkimi izjemami, kot sta npr. romski pomočnik, romski koordinator). Očitno je, da obstajajo v Sloveniji na področju »skrbi« za položaj Romov institucionalne prakse, ki skozi navidezno vključujoče mehanizme vzdržujejo neenakosti (Slika 4.3). Sodobni programi se vedno bolj kot na asimilacijo Romov v večinsko družbo osredotočajo na krepitev in razvijanje moči oz. spretnosti posameznih Romov, trening socialnih veščin (kot so komunikacijske spretnosti ipd.), spodbujanje širše romske skupnosti k čim bolj aktivnemu udejstvovanju na socialnem in političnem področju (Schuringa 2005; Rorke, Wilkens 2006). Obratno so se strategije, ki ne vključujejo Romov kot aktivnih udeležencev pri nastajanju, izvajanju in evalviranju programov, izkazale kot neučinkovite. Poročilo Zaščita manjšin (2002) govori o tem, da so številni projekti za izboljšanje položaja Romov zamrli ali pa se sploh niso »prijeli« ravno zaradi pomanjkanja aktivne udeležbe Romov. Leida Schuringa (2005) opozori, da je izboljšanje položaja Romov možno le s popolno vključenostjo Romov v aktivnosti za izboljšanje njihovega položaja. Prednost takega pristopa je v tem, da Romi sami občutijo lastne sposobnosti sodelovanja in odgovornosti, hkrati pa z aktivno udeležbo dobijo sporočilo, da so pomemben del rešitve.

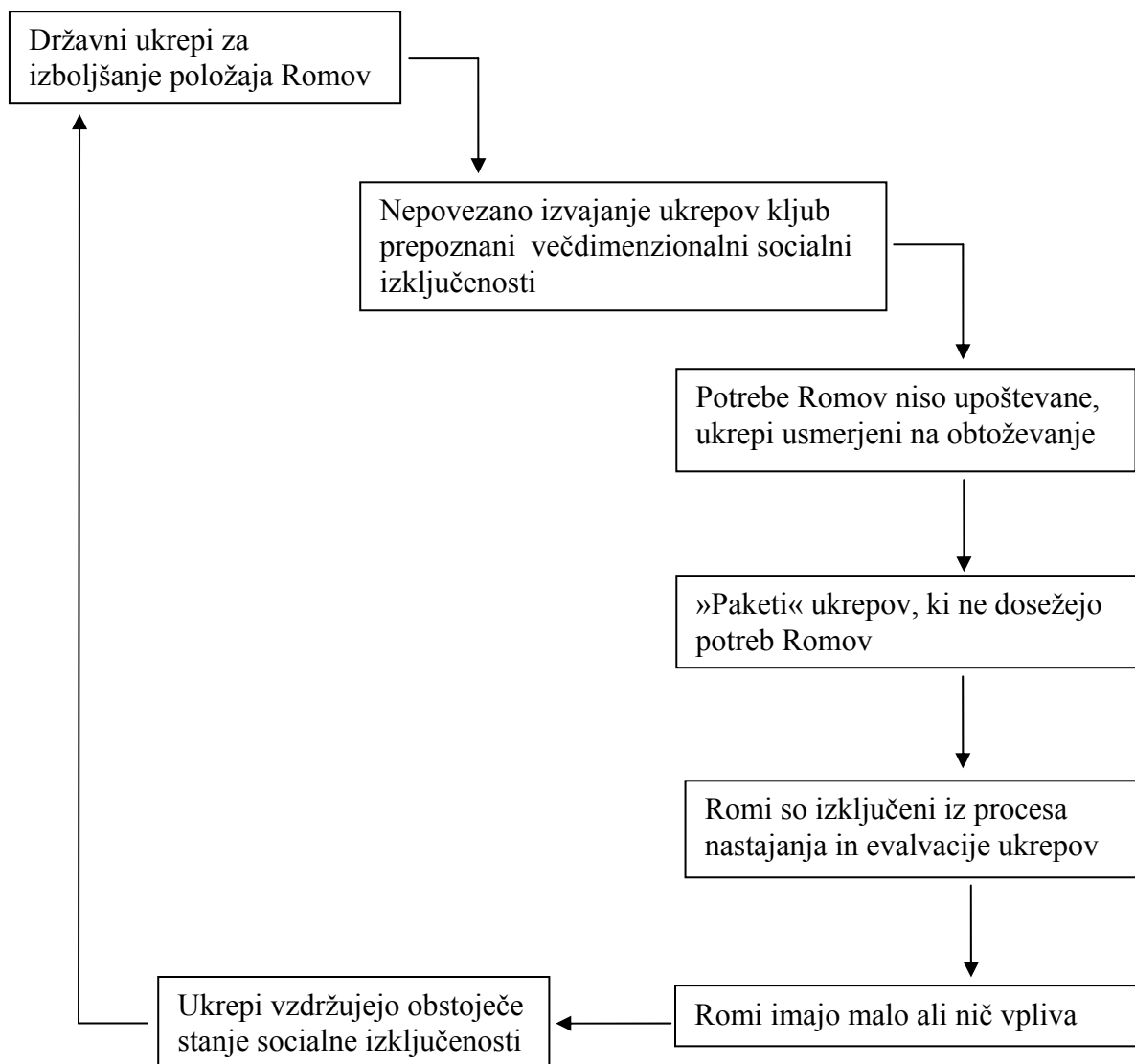
Kljub prepoznanemu dejstvu, da je položaj socialne izključenosti in prikrajšanosti Romov večdimenzionalen, se strategije pogosto izvajajo nepovezano, ena mimo druge in s tem navidezno »krpajo« slab položaj Romov. To je tudi eden od najpogostejših očitkov socialnih delavk in socialnih delavcev na CSD po Sloveniji. Eden od poglobitnih razlogov za pomanjkljivo medinstitucionalno sodelovanje pri izboljševanju položaja Romov v državi je po njihovem prepričanju ravno v tem, da različne institucije v državi (na področju vzgoje in izobraževanja, zaposlovanja, zdravstva ipd.) nimajo lastnih sistematičnih začrtanih strategij, prav tako pa med sistemi morebitni obstoječi ukrepi niso usklajeni. Zato se pogosto dogaja, da se večina pričakovanj prenese na centre za socialno delo, saj v družbi veljajo za »pomagajoče ustanove, ki imajo posluš za ljudi«.

Državni ukrepi dajejo vtis, da je večina bremen za premagovanje socialne izključenosti na ramenih Romov samih. Starejši gospod je ponazoril položaj Romov v državi:

Jaz imam občutek, da vaša država želi, da mi ostanemo cigani. Kaj naj s tem denarjem delam, ne morem si niti novih hlač kupiti. Vse gre za tekoče stroške v hiši. Saj nam država nobenih drugih spodbud ne daje. Ne moremo se zaposliti, ker nas nobeden noče, socialna nam daje neki denar, ki je tako majhen, da z njim ne moreš dostojno preživeti, potem pa samo preži nad denarjem, da bi ga ukinila, če si kaj malega zraven privarčuješ ali zaslužiš. Cigan naj ostane cigan! To jim je pogoj (starejši Rom, nikoli zaposlen, odvisen od DSP).

Romskih družin, kjer se kaže socialna izključenost na več področjih življenja, je veliko.

Njihove zgodbe govorijo o pogosto prisotnih osebnih, kulturnih in institucionalnih rasizmih, ki jih izvajajo državne institucije. Eden od ključnih načinov pristopa k preseganju teh izključenosti je v medinstitucionalnem povezovanju služb na področju izobraževanja, zaposlovanja, zdravstva, sociale in tudi Romov samih.

Slika 4.3 Državni ukrepi, ki vzdržujejo strukturni oz. institucionalni rasizem do Romov.

4.2 Mehanizmi izključevanja Romov na kulturni ravni

Na oblikovanje predsodkov vplivajo, poleg socializacijskih in ekonomsko-političnih, tudi kulturno-normativni vplivi (Ule 1994: 107). Ti so najmočnejši tedaj, ko jih »opravičujejo tudi utrjene norme in kulturni vzorci obnašanja« (*ibid.*). Kultura je tista, ki postavlja etnične meje, torej meje med družbeno sprejemljivim in družbeno nesprejemljivim. V Sloveniji se popularne podobe o Romih, v primerjavi z neromskim večinskim prebivalstvom, odražajo kot kulturni primanjkljaji, odkloni. Najpogosteje so Romi predstavljeni preko značilnosti, ki odstopajo od sprejemljivih kulturnih norm.

Neil Thompson (2003) meni, da lahko kulturne elemente izključevanja najlažje prepoznamo v humorju in jeziku določene kulture. Ravno humor in jezik sta pogosto prežeta s predsodki, kjer gre za neupravičena, neargumentirana in nepreverjena dejstva, ki jih spremljajo intenzivne emocije, in so odporna na spremembe (Musek 1994; Ule 1994, 1999, 2005). Predsodki namreč segajo na vsa področja družbenega delovanja – izražamo jih skozi vsakdanji govor, šale, fraze itd. Najdemo jih v javnem govoru, medijih, filmih, političnih in državnih institucijah, tudi v znanosti in kulturi (Ule 1999: 299). Predsodki se odražajo v nespoštljivem, netolerantnem in prezirljivem odnosu do pripadnikov drugih etničnih skupin. Ena od značilnosti predsodkov je v tem, da hitro postanejo »vezivo množic« (*ibid.*), kar pomeni, da se lahko hitro spremenijo v skupnostne agresije, proteste, pregone itd.

4.2.1 Etnični stereotipi in predsodki

Predsodki do etničnih skupin služijo kot mehanizem za vzdrževanje položaja socialne izključenosti in igrajo »vlogo diskriminatorjev« (Ule 1994: 104). Po Eriksenu je poglavitni element etničnosti v sistematičnem razlikovanju med tistimi, ki pripadajo, in tistimi, ki ne pripadajo. Te razlike se dogajajo v medsebojnih interakcijah med najmanj dvema skupinama (2002: 19). Pripadniki vsake skupine ustvarjajo mnenja o drugih skupinah, ki pa najpogosteje niso odraz dejanskega stanja, temveč temeljijo na odklanjanju in sovražnosti do posameznih skupin. Mnenja postanejo del kulturnega znanja o določeni skupini in bolj ali manj predvidljivo usmerjajo medsebojne odnose. Na ta način se oblikujejo etnični predsodki. Mirjana Ule (1994: 104) ugotavlja, da so etnični stereotipi poenostavljene in neutemeljene sodbe o narodih ali nacionalnih skupinah. Rasna diskriminacija temelji na negativnih stereotipih, ki jih ustvarja večina v odnosu do manjšine. Tako predsodki prispevajo k definiranju lastne skupine v odnosu do druge skupine. Eriksen (*ibid.*: 25) opredeli pet vzrokov za uporabo predsodkov:

1. Predsodki so mehanizem za vzdrževanje družbenega reda, ki opredeljuje »vrste« ljudi in jim pripisuje preproste kriterije. Za klasificiranje teh »vrst« ustvarjajo preproste kriterije (ob besedi Romi so najpogostejše asociacije:⁸² umazani, nezaposleni, glasba, smeti, kradejo, leni,

⁸² Študenti in študentke socialnega dela na predavanjih o antidiskriminatornem socialnem delu, februar 2008.

neprilagojeni, agresivni, konji, šloganje, žive barve, šotori). Pri tem gre za ignoriranje vseh ostalih lastnosti osebe, razen tistih, ki ustrezajo stereotipu.

2. Predsodki so mehanizem za opravičevanje privilegijev in razlik pri dostopnosti do družbenih virov (Primeri pogostih izjav: *Še za Slovence ni dela, kaj šele za Rome.; Če se želijo vključiti, naj se najprej naučijo jezika.*)

3. Predsodki so ključni mehanizem za vzpostavljanje in vzdrževanje mej lastne skupine in služijo kot vodilo pri definiranju lastnih vrlin v primerjavi z drugo skupino (Primer pogostih izjav: *Romi so nepismeni, otroci ne hodijo redno v šolo, smrdijo, nočejo delati ipd.*)

4. Predsodki so mehanizem za ohranjanje samozadovoljitve lastne skupine tako, da omejuje oz. preprečuje intelektualni razvoj pripadnikov manjšine s sistematičnimi sporočili o njeni inferiornosti. (Primer izjave, ki zagovarja usmeritev otrok v osnovno šolo s prilagojenim programom: *Romski otroci so nesposobni za matematiko* (Zaviršek, Urh 2005); primer izjave, ki opravičuje ločen oddelek za romske otroke na osnovni šoli Bršljin: *Romski otroci ovirajo pouk in onemogočajo Neromom normalno delo* (Krek 2005); primer izjave učiteljice v prvem razredu osnovne šole ob učenju pisanja: *Romi naj raje rišejo, saj se tako ali tako ne bodo naučili pisati* (študentka defektologije na praksi na eni od belokranjskih osnovnih šol).

5. Predsodki so lahko moralno dvoumni, saj jih ustvarjajo različni pogledi dominantne skupine. Gre za razcep med odklanjanjem in občudovanjem, za ambivalenten odnos do drugačnih. (Primer dvoumnega stereotipa o Romih: *Romi so leni, imajo pa dober smisel za glasbo.*)⁸³

Vander Zanden (v Ule 1994: 101) govori o štirih osnovnih tipih občutkov, značilnih za negativne socialne predsodke v dominantnih skupinah:

- a) občutek superiornosti dominantne skupine oz. predstava, da ima večinska skupina neke predprave;
- b) občutek, da je manjšinska skupina po naravi drugačna in manjvredna od večinske skupine;
- c) občutek oz. prepričanje o lastninski pravici dominantne skupine do moči, privilegijev, statusa;

⁸³ Pogosto predsodki o etnično drugih temeljijo na polarizaciji. Študenti socialnega dela pogosto navajajo negativne asociacije na besedo Rom, kot tudi pozitivne, kar kaže na omenjeno polarizacijo (npr. lenoba, agresivna narava, umazano, blato, boski otroci, kraja, po drugi strani pa dobra glasba, smisel za ritem, dolgi črni lasje, barvita oblačila, privlačne ženske). Svoboda in dobra glasba Romov, dobra hrana azijskih narodov so pogosti etnični stereotipi, ki jih pripisuje večina z lasnimi očmi. Gre za t.i. stereotip privilegiranega. Birgit Rommelspacher (v Zaviršek 1997) pravi, da gre v tem primeru za projekcijo lastnih želja na etnično druge, kar je pogost pogled večine na etnično druge.

- d) strah oz. sum, da manjšinska skupina ogroža moč, privilegije in status dominantne skupine.

Etnični predsodki o Romih so v slovenskem kulturnem prostoru postali del kulturnega znanja in dokaj predvidljivo vplivajo na medskupinske odnose. V simbolnem pomenu je beseda Rom/cigan v vsakdanjem jeziku v rabi za opis oseb, ki odstopajo od splošno sprejetih družbenih norm. Pojem cigan predstavlja negativno oznako za nekoga, ki je umazan, reven, neurejen, nemiren, nagajiv. Pojem pogosto služi kot oznaka za deviantne situacije, tj. situacije, ki odstopajo od splošno sprejemljivih norm dominantne družbe. Štrukelj (2004: 66) navaja zbrane etnografske primere, ki jih ponazarja beseda cigan v slovenskem javnem prostoru:

- a) cigan kot sinonim za tatu (Če nekdo reče »imeli smo cigana v hiši«, to pomeni, da so bili okradeni.);
- b) cigan kot sinonim za nehigieno, nemaren izgled (Človek, ki je oblečen v raztrgano in umazano obleko, je »vlaški cigan«. Nemarno oblečeni ženski rečemo »ciganica«.);
- c) cigan kot sinonim za temno barvo kože;
- d) glagol »ciganiti«, »ociganiti« pomeni nekoga ogoljufati.

Primeri kažejo na to, kako so predsodki o Romih v Sloveniji globoko zakoreninjeni in se uporabljajo kot samoumevno znanje, ki ga ni potrebno posebej pojasnjevati ali pa se ga tisti, ki primerjave izreka, niti ne zaveda. Etnični predsodki o Romih se odražajo tudi v institucionalizirani obliki, kar jim daje še večjo težo. V Slovenskem slovarju knjižnega jezika (SSKJ 1985) ni besede Rom/Romi. Vsebuje le razlago besede cigan, ki pa ni predstavljena v odnosu do besede Rom. Cigan ne velja le za »pripadnika iz Indije priseljenega ljudstva, navadno brez stalnega bivališča«. SSKJ navaja tudi primere ekspresivne rabe besede cigan, ki temelji na stereotipni predstavi (»pravili so, da cigani kradejo otroke«; »črn kot cigan«; »laže kot cigan«) in rabo besede v slabšalnem pomenu (»zvit, lahkomišeln ali malopriden« človek). Slovar navaja tudi rekla, ki veljajo v slovenskem kulturnem prostoru (»je tak cigan« pomeni biti slabo oblečen; »pri nas je kot pri ciganih« pomeni vse je v neredu; »smeje se kot cigan belemu kruhu« pomeni smejati se široko, na vsa usta). Ciganico omenja v povezavi s krajom (»ciganico so obdolžili, da je ukradla kokoš«), ciganija se v slabšalnem pomenu nanaša na »zelo revno, zanemarjeno stanovanje ali poslopje«. Glagol ciganiti pomeni »goljufati«, »odirati«. Pridevnik ciganski velja za »nestalen«, »nemiren«.

Drugi primer negativne podobe o Romih, ki se odraža na kulturni ravni, je v otroški knjigi Pedenjped Nika Grafenauerja. Avtor je v pesmi Glasbenik izpostavil očitno povezavo med besedama Cigan in tat.

»Pedenjpedu je piščal kar
čez noč cigan ukral.
Svirilili, svirilili,
niso ga več izsledili.«

Pesem daje odkrito sporočilo, da cigani kradejo.⁸⁴ Pesem je bila do leta 2003 obvezen del učnih načrtov slovenskega jezika v prvem razredu osemletne oz. drugem razredu devetletne osnovne šole, v obstoječem učnem načrtu pa jo obravnavajo kot neobvezno, priporočeno vsebino.⁸⁵ Avtor s pesmijo sporoča, da cigani »po svoji naravi« kradejo, kar postane podlaga za obtoževanje odraslih Romov in za splošno prepričanje, da so Romi bolj kot večinska etnična skupina nagnjeni h kriminalnim dejanjem. Gre za tipičen primer kategorizacije etničnih skupin, ko večinska etnična skupina išče neugodne genetske značilnosti, v tem primeru povezovanje kraje in kriminalnih dejanj z naravo Romov. S tem so Romi označeni kot moralno pomanjkljivi v nasprotju s poštenimi pripadniki večinske etnične skupine. Pogosti pa so tudi dvojni kriteriji pri kategoriziranju Romov. Sporočilo o naravni talentiranosti Romov za glasbo se kaže tudi v Grafenauerjevi pesmici, ko ta sporoča, da je cigan tisti, ki je ukradel piščal, in ga s tem poveže z glasbo. Javni diskurzi preko predsodkov določenim skupinam pogosto po eni strani pripisujejo negativne po drugi strani pa pozitivne lastnosti. Tako nastanejo predsodki o Romih, ki so leni in kradejo, istočasno pa imajo velik smisel za ritem in dobro glasbo. Ena od značilnosti predsodkov je namreč pogosto prisotna nekonsistentnost diskurzov oz. komunikacijsko protislovje (Ule 1999, 2005; Zaviršek 2000), ki se kaže v izražanju govora, ki je v prid omejevanju, izključevanju in istočasno naklonjenosti, občudovanju. Tak govor opravičuje rasističen govor, istočasno pa ga poskuša prikriti.

⁸⁴ Podrobnejšo analizo je opisala Lucija Vodošek (2001) v diplomski nalogi.

⁸⁵ Pesem so posamezne založbe umaknile iz berila. Prav tako pesmi ni več v aktualnih berilih za šolsko leto 2008/09. Besede »cigan« ni niti na CD zgoščenki Pedenjped, ki je bila posneta leta 2001 (uglasbil jo je Peter Šavli, aranžma, programiranje in izvedbo pa naredil Grega Forjanič). Prenovljena kitica se glasi: »Pedenjpedu je piščal kar čez noč **nekdo** ukral.«

4.2.2 Etnični humor

Predsodki se vzdržujejo in utrjujejo tudi s pomočjo etničnega humorja (Eriksen 2002; Thompson 2003), ki v določeni kulturi na pogosto neopazen, prikrit način vpliva na dejanja. Tako lahko etnične šale smatramo kot »mehanizem za krepitev in legitimizacijo etnične superiornosti« (Thompson 2001: 23). Humor, ki se »rodi med preprostim ljudstvom« (Mate 1995: 124), torej na kulturni ravni, je v družbi visoko vrednotena vrlina, zato ima velik vpliv. Šale in vici so po Allportu (v Ule 1994: 114) eden od načinov izražanja predsodkov na navidezno družbeno sprejemljiv način. Vendar gre lahko pri humorju, še posebej pri etničnem humorju, za krepitev podob rasne superiornosti dominantne skupine. Komentarji »saj gre samo za šalo« pogosto delujejo kot obramba ali napad na določene skupine in pomagajo vzdrževati diskriminatorno moč. Bokun (1982: 35) je mnenja, da lahko s humorjem bolje razumemo realno podobo sveta. Vendar lahko humor prispeva tudi k obratnemu - ustvarja in ohranja nerealne, stereotipne podobe (npr. vici o blondinkah, policistih itd.)

Najpogostejše tarče etničnega humorja v Sloveniji so Bosanci, Srbi, Črnogorci, Hrvati in Romi (Atelšek 2002). Šale o pripadnikih drugih nacionalnosti oz. etničnega izvora odsevajo družbena stališča do pripadnikov teh skupin, še posebej občutek prevlade oz. namišljene večvrednosti dominantne skupine do omenjenih skupin, ki prihajajo »od spodaj«. Šale o Romih so najpogosteje negativne, saj govorijo o njihovi leni naravi, krajah in neurejenosti. Kot primer navajamo kulturno razširjen vic o Ciganih/Romih: *Kako se začne recept za cigansko torto? Najprej ukradeš tri jajca ...* Šala prikazuje prepričanje o Romih kot o skupini ljudi, ki je po naravi nagnjena k tatvinam. Istočasno sporoča o lahkotnosti romskega življenja in njihovem izkoriščanju države oz. davkoplačevalcev, saj lagodno živijo na račun pridnosti slovenskih delavk in delavcev. V javnosti je namreč močno prisotno prepričanje, da so Romi med največjimi izkoriščevalci državnega proračuna.

V humorju lahko razberemo veliko značilnosti, ki so v določeni kulturi vrednotene ali pa zatirane. Humor se pogosto osredotoča na ljudi, ki so prikazani v šalah kot »grešni kozli in s tem označeni kot tisti, ki ne pripadajo dominantni kulturi« (Thompson 2003: 15). S šalami želijo pripadniki dominantne večine vzpostaviti pozitivno samoidentifikacijo v primerjavi z Romi. Pri takih tipih vicev je očitno izražen tudi problem o nezmožnosti popolne asimilacije Romov v slovensko družbo.

4.2.3 Medijske podobe

Jezik je prav tako eden od mehanizmov, ki odseva kulturne norme in vzdržuje oz. ustvarja diskriminacijo. V jeziku so vsebovane mnoge stigme. Kot ugotavlja Goffman (1991: 153) je jezik nosilec stigmatizacije, saj označuje in interpretira objekte stigmatizacije, prav tako pa tudi določa dejanja diskriminacije. Vsakdanji jezik pogosto temelji na kulturnih ideologijah, ki pa se jih niti ne zavedamo, zato ga sprejemamo kot nekaj »normalnega« (Zaviršek 2000: 101). Pogosto nezavedno uporabljamo jezik oz. določene izraze, ki ločujejo (npr. nezavedna uporaba govora »mi« in »oni«). Etnični konflikti se tako najpogosteje odražajo preko jezika, saj je ta »konstanten spremljevalec etničnosti« (Južnič 1993: 281).⁸⁶

Mediji imajo velik vpliv na ustvarjanje razločevalskega jezika oz. razločevalskih diskurzov. Analiza 131 člankov (Erjavec *et al.* 2000) je pokazala, da so mediji o Romih poročali le kot o problemu (»romski problem«, »romska problematika«), zanimale so jih teme, ko problemi prerastejo v konflikt, ki zadeva večinsko populacijo – ne pa toliko problemi Romov, da so bili Romi redko vir informacij ter da se je o Romih pisalo rasistično. Značilnosti Romov v odnosu do dominantne skupine so bile predstavljene v binarnem razmerju, z besedami, da Romi »niso«, »nimajo«, »ne znajo«, »nočejo«. Mediji imajo še posebej močan vpliv pri oblikovanju kompleksnosti procesov etničnosti in rasizmov, saj imajo ključno vlogo pri uveljavljanju in opravičevanju etnične neenakopravnosti (*ibid.*: 10). Novinarsko poročanje o Romih izhaja iz predpostavke, da so Romi drugačni od nas. Romi so v odnosu do večine kategorizirani kot »socialni problem« in predstavljajo odklon od večinske norme (npr. »drugačen način življenja«, »večje družine«, »velike socialne podpore«, »nagnjenost h kaznivim dejanjem« itd.). Navedene značilnosti so postavljene kot tuje in v nasprotju z dominantnimi normami. Njihova drugačnost je samoumevna, dokončna in je ni treba posebej pojasnjevati. Petković (2003) ugotavlja, da se kažejo spremembe. V času prvih romskih volitev so bili Romi sogovorniki novinarjev, novinarji so se odpravili v romska naselja, spremljali so delo Zveze Romov, opozarjali na stigmatizacijo, nestrpnost in rasizem do Romov.

⁸⁶ Iz antropološke perspektive pa ima jezik tudi identifikacijsko vlogo. Ljudje, ki govorijo isti jezik, so ne glede na morebitne močne medsebojne razlike čvrsto povezani. Tiste, ki se zaradi jezika med seboj ne razumejo, loči prepad molka, zato med njimi ni mogoče vzdrževati eksistencialne skupnosti (Južnič 1993: 280).

4.2.4 »Nimbizmi«⁸⁷

Bolj kot na državni ravni, z državnimi kategorizacijami Romov, se najbolj sporne prakse izključevanja dogajajo »med sosedi«. Nimbizmi so pogosti v prostoru, kjer živijo ali pa se želijo naseliti ljudje, ki zaradi določenih značilnosti (kot so etnična pripadnost, izkušnja doživetega nasilja, zasvojenost z drogami ipd.) odstopajo od »povprečnega« prebivalca določenega naselja, torej tistega, ki teh izkušenj nima. Nimbizmi so torej pogosti v prostorih, kjer poskuša država združiti v sobivanje manjšinsko skupino in večinsko populacijo. Nimbizmi se kažejo v izogibanju neposredne bližine Romov, ki se najočitneje odraža v nasprotovanju naselitev Romov v bližino naselij večinskega prebivalstva (npr. protesti okoliškega prebivalstva, ki nočejo Romov za sosede, ko Romi kupujejo hišo preko neromskih posrednikov, ker jim kot Romom nihče ne bi prodal hiše).

»Ne bi bil ravno navdušen, če bi se mi, denimo, v soseščini naselili Romi, čeprav nimam nič posebnega proti njim.«⁸⁸

»Imajo svojo kulturo, navade in življenje, zato naj ostanejo tam, kjer so. Nisem za to, da pridejo živeti med nas, razen če sprejmejo naše navade in kulturo.«⁸⁹

»V kraju se tudi bojijo, da se bodo za Horvatovimi k njim ali v sosednje prazne hiše preselili še drugi Romi.«⁹⁰

»Nekateri se bojijo, da bi se ponovila zgodba iz Malin v semiški občini, kjer so vaščani z vaškimi stražami preprečili naselitev Romov iz Grosuplja. Grosupeljska občina jim je namreč prek KS Grosuplje kupila hišo v Malinah, da bi se odselili iz Grosuplja. Razmere so se takrat zelo zaostrole in končno je hišo odkupila semiška občina.«⁹¹

87 NIMBY (Not In My Back Yard). Več o tem v: Zaviršek (2000), Hendikep kot kulturna travma. Ljubljana: Založba/ *cf, str. 41.

88 Anketiranec v Dolenjskem listu (4. 4. 2002, str. 2) z naslovom Kako strpni do Romov?

89 *Ibid.*

90 Ko se je avgusta 2002 v Prosenjakovce preselila šestčlanska romska družina iz Murske Sobote, so moravskotopliški svetniki na eni od občinskih sej obravnavali njihovo prisotnost v lokalni skupnosti, ki je razburila okoliško prebivalstvo. Ivan Gerenčer v prispevku Kravje kupčije z Romi?, Delo, 27. 8. 2002, str. 2.

91 Milovan Dimitrič, »Romov nočejo za sosede«, Delo, 29. 3. 2000.

Primer geografske socialne distance je tudi v tem, da se romska naselja najpogosteje nahajajo na obrobju mest, vasi, ob gozdovih, kjer romsko naselje od naselij večinskega prebivalstva ločujejo polja, reke, slepe ceste, ki vodijo skozi naselje in se tam tudi končajo ipd. Romska naselja v Sloveniji so v večini krajev ločena od drugih naselij.

Poleg fizične socialne distance je pogosta tudi simbolna socialna distanca med Romi in Neromi. Študentka socialnega dela ki je opravljala mesečno študijsko prakso v enem od romskih naselij v Ljubljani in se je pogosto z avtobusom v mesto vozila z romskimi otroki, je pripovedovala o zaničljivih pogledih Neromov na romske otroke. *Spomnim se neke mamice z otrokom, ki se je pritisnila popolnoma ob okno avtobusa in močno stiskala svojega otroka, kljub temu da je romska deklica, ki je sedela zraven nje, imela šele pet let* (študentka socialnega dela). Druga študentka je pripovedovala: *V naselju nisem nikoli srečala drugega kot pripadnika tega naselja. Nikoli nisem srečala koga, ki ne bi bil pripadnik romske skupnosti. Nobenega poštarja, učiteljev, delodajalcev. Tudi vsi otroci, ki se igrajo skupaj, izhajajo iz romskih družin, ni bilo videti nobenega otroka ali prijatelja, recimo iz šole* (študentka skupnostne skrbi v študijskem letu 2007/2008). Simbolno socialno distanco v enem od romskih naselij v Ljubljani ponazarja tretji primer. Naselje se ne nahaja na obrobju mesta, temveč v neposredni bližini centra, z urejeno infrastrukturo (v bližini so postaja mestnega avtobusa, trgovina, šola, vrtnarija) in v neposredni bližini stanovanjskih hiš, kjer so naseljeni Neromi. Kljub temu so študentke, ki so vstopale v to naselje, pripovedovale o občutku simbolne segregiranosti. *Romsko naselje je svet zase. Vedno, ko sem prišla noter, sem imela občutek, da sem bila nekje daleč* (študentka skupnostne skrbi). Eden od ločevalnih dejavnikov romskih naselij od neromskih je ravno neurejena bivalna infrastruktura (naselja so brez elektrike ali s pomanjkljivo električno napeljavo, pogosto speljano »na črno«, največkrat se cesta v romskem naselju konča, ne vodi nikamor).

Družbenopolitični diskurzi kažejo, da so Romi lahko vključeni samo, če so se pripravljene asimilirati, kar pomeni prevzeti večinski vrednostni sistem, se naučiti večinskega jezika itd. Oktobra 2003 so krajanje Bučne vasi in Šmihela v Novem mestu organizirali javno tribuno »Kako zaščititi državljane pred Romi in kaj lahko naredimo, da bo sobivanje z njimi sprejemljivo za vse?«. Že sam naslov nagovarja k predpostavki, da je večinska družba ogrožena s strani Romov, ti pa so predstavljeni kot nevarni. Vabilo je nagovarjalo večinsko populacijo k nestrpnosti do Romov, ki so krivi za lasten položaj. Dogodek ni prinesel

odgovora na vprašanje iz naslova javne tribune. Kljub prvotnemu namenu iskanja odgovorov za sožitje z Romi se je javna tribuna spreobrnila v razpihovanje sovražnega govora in obtoževanja Romov. Glas redkih prisotnih zagovornikov Romov (kot na primer predsednik Zveze Romov Slovenije, predstavnik Vladnega urada za narodnosti RS, nekaj Romov) je ostal v ozadju. Prevladujoče sporočilo javnega dogodka je bil žrtveni položaj večine, ki se počuti ogroženo, pri čemer jih niso prepričale niti državne ustanove.

4.3 Mehanizmi izključevanja Romov na osebni ravni

Misli, občutki in dejanja na osebni ravni prav tako vplivajo na neenakosti, izključevanje in zatiranje. To se še posebej odraža v situacijah, kjer ima oseba moč, ki se pri socialnih delavkah in socialnih delavcih kaže v normativnih virih moči (javna pooblastila), dostopu do določenih sredstev (odločanje o usmeritvi otroka v zavod) ali personalnih virih moči (strokovna znanja, osebna poznanstva, osebnostne lastnosti) (Dragoš 2005).

Diskriminacije na osebni ravni se najpogosteje odražajo preko predsodkov, odkritih ali skritih. Negativni kulturni predsodki so vpeti v človekov osebni vrednostni sistem in to vpliva na posameznikovo mišljenje in njegova dejanja. Za razvoj predsodkov mora v okolju, kjer ti nastajajo, obstajati odkrito ali prikrito družbeno sporočilo o obstoju superiornosti ali inferiornosti določenih družbenih skupin. Izvor predsodkov pripisujemo makro vplivom (spremembam družbenih struktur, kot na primer pomanjkanje delovnih mest, ogrožen občutek varnosti ipd.) in mikro vplivom (zgodnje otroštvo, ko se v primarni socializaciji oblikujejo primarne kategorizacije), ki imajo poglobljen vpliv. Stereotipi so v največji meri rezultat socializacije in se najbolj izoblikujejo v času zgodnje socializacije (Ponterotto, Pedersen 1993). O določenih ljudeh se naučimo govoriti, misliti na določen način zaradi vplivov, ki smo jih bili deležni v družbenem kontekstu, v katerem smo odraščali oz. živimo, kjer se predsodki o določenih skupinah izpostavljajo na določen način.

Poleg šole in medijev velja družinski model za najvplivnejšega pri nastajanju predsodkov (Musek 1994; Ule 1994). Mirjana Ule (1994) je razložila, da obstaja pozitivna korelacija v predsodkih med starši in otroki. Starši kot primarni nosilci socializacije imajo najmočnejši vpliv pri nastajanju predsodkov pri otrocih. Otroci se zanašajo na mišljenje in priznanje

staršev, saj so oni tisti, ki jim sporočajo, kakšno vedenje, odnos in vrednote so družbeno sprejemljive. Če so starši, ki so pripadniki večine, prepričani o superiornosti lastne skupine nad ostalimi kulturami, bodo zelo verjetno tudi otroci ponotranjili podoben odnos do tujih kultur. Raziskave v tujini med belopoltimi in temnopoltimi otroci so pokazale, da se otroci prvič soočijo s svojo »rasno«/etnično pripadnostjo v obdobju treh do štirih starosti (Ponterotto, Pedersen 1993). Do sedmega ali osmega leta starosti razvijajo prepoznavanje podobnosti skupine, kateri pripadajo (npr. prepoznavanje skupnega jezika, izgleda). V tem obdobju začnejo uporabljati oznake, kot jih uporabljajo odrasli, in s tem označujejo določene skupine, ki se razlikujejo od njihove lastne (*ibid.*: 29). Vedenje staršev, ki spodbuja razvoj negativnih rasnih predsodkov pri otrocih, vsebuje naslednje možne značilnosti:

- a) odsotnost odkritega (po)govora med starši in otroki o kulturnih, »rasnih« razlikah;
- b) odsotnost stikov s prijatelji, vrstniki, ki so pripadniki kulturno različnih skupin;
- c) odsotnost soočanja s stereotipnimi pripombami in dejanji, ki jih izrekajo in odražajo otroci ali pa so izrečene v njihovi prisotnosti (v medijih, s strani ostalih ljudi);
- d) spodbujanje vključevanja otrok v segregirane oblike šolanja, pristočasnih aktivnosti (homogene oddelke) in onemogočanje stikov, ki bi kompenzirali tak način šolanja;
- e) nepozornost na pozitivne aspekte pripadnikov kulturno različnih skupin.

Študentke socialnega dela so pripovedovale o najzgodnejših spominih na Rome. Ponazarjajo negativno podobo o romski etnični skupini. Spomin iz otroštva pogosto pojasni nezavedno motivirana dejanja oz. odnos, ki ga gojimo do določenih skupin. Opaziti je izrazit vzorec odsotnosti stikov s pripadniki romske kulture ter odsotnost pozitivnega vrednotenja Romov. Predsodki do Romov se kažejo kot posledica identifikacije s skupinskimi normami in ideologijami, ki so jih kot otroci ponotranjili v zgodnjem otroštvu. Zapisi imajo sporočilno vrednost o drugačnosti Romov v večinski kulturi, ki se ohranja med generacijami.

V otroštvu so mi starši predstavili te ljudi, da so umazani, oblečeni v stara ponošena oblačila, pogostokrat raztrgana. Cigani naj bi se kregali med seboj, pretepali, imajo prav posebno govorico in vsi pravijo, da kradejo. Mama mi je rekla, da so v bližini, kjer je bila ona doma, to je na Dolenjskem, večkrat pokradli kokoši, jajca, ki so jih kokoši znesle, in pridelke z njive. Ker so mi v otroštvu predstavili cigane kot ljudi, ki so nemarni, sem se jih vedno bala (študentka socialnega dela, 3. letnik).

Sama sem odraščala na vasi, ki je sedem kilometrov oddaljena od Celja, kjer živita dve večji družini Romov. Tako nekega posebnega stika z omenjeno etnično skupino nisem imela, a tudi zavoljo tega nisem bila prav nič prikrajšana za »izoblikovanje« stereotipne podobe o Romih. Spominjam se stavkov, kot so: 'Če ne boš pospravila kolesa ter igrač z dvorišča, bodo prišli cigani in vse odnesli!', 'Poglej se, umazana kot ciganka! Poleg tega sem iz otroštva »odnesla« nek strah, kot predsodek pred tovrstnimi ljudmi, ki ga povezujem z občasnimi obiski Romov v naši vasi. Romkinje so pogosto s svojimi otroki zahajale v vas, od vrat do vrat, in prosile za pomoč ali pa prodajale kakšne pletenine. Takrat sem pogosto slišala: 'Skrijmo se in zaklenimo vrata, spet gredo cigani!' (študentka socialnega dela, 3. letnik).

Moram priznati, da sama v mladosti nisem imela dosti stika z Romi, saj sem celotno mladost preživela v Ljubljani, kjer Romi niso bili prisotni. Le pri babici v Lendavi so me pogosto strašili, da ciganom ne smem odpirati vrat, ker me bodo drugače odnesli. Kot otrok sem se Romov bala in se jim na cesti v velikem loku izogibala (študentka socialnega dela, 2. letnik).

Živim na Primorskem, kjer Romi ne živijo. Kljub temu pa so mi bili v otroštvu Romi prikazani v negativni luči, kot strah zbujujoči in manjvredni ljudje, ki so umazani, kradejo, beračijo in nič ne delajo (študentka socialnega dela, 2. letnik).

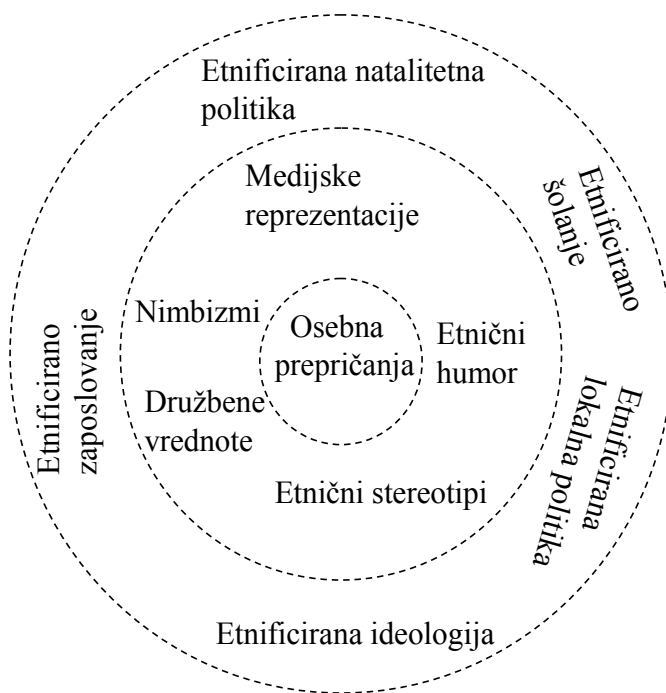
Od prijateljev iz bloka, kjer živim že od rojstva, sem slišala, da imamo za sosede cigane. Takrat nisem niti vedela, kaj ta beseda pomeni. Vedela pa sem, da ne pomeni nič lepega ali pozitivnega. Nihče od nas se z njimi ni preveč pogovarjal. Spominjam pa se staršev, ki so mi rekli: 'Če ne boš pridna, bomo rekli ciganom, naj te odpeljejo' (študentka socialnega dela, 3. letnik).

Moje predstave o Romih so bile čisto stereotipne. Predstavljala sem si, da bo prvo, kar bodo naredili, ko bom prišla v naselje, to, da se bodo za mano drli, se obnašali nespoštljivo in od mene zahteval, da jim izročim kakšne dragocenosti (denar, mobilni telefon ...). Pričakovala sem popolnoma neurejen okoliš naselja, umazana stanovanja ter zelo zanemarjene in umazane otroke z raztrganimi oblekam (študentka socialnega dela, 4. letnik).

Primeri kažejo na trdo zakoreninjen slovenski tradicionalni stereotip o »tipičnih Romih«. To pomeni, da obstaja na celotnem področju države, ne glede na to, kjer so Romi poseljeni,

odkrito družbeno sporočilo o inferiornosti Romov v odnosu do dominantne skupine. Študentke socialnega dela, ki so pripovedovale o svojih prvih spominih na Rome, se v času študija socialnega dela pred omenjeno lastno refleksijo nikoli prej niso vprašale o izvoru svojih nezavednih ponotranjenih sporočil o Romih. Vedenje o Romih so razumele kot samoumevno znanje. Tudi socialna delavka, ki že več let dela z Romi na enem od CSD v Sloveniji, je pripovedovala o svojih ponotranjenih, nereflektiranih podobah o Romih:

Tudi jaz se včasih zdrznem. Živim v bližini tega naselja. Romi se zelo veliko vozijo mimo naše hiše. Tudi peš hodijo, nekateri pridejo na vrata. Nekaterim to tudi dovolim, drugače jim pa rečem, da ne, da ne dovolim, da mož ne dovoli, da otroci ne marajo. Včasih svojemu sinu, ki hodi v 4. razred, ne dovolim, da hodi peš domov. Mogoče sem jaz preveč ... So trenutki, ko me je strah, po drugi strani si pa rečem, saj imam drugačen delovni odnos z njimi (socialna delavka, 24 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Slika 4.4 Analiza mehanizmov, ki vplivajo na socialno izključenost Romov na treh ravneh (osebna, kulturna in strukturna).

5 METODOLOGIJA

5.1 Osebni vzgibi za izbor raziskovalne teme⁹²

Pričujoča raziskava je nadaljevanje raziskovalnega interesa po opravljeni diplomski na Visoki šoli za socialno delo (Urh 2002) pod mentorstvom dr. Darje Zaviršek in skupnega raziskovalnega dela (Zaščita manjšin 2001, 2002, 2005). Težko rečem, kaj me je pritegnilo oz. očaralo, da sem raziskovalni interes namenila Romom. To ni bila privlačnost do stereotipne romantične podobe o temperamentnih ciganih, temveč bolj socialni čut do manjšine, ki se zaradi romske etnične pripadnosti sooča s številnimi ovirami v vsakdanjem življenju. Neupravičen položaj ene od najbolj izključenih družbenih skupin v Sloveniji me je pripeljal do tega, da s pričujočo doktorsko nalogo prispevam k teoriji in praksi za bolj etnično občutljivo socialno delo.

Že v času dodiplomskega študija sem se pogosto srečala z dvojnimi občutki ljudi, ki so živeli v neposredni okolici strnjenih romskih naselij, ko so se odzivali na pripovedovanje o mojem raziskovalnem delu. Po eni strani so izražali svoje strahove do Romov, mnogi pa hkrati občudovali njihovo glasbo in brezskrbno življenje pod milim nebom ter lagodje na račun »radodarnosti« državnega denarja za Rome. Zaznala sem, da so teme o diskriminacijah pri zaposlovanju in bivalnem položaju Romov, kar je bila rdeča nit diplomske naloge, obrobne ter tudi občutljive teme občinskih predstavnikov in pogosto tudi socialnih služb. Te so Rome večkrat odslovile z besedami, da na primer *Zakon o socialnem varstvu ne pokriva stanovanjske problematike* (socialna delavka z Dolenjske) in da so Romi tako ali tako v *privilegiranem in ne v diskriminiranem položaju* (delavka na komunalni službi v Beli krajini). Strokovna javnost Rome pogosto krivi za njihov položaj in ne vidi družbenih neenakosti, ki strukturno povzročajo takšen položaj.

⁹² V doktorski nalogi smo uporabljali tretjo osebo množine, ki v antropologiji predstavlja objektivizacijo oz. odtujitev raziskovalca in prehajanje dialošnosti v diskurz (Hastrup 1995). Izjemoma smo v poglavju 5.1 Osebni vzgibi za izbor raziskovalne teme uporabili prvo osebo ednine, saj smo želeli izpostaviti osebni interes raziskovanja in se umestiti v polje raziskovanja.

Bolj kot nestrpni govor večinskega prebivalstva me je predramil sovražni govor socialnih delavk in socialnih delavcev, ki imajo neposreden vpliv na socialno družbeni položaj Romov. Izjave, kot so: *Dobijo kar lepe denarce od države!, Nič jim ne manjka, danes veliko bolje živijo, kot so včasih!, Romom se ne da nič dopovedati!, V naselje ne grem nikoli sama, saj nikoli ne veš ...* so izjave socialnih delavk po Sloveniji, ki sem jih zbrala z naključnimi pogovori in usmerjenimi intervjuji. Primeri ponazarjajo, da je praksa socialnega dela prežeta s predsodki in lastnim vrednostnim sistemom do uporabnikov romskega porekla, ki so zato prikrajšani za kvalitetno strokovno obravnavo. Zaznala sem prakso, ki temelji na nestrpnem govoru ter na pasivni, reaktivni drži strokovnjakov, ki so Rome pogosto krivili za njihov položaj.

H kritični refleksiji socialnega dela me je spodbudil tudi dogodek, ki se je zgodil pred leti v času študija na poletni šoli na Central European University v Budimpešti.⁹³ Ena od predavateljic me je vprašala po moji izobrazbi in ob odgovoru, da sem socialna delavka, je izrazila sočustvovanje. Položila je roko na moja ramena in rekla *I'm sorry*. Iz njenih kasnejših predavanj mi je postalo jasno, kaj je imela s to gesto v mislih. Romi v Španiji, kjer je opravljala socialno antropološko raziskovanje, so ji pogosto pripovedovali o negativnih izkušnjah s socialnimi službami, o katerih si je tudi sama ustvarila negativno podobo. Socialno delo je po mnenju Romov veljalo za nadzorstveni in zatiralni mehanizem, pogosto v sodelovanju s policijskimi ukrepi.

Eden od razlogov za izbor teme doktorske disertacije je tudi dejstvo, da Romi, v primerjavi s pripadniki drugih etničnih skupin, dolgo niso bili subjekt akademskega raziskovalnega zanimanja. Na področju evropske socialne antropologije, ki se osredotoča na raziskovanje »drugih«, še posebej tistih, ki so eksotizirani, občudovani, so postali množično zanimivi kot predmet raziskovanja šele po 70. letih 20. stoletja (Okely 1994; Stewart 1997). Med prvimi, ki so proučevali »Cigane«, so bili Rena Cotten (1954, 1955), Frederik Barth (1955), Luc de Heusch (1966), kasneje Thomas Acton (1974) in Judith Okely (1983). Predvsem prva dva avtorja sta proučevala različne vrste klasifikacij in podgrupiranja »Ciganov«, iskala definicije »pravih« in »nepravih« Romov. Še danes ostajajo redko predmet obravnave v pisanih tekstih,

⁹³ CEU Summer University Course: The Roma – Bringing together historical, anthropological and linguistic approaches, Budimpešta, julij 2003.

tako v socialnem delu kot tudi v drugih družboslovnih vedah.⁹⁴ Pričujoča raziskava je na področju socialnega dela v Sloveniji pionirsko delo, saj razen redkih diplomskih nalog skoraj ni dostopne literature, ki bi poglobljeno obravnavala refleksijo prakse socialnega dela z Romi. Zato ima pričujoče delo namen zapolniti to praznino.

Eden od razlogov, ki me je prav tako spodbudil v raziskovanje, je večletno aktivistično socialno delo z Romi. V Beli krajini, kjer sem doma in kjer živi večje število Romov, s katerimi sem se od leta 2002 tesneje povezala (sprva preko raziskav, kasneje tudi preko družabnih priložnosti), sem bila med širšo neromsko okolico poznana kot *neka študentka, ki Rome uči pravic*. Vendar so moje razprave o Romih s sogovorniki večinske družbe naletele na večinoma odklonilne reakcije. Še več, okolica me je dobronamerno svarila, naj se ne zapletam z Romi, naj ne hodim v nevarna romska naselja ipd. Deležna pa sem bila tudi očitka, *češ kaj pa ti veš, ki ne živiš med njimi, ki si le mlada raziskovalka v Ljubljani* (odziv bralke Dolenjskega lista iz Bele krajine na moj prispevek o položaju socialne izključenosti Romov, 13. 11. 2003). Kljub vsemu je bilo to zame sporočilo in potrditev, da so rezultati mojega dela vidni. Po drugi strani pa je bilo to sporočilo zame ključno, da sem začela razumevati, kakšen status imajo Romi v večinski družbi in kakšen položaj zavzemajo v njej. Začela sem spoznavati, da je njihov položaj v družbi pogosto paradoksalen, saj so po eni strani nevidni in neslišni (še posebej, ko gre za njihove pravice in izražene potrebe), po drugi strani pa postanejo Romi vidni kot celotna skupnost, ko gre za kriminalna in druga obsojana dejanja. To pomeni, da je drugačnost dovoljena, dokler se je ne vidi. Ko pa drugačnost prestopi prag javnega, se jo mora podrediti večini in se jo mora utišati.

Prav tako je na doktorsko delo vplivalo lastno aktivistično delo pri inovativnem projektu Ustvarjanje strategij za preprečevanje in preseganje socialne izključenosti Romov v Grosupljem na Fakulteti za socialno delo skupaj s sodelavko mag. Simono Žnidarec Demšar (projekt se je začel razvijati v študijskem letu 2002/2003). Vse večja prepoznavnost odkritih diskusij o rasizmih, neenakosti, izključenosti je vtkana tudi v zavest študentov socialnega dela, zato je bil na mestu pomislek, da okrepim njihovo zavedanje in jim ponudim znanje o

⁹⁴ Poleg Fakultete za socialno delo, kjer je bilo do septembra 2008 narejenih 47 diplomskih nalog, smo v sistemu Cobiss zasledili najmanj 30 diplomskih nalog o Romih tudi na Pedagoški fakulteti v Ljubljani (te obravnavajo predvsem teme o učni (ne)uspešnosti, integraciji in težavah romskih otrok v šolstvu).

etnično občutljivem socialnem delu za delo z etničnimi skupinami.⁹⁵ Teme, predstavljene v doktorski nalogi, bodo zato obogatile znanje tudi za delo študentk in študentov, bodočih socialnih delavk in socialnih delavcev na področju etnično občutljivega socialnega dela.

Vse to me je spodbudilo k raziskovalnemu in aktivističnemu delu na področju socialnega dela z etničnimi skupinami. Ob vseh dogodkih in komentarjih, ki sem jih bila skozi leta deležna, nisem nikoli čutila sramu pred tem, da sem socialna delavka, ali jeze do ljudi z nestrpnimi izjavami, temveč odgovornost, poklicanost, da opozorim, reflektiram, podprem in zagovarjam. Verjela sem v to, kar poudarja Lena Dominelli (1988), da je vsaka socialna delavka, ki dela v etnično pluralni družbi, moralno in družbeno odgovorna za ozaveščanje in socialno akcijo v boju proti rasistični praksi.

5.2 Raziskovalni problem doktorske disertacije

Doktorska naloga temelji na dveh temeljnih raziskovalnih vprašanjih. Prvič, zanimalo nas je, kako je »stari«⁹⁶ program študija za socialno delo v Sloveniji oblikoval diskurz o etničnosti ter kakšen vpliv tega se je kazal v teoriji in praksi socialnega dela z Romi. Drugo, bolj obširno, temeljno raziskovalno vprašanje pa se je nanašalo na področje socialnega dela od leta 1992 naprej. Oblikovali smo tri raziskovalna podvprašanja:

- a) kakšen vpliv je imel diskurz socialnega dela od leta 1955 do leta 1992 na sedanjo teorijo in prakso socialnega dela z Romi v socialnovarstvenih institucijah;
- b) kako socialno delo vzdržuje oz. ustvarja stanje socialne izključenosti Romov;
- c) kateri so primeri dobrih, tj. etnično občutljivih praks na področju socialnega dela za preseganje socialne izključenosti Romov.

⁹⁵ Več o projektne delu v poglavju 6.4 Prvi odzivi na vprašanja o etničnih manjšinah na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji.

⁹⁶ V doktorski nalogi smo naredili grobo ločnico med t.i. »starim« in »novim« programom študija za socialno delo. »Stari« program se nanaša na obdobje od leta 1955 (ustanovitev prve šole za socialno delo v Sloveniji) do leta 1992 (ko je Šola za socialno delo začela izvajati fakultetni program). Od takrat naprej govorimo o »novem« študijskem programu. Istočasno je pomembna ločnica tudi leto 1991, ko je nastala nova država, samostojna Republika Slovenija. V novi ustavi so bili Romi prepoznani kot etnična skupnost in dodeljen jim je bil poseben položaj, ki ga opredeljuje zakon. Od leta 1991 je prav tako opaziti porast interesa javnosti za manjšinska vprašanja (zaščita položaja, manjšinske pravice), kamor so bili pogosto umeščeni tudi Romi.

V raziskavi smo se osredotočili na zgodovino socialnega dela z Romi in na sedanjo prakso. Zanimali so nas sistem vrednot socialnega dela v odnosu do Romov, ki je prevladoval v določenem obdobju, še posebej ideološkost strokovnih vrednot socialnega dela z Romi, ki so v času socializma veljali za družbeni oz. razredni problem (Stewart 1997; Varsa 2005; Zaviršek 2007). Poglavitni cilj našega raziskovanja je bilo (bolj kot iskanje pravih odgovorov) odpiranje aktualnih vprašanj, definiranje in uvid situacij, torej ustvarjanje situacij, ki omogočajo refleksijo izkušenj na področju socialnega dela za večjo etnično občutljivost. Namen torej ni bil v iskanju in odkrivanju »resnice«, temveč v refleksiji diskurzov in praks, s pomočjo katerih socialno delo ustvarja oz. ohranja etnična razmerja do Romov in s tem prispeva k etnično neobčutljivi praksi. Namen refleksije pa je bil predvsem opredeliti etnično občutljivo socialno delo.

5.3 Kvalitativno raziskovanje

Doktorska naloga temelji na kvalitativni raziskavi, kjer gre za interdisciplinarno raziskovanje, ki vključuje analizo več vrst empiričnega materiala: študije primera, osebne življenjske zgodbe, analiza intervjujev, zapisi opazovanja in drugega materiala, analiza raziskovalnega dnevnika. O kvalitativnem raziskovanju govorimo kot o večmetodičnem pristopu, kar omogoča poglobljeno razumevanje raziskovalnega fenomena oz. boljše razumevanje življenja posameznikov in njihovih izkušenj (Denzin, Lincoln 1994).

Pri našem raziskovanju smo se osredotočili na analizo mehanizmov socialnega izključevanja ter na analizo rasizmov znotraj institucionalnih praks v stroki socialnega dela. Raziskovali smo situacije v socialnem delu z Romi, kjer se kažejo razmerja moči, analizirali delež rasističnega socialnega dela in opredelili etnično občutljiv pristop v socialnem delu s posebnim poudarkom na antirasistični perspektivi. Doktorska naloga temelji prav tako na perspektivi uporabnikov, saj smo opredelili tudi izkušnje, ki jih imajo Romi s socialnimi službami.

Kvalitativno raziskovanje ne izpostavlja nobene teorije, ki bi veljala za »kvalitativno teorijo«, temveč postavi v ospredje večdisciplinaren paradigmatični pristop. Zajema teorije od konstruktivizma do kulturnih študij, feminizma, etničnosti itd. Prav tako večmetodičnost

omogoča pomemben vpogled in znanje. Blaž Mesec (1998) označi kvalitativno raziskovanje kot raziskovanje, ki zagovarja koncept pluralnih resnic, saj je »stvarnost večplastna in dojeti jo je mogoče iz več perspektiv« (*ibid.*: 40). Mesec opozori, da je v socialnem delu potrebno upoštevati najmanj dve perspektivi, tj. perspektivo strokovnjaka in perspektivo uporabnika, kar zajema tudi naša raziskava.

Tudi Darja Zaviršek daje prednost kvalitativnemu raziskovanju in poleg že omenjenih prednosti izpostavi še element (samo)refleksivnosti, ki naj bi ga ponotranjil raziskovalec. »Tu ne gre za naivno predpostavko, da bomo prišli do resnice skozi odgovore, ki bodo popolni in resnični, temveč da vse, tudi laži, izmikanja, poudarjanja in zanikanja, govorijo svoj jezik, ki ga raziskovalec bolj ali manj uspešno 'ulovi'. [...] Pomen kvalitativnega raziskovanja je prav v tem, da se znotraj samega sebe ne boji raziskovati s tehnikami, ki izpostavijo 'tematizirano zavest',⁹⁷ ki jo prav ta metoda privleče na dan« (Zaviršek 1987: 16).

Sledili smo naslednjim fazam kvalitativnega raziskovanja:

1. Študij literature s področja etničnih študij, antirasistične perspektive in etnično občutljivega socialnega dela.
2. Oblikovanje interesa raziskave, ki bo prispeval k razvoju znanosti, ter oblikovanje raziskovalnih vprašanj.
3. Načrtovanje raziskave: opredelitev raziskovalnih metod, vzorčenje.
4. Vstop v polje raziskovanja, vzpostavljanje stika s CSD po Sloveniji, kjer živi večja romska skupnost: pisno in ustno telefonsko vabilo k sodelovanju (socialni delavci in socialne delavke na CSD), metoda snežne kepe (starejši socialni delavci), ključna oseba (Romi, ki so uporabniki storitev CSD).
5. Zbiranje podatkov: intervjuvanje, fokus skupina, opazovanje, pregled diplomskih nalog o Romih in socialnem delu, anketiranje, pregled študijskega gradiva.
6. Transkripcija intervjujev, sprotne beleženje ugotovitev iz analiziranega gradiva (dnevniški zapisek oz. *memo*).
7. Kvalitativna obdelava podatkov.
8. Pisanje utemeljene teorije.

⁹⁷ Nasproti »tematizirani zavesti« je vsakdanja, manipulativna, »depozitarna« zavest, ki je vpeta v anketni vprašalnik kot osnovno orodje kvantitativne metodologije. Ankete ustvarjajo številna izkrivljanja, saj ta vsiljujejo raziskovalčevo pomensko polje (Zaviršek 1987: 16).

5.4 Populacija in vzorčenje skozi večmetodični raziskovalni pristop

Poglavitna metoda kvalitativnega raziskovanja je bila **metoda delno strukturiranega intervjuja** s socialnimi delavkami in socialnimi delavci. Intervju je pogosto prepoznan kot poglavitna metoda zbiranja podatkov v kvalitativnem raziskovanju. Še več, pogosto se celotno kvalitativno raziskovanje enači z metodo intervjuja (Atkinson *et al.* 2003: 111). Prav tako Fontana in Frey (1994: 361) definirata intervjuvanje kot »enega najbolj pogostih in močnih načinov za razumevanje ljudi«. Delno strukturiran intervju omogoča, da raziskovalec izbere takšen stil, ki ustreza določeni situaciji oz. respondentom. Raziskovalcu omogoča, da se lahko prilagodi nepričakovanemu dogajanju. Ta metoda nam je pri raziskovalnem delu omogočala večjo prilagodljivost v primerjavi s strukturiranim intervjujem, ki z vnaprej definiranimi vprašanji togo omeji prostor dialoga. Prednost metode polstrukturiranega intervjuja je ravno v tem, da so vodilo za intervju, kar spodbuja medosebni dialog. Ta pa omogoča reflektivnost situacije.

Opravili smo več individualnih in skupinskih⁹⁸ **intervjujev s 15 socialnimi delavkami in socialnimi delavci**,⁹⁹ ki so zaposleni na CSD po Sloveniji in se pri svojem delu pogosto srečujejo z Romi. V raziskavo so bili zajeti CSD iz Metlike, Črnomlja, Novega mesta, Krškega, Trebnjega, Brežic, Ribnice, Kočevja, Grosuplja, Murske Sobote, Lendave, Ljubljane Center, Ljubljane Vič - Rudnik, Ljubljane Moste – Polje in Ljubljane Bežigrad. Pogosto smo se k istemu sogovorniku tudi vrnili ali pa na istem CSD opravili več intervjujev z različnimi osebami. Poleg intervjuvanja smo raziskovali tudi z metodo **odkritega opazovanja z delno udeležbo**. Gre za metodo, kjer se raziskovalec pridruži skupini oz. situaciji, ki jo opazuje. Opazovance seznanjajo s svojim namenom in sodeluje pri njenih dejavnostih (Mesec 1998). Po izvedenem intervjuvanju in transkripciji intervjujev smo se vrnili na štiri CSD z namenom, da dopolnimo raziskovalni material s primeri dobrih, etnično občutljivih praks. Z intervjuvanjem namreč nismo pridobili poglobljenih informacij o procesu dela z Romi, ki je etnično občutljivo, temveč smo se temu bolj približali z opazovanjem. Na uradne dneve CSD (ponedeljek, sredo, petek), izjemoma tudi neuradne dneve, smo obiskali posamezne CSD in

⁹⁸ Mesec (1998) opredeli skupinski pogovor oz. skupinski intervju kot način spraševanja v skupinski situaciji oz. kot razpravo med člani skupine v določeni raziskavi. Nekateri avtorji uporabljajo širši termin »fokus skupine« za oznako vseh oblik skupinskega zbiranja podatkov (skupinski intervju, skupinska diskusija, fokus skupina, skupno pripovedovanje) (Flick 2006).

⁹⁹ Oporna vprašanja za delno strukturiran intervju se nahajajo v prilogi.

bili osem ur prisotni v pisarni socialne delavke. Pozorni smo bili na dve perspektivi: časovno obremenjenost socialnih delavk (merili smo čas, ki ga je socialna delavka porabila za enega uporabnika oz. primer) in upoštevanje etnično občutljivih ter antirasističnih načel v delovnem odnosu s posameznikom oz. s posameznim primerom.

Raziskovanje je potekalo od maja 2006 do septembra 2008 z vmesnimi prekinitvami. Vsi sogovorniki so dovolili snemanje intervjujev. Pri vstopu v polje raziskovanja in pri vzpostavljanju delovnega odnosa s sogovorniki smo upoštevali načelo vzpostavljanja zaupanja. Še posebej se nam je zdelo to načelo pomembno pri vstopu v institucionalni prostor, kjer imajo lahko sogovorniki občutek, da jih raziskovanje kot dejavnost ogroža, ker »preti razkriti senčne strani njihovega življenja in dela« (Mesec 1998: 74). Mesec predlaga pogajanja za vstop v raziskovalno polje kot prvo dejanje raziskovanja, kjer raziskovalec »poskuša sebe in svojo dejavnost predstaviti kot neogrožujočo« (*ibid.*: 75), raziskovanje pa spoštljivo, vljudno, zaupno in v odnosu do uporabnikov nepristransko. Socialnim delavkam in socialnim delavcem smo razložili namen raziskave in jih povabili k refleksiji prakse socialnega dela z Romi, s katero bodo prispevali k nastajanju teorije na področju etnično občutljivega socialnega dela. Vsi so z zanimanjem sprejeli sodelovanje in pri tem pogosto izražali potrebo po večji občutljivosti za delo z Romi. Pogosto so pripovedovali, da nimajo pravih orodij za delo na tem področju, da imajo občutek, da nekaj manjka. S sogovorniki smo skozi refleksijo njihovega dela oblikovali definicijo občutljivega socialnega dela z Romi. Zanimalo nas je, kakšno znanje o etnično občutljivem socialnem delu so pridobili v času študija socialnega dela in kakšno znanje bi pri svojem delu še potrebovali. Da bi osmislili polje socialnega dela z Romi v čim širši perspektivi, smo v raziskavo kot sogovornike vključili tudi laične delavce oz. t.i. terenske delavce pri delu z Romi, ki jih nekateri CSD zaposlujejo preko programa javnih del (CSD Bežigrad Ljubljana je prvo terensko delavko za delo z Romi zaposlil že pred letom 1992,¹⁰⁰ množično pa so CSD po Sloveniji pričeli zaposlovati terenske javne delavce po letu 2004, saj se je, po pripovedovanju več socialnih

¹⁰⁰ Ko so leta 1992 razpadle krajevne skupnosti v Ljubljani, so CSD postali državni. Posledice centralizacije CSD so se kazale tudi v skupnosti, kamor so socialne službe začele prihajati le še občasno. »Ljudi (tj. zaposlene na CSD, op. a.) je bilo potrebno umakniti s terena, pričelo se je krčenje zaposlenih« (direktorica enega od CSD v Ljubljani). Raziskava v Ljubljani (Dragoš, Leskošek 2001) je pokazala na pomanjkanje socialnega kapitala v bolj oddaljenih skupnostih. Prebivalci izoliranih skupnosti z obrobja mesta so izrazili kritiko nad delom socialnih služb in drugih služb MOL, da zaradi vse manjše prisotnosti niso več seznanjeni z njihovimi življenjskimi razmerami in se je njihovo delo zbirokratiziralo. Od socialnih služb so pričakovali ne le individualno podporo, temveč tudi pomoč pri samoorganizaciji, pri vzpostavljanju skupnostih dejavnosti, ki bi pomenile zabavo, razbremenitev itd.

delavk, takrat začelo več govoriti o Romih, ki so ustvarjali konflikte med neromskim prebivalstvom.¹⁰¹

Terenski delavci pogosto delujejo v vlogi pomočnikov socialnim delavkam, ki svoje delo omejujejo v večji meri na »pisarniško« socialno delo, medtem ko terenski delavci prevzemajo terenske obiske v romskih naseljih. Opravili smo štiri individualne in skupinske **intervjuje s terenskimi delavci**. Poleg tega smo 12. 6. 2008 na Fakulteti za socialno delo izvedli **fokus skupino** s socialnimi delavci in socialnimi delavkami iz CSD po Sloveniji na usmerjeno temo terenskega dela z Romi. Tako smo prišli do velikega števila informacij v relativno kratkem času (Flick 2006). Na fokus skupini je sodelovalo devet socialnih delavk in socialnih delavcev iz CSD Novo mesto, CSD Krško, CSD Brežice, CSD Kočevje, CSD Trebnje in CSD Črnomelj ter štiri Rominje.

Blaž Mesec (1998) uvršča raziskovanje zgodovine med pomembna načela celovitega proučevanja posameznega družbenega problema. Do izida dveh zbornikov (Zaviršek 2005; Zaviršek, Leskošek 2006), ki odkrivata spomin na socialno delo v Sloveniji od začetkov njegove profesionalizacije od leta 1955 naprej, je bila »zgodovinska perspektiva v akademizaciji slovenskega socialnega dela skorajda neznana, njena odsotnost pa je povzročila, da so se družbeni fenomeni, socialne stiske in potrebe posameznikov, posameznic in skupin individualizirali, naturalizirali in da so se kompleksne transgeneracijske in zgodovinsko pogojene socialne situacije obravnavale kot monokavzalni in monolinearni procesi« (Zaviršek, Leskošek 2006: 5). Zato smo se pri našem raziskovanju osredotočili tudi na zgodovino socialnega dela z Romi. Opravili smo 8 delno strukturiranih individualnih in skupinskih **intervjujev s starejšimi informatorji**,¹⁰² ki so prvi pisali o Romih v socialnem delu v svojih diplomskih nalogah ali pa bili prvi, ki so na tem področju *orali ledino*, kot so se sami pogosto izražali. Seznam sogovornikov smo naredili na osnovi avtorjev prvih diplomskih nalog o socialnem delu z Romi, ki jih hrani arhiv knjižnice Fakultete za socialno delo. Poiskali smo jih po metodi snežne kepe, vendar vseh nismo uspeli najti. V večini

¹⁰¹ Leta 2002, ko je Zakon o lokalni samoupravi določil »romske občine«, ki imajo pravico do romskega predstavnika v občinskem svetu, se je »romska tematika« množično začela pojavljati v medijih. Sporočila, kot so »krajani trpijo zaradi Romov«, »tudi Romi v svetih občin«, »Romom dvojna volilna pravica?«, »nočejo romskega svetnika«, »problemov med Romi vse več, rešitve pa ni na dlani«, »pridite sem, tukaj se danes krade«, »o meji, Romih, vlomih, nesrečah...«, »diskriminatorni vsakdanjik Romov«, »slovenski rasizem« itd. so v javnosti ustvarjala še večjo nestrpnost do Romov in pritiske na »odgovorne institucije«.

¹⁰² Oporna vprašanja za delno strukturiran intervju se nahajajo v prilogi.

primerov smo se pogovarjali s socialnimi delavkami, ki so še vedno zaposlene na tem področju (le ena je bila upokojena). Zajeli smo obdobje od leta 1964, ko je bila narejena prva diplomska naloga, do leta 1991 ter se osredotočili na njihov osebni spomin. Darja Zaviršek (2000: 118-132) loči med javnim, osebnim in kolektivnim spominom. Javni spomin je tisti, ki je »dovoljen spomin za spominjanje«, torej tisti, ki je cenzuriran, ki določa vladajoče pripovedovanje in ki ga najpogosteje ustvarjajo institucije. Osebni spomin v nasprotju z javnim, ki marsikaj zabriše, naredi nevidno, pa lahko ustvarja kulturo spominjanja tistih dogodkov, ki so marginalizirani, in poudarja glas ljudi, katerih osebni spomini niso slišani znotraj družbeno kanoniziranega javnega spomina. Osebni spomin omogoča, da se spomin na določena doživetja v preteklosti prenaša naprej. Ker smo želeli po eni strani prispevati k ohranjanju osebnega spomina o začetkih socialnega dela z Romi, po drugi strani pa pokazati na kontinuiteto socialnega dela iz preteklosti, smo izpostavili tiste dele intervjujev, ki prikazujejo družbeni »duh« obdobja od 60. let 20. stoletja do leta 1991 ter družbene ideologije do Romov, ki so se odražale v socialnem delu.

Poleg spominjanja socialnih delavk in socialnih delavcev smo v raziskavo zajeli tudi **analizo 47 diplomskih nalog** od leta 1964, ko je izšla prva diplomska naloga o Romih, do septembra 2008.¹⁰³ Število je nižje od odstotka (točno 0,97 odstotkov) vseh diplomskih nalog, ki so bile narejene na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji. Zanimal nas je poseben pristop do Romov, ki so ga socialne delavke in socialni delavci zavestno ali nezavedno uporabljali. Ta raziskovalni pristop nam je omogočil vpogled v položaj socialnega dela z Romi iz različnih perspektiv. Naloge so tudi dober vir podatkov za ugotavljanje usmerjenosti socialnih institucij pri delu z Romi, razvoj socialnega dela skozi čas in vloge socialnih delavk v preteklosti in sedanjosti.

Zatiranje in socialno izključenost lahko najbolje razumemo, če prisluhnemo ljudem, ki imajo izkušnjo zatiranja in socialne izključenosti. Na tem mestu izpostavljamo spretnost poslušanja in zastavljanja vprašanj (Zaviršek *et al.* 2002) kot poglobitveni načeli prakse socialnega dela, ki sta nam omogočila pridobivanje informacij, s katerimi smo obogatili razumevanje o »etnični realnosti«. V času od februarja do aprila 2008 smo opravili po Sloveniji **19 intervjujev z Romi**.¹⁰⁴ Zajeli smo področje Metlike, Črnomlja, Semiča, Grosuplja, Trebnjega, Ljubljane,

¹⁰³ Seznam diplomskih nalog je naveden v poglavju 10. Seznam citirane literature.

¹⁰⁴ Oporna vprašanja za delno strukturiran intervju se nahajajo v prilogi.

Murske Sobote. Pogovarjali smo se z Romi, ki živijo v romskih naseljih in ki so v večini primerov prejemniki denarne socialne pomoči (v nadaljevanju DSP) oz. imajo izkušnje s socialnimi službami. Večina sogovornikov živi v naseljih, kjer je v zadnjih letih država oz. občina poskrbela za ureditev komunalne infrastrukture (napeljala je elektriko, uredila vodovodno napeljavo), kar pomeni, da se je osnovna bivalna raven Romov izboljšala.¹⁰⁵ Pogovarjali smo se tudi z družinami, ki živijo brez osnovne infrastrukture, nekateri celo v gozdnih zaselkih. Srečali smo mnogo posameznikov in družin, ki živijo v zelo slabih, dotrajanih barakah, na majhni kvadraturi (npr. petčlanska družina, ki živi v kontejnerju na štirinajstih kvadratnih metrih, štiričlanska družina, ki živi v majhni sobici na šestih kvadratnih metrih). Kljub temu, da se položaj Romov v državi izboljšuje, pa je družbeni status Romov izrazito nižji v primerjavi z družbenim statusom večinske neromske populacije, kar se kaže v visoki stopnji brezposelnosti,¹⁰⁶ nizki stopnji dosežene izobrazbe¹⁰⁷ in slabi zastopanosti Romov v družbeno političnem prostoru.¹⁰⁸

V raziskovalni prostor smo vstopali preko ključnih oseb, ki imajo med Romi avtoriteto, vpliv, zaupanje in ugled. Ključna oseba deluje kot most med Romi in raziskovalcem, saj je na nek način povezava z Romi. V večini primerov so bile ključne osebe pripadniki romske etnične skupine (najpogosteje romski svetniki ali predsedniki romskih društev), terenski delavci, študentke na praksi, torej osebe, ki so imele med Romi že vzpostavljeno zaupanje. Rome smo spoznali preko romskih društev ali preko osebnih poznanstev. Zanimalo nas je, kakšne izkušnje imajo Romi, ki so uporabniki storitev, s socialnimi delavkami in socialnimi delavci ter kakšna je po njihovem mnenju in izkušnjah definicija dobre socialne službe.

¹⁰⁵ Po poročilu iz leta 1995, ko je vlada izdala prvo informacijo o položaju Romov, je 49 odstotkov Romov v Sloveniji živelo v zasilnih bivališčih (baraka, šotor, vagon, kontejner, prikolica, montažna hiša), 39 odstotkov v zidanih stanovanjskih hišah, 0,6 odstotkov v lastniških stanovanjih, 11 odstotkov v najemnih stanovanjih, 0,6 odstotkov pa jih je domovalo pri drugih. Poročilo o položaju Romov v Sloveniji iz leta 2006 ne navaja primerljivih podatkov, vendar le finančne zneske, ki jih je država namenila za urejanje bivalnih razmer Romov in komunalne infrastrukture.

¹⁰⁶ Po podatkih popisa prebivalstva (2002) je v Sloveniji brezposelnih 72,3 odstotkov Romov. Podrobnejše podatke navaja raziskava med Romi na področju Bele krajine, Dolenjske, Posavja, Kočevskega in Grosupeljskega (Babič Ivaniš *et al.* 2006), kjer se je pokazalo, da 67 odstotkov vseh anketiranih Romov (raziskava je bila narejena na vzorcu 774 odraslih Romov in Rominj iz omenjenih področij) ni bilo nikoli zaposlenih. Med temi so Rominje še posebej izključena skupina.

¹⁰⁷ Popis prebivalstva 2002.

¹⁰⁸ Na tem mestu je opazen premik od leta 2002 z uvedbo romskih predstavnikov v občinske svete, vendar le v zakonsko določenih dvajsetih občinah. Na državni ravni, tj. v parlamentu, Romi nimajo svojega predstavnika. Prav tako Romi niso enakovredno prisotni v drugih družbeno političnih strukturah, ki bi zagotavljale enakopravnost takrat, ko bi se v njih odražala dejanska populacijska struktura.

Po Marlene de Laine (2000: 2), »se mora prazen prostor med raziskovalcem in raziskovanim zapolniti«, čemur Lena Dominelli (2005: 228) pravi »spodbujanje raziskovalcev k artikuliranju alternativnih glasov, vključno glasov uporabnikov in strokovnjakov«. Z neposredno vključenostjo Romov kot aktivnih sogovornikov v proces raziskovanja smo upoštevali načelo »emancipatornega raziskovanja« (*ibid.*), ki vključuje odzive uporabnikov o kvaliteti socialnih služb, ter s tem ustvarili njihovo vidnost in slišnost. »Prava vrednost kvalitativne metodologije je v tem, da spregovorijo subjekti sami, še več, spregovorijo tako, kot jih vladajoča ideologija vpne v mreže lastnega govora (le to pa lahko prepoznamo le z odkrivanjem družbenih odnosov v realnem zgodovinskem kontekstu)« (Zaviršek 1987: 19). Odsotnost informatorjev je bila namreč splošna značilnost znanosti v obdobju moderne (Okely, Callaway 1995). Tudi v socialnem delu so bili uporabniki pogosto zlorabljeni na način, da so bile njihove zgodbe predstavljene posredno, kot interpretacije strokovnjakov, raziskovalcev, kar Mojca Urek (2005: 24) pojmuje kot transformacija individualnih biografij v profesionalne reprezentacije. Obrobne družbene skupine so imele najmanj priložnosti, da »povejo svojo zgodbo« (*ibid.*: 25). Posledično je večinska skupina njihove zgodbe razumela le v okviru lastnih, večinskih predstav. V dialogu z »drugimi« so raziskovalci sicer slišali njihove glasove, vendar ti niso sporočali »kulturnih resnic«. S tem, ko so se vzdrževali marginalizirani glasovi, se je ohranjal proces »drugosti«. Da bi se temu izognili, smo v raziskavo vključiti Rome kot aktivne sogovornike. Clifford Geertz (1996) poimenuje tako raziskovanje kot raziskovanje iz »domorodskega zornega kota«, ki je »blizu izkušnji«, kar pomeni, da raziskovalec uporabi znanje, ki zajema tisto, kar ljudje, ki so predmet raziskave, vidijo, čutijo, mislijo, si predstavljajo. S tem premikom so tudi Romi postali subjekti našega raziskovanja, saj so bili vključeni kot »posamezniki, kot pripadniki skupin, skupnosti, kulture s svojim doživljanjem, zavestjo in ravnanjem« (Mesec 1998: 30). Po eni strani pomeni vključevanje uporabnikov v raziskovanje način, kako se lahko učimo iz izkušenj uporabnikov, s čimer sami prispevajo k razvoju stroke in znanosti socialnega dela. Vključenost uporabnikov v raziskovanje namreč pomeni, da se izognemo enodimenzionalnemu »ekspertnemu« pogledu na določeno raziskovalno vprašanje. Po drugi strani pa omogočamo tudi proces opolnomočenja uporabnikov: s tem ko Rome vključimo kot aktivne sogovornike, prekinemo njihov molk in pasivno vlogo.

Michelle Fine (1994) je opozorila na prispevek kvalitativnih raziskav k ustvarjanju »drugosti«. Avtorica meni, da raziskovalec zavestno ali nezavedno vpliva na ustvarjanje

dvojnosti v odnosu med sabo in »drugim«. Kvalitativno raziskovanje namreč vedno temelji na razmerju med raziskovalcem in raziskovalnim objektom, kar neizogibno prispeva k ustvarjanju binarnih razmerij med »nami« (tj. tistimi, ki opazujemo, raziskujemo) in »drugimi« (tj. tistimi, ki so opazovani). Tudi Denzin in Lincoln (1994) trdita, da objektivno opazovanje ne obstaja, temveč je možno le opazovanje, ki je družbeno pogojeno z besedami opazovalca. Raziskovalci so namreč s svojimi konstrukcijami zgodb tisti, ki govorijo »o njih«, tj. o »drugih« skozi svojo etnografijo. Tudi sami smo se pred vstopom v raziskovalni prostor soočili z etično dilemo o lastnem prispevku k ustvarjanju skupine, ki je bila predmet raziskovanja, kot »druge«. Iz pozicije raziskovanja smo se vprašali, kako pristopiti k izključenim skupini, ki je s svojim raziskovanjem ne želimo še dodatno stigmatizirati, dodatno izključiti. Vprašanje, ki smo si ga na tem mestu zastavili, je bilo, kako se izogniti lastnemu ustvarjanju pripadnikov romske skupnosti kot skupine, ki postane »socialni problem« že s tem, da jo raziskovalec raziskuje. Znašli smo se tudi pred dilemo pri odgovoru na vprašanje, kdo je Rom. Tovrstno ugotavljanje predvideva stalne identitete, pri opredeljevanju na prave in neprave Rome pa se soočimo z ambivalentnostjo. Kako naj vemo, da je nekdo Rom, kakšne so etnične oznake njegove pripadnosti ipd.? V Sloveniji ni uradne opredelitve, kdo je Rom. Pri opredelitvi, kdo je Rom, niso toliko v ospredju biološki temveč bolj kulturni dejavniki opredelitve. Med Neromi je pogosto prepričanje, da lahko Rom tudi postaneš, s tem, ko prevzameš »njihov« način življenja. V antropologiji velja načelo samoidentifikacije, in ne »objektivne lastnosti«, kot najbolj zanesljiv pokazatelj identitete (Okely 1996). Zato se v raziskavi nismo usmerili na zunanje lastnosti Romov (videz, način življenja, jezik), kar »romološka literatura« opredeli kot etnične pokazatelje romske identitete (kritično o tem Janko Spreizer 2002). Vključevali smo sogovornike, ki so se sami opredelili za Rome. Tako smo se izognili vzorcu, sestavljenemu zgolj iz tistih, ki jih javni diskurzi uvrščajo med Rome. Zato je vzorec zajemal tudi ljudi romske pripadnosti, ki v večinski družbi pogosto ostanejo skriti zaradi družbeno sprejemljivega načina življenja. S podobno dilemo se je srečal tudi Michael Moerman (v Eriksen 1997), ki je v 60. letih 20. stoletja na Tajskem raziskoval življenje Luev (tajsko govoreča skupina, ki živi na severu Tajske) in jih poskušal prikazati kot ljudstvo, ki se razlikuje od ostalega prebivalstva. Moerman je pri kategoriziranju identitete skupin upošteval emski pristop, ki velja za najvplivnejši način upodobitve etničnih skupin v socialni antropologiji. Vendar se je soočil s težavo opredeljevanja etničnih mej med skupino Luev in skupino, ki naj bi jim bili Lui v nasprotju. Ko je Lue spraševal o njihovih značilnostih, so mu pripovedovali o kulturi, ki pa je bila po mnenju raziskovalca sorodna

ostalim skupinam, živečim v neposredni bližini. Moerman je kljub temu Lue označil kot etnično skupino. Raziskavo je zaključil z utemeljitvijo, da je nekdo Lue preprosto takrat, ko v to sam verjame oz. se sam opredeli. Eriksen (1997, 2002) razvije misel naprej in se vpraša, ali to pomeni, da etnične skupine nimajo nujno svoje kulture oz. ali sta lahko dve etnični skupni kulturno identični. Če se ponovno vrnemo na Barthovo (1969) definicijo etničnosti, kulturna različnost ni nujen element etničnosti med dvema skupinama. O etničnosti govorimo takrat, ko sta skupini vsaj v minimalnem stiku in se dojemata kot različni.

Raziskava doktorske disertacije deloma temelji tudi na **analizi etnografije** (Hammersley, Atkinson 1992), ki je nastajala v času od našega prvega vstopa v romsko skupnost leta 2002 do konca raziskovanja leta 2008. Zbrano etnografsko gradivo obsega neformalne pogovore z Romi, opazovanje z udeležbo, zbrano uradno dokumentacijo, neuradne zapisnike sestankov, dogodkov in drugih podatkov, ki so osvetlili vsakdanje življenje Romov. Neposreden stik z Romi¹⁰⁹ nam je omogočil boljši vpogled v njihovo vsakdanje življenje, potrebe in ovire, s katerimi se srečujejo. Ena ključnih značilnosti etnografske metode je, da je etnograf vključen v vsakdanje življenje ljudi,¹¹⁰ ki so predmet raziskovanja. Sprva je šlo za raziskovanje drugih, prostorsko oddaljenih kultur, danes pa je etnografija metoda, ki je v uporabi tudi za raziskovanje družbenih skupin v domačem, lokalnem okolju, iz katerega prihaja raziskovalec. Becker in Geer (v Atkinson *et al.* 2003: 113) sta že v 50. letih 20. stoletja opozorila, naj se intervjuji ne izvajajo v socialnem vakuumu, brez aktivne udeležbe in opazovanja, temveč vedno na terenu, ob aktivni prisotnosti »subjektov« raziskovanja. Zato smo pri raziskovalnem delu namenili velik poudarek **terenskemu delu**, ki je prav tako značilnost etnografskega raziskovanja. Pri terenskem delu gre za konceptualni pristop, ki prihaja iz socialne antropologije (Jenkins 1995; Eriksen 2004). Antropologija temelji na metodi dolgotrajnega opazovanja z udeležbo, da bi raziskovalci razumeli kulturno »druge«, pri čemer daje terensko delo antropologom znanje, pri katerem lahko rečejo »vem, ker sem bil tam« (Jenkins 1995). Terensko delo je tudi v socialnem delu eden od pomembnih raziskovalnih pristopov, saj omogoča vpogled, ki je »blizu izkušnji«, prav tako pa zajema celostni pristop pri razumevanju kulturnih pomenov s pomočjo informacij iz vsakdanjega življenja. Tudi Mesec (1998: 42)

¹⁰⁹ Angažiranost raziskovalca, ki se mora neposredno vključiti v življenje skupnosti, ki jo raziskuje, je eden od metodoloških imperativov današnje socialne antropologije (Stewart 1995; Janko Spreizer 2002). Sami se v življenje Romov nismo vključili na način, da bi bivali z njimi daljši čas, temveč smo neposreden stik vzdrževali preko večkratnih obiskov v romskih naseljih, večkratnih telefonskih pogovorov, druženj na prireditvah, dogodkih ipd.

¹¹⁰ Za etnografijo se uporablja tudi pojmovanje opazovanje z udeležbo (Hammersley, Atkinson 1992).

predlaga, da se moramo »pri praktičnem socialnem delu [...] do določene mere vživeti v položaj klienta, da bi lahko videli položaj z njegovimi očmi in mu tako bolje pomagali«. Pri terenskem delu gre za povezavo med osebnimi izkušnjami in splošnim terenskim znanjem. Vendar je pomembna zavest o tem, da znanje, ki ga raziskovalec pridobi na terenu, ni čisti svet »drugih«, temveč svet med raziskovalcem in »drugimi«. Vmesnost je neizbežna, kot je neizbežen dialog med raziskovalcem in »drugimi«. Terensko delo je torej osebna izkušnja, ki izpostavlja ne le teren, okolje, položaj ljudi, kjer raziskovalec opravlja svoje terensko delo, temveč izpostavlja tudi raziskovalca z njegovo biografijo.

Zaradi aktivne vključenosti na terenu tudi raziskovalec sam ne more ostati le zunanji opazovalec, temveč je vedno del zgodbe. To pa nam narekuje, da moramo pri terenskem delu nujno upoštevati **načelo samorefleksivnosti** (Zaviršek *et al.* 2002) oz. **avtobiografski element** (Okely, Callaway 1995) in sebe v vlogi raziskovalcev umestiti v raziskavo. Pri pozitivističnem raziskovanju se raziskovalec kolikor se le da izloči, izključi iz procesa vplivanja na raziskovanje, svoje opise strogo omejuje na opis predmeta raziskovanja, svojega doživljanja ne opisuje. Pri kvalitativnem raziskovanju pa se raziskovalec zaveda, da se ne more izključiti iz dogajanja, ki ga proučuje, torej ohranja zavest o tem, da vpliva na dogajanje (Mesec, 1998: 41). »Raziskavi je v prid, če to svoje doživljanje popiše, saj s tem omogoči drugim preverjanje njegovih spoznanj, razširi svoj opis in ga naredi bolj podrobneja in »gostega« (*ibid.*).

Samorefleksija lastnega prispevka pri vzdrževanju teh relacij je prav tako pomemben del raziskovanja na področju etničnih odnosov in rasnih razmerij moči. Tako se izognemo samoumevnosti določenih situacij, kjer na primer predvidevamo, da je »naravno«, da so vsi socialni delavci pripadniki večine. Na odnos med raziskovalcem in sogovornikom vpliva več družbenih dejavnikov, kot so raziskovalčev spol, starost, etnična pripadnost, spolna usmerjenost, religiozna opredeljenost itd. To pomeni, da raziskovalci v raziskovalni odnos ne vstopajo le z raziskovalnimi vprašanji, temveč tudi z lastnimi izkušnjami, ki jih zaznamujejo omenjeni družbeni dejavniki. Kot mlade raziskovalke, pripadnice večinske populacije, srednjega družbenega razreda, višje izobrazbe itd. tudi same nenamerno prispevamo k neenakim razmerjem moči, ki se v odnosu s sogovorniki vzpostavljajo v času raziskovanja.

Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo (2005) izpostavljajo kritično samorefleksivnost kot eno od poglobitvenih domen socialnih delavcev.

Samorefleksivnost je torej eden od nujnih elementov, kjer se socialni delavec spusti v analitično interpretacijo gradiva, kar konkretno pomeni opis osebnega doživetja in kontekstualizacijo situacije (Okely 1995). S samorefleksivnostjo se kritično odzovemo na morebitne fantazije, eksotizacijo, izkoriščanje ali recipročnost do skupin, ki jih označujemo kot »druge«, »tuje«. Prav tako pa nam je bila samorefleksivnost v pomoč pri opredeljevanju lastnih izkušenj socialnega dela z Romi. V raziskovanje namreč nismo bili vključeni le kot raziskovalci, temveč tudi kot socialni delavci, ki smo v odnosu z Romi v projektnem delu¹¹¹ ter pri neposrednem izvajanju socialnodelovnih vlog v času raziskovanja (informiranje, spremljanje, zagovorništvo, priskrba) pridobivali lastne izkušnje in uvid v polje socialnega dela v določenem lokalnem okolju. Zato zbrani podatki v veliki meri temeljijo tudi na lastnih izkušnjah, ki smo jih pridobili pred raziskavo in med njo.

V raziskovanju obstaja nevarnost, da postane prostor, kjer zbiramo podatke (npr. romsko naselje), raziskovalni oz. eksperimentalni laboratorij, kjer se učimo. Pranee Liamputtong (2007), ki je pisala o pristopih občutljivega raziskovanja ranljivih skupin, je mnenja, da se je potrebno izogibati suhemu zbiranju podatkov, kar bi pomenilo priti, zbrati podatke in oditi. Tak način zbiranja podatkov zbuja sum, ali je raziskovalcu sploh kaj več kot samo do zbiranja podatkov, ali ga dejansko sploh zanimajo sogovorniki ali pa ga zanima le zbiranje podatkov. V tuji literaturi se za tako vrsto raziskovanja pojavilo poimenovanje *hit and run model* oz. *rape model* (*ibid.*: 57). Eden od načinov preseganja takih situacij je navezava osebnega stika s sogovorniki, kar pogosto vpliva tudi na dejstvo, da se sogovorniki raziskovalcu bolj odprejo, mu več zaupajo. Drugo načelo občutljivega raziskovanja pa je vzpostavljanje recipročnega odnosa med raziskovalci in sogovorniki. Ko smo prihajali v romska naselja, so včasih k nam pristopala mlada dekleta in nas že od daleč spraševala: *Imaš kaj? Imaš kaj?* Pogosto smo s sabo pripeljali oblačila in obutev, ki jih sami nismo več potrebovali. Vedno se nam je zdelo primerno, da ob našem prihodu oz. obisku izročimo neko materialno pozornost, ki jo imajo Romi radi (bonboni, kava) ali pa ki jo potrebujejo (oblačila, posoda). Še posebej smo bili pozorni na gesto obdarovanja v primeru, ko smo obiskali Rome zaradi informacij, potrebnih za raziskavo. Na tak način smo vzdrževali recipročen odnos, tj. odnos »ti meni – jaz tebi«,

¹¹¹ Več o tem v poglavju 6.4 Prvi odzivi na vprašanja o etničnih manjšinah na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji.

odnos sodelovanja, izmenjave informacij v najširšem možnem smislu. Razvoj recipročnega odnosa namreč ne pomeni le materialni prispevek, temveč lahko prispevamo tudi z določeno pozitivno spremembo v življenju ljudi, tj. z informacijo, pogovorom, ki sogovornike osvobodijo travme ali s pridobljenimi občutki večje osebne moči. Recipročnost pomeni tudi prispevek s konkretno socialno akcijo ali socialno spremembo, kot npr. priskrba oblačil, podpora pri domači nalogi, spremstvo in zagovorništvo pri pogovoru z županom za izboljšanje bivalnih razmer, zavzemanje za spremembo antidiskriminatorne zakonodaje ipd. Tudi sami smo v času raziskovanja med Romi pogosto delovali oz. nastopili kot informatorji, ko so nas Romi spraševali po določenih pravicah in postopkih po Zakonu o socialnem varstvu ali pa kot spremljevalci in zagovorniki (npr. spremljanje na občino, prevoz do šole ali na romsko kulturno prireditev v drug kraj, pomoč pri pisanju prošnje za zaposlitev, telefoniranje na zavod za gluhe ipd.). Bili smo tako v vlogi izvajalcev socialnega dela kot tudi v vlogi raziskovalcev. Vlogi sta se pogosto prepletali, dopolnjevali.

Eno od raziskovalnih vprašanj se je nanašalo tudi na vpetost koncepta etničnosti v študij socialnega dela. Raziskovanja smo se lotili na dva načina. En del je obsegal **analizo dostopne obvezne in izbirne študijske literature** od leta 1955 do leta 1992 ter opredelitev tem, ki so odpirale diskurz o etničnosti. Ključno izhodišče pri iskanju teme je bilo stvarno kazalo v posamezni študijski literaturi. Če tega v posamezni knjigi oz. gradivu ni bilo, smo iskali ključne besede v naslovih poglavij in povzetkih ali pa smo pregledali celoten tekst. Zanimalo nas je tudi, kako občutljivi so pedagoški delavci na Fakulteti za socialno delo do etničnosti in v koliki meri je bila in je etničnost vpeta v učni program študija za socialno delo in v raziskovanje. Junija 2008 smo vsem (29) pedagoškim delavcem poslali kratek **anketni vprašalnik po internetu**.¹¹² Na vprašalnik je odgovorilo 80 odstotkov pedagoških delavcev. Dobra polovica (60 odstotkov) je odgovorov asistentov in predavateljev, ki so na šoli zaposleni deset let ali manj. Z dvema pedagoškima delavkama smo namesto ankete izvedli individualni intervju.

Pri zbiranju podatkov smo sledili t.i. metodični triangulaciji (Flick 2006), kar pomeni, da smo na določeno raziskovalno vprašanje pogledali s pomočjo več različnih virov in raziskovalnih metod. Tako nas je npr. zanimalo, kako socialne delavke definirajo socialno delo z Romi, po drugi strani pa, kakšne izkušnje imajo Romi s socialnimi službami. Z uporabo različnih

¹¹² Oporna vprašanja za delno strukturiran intervju se nahajajo v prilogi.

raziskovalnih metod smo razkrili več različnih realnosti določenega raziskovalnega vprašanja. Oblikovali smo razumevanje razmerij moči in medsebojnih odnosov v socialnem delu med socialnimi delavci in Romi, ki so uporabniki storitev. Ob tem je bilo zanimivo tudi vprašanje, ki ga je oblikoval Paul Atkinson (2003), tj. »Kako vemo, da informatorji govorijo resnico?« Podatke smo zbirali pri strokovnjakih in tudi pri uporabnikih. Pogosto so izražali nasprotujoča si stališča, opisovali izkušnje, ki so se v primerjavi med eno in drugo skupino sogovornikov razlikovale. Postavili smo si vprašanja, kako bomo vedeli, da bodo sogovorniki govorili resnico ali pa bomo deležni le družbeno sprejemljivih odgovorov. S tem ko smo odprli temo o rasizmih v socialnem delu, ki velja za občutljivo temo, smo se toliko bolj zavedali družbeno pričakovanih odgovorov socialnih delavk in socialnih delavcev. Pogosto se namreč dogaja, da respondenti pripovedujejo na način, da zadovoljijo samega sebe pa tudi tistega, ki opravlja intervju (Atkinson 2003), prav tako pa želijo na tak način tudi sebe prikazati v pozitivni podobi. Ljudje raje odgovarjajo tisto, kar se jim zdi, da je varno odgovoriti. Tako nikoli popolnoma ne poznamo razlike med tem, kaj ljudje počnejo in kaj le govorijo, da počnejo. Za nas je bilo pomembno spoznanje, da vedno lahko obstaja dualnost med besedami in dejanji tako med strokovnimi delavkami kot tudi med ljudmi iz vsakdanjega življenja. Atkinson meni, da »pravi« odgovor v raziskovanju ne obstaja. Lahko rečemo, da temelji kvalitativno raziskovanje bolj kot na iskanju pravih odgovorov, objektivnih resnic, na odpiranju prostora za diskusijo, še posebej pa daje priložnost vključevanju izključenih glasov. Vloga raziskovalca je zato mnogo več kot samo zbiranje podatkov na terenu.

Tabela 5.3 Večmetodičnost raziskovanja.

Metoda	Informator	Število ponovitev
Delno strukturiran intervju	Socialne delavke, ki na CSD delajo z Romi	Individualni: 11
		Skupinski: 4
	Socialne delavke, ki so delale z Romi pred letom 1991	Individualni: 7
		Skupinski: 1
	Terenski delavci, ki delajo na področju socialnega dela z Romi	4
	Romi, ki so uporabniki storitev CSD	Individualni: 7
		Skupinski: 12
Opazovanje z delno udeležbo	Socialne delavke, ki na CSD delajo z Romi	4

Fokus skupina	9 socialnih delavk in socialnih delavcev, zaposlenih na CSD po Sloveniji	1 (12. 6. 2008)
Analiza diplomskih nalog o Romih v socialnem delu	Diplomske naloge od leta 1964 do 2008	47 (0,97% od skupno vseh 4821 diplomskih nalog v enakem obdobju)
Analiza etnografskega gradiva	Opazovanje z udeležbo med Romi, zbrani uradni dokumenti, neuradni zapisniki sestankov, dogodkov itd.	Več opisov, ki so nastali od leta 2002 do 2008
Analiza študijske literature in učnih načrtov	Obvezno in izbirno študijsko gradivo ter vsebina učnih načrtov na Fakulteti za socialno delo od leta 1955 do 2007	»Stari« program (1955-1992): 40 izdaj študijske literature
		»Novi« program (1992-2007): učni načrti
Internetna anketa, intervju	Pedagoški delavci na Fakulteti za socialno delo	22 odgovorjenih anket, 2 intervjuja (80% vseh pedagoških delavcev)

5.5 Utemeljena teorija in diskurzivna analiza

Utemeljena teorija¹¹³ (Glaser, Strauss 1967) je ena od najpogosteje uporabljenih metodologij in metod v kvalitativnem raziskovanju (Glaser, Corbin 1997; Flick 2006). Glaser in Strauss (1967) definirata utemeljeno teorijo [*grounded theory*] kot »teorijo iz podatkov« [*theory from data*] (*ibid.*: 1). Gre za induktivno teorijo, ki »zraste« iz raziskovalnega materiala (Mesec 1998: 52) in ni splošna, temveč kontekstualna. To pomeni, da temelji na podatkih, zbranih s terena. V osnovi gre torej za proces analize podatkov, ki jih zberemo, da bi razvili utemeljeno teorijo na določenem področju.

Osnova za oblikovanje utemeljene teorije je torej empirično gradivo, ki smo ga zbrali na terenu (intervjuji s socialnimi delavkami, s starejšimi informatorji, s terenskimi delavci, intervjuji z Romi, anketa z akademiki na področju izobraževanja za socialno delo itd). Vse intervjuje smo posneli na diktafon in jih zapisali. Zbrano empirično gradivo smo opremili z osnovnimi podatki (kraj in datum pogovora, ime in priimek osebe, s katero smo se

¹¹³ Pojavljajo se tudi poimenovanja, kot so pritlehna, bazična, pritlična, prizemna teorija, saj gre za teorijo, ki je blizu predmetu raziskovanja.

pogovarjali, trajanje pogovora). V doktorski nalogi pa smo zagotovili popolno anonimnost sogovornikov, zato zaradi razpoznavnosti nismo navajali imen in priimkov ter kraja, kjer so socialne delavke in socialni delavci zaposleni. Kljub anonimnosti smo želeli ohraniti kontekstualnost, zato smo ob citate socialnih delavk in socialnih delavcev, ki smo jih intervjuvali, zapisali njihovo delovno dobo na področju socialnega varstva in delovne izkušnje pri delu z Romi. S tema podatkom smo sogovornike postavili v določeno obdobje, ki ponazarja prevladujočo ideologijo določenega družbenopolitičnega konteksta.

Postopek analize empiričnega materiala smo začeli z razčlenitvijo pojmov na enote kodiranja. Gre za prvo fazo analitičnega procesa, ki temelji na doslednem razčlenjevanju zbranega empiričnega gradiva. S tem postopkom smo v grobem izločili tiste dele besedila, ki so popolnoma izstopali in niso bili ključni glede na raziskovalna vprašanja (Mesec 1998: 105).

Nadaljevali smo s postopkom odprtega kodiranja. Uwe Flick (2006) je opredelil kodiranje za enega od najpogosteje uporabljenih raziskovalnih analitičnih procesov v kvalitativnem raziskovanju za oblikovanje utemeljene teorije. Prispeva h globljemu razumevanju vsebine in pomenov empiričnega gradiva. Odprto kodiranje vsebuje tri postopke, tj. pripisovanje pojmov konkretnim izjavam, ki jih raziskovalec vpisuje navadno na desni rob, ob zapis intervjujev, združevanje sorodnih pojmov v kategorije in analizo značilnosti pojmov in kategorij (Mesec (1998: 106). Flick (2006: 300) navaja različne načine odprtega kodiranja, tj. od vrstice do vrstice, od stavka do stavka, od odstavka do odstavka ali pripisovanje kode celotnemu tekstu.¹¹⁴ Kateri način raziskovalec izbere, je odvisno od raziskovalnih vprašanj, osebnega stila raziskovalca ipd., poglobitni namen pa je razčleniti tekst in ga narediti razumljivega (*ibid.*). Sami nismo izbrali enega načina, temveč smo načine odprtega kodiranja prilagajali raziskovalnim vprašanjem. Anselm Strauss in Juliet Corbin (1998: 58) pravita, da analiza »ni strogo strukturiran, rigiden proces, temveč kreativen proces, kjer raziskovalec izbira različne tipe kodiranja ...«. Zato smo kodirali posamezne izjave ali dele izjav, pogosto pa tudi celotne odstavke, vedno na način, ki se nam je ob branju empiričnega gradiva zdel smiseln glede na interes raziskave. Ob desni rob smo zapisovali pojme oz. kode, ki so na abstraktnejši način opisovale izjavo. Ko je socialna delavka pripovedovala o tem, da v Zakonu o socialnem varstvu ni specifičnih pogojev, ki bi omejevali pravico do denarne socialne

¹¹⁴ Strauss in Corbinova (1998) uvrščata vse načine v proces t.i. mikroanalize, medtem ko večina avtorjev med mikroanalizo uvršča le analizo oz. kodiranje teksta od vrstice do vrstice.

pomoči in si jih kar ona sama izmisli, smo pripisali kodo »neenotni kriteriji omejevanja pomoči«. Ali pa ko je oseba romske pripadnosti pripovedovala, kako socialna delavka pride v romsko naselje samo v zvezi s papirji, nikoli pa ne pride, da bi jim prinesla kako informacijo ali kaj podobnega, smo ob rob pripisali kodo »papirnati odnos«. Kode smo opredeljevali sami, pogosto pod vplivom obstoječe literature, najpogosteje pa smo sledili tekstu in pripisali t.i. *in vivo* kode (Glaser, Strauss 1967), ki so izpeljane iz neposrednih izjav intervjuvancev. Prednost smo dali zadnjim, saj »gredo hitro v uho«, so bliže empiričnemu gradivu in z minimalnim poseganjem raziskovalca ohranjajo neposrednost izjav sogovornikov.

Kodiranju je sledilo kategoriziranje. Kategorije so bolj abstraktni pojmi v primerjavi s kodami. Gre za proces medsebojnega primerjanja in združevanja kod v širše kategorije (Mesec 1998: 109). Npr. kode, kot so »omejevanje denarnih pomoči«, »papirnati odnos«, »dokazovanje«, smo označili s kategorijo »socialna kontrola«. Več kod, ki so se nanašale na podobne pojave, dogodke, izjave, smo združili in jim dali skupen naziv. Nekatera poimenovanja kategorij smo uporabili za poimenovanje podpoglavij.

Sledil je postopek osnega kodiranja (Corbin, Strauss 1998; Mesec 1998; Flick 2006), ki pokaže na odnose znotraj ene kategorije. To smo storili tako, da smo si zastavili čim več »temeljnih vprašanj« (Flick 2006: 300), ki prispevajo k nastajanju utemeljene teorije, npr.: Kaj je poglavitna teza?, O katerem pojavu je govora?, Katere osebe so vpletene?, Kakšna je njihova vloga?, Kako definirajo določen pojav?, Ali so definicije sorodne ali različne?, V kakšni medsebojni interakciji so?, Katere ravni so/niso prisotne pri določenem pojavu?, Kdaj se je zgodil dogodek, kako dolgo traja in kje se dogaja?, Kakšna je intenzivnost določenega pojava?, Zakaj je do določenega pojava prišlo (izraženi, neizraženi razlogi)?, S kakšnim namenom, razlogom?, V kakšni povezavi so različni koncepti?, Kako so se dogodki skozi čas spremenili?, Katere so strategije za doseg določenega cilja? ipd. Flick (2006) poenostavi ponazoritev in opredeli temeljna vprašanja z vprašalnicami kaj, kdo, kako, kdaj (koliko časa, kje), kako močno ter kako pogosto, zakaj, čemu. Z navedenimi vprašanji smo tekst odprli, razkrili in znotraj določene kategorije vzpostavljali odnose. Z lastnimi besedami smo poskušali zapisati čim več značilnosti določenih pojmov in se pri tem opirali tudi na teoretično gradivo oz. literaturo, predvsem na literaturo o antirasističnem socialnem delu, na dostopne mednarodne primerjalne študije o socialnem delu z etničnimi skupinami in Foucaultovo (1991) Vednost - oblast - subjekt.

Naslednji korak je bil odnosno kodiranje, kjer smo primerjali različne kategorije med seboj in jih razporejali v domnevne odnose (Mesec 1998: 118). Strauss in Corbin (1998) sta ponazorila ta proces s paradigmatskim modelom odnosov [*coding paradigm model*], ki pokaže na odnose oz. razmerja med kategorijami, tj. med določenim pojavom ter med vzroki, posledicami, kontekstom in strategijami. Na tak način smo kategorije med seboj povezali in oblikovali začasni teoretski okvir. »Pri odnosnem kodiranju se sprašujemo, kaj je s čim povezano, kaj čemu sledi, kaj je od česa odvisno, kaj je vzrok in kaj posledica ...« (Mesec 1998: 120). Tako smo na določenih mestih oblikovali tipologijo socialnih delavk, opredelili začaran krog določenega pojava (npr. začaran krog vzdrževanja socialne izključenosti Romov s strani socialnega dela), opredelili hierarhijo med pojavi, dogodki, opredelili vzročno posledične odnose med pojavi itd.

V celotnem postopku analize smo poskušali biti čim bolj izvirni in odkrivati nove pojme, nove kategorije, ki bi doprinesli k analizi socialnega dela z etničnimi skupinami. Temu smo sledili tako, da smo ostajali čim bliže tekstu in iskali nova poimenovanja za določene koncepte, t.i. *in vivo* kode. Določenim kodam smo pripisali t.i. »sposojene koncepte« (Strauss, Corbin 1998: 115), ki izhajajo iz že obstoječe literature oz. teoretskih spoznanj, predvsem s področja antirasizma, študija etničnosti ipd.

Med postopkom kodiranja smo pisali zaznamke oz. t.i. *memo* (Strauss, Corbin 1998), tj. raziskovalčev zapis pojmov, razlag, misli in vprašanj, ki so nam služili v nadaljnji analizi. Sledili smo pravilu *stop and memo* Glasserja in Straussa (1967), kar pomeni, da smo takoj zapisali vsa razmišljanja, ki so nam v procesu analize prišla na misel.

Pri interpretaciji zbranega gradiva smo sledili tudi načelom diskurzivne analize (Wood, Kroger 2000). Gre za proces, v katerem razvijamo, preizkušamo in opravičujemo interpretacijo teksta, torej se osredotočamo na jezik oz. na diskurz, v našem primeru na rasni diskurz. Jezik ni le sredstvo komunikacije, temveč tudi že sam po sebi predstavlja dejanje (*ibid.*: 4). Poudarek pri diskurzivni analizi je na tem, kaj jezik sporoča in kakšen učinek ima (npr. sogovornika obtožuje, ga žali ipd.). Eden ključnih elementov diskurzivne analize pri interpretaciji gradiva je iskanje spremenljivosti, nestalnosti, dvojnosti. Analitični cilj ni

klasifikacija ljudi, temveč opredelitev diskurzivnih praks, ki kažejo na ustvarjanje rasnih kategorij, legitimizacijo zatiranja in diskriminacij.

Margaret Wetherell in Jonathan Potter (1992), ki sta analizirala rasni diskurz, sta ključna za naše delo. Avtorja sta se oprla na delo Roberta Milesa (v Wetherell, Potter 1992), ki je iskal povezave med vrstami pomenov, med rasizmi in oblikami moči. Z drugimi besedami: iskal je povezave med reprezentacijami realnosti, ki lahko razkrivajo pravo podobo družbene realnosti ali pa popačeno podobo realnosti, ki prikrije zatiralsko naravo družbenih odnosov do drugih skupin, in prikažejo ta razmerja oz. odnose kot naravne, večne in kot take, ki so v interesu vseh (*ibid.*: 31). Namen rasne diskurzivne analize je v tem, da pokaže, kako rasizem kot ideologija izkrivlja družbeno realnost. Ugotovitve rasne diskurzivne analize so poglavitni vir podatkov za našo raziskavo.

Za rasni diskurz je bistveno, da gre za večreferenčno argumentacijo in intepretacijske vire (Wetherell, Potter 1992). Opirali smo se na sociološke teoretske koncepte o rasizmu (Rex 1970; Zack 1998; Bulmer, Solomos 1999; Spencer 2006), etnične študije (Barth [1969] 1998; Eriksen 1997; Jenkins 1997) in antropološke študije (Stewart 1997; Okley 1994, 1996; Janko Spreizer 2002; Fonseca 2007). Temeljili smo predvsem na tuji literaturi, saj je polje rasnih, etničnih in romskih študij v Sloveniji večinoma izključeno iz sodobnih družboslovnih in humanističnih študijev. K preseganju tega je prva prispevala Janko Spreizer (2002). Ob »romološki literaturi«¹¹⁵ (Janko Spreizer 2002) se nismo veliko zadrževali, čeprav nam je ta služila za razumevanje položaja Romov v družbi. Bolj podrobno smo se osredotočili na analizo dejanskih interakcij, ki proizvajajo etnično diferenciacijo Romov v odnosu do večinske družbe, še posebej v odnosu do socialnih služb. Pri tem smo se oprli predvsem na Bartha ([1969] 1998: 6), ki raziskovalca spodbuja k raziskovanju »etničnih mej, ki definirajo skupino, in ne k raziskovanju kulturnih značilnosti, ki jo obdajajo«. Naloga je v veliki meri rezultat vpliva Foucaultove analize oblasti (1991) ter obstoječih tekstov na področju antirasističnega socialnega dela in izobraževanja, ki so nam služili za mednarodno primerjavo (Troyna, Williams 1986; Dominelli 1988, 1995, 2008; Troyna, Carrington 1990; Thompson 1995, 2001, 2003; Razack 2002).

¹¹⁵ Alenka Janko Spreizer (2002) je povzela pojem po Mladenu Tancerju, s katerim označi slovenska pisana dela o Romih. Najbolj znani romologi v Sloveniji so Marij Avčin in Anton Pogačnik (objavljala v 60. letih 20. stoletja), Pavla Štrukelj (objavljala od 60. let 20. stoletja naprej), Vanek Šiftar (objavljala v 60., 70. in 80. letih 20. stoletja), Mladen Tancar (objavljala od poznih 80. let 20. stoletja naprej). Spreizer je v splošnem definirala pojem kot vedenje o Romih, ki temelji na etničnih stereotipih.

6 ETNIČNA OBČUTLJIVOST V SISTEMU IZOBRAŽEVANJA ZA SOCIALNO DELO V SLOVENIJI

6.1 Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu

Odsotnost etničnosti se je kazala v socialnem delu vse do začetka 80. let 20. stoletja, ko je tema postala potrebna zaradi masovnih migracij. Sprva se je kot potrebna pojavila v Veliki Britaniji, ZDA in Kanadi, ki veljajo za najbolj etnično raznolike države, imenovane tudi »imigrantske družbe« (Giddens 2005). Še večja in trajnejša odsotnost etničnih diskurzov pa je bila očitna v državah z nekdanjo komunistično/socialistično družbenopolitično ureditvijo (Stewart 1997; Zaviršek 2007), kar pomeni, da je na javni etnični diskurz vplival tudi politični sistem. Tudi v Sloveniji je vse do sredine 90. let 20. stoletja opaziti izrazito odsotnost etničnega diskurza v teoriji in praksi socialnega dela. Temu lahko pripišemo tri poglavitne razloge (nekateri so v doktorski nalogi podrobneje že izpostavljeni, ostali sledijo v nadaljevanju):

Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu v Sloveniji v primerjavi s socialnim delom v drugih državah zaradi kasnejšega razvoja stroke

Medtem ko se je socialno delo na zahodu začelo uveljavljati že ob koncu 19. stoletja, ko se je v industrijsko razvitih državah pojavilo kot poklic, pa se v Sloveniji začne uveljavljati šele dobrih 50 let kasneje, v 50. letih 20. stoletja.¹¹⁶ Za socialno delo v vseh državah je značilna sprva univerzalna osredotočenost na vse ljudi enako (ne glede na individualne posebnosti in določevalce, kot so spol, starost, etnična in religiozna pripadnost itd.). Mary Richmond (1917), ki velja za eno od ustanoviteljic socialnega dela, je že zgodaj, v času nastajanja socialnega dela, poudarila nujnost, da morajo socialni delavci na uporabnike gledati kot na ljudi, ki si niso med seboj enaki, temveč morajo upoštevati njihove specifikke, med drugimi tudi etnični izvor.¹¹⁷ Vendar modeli socialnega dela pokažejo, da se partikularen pogled na

¹¹⁶ V vzhodnoevropskih državah je bilo izobraževanje za socialno delo po drugi svetovni vojni odpravljeno ali pa se do zgodnjih 90. let 20. stoletja sploh ni razvijalo. To je bilo povezano z ideološkim prelomom jugoslovanske komunistične partije s komunistično partijo Sovjetske zveze leta 1948 (Zaviršek 2005: 8).

¹¹⁷ Več o tem v poglavju 8.2 Razvoj etnične občutljivosti v socialnem delu v svetu.

uporabnike ni uveljavil vse do sredine 80. let 20. stoletja.¹¹⁸ V Sloveniji se je socialno delo pričelo razvijati 50 let kasneje, ki je prav tako od sprva univerzalistične naravnosti razvijalo bolj partikularno osredotočenost na uporabnike. Tako se je etnična občutljivost v Sloveniji tudi zaradi zapoznelega razvoja socialnega dela uveljavila kasneje.

Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu v Sloveniji zaradi »ozkega« prostora v sistemu izobraževanja za socialno delo

V Sloveniji se je sprva uveljavil dveletni študijski program socialnega dela, ki je obstajal 37 let. Prvotni študijski program iz leta 1955 je pričel izobraževanje s splošnimi družboslovnimi predmeti (sociologija, pravni sistemi, ekonomika, statistika), s predmeti s področja socialnega in zdravstvenega varstva (z velikim poudarkom na zdravstvenem vidiku), z metodiko socialnega dela (psihološki, pedagoški, in defektološki predmeti) ter s tujim jezikom. V 70. letih 20. stoletja je predmetnik pridobil nove obvezne predmete (sociologija družine, psihologija družine, sociologija dela, metode dela s posameznikom, skupnostno socialno delo, raziskovanje v socialnem delu), učni program pa se je obogatil tudi z večjim številom izbirnih predmetov. Opazen je bil torej premik od prvotno splošnih družboslovnih k strokovnim predmetom, ki so se neposredno navezovali na posamezno ciljno populacijo. To pomeni, da je v tem obdobju v Sloveniji že opazen premik od univerzalističnega k bolj partikularnem socialnem delu. Po letu 1992, ob prehodu dveletnega na štiriletni študijski program, pa je ta premik še bolj izrazil.¹¹⁹

Odsotnost etničnih diskurzov v socialnem delu v Sloveniji zaradi vpliva univerzalistične komunistično/socialistične¹²⁰ ideologije

V nekdanji Jugoslaviji, ki je bila pod političnim vodstvom Komunistične partije, je veljalo prepričanje, da bo socialistična družbena ureditev sama skrbela za družbene pravičnosti in enakosti vseh ljudi. Univerzalizem je bil potemtakem prisoten ne le v zgodnjih modelih

¹¹⁸ Več o tem v poglavju 2.2 Pregled pomembnejših modelov in teorij socialnega dela.

¹¹⁹ Več o tem v poglavju 6.4 Prvi odzivi na vprašanja o etničnih manjšinah na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji.

¹²⁰ Pri uporabi pojmovanja smo sledili uveljavljenemu slovenskemu zgodovinarju Božu Repetu, ki v knjigi Rdeča Slovenija (2003) pogosto uporablja pojma istočasno, vendar ne kot sinonima. S sočasno uporabo pojmov smo v doktorski nalogi želeli izpostaviti dvoje, tj. socialistično družbeno ureditev in komunistično politično vodstvo nekdanje Jugoslavije (katere del je bila tudi Slovenija do osamosvojitve leta 1991). Komunistično vodstvo je bilo namreč idejni nosilec socialistične zavesti (Kristan 1976; Repe 2003).

socialnega dela, temveč je bil tudi del družbenopolitične ureditve takratne Slovenije. Socialistična družbena zavest je namreč temeljila na »socialističnem humanizmu«, kar je pomenilo »stremljenje, da se ustvari taka družbena ureditev, v kateri ne bo izkoriščanja človeka po človeku, kjer bodo veljali odnosi pomoči in vzajemnega tovarštva ter medsebojnega zaupanja« (Kržišnik 1961: 82). Ideologija socializma je temeljila na ideji o obstoju družbe, organizirane na podlagi skupne lastnine proizvodnih sredstev, ki naj ne bi omogočala izkoriščanja med družbenimi razredi (Drnovšek *et al.* 1997). Egalitarne vrednote družbenopolitične ureditve so tudi socialnemu delu postavile temeljne vrednote delovanja. Po eni strani se je socializem poskušal upirati razrednemu izkoriščanju in revščini, pri čemer je zagovarjal socialno pravičnost in socialno varnost ljudi. Njegovi zagovorniki so predlagali varstvo ljudi (predvsem delavcev), pomoč ljudem v življenjskih stiskah in družbene spremembe s pomočjo reform (Milošević Arnold, Poštrak 2003: 40). Socializem zato velja za pomemben predhodnik moderne socialne politike (ta se je razvijala predvsem pod vplivom socialističnih gibanj). Po drugi strani pa je komunistični/socialistični družbenopolitični sistem vplival tudi na številne neenakosti in izključevanja.¹²¹ Teoretični temelj delovanja komunistov, ki so oblikovali socialistično ideologijo, je bil namreč marksizem (Drnovšek *et al.* 1997; Repe 2003), ki je sicer temeljil na humanističnih idejah, vendar je ustvarjal tudi družbene neenakosti. Marksizem je na primer določal ostro mejo med proletariatom (delavci) in lumpenproletariatom (brezdelneži, potepuhi) (Kristan 1976). Veljal je sistem oblasti delavskega razreda, kar pomeni, da je socializem skrbel predvsem za zaščito delavcev, ki pa so bili predvsem iz vrst večinskega prebivalstva. Michael Stewart (1997), eden najbolj prepoznavnih raziskovalcev romske zgodovine, razlaga, da so Romi v državah s komunističnim političnim režimom v času socializma veljali za lumpenproletariat in za nasprotnike socialistične družbene transformacije (*ibid.*: 6). Socializem je torej skrbel, da so bili Romi v srednji in vzhodni Evropi v času socialističnega/komunističnega režima najrevnejši, najnižji družbeni razred (Stewart 1997; Varsa 2005). Delavski razred in

¹²¹ Komunistični/socialistični sistem je bil potemtakem deležen hvalnic in kritik, ki jih je podrobneje, skozi šest časovnih obdobjih Jugoslavije, opredelil slovenski zgodovinar Božo Repe (2003). Gre za naslednja obdobja: obdobje pred drugo svetovno vojno, obdobje v času druge svetovne vojne, obdobje v prvih letih po drugi svetovni vojni, obdobje po sporu z informbirojem (1948) in uvedbe samoupravljanja v podjetjih, obdobje 70. let (po obračunu z liberalizmom) in obdobje po koncu socializma. Splošna, poglavitna teza vseh obdobjih v prid socializmu je v razumevanju socialistične ideologije, ki naj bi veljala za najbolj demokratičen in pravičen sistem na svetu in za družbeno ureditev prihodnosti, ki bo zagotavljala pravičnost, ter je naklonjena predvsem nižjim slojem. Po drugi strani pa je bil komunizem deležen tudi kritike, da je zločinski (prepričanje, da je Komunistična partija izkoriščala drugo svetovno vojno in narodnoosvobodilni boj za dosego revolucionarnih ciljev in da je po vojni brutalno obračunavala s svojimi nasprotniki) in brezverski (kot tak katolicizmu največji sovražnik) (Repe 2003: 19-22).

univerzalna skrb za medrazredne odnose sta bila poglobitna skrb socialne politike in tudi socialnega dela (kar se je v stroki kazalo predvsem v osredotočenosti na delo z družinami srednjega delavskega družbenega razreda). Kategorija delavskega razreda je bila v obdobju socializma namreč edina družbenopolitično sprejemljiva kategorija, ki je bila osnova za pripisovanje vseh ostalih socialnih razlik.¹²² Pa vendar je bilo nacionalno oz. etnično vprašanje tudi v obdobju socializma pomembno politično vprašanje. Kardelj (1957) je opredelil narodno vprašanje kot tisto, ki je bilo »bolj kot kdaj koli poprej v ospredju socialne politike« (ibid.: V). Vendar se je njegova razprava o etničnih razmerjih osredotočala le na večinski narod, tj. na Slovence, v večetnični državi Jugoslaviji, ne pa tudi na manjšine. Da je bilo narodno vprašanje pomembno politično vprašanje se spominja tudi Gabi Čačinovič Vogrinčič: *V Jugoslaviji je bil na prvem mestu spoštljiv odnos do vseh narodov, kar se je kazalo predvsem na politični ravni. Spomnim se enega športnega uspeha Bojana Križaja v začetku 80. let, ko je športni komentator na TV Slovenija oznanil njegovo zmago kot »slovenski« uspeh. Hrvaški mediji so se takoj odzvali, češ da si oni zmage ne bi drznili pripisati »hrvaškim« zaslugam. Saj smo namreč živeli v skupni Jugoslaviji* (osebni intervju, 2008). Tema o etničnosti je bila iz pozicije narodnega vprašanja in narodne zavesti nepotrebna tema, saj je prevladovala idealna podoba Jugoslavije, kjer je veljala zavest o narodni enakosti in enakopravnosti (Kristan 1976; Drnovšek *et al.* 1997; Repe 2003). Tudi Kardelj ni omenjal drugih etničnih skupin znotraj slovenskega naroda. Koncept etničnosti je bil potemtakem koncept večinskega naroda znotraj večetnične države. Etnična razmerja manjšin znotraj narodov (npr. Romi v Sloveniji, Romi v Srbiji, Romi v Makedoniji itd.) pa niso bila prepoznana kot relevantna družbenopolitična vprašanja. Vendar so bili ravno Romi v vseh državah nekdanje Jugoslavije eni od najbolj socialno izključenih etničnih skupin oz. manjšin (Štrukelj 1999, 2004).

Etnična razmerja manjšinskih skupin (kot so npr. Romi) so v slovenskem prostoru v času komunistične/socialistične družbenopolitične ureditve veljala za odsotno temo v širšem družbenopolitičnem prostoru, kar se je odražalo tudi na področju socialnega dela. V nadaljevanju je prikazan podrobnejši pregled posameznih področij, kjer se je odražala ta odsotnost in kakšne posledice je imela na teorijo in prakso socialnega dela. Pred tem pa v

¹²² Več o tem v referatu Edvarda Kardelja z naslovom K vprašanju socialnih razlik (V: Študijsko gradivo za predmet svetovanje v socialnem delu, Ljubljana, 1986).

doktorski nalogi podrobneje pokažemo na družbenopolitično »ozračje« v odnosu do etničnosti, ki je veljalo v času komunistične/socialistične družbenopolitične Slovenije.

6.1.1 Spominjanja o vplivu komunistične/socialistične družbenopolitične ureditve na odsotnost etničnega diskurza v socialnem delu

Spomin prvih socialnih delavk in socialnih delavcev, ki so se pri svojem delu pogosto srečevali z Romi, priča o tem, da se v socialistični Jugoslaviji (katere del je bila tudi Slovenija do leta 1991) ni veliko govorilo o neenakostih, saj je veljala socialistična ideologija o univerzalni enakosti. *Sploh ni bilo govora o kakšni socialni nepravilnosti, marginaliziranosti, saj smo bili, kot je veljalo, enaki v socializmu, združeni v socializmu* (socialna delavka, z Romi delala v 60. letih 20. stoletja). V začetnem obdobju izobraževanja za socialno delo¹²³ so bili diskurzi o etničnosti odsotni. Etničnost ni bila prepoznana kot eden od pomembnih dejavnikov, ki vpliva na vsakdanje izkušnje ljudi. To se je odražalo v študijski literaturi, izboru tem za diplomske naloge in tudi na predavanjih na Šoli za socialno delo. Socialni delavci in socialne delavke, ki so se šolali na Šoli za socialno delo v obdobju od 1960 do 1990, se spominjajo:

Ne spomnim se, da bi na šoli kadarkoli bilo govora o Romih ali pa o socialni nepravilnosti, marginalizaciji. Sploh ni bilo govora o teh temah, saj smo bili, kot je veljalo, vsi enaki v socializmu, združeni v socializmu. Jaz sem se vse naučila sama, ko sem prišla delat, nekaj pa tudi od Šiftarja, ko sem pisala diplomo. On je bil tisti čas edini, ki je kaj vedel o Romih (intervju z upokojeno socialno delavko, ki je končala šolanje leta 1964).

O Romih na predavanjih ni bilo nikoli govora. Potem pa, ko sem v 70. letih prišla delat v okolje, pa moraš delati tisto, kar je. Nekih konkretnih znanj se nismo učili, vse je bilo bolj splošno (intervju s socialno delavko, ki je končala študij leta 1971).

¹²³ V doktorski nalogi smo razmejili obdobje izobraževanja za socialno delo na »staro« obdobje (od 1955 do 1992) in »novo« obdobje (od 1992 do danes). »Staro« obdobje je v veliki meri zaznamoval komunistični/socialistični družbenopolitični sistem, ki je prevladoval do konec 80. let 20. stoletja. Leta 1992 pa se je Šola za socialno delo iz dveletnega izobraževalnega programa preimenovala v Visoko šolo za socialno delo in prešla na štiriletni fakultetni program. Delitev na »staro« in »novo« obdobje izobraževanja za socialno delo potemtakem ni mišljena kot politična časovna ločnica, temveč je ta sprememba zgolj naključno sovpadala s spremembo političnega sistema.

V času predavanj nismo nikoli omenjali Romov ali različnih kultur. Delati z Romi sem se naučil na CSD (intervju s socialnim delavcem, ki se je šolal v 70. letih 20. stoletja).

Dobila sem občutek, da je to tema, ki je premalo poznana, raziskana med študenti in tudi med profesorji. Nikoli na nobenih drugih predavanjih nisem zasledila teh tem. Razen veliko kasneje, ko sem nadaljevala študij, smo nekaj malega govorili o različnih kulturah pri antropologiji, kjer sem si tudi sama rekla: No, saj to je pa tudi to, kar jaz opažam pri delu z Romi (intervju s socialno delavko, ki je končala šolanje leta 1980, kasneje nadaljevala šolanje na VŠSD in univerzitetnem diferencialnem programu leta 2006).

Vendar sama odsotnost odkritih etničnih diskurzov v »starem« izobraževalnem programu socialnega dela še ne pomeni, da etničnost ni bila pomembna tema tistega obdobja. Ravno nasprotno, tudi molk je eden od načinov, kako se manifestirajo družbeni diskurzi (Zaviršek 2000: 116-140). Skozi molk se je v socialistični družbi odražal diskurz o etničnosti. Molk je torej predstavljal način, kako zakriti, zabrisati teme, ki naj bi spodbujala konflikte. Kot piše Darja Zaviršek (*ibid.*), je lahko molk ne le izraz pasivnosti, temveč tudi izraz strahu in odpora. Primer tega se je kazal tudi na Šoli za socialno delo. V poznih 80. letih 20. stoletja je na Šoli veljalo prepričanje, da vsako govorjenje o razlikah ustvarja nepotrebne konflikte. Srečo Dragoš, sociolog, se spominja, da mu je pred letom 1991 starejši kolega na Šoli prepovedal izvesti anketo med študenti o predsodkih do pripadnikov nekdanjih jugoslovanskih republik. Darja Zaviršek, ena od profesoric socialnega dela, v tistem času prva, ki je začela izpostavljati teme o etničnosti in nacionalizmu, se prav tako spominja apatije do javnih diskurzov o etničnosti:

Konec 80. oz. v začetku 90. let so bili na šoli »sensitivity« treningi. To je izgledalo tako, da se je cel letnik skupaj z učitelji ukvarjal s skupinsko dinamiko. Razdeljeni smo bili v več skupin. Jaz sem vodila eno skupino in odločila sem se, da bom vodila trening o nacionalizmu. Ne vem, zakaj sem to izbrala. Takrat so moji študenti poročali o nacionalizmu pred ostalimi študenti in prišlo je ven, da je ogromno nacionalizmov med študenti v odnosu do drugih. Spomnim se, da je eden od starejših kolegov skoraj kričal name. Bili smo v isti sobi in rekel je, da ne smem dregat v stvari, ki niso urejene. Danes bi lahko to interpretirali, da ne govorimo o tem, da ne spodbujamo tem, ki se nanašajo na »diversity«, saj s tem spodbujamo konflikte. Ko sedaj pomislim nazaj, je imel na nek način prav. Saj nismo imeli sredstev, kako

se tega lotiti. Imeli bi politične težave. Obenem pa s tem pokaže na duh, kjer ni bilo znanja o etničnosti. Naravnost je bila, da ne smemo govoriti o različnosti. Rekel je, da bo potem to ven skočilo. Tedaj sem to razumela kot obliko discipliniranja. Verjetno je imel prav, ker je videl, da nisem imela znanja (osebni intervju, 2008).

Etničnost je očitno veljala za konfliktno temo, pri čemer je veljalo prepričanje, da o čemer se ne govori, tisto ne obstaja. Neenakosti in izključevanja, ki so se odražala na osnovi etnične pripadnosti, so bila namreč v nasprotju s temeljno ideološko socialistično miselnostjo (eno od ustavnih načel je bilo načelo o enakopravnosti narodov, ki je bilo najpomembnejše načelo večnacionalne sestave jugoslovanske federacije). Lena Dominelli (1988) je označila odsotnost diskurzov o različnosti, neenakosti in izključevanju za vpliven dejavnik pri vzdrževanju institucionalnega rasizma. Zato lahko trdimo, da je socialno delo z odsotnostjo odkritih diskurzov o medetničnih razmerjih v državi vzdrževalo obstoječe stanje socialne izključenosti določenih etničnih skupin (kot so npr. Romi) in tem vplivalo k institucionalnemu rasizmu do Romov.

6.1.2 Odsotnost koncepta etničnosti v študijski literaturi »starega« izobraževalnega programa za socialno delo

Pri iskanju študijskega gradiva smo se osredotočili na študijsko gradivo od začetkov študija za socialno delo, tj. od leta 1955, do študijskega leta 1992/93, ko se je višja šola preoblikovala v visoko šolo in začela izvajati fakultetni program (Rapoša Tajnšek 2005). To obdobje smo v doktorski nalogi poimenovali »stari« izobraževalni program za socialno delo, »novi« program pa velja za obdobje od študijskega leta 1992/93 naprej. V pomoč nam je bil pregled predmetnikov od začetka izobraževanja za socialno delo v Sloveniji (Rapoša Tajnšek 2005) ter učni načrti predmetov od leta 1995¹²⁴ do 2007.

Pregledali smo 40 izdaj študijskega gradiva iz obdobja med letoma 1955 in 1992. Zaradi majhnega obsega študijske literature, ki je deloma posledica skromnih objav tistega obdobja, deloma pa tudi neohranjenega arhivskega gradiva,¹²⁵ smo od sprva načrtovanega študijskega

¹²⁴ Učni načrti za študijsko leto 1992, 1993, 1994 niso ohranjeni.

¹²⁵ Knjižnični arhiv Fakultete za socialno delo ne hrani vseh izdanih študijskih gradiv iz obdobja »starega« programa. Veliko gradiva se je med leti izgubilo, uničilo. Neohranjeno arhivsko gradivo je predstavljalo eno od

gradiva obveznih predmetov zajeli tudi gradivo izbirnih predmetov. Obstoječe študijsko gradivo v največji meri predstavljajo t.i. študijske skripte, ki so jih napisali predavatelji posameznih predmetov, nekaj pa je tudi prevodov tuje literature. Poleg obsežnejšega gradiva, ki opisuje metodiko socialnega dela (Vodopivec 1959; Perlman 1972; Stritih 1972; Langus 1973) in statistične metode v socialnem delu (Šifrer 1964, 1957; Lužnik 1966; Mesec 1972 a,b,c; Garrett 1987), je največ ohranjenega študijskega gradiva na temo socialne politike avtorja Antona Kržišnika (1961, 1967, 1969, 1971, 1973, 1976, 1981). Njegovo ključno sporočilo za študente socialnega dela je bilo, da mora biti bodoči socialni delavec temeljito seznanjen s cilji socialne politike skrbi za človeka. Izvajanje socialne politike je bilo tudi prvotno navodilo države stroki socialnega dela. To se je kazalo v izobraževalnem sistemu, ki je v ospredje postavil socialno skrbstvo in zaščito kot temeljno nalogo stroke. Tudi Bernard Stritih (v Zaviršek 2005: 12), ki se je na Šoli za socialno delo zaposlil leta 1966, se spominja: »Med vrsticami je bilo rečeno, da *case work* ni v redu. V redu je bilo le izvajanje socialne politike. To pa je pomenilo dajati socialno podporo po zakonskih določilih.«

Pri analizi študijskega gradiva smo bili pozorni predvsem na vsebine o etničnosti. Analiza tekstov je pokazala, da razen enega, nobeno študijsko gradivo »starega« izobraževalnega programa ne vsebuje tem, ki bi se eksplicitno nanašale na etničnost. Edino študijsko gradivo pred letom 1992, ki omeni etničnost in rasizem, je bila skripta dr. Zdravka Mlinarja (1973) z naslovom Lokalne skupnosti in socialni problemi. Mlinar je opredelil rasno in etnično grupacijo kot eno od oblik oz. vrst segregacije, vendar ji ni posvetil nadaljnje pozornosti. »Glede rasne segregacije lahko rečemo, da za sedanje družbene razmere ni relevantna, čeprav bi lahko povečana mednarodna mobilnost (npr. večje število študentov – črncev) v specifičnih situacijah sprožilo tudi tovrstne probleme« (*ibid.*: 60).

Očitno je, da je socialno delo v preteklosti zanemarjalo etnične razlike in potemtakem ni moglo oblikovati etnično občutljive oz. kulturno kompetentne prakse. Prepoznavanje in razumevanje kulturnih ter etničnih razlik je (poleg soočanja z lastnimi predsodki, prepoznavanja diskriminacij in socialnega izključevanja ter dela, ki temelji na zagotavljanju večje socialne vključenosti) eno od prvih pomembnih načel etnično občutljivega in kulturno kompetentnega socialnega dela. Med predavatelji socialnega dela je obstajal majhen interes za

metodoloških pomanjkljivosti raziskave. Zato temeljijo rezultati le na analizi študijskega gradiva, ki nam je bilo dostopno. Seznam tega gradiva se nahaja v poglavju 10. Seznam citirane literature.

etničnost. V večini primerov so bili pedagoški delavci avtorji študijskega gradiva in s tem sami izbirali pomembne teme, o katerih so predavali. Nobeno študijsko gradivo, ki je bilo dostopno za analizo, ne izpostavlja etničnosti ne v naslovu, ne v povzetku, ne v kazalu vsebine. Tudi podrobnejši pregled vsebine študijskega gradiva je pokazal na popolno odsotnost tem o etničnosti v študijskem gradivu za socialno delo do leta 1992, kar pomeni, da etničnost v »staremu« študijskem programu ni bila prepoznana kot družbeni dejavnik, ki pomembno vpliva na vsakdanje življenje ljudi. Če sodimo le po pregledu obstoječe študijske literature, lahko trdimo, da so bile teme o etničnosti popolnoma izključene iz študijskega programa za socialno delo. Vendar so nekateri predavatelji kljub temu izpostavljali etnično občutljivost v socialnem delu, čeprav tega niso tako poimenovali. *V stroki so se ves čas pojavljali problemi, povezani z etničnostjo. Zato se pri svojih predmetih preprosto nisem mogla izogniti tem temam. Spomnim se, da sem že v 70. letih na predavanjih in na vajah s študenti obravnavala probleme v etnično mešanem družbenem okolju v Sloveniji, kot na primer položaj delavcev migrantov iz drugih etničnih okolij. Ne glede na to, da nismo uporabljali termina »etnično socialno delo«, so bile vsebine, povezane z etničnostjo, prisotne (predavateljica, 36 let zaposlena na Fakulteti za socialno delo).*

6.1.3 Odsotnost koncepta etničnosti v raziskavah »starega« izobraževalnega programa za socialno delo (Analiza diplomskih nalog od leta 1964 do konec leta 1991)

Tudi med študenti je obstajal majhen interes za raziskovanje etničnih družbenih razmerij. Od skupno 2.255 diplomskih nalog od leta 1957 do vključno leta 1990 jih skoraj 40 odstotkov obravnava teme o otrocih, družinah, rejništvu, starih, alkoholizmu, medtem ko le dobra dva odstotka diplomskih nalog obravnavata teme o etničnosti (diplomske naloge s ključnimi besedami: etničnost, priseljenci, begunci, Romi, tujci). V 26 letih, v obdobju od leta 1964 do vključno leta 1990, je bilo objavljenih 14 diplomskih nalog o Romih v socialnem delu, medtem ko se je njihovo število po letu 1991, ko so Rome v slovenski ustavi tudi uradno priznali kot »romsko skupnost«, povečalo. Tako v 17 letih, od 1991 do septembra 2008, zasledimo 33 diplomskih nalog o Romih in socialnem delu. Teme o etničnosti v socialnem delu so se odpirale tudi okrog beguncev, izseljencev, tujcev, delavcev iz drugih republik Jugoslavije itd. V letih med 1957 in 1990 je bilo objavljenih več kot 40 diplomskih nalog, ki

se v naslovu neposredno vežejo na temo beguncev in tujcev, medtem ko je v letih med 1991 in 2008 opazen porast tem o azilu, migracijah, tujcih in beguncih (objavljenih je bilo več kot 70 diplomskih nalog, ki se v naslovu neposredno vežejo na omenjene teme). To je bilo v veliki meri povezano tudi z novimi zaposlitvami asistentov na Visoki šoli za socialno delo, ki so pričeli odpirati teme o etničnosti, rasizmih, družbenih neenakostih ter jih vnašati v učne vsebine in strokovne objave (npr. Zorn).

V socialnem delu se je vprašanje Romov in s tem vprašanje etnično občutljivega socialnega dela pojavilo kot predmet raziskovalnega interesa glede na razvoj stroke že relativno zgodaj. Prva diplomska naloga na to temo je izšla leta 1964, devet let po ustanovitvi Šole za socialne delavce. Lahko rečemo, da obstaja v Sloveniji na področju socialnega dela dolga doba raziskovanja Romov, kljub temu da so si raziskave po letu 1964 sledile sporadično in dokaj redko (Tabela 6.4).

Tabela 6.4 Diplomske naloge z romsko tematiko.

Študent/študentka	Leto diplomiranja	Mentor	Naslov diplomske naloge
Zalka Majerle	1964	Vanek Šiftar ¹²⁶	Zaposlovanje in adaptacija ciganov na delovno mesto v občini Novo mesto
Ignac Lebar	1977	Ni naveden	Specifični problemi in socializacija romskih otrok
Slavica Golobič	1978	Blaž Mesec	Socialno ekonomsko stanje Romov v občini Metlika
Lidija Kočevar	1978	Ni naveden	Položaj romskih učencev na I. Osnovni šoli v Murski Soboti
Darinka Špehar, Darinka Šuštarich	1978	Blaž Mesec	Socialno ekonomski položaj Romov v občini Črnomelj
Marija Žitek	1978	Ni naveden	Socializacija romskih otrok v občini Murska Sobota
Alenka Vidmar	1978	Ni naveden	Romi v občini Kočevje
Silva Žičkar	1979	Ni naveden	Romi v občini Novo mesto
Milena Ignjatovič	1981	Ni naveden	Romi v občini Ljubljana - Bežigrad
Suzana Urisk	1984	Ni naveden	Romski otroci v šoli

¹²⁶ Vanek Šiftar sicer ni bil predavatelj socialnega dela, temveč romolog oz. etnolog, prvi človek, ki se je v Sloveniji ukvarjal z Romi. Bil je poznavalec položaja Romov v Sloveniji in na tujem. V tistem času je bil edini, ki je veliko vedel o Romih in bil avtor številnih objav o Romih (osebni intervju z Zalko Majerle, 2006 in osebni intervju z Gabi Čačinovič Vogrinčič, 2008).

Zoran Vranešič	1984	Ni naveden	Socializacija romskih otrok v občini Novo mesto
Lidija Fras	1984	Ni naveden	Problemi socialnega dela z romskimi otroki in mladostniki v občini Ljubljana-Bežigrad
Barbara Ozimek, Zlata Dragan	1989	Gabi Čačinovič Vogrinčič, Darja Zaviršek	»Cigani smo in cigani bomo ostali« (Novomeški Romi)
Robert Roudi	1990	Franc Stopajnik	Učenci Romi na OŠ Kuhar Štefan – Bojan Puconci

Socialno delo se je v 50. in 60. letih 20. stoletja šele pričelo razvijati kot stroka, prve objave študijske literature pa so bile dokaj splošne (vsebovale so teme o metodah dela, raziskovalnih metodah in socialni politiki). Zato ni presenetljivo, da so diplomanti iskali znanje o Romih v edini dostopni literaturi, tj. »romološki literaturi«. *Šiftar je bil tisti čas edini, ki se je s tem ukvarjal, vendar tudi on mi ni mogel veliko pomagati, saj ni bilo tega materiala. Ni bilo nobene druge literature. Tako da sem svojo diplomu pisala bolj po občutku* (socialna delavka, z Romi delala v 60. letih 20. stoletja). Prav tako so avtorji in avtorice diplomskih nalog pogosto dobili podatke »iz druge roke« (pričevanja učiteljic, policistov, uradnikov, uradni dokumenti). Diplomske naloge dajejo vtis, da je praksa dela z Romi bolj kot na strokovnih načelih temeljila na ljudskih teorijah o Romih, ki jih je vzdrževala »romološka« literatura.

Večina raziskav o Romih se je osredotočala na področje izobraževanja otrok in na njihove socialnoekonomske razmere. Zaposlovanje in šolanje sta namreč veljala za bistvena elementa, ki omogočata integracijo Romov in »reševanje romske problematike«. Vendar sta bili ti dve področji v raziskavah obravnavani nepovezano, kar pomeni, da raziskovalci niso upoštevali večplastne diskriminacije Romov.

Pogosto so bili ravno prvi diplomanti Šole za socialno delo tisti, ki so v 60. letih 20. stoletja začeli prepoznavati specifično položaja Romov in na podlagi tega potrebo po spremembi njihovega položaja, ki se je odražala v asimilaciji in »popravljanju zanemarjenih okoliščin«, v katerih so po prepričanju večine Romi živeli. Upokojena socialna delavka se spominja: *Ko sem prišla, tukaj ni bilo o socialni ne duha ne sluha. To je bilo leta 1963, še pred diplomom, ko sem delala kot praktikantka. Tako sem prišla sem in začela orati ledino. Najprej smo sploh morali narediti red, kaj spada in kaj ne spada pod socialo. [...] Jaz nisem imela nikogar, ki bi*

me vpeljal v to službo, jaz sem vse to sama vpeljala. Zakopala sem se v delo in delala. Tako sem potem dobila tudi Cigane. Na občini so takoj ugotovili, kdo jih sploh posluša (socialna delavka, 38 let delovnih izkušenj z Romi).

Socialni delavci, ki so delali z Romi, so v preteklosti najpogosteje prevzemali vlogo popisovalcev stanja, kar je bil tudi eden najpogostejših raziskovalnih interesov diplomantov vse do 90. let 20. stoletja. Pogosto so bili CSD in takratni občinski organi za socialno varstvo naročniki popisa Romov v lokalnem okolju, ki naj bi jim služil *za nadaljnje delo z Romi oz. za reševanje konkretnih vprašanj tako s področja lokacije, vzgoje in izobraževanja, zaposlovanja, vključevanja v šolo, zdravstvenega varstva, preventive ...* (Golobič 1978: 1).

Upokojena socialna delavka se spominja: *Pogosto so tudi policaji hodili k meni, ko so Cigane iskali in me spraševali, v katerem gozdu živijo. Pa sem jim rekla, naj si jih kar sami iščejo. Nikoli nisem hotela povedati* (socialna delavka, z Romi delala v 60. letih 20. stoletja).

Najpogostejša vprašanja, ki so raziskovalce ali naročnike raziskave zanimala, so bila: koliko Romov živi na določenem območju (glede na spol, starost, izobrazbo), kakšni so življenjski pogoji Romov, koliko je nezaposlenih, s čim se prehranjujejo, kakšno je njihovo zdravstveno stanje ipd. Država je želela najprej popisati obstoječi položaj Romov in zbrati podatke o njihovem številu, pri čemer so sodelovali socialni delavci, ki so imeli z Romi največ stika.

Vendar diplomanti socialnega dela, ki so zbrali podatke o položaju Romov v posameznih občinah, podatkov najpogosteje niso pridobili neposredno v romski skupnosti, temveč so iskali že obstoječe evidence v drugih službah. Diplomanti so tudi redko prikazali kvalitativne podatke, podprte z izjavami Romov, pridobljene na terenu z metodo poglobljenih intervjujev. Zalka Majerle je bila leta 1964 na Šoli za socialne delavce prva, ki je v svoji diplomski nalogi pisala o Romih. Diplomaska naloga z naslovom Zaposlovanje in adaptacija ciganov na delovno mesto v občini Novo mesto je temeljila na intervjujih z Romi o njihovem zaposlitvenem položaju in odnosu do zaposlitve. Če primerjamo omenjeno delo z danes aktualnimi in uveljavljenimi načeli emancipatornega raziskovanja v socialnem delu, temelji delo Majerletove na, za tisti čas, naprednih, vključujočih načelih raziskovanja. Majerletova ni nastopila kot popolni »outsider« in kot predstavnica vladajoče večine, ki je proučevala Rome, temveč je Rome aktivno vključila v proces raziskovanja kot enakovredne sogovornike. Večina diplomskih nalog, ki so sledile, pa je bila narejena v prepričanju, da ni potrebna informacija iz prve roke oz. raziskovanje, ki je blizu izkušnji. Socialno delo je s takim

pristopom ustvarjalo podobe o Romih iz perspektive strokovnjakov, ki so bili v vlogi opazovalcev, ocenjevalcev stanja. Romi so bili t.i. objekti v ozadju, odsotni iz polja raziskovanja. Večina prvih diplomskih nalog daje vtis, da je bilo dovolj dati na papir lastna prepričanja raziskovalcev, komentarje birokratov, predvsem pa popis statističnih podatkov, ne pa tudi osebne izpovedi, izkušnje in mnenja Romov.

S tem ko je bil raziskovalčev pogled orientiran le na popisovanje demografskih podatkov, številčnost populacije, vrsto bivališč, število nezaposlenih itd., je socialno delo ustvarjalo podobo o Romih, ki so »nezaposleni«, »nepismeni«, »ne hodijo v šolo«, »živijo na račun države« ipd. Pri tem so pogosto navajali lastne nepreverjene moralizirajoče sodbe o vzroku takega početja. Romi niso bili videni kot državljani z vidika človekovih pravic, temveč so bili definirani kot socialni problem in breme državi. Prav tako pa so imele socialne delavke pomembno vlogo z vidika državnega nadzora nad Romi. Imele so stik z ljudmi, ki se soočajo s socialnimi problemi, med katerimi so bili tudi Romi, zato so najlaže pristopale k njim in državi priskrbele potrebne informacije o njihovem položaju.

Vendar vloga socialnih delavk ni bila vedno nadzorovalna, temveč tudi povezovalna, podpora. Po eni strani so bile socialne delavke edine »civilke«, ki so se približale Romom ter izražale skrb in podporo. Pri tem je bil važen premik od dela v pisarni k delu v okolju, kjer Romi živijo, tj. v skupnost. Pogosto so svoje delo opravljale ob romskem ognju, s cigareto v roki, kajti to je bil edini možni način, da so si kot »civilke« pridobile njihovo zaupanje.

6.2 *Cigani ne jočejo!* - Vpliv »romološke« literature na etnični diskurz v socialnem delu

Odsotnost teoretskih diskurzov in pisnih virov o Romih v socialnem delu je vplivala na to, da so socialne delavke in socialni delavci, ki so se pri svojem delu srečevali z Romi, iskali drugo obstoječo, tj. »romološko«¹²⁷ literaturo ali pa so temeljili na lastnem vrednotenem prepričanju o določeni skupini. Socialno delo je ustvarilo lastno znanje o socialnem delu z Romi tako, da so se individualne biografije transformirale v profesionalne reprezentacije (Urek 2005: 45).

¹²⁷ Alenka Janko Spreizer (2002) je opredelila »romološko« literaturo kot tisto, ki temelji na stereotipih in mitoloških podobah o Romih.

Lastne vrednote socialnih delavk in socialnih delavcev do Romov so pogosto temeljile na predsodkih, ki predstavljajo »najtrdovratnejše mikroideologije vsakdanjega sveta« (Ule 1999: 300) in delujejo na zdrav razum. Ena od diplomantk socialnega dela je opisala svoje strokovno znanje o Romih: »N. je deklica, ki ima v svojem obnašanju tipično 'ciganska duša'. Izredno glasna - kričava; zelo iznajdljiva, ko je potrebno kaj samostojno narediti (prepisovanje!), ob tem pa čustveno zelo občutljiva in pozorna do drugih. Za samo učenje – pisanje, branje in računanje – ni posebno zainteresirana. Ima pa smisel za ritem, glasbo« (Škrubej 1997: 62). Gre za opis določenega lika, kot ga vidi, zaznava in dojema socialna delavka. Mojca Urek meni, da je »karakterizacija likov« ena od tehnik pripovedovanja zgodb. Opisi likov so pogosto podvrženi stereotipom, saj ti omogočajo »hitro in ekonomično karakterizacijo« (*ibid.*: 49) (v omenjenem primeru stereotip o tipičnih Romih – ciganska duša, smisel za glasbo). Karakterizacija in stereotipizacija veljata za dva najpogostejša načina, kako lahko dosežemo določene učinke. Primeri v nadaljevanju, ki so jih diplomanti navajali v prvih diplomskih nalogah o Romih, kažejo na to, kako je socialno delo ustvarilo lasten korpus znanja o Romih. To znanje je temeljilo predvsem na vrednotenih sodbah, stereotipnih, tipičnih podobah, ki temeljijo na nepreverjenih dejstvih, govoricah.

»Vsi romski otroci pa lažejo. Eni si izmišljajo večje laži, drugi manjše. Pri Romih je to čisto običajno in se tega sploh ne zavedajo. Lažejo, da verjamejo kar samemu sebi« (Urisk 1984: 33).

»Kazniva dejanja in prekrški so eden 'glavnih' grehov Romov ...« (Špehar, Šuštarč 1978: 10).

»Do strokovnih delavcev so večkrat agresivni, nočejo zapustiti uradnih prostorov, izsiljujejo na račun jokajočih otrok, ki jih prinesejo s seboj itd. [...] Romske družine tudi redno nadlegujejo Republiški odbor Rdečega križa, ki ima na zalogi rabljena oblačila. [...] Za njih (ženske, op. a.) so značilne priložnostne tatvine. One hodijo po smeteh, prosjačijo po stanovanjih, po hišah in izkoristijo priliko nepazljivosti oškodovanca in storijo kaznivo dejanje tatvine. Po trgovinah je tega manj, kot je bilo včasih. Poglejte prodajalke, ko vstopi v trgovino Rom. Ona postane bolj pozorna in že stoji za njim, ker so jim sumljivi« (Fras 1984: 10).

Socialne delavke so Rome najpogosteje predstavljale skozi etnične kazalce, kot so nomadstvo, nepismenost, romski jezik, romski obredi in običaji. Podoba »tipičnega Roma« je bila poenostavljena stereotipizacija, ki se je nanašala na vse pripadnike skupine. Fizični izgled človeka je veljal za preprost način govora o tem, kakšne »vrste« človek je (kar je osnovna opredelitev stereotipizacije, ki velja za sodbo z izraženo kognitivno komponento). Pri Romih je bila barva kože tista etnična meja, ki je v družbi veljala za najbolj viden oz. očitni znak drugačnosti. Diplomanti so opisovali značilnosti Romov, po katerih ti odstopajo, se razlikujejo od Neromov, in tako širili znanje o homogenosti romske populacije. Pogosto so opisovali Rome preko naturaliziranih podob in opisovali njihov izgled, karakter, obnašanje, kar kaže na ozek, redukcionističen pogled na skupino. Socialno delo, ki je izpostavljalo romsko agresivno naravo, naravno nagnjenje h kaznivim dejanjem itd., ne pa eksistencialnih stisk, je na tak način ohranjalo stereotipno podobo o Romih. Pri tem je očitno reduciranje večplastne realnosti oz. enonivojska razlaga, kjer se je kazal prevladujoči biološki redukcionizem. Biološke značilnosti se kažejo kot relativno stabilni argumenti za ohranjanje obstoječega stanja. Ti opisi so pogosto temeljili na navedbah etnoloških karakteristik Romov, brez primerjave s kulturnimi karakteristikami večinske populacije. Pomenske asociacije o Romih so se navezovala na negativne esencialistične predpostavke, ki so bile v nasprotju z večinskimi vrednotami. Reprezentacije pripadnikov romskega etničnega porekla so bile povezane s predstavami, da gre za agresivne, umazane, lene ljudi. Darja Zaviršek (2000) piše o tem, da so bile v preteklosti kulturne reprezentacije pripadnikov etničnih skupin in temnopoltih povezane s predstavami, da gre za reveže, ki imajo poseben vonj, so grdi, nehigienični in nimajo enakega razuma kot beli ljudje. Pripadnikom etničnih manjšin so pogosto pripisovali duševne bolezni. Predstave so bile tako močne, da so se v znanstvenih razlagah ti družbeni razlogi spremenili v teorijo o njihovi degenerativni naravi. Za duševno bolne so veljali samo zato, ker so druge »rase«. »Rasa« je veljala za kategorijo, ki je nosila določene bolezenske znake. Predstave o »drugačni« naravi Romov so tudi v slovenskem prostoru tako močne, da navadno ne zahtevajo dodatne razlage, temveč veljajo kot splošno dejstvo oz. kot »zdrav razum«.

Stereotipi o Romih so v slovenskem kulturnem prostoru globoko zakoreninjani in se uporabljajo kot samoumevno znanje, ki ga ni potrebno posebej pojasnjevati ali pa se ga tisti, ki primerjave izreka, niti ne zaveda. Socialne delavke in socialni delavci svoje znanje o Romih predstavljajo kot »strokovno« znanje, ki pa pogosto temelji na posplošenih,

mitoloških podobah. V strokovnem krogu so prisotne domneve, da so Romi »drugačni«, »tujci« od večinske, neromske populacije, kar pa ne velja le za stroko socialnega dela, temveč za širši družbeni kontekst (Erjavec *et al.* 2000; Zaščita manjšin 2001; Janko Spreizer 2002). »Drugačnost« je opredeljena preko vidnih znakov: »tipična« romska pisana krila, neurejena romska naselja. Romsko naselje je pogost določevalc »romskosti«. Predstave o romskih naseljih so postale del kulturnega etničnega stereotipa, k čemur prispevajo tudi medijske reprezentacije.¹²⁸ Romska kultura, vrednote in navade so najpogosteje nezdržljive s slovenskimi normami (neizobraženi, brezposelni, nepismeni, neznanje slovenščine, številni otroci, življenje na račun državnih podpor in davkoplačevalcev ipd.). Socialne delavke najpogosteje opredeljujejo »tipičnega« Roma kot tistega, ki je oblečen v pisana oblačila, živi v odmaknjenih, neurejenih naseljih, je nezaposlen, moški se ukvarja s starim železom, ženska s skrbjo za otroke. Romi so torej definirani kot socialni problem. Pogosto Romi, ki ne ustrezajo tem predstavam, po mnenju socialnih delavk niso »pravi« Romi.

Včasih vidim kakšnega Roma, ki je tako lepo oblečen ali oblečena, da je ne bi spoznal, da je Rom ali Romka, če je ne bi poznal od prej. Marsikdo bi jo pripisal ostalim civilom (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj z Romi).

Romi, ki živijo v bloku, niso pravi Romi (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Cigani oz. Romi so tisti, ki so nepismeni, ki imajo kup otrok in imajo ovire zaradi jezika in so bolj izločeni. Ravno sem se spomnila primera, kjer bi za gospo težko rekla, ali je Rominja ali ni Rominja. Tudi če je Rominja, nima veze z Romi, ker je bila zaposlena, sedaj je sicer službo izgubila, vendar je bila zaposlena. Romi pa so večinoma nezaposleni, ukvarjajo se s starim železom (socialna delavka, 10 let delovnih izkušenj na področju socialnega varstva).

Socialna me je vprašala, kako pa to, da mi [Romi, op. a.] tako lepo govorimo slovensko! Pa kako ne bi, saj sem Slovenka! Samo zato, ker sem Rominja, je mislila, da ne znam slovensko. Ali pa misli, da smo tako zabiti, da ne znamo slovensko govoriti. Ljudje ne poznajo Romov (30-letna Rominja).

¹²⁸ Primer kulturnega rasizma je prikazan na fotografijah mnogih časopisnih člankov, ki poročajo o položaju Romov v državi. Fotografije prikazujejo stereotipne, patologizirane podobe romskih naselij, kjer so v ospredju boski romski otroci, v umazanih oblačilih, blatna pot, v ozadju pa barake in revno naselje. Take fotografije o romskih naseljih se v medijih pojavljajo že desetletja, kar vpliva na človekovo nezavedno podobo o Romih.

Nekaj se jih je popolnoma vključilo, teh skoraj nihče več ne jemlje za Rome. Prej pa, ko so še živeli v romskih naseljih, pa so bili Romi (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Tradicionalni, biološki rasizem je v odnosu socialnih delavcev do Romov še vedno izrazita oblika rasizmov. Socialni delavci najpogosteje doživljajo Rome kot »drugačne« glede na zunanje, biološke razlike, na osnovi katerih Romom pripisujejo manjvredne sposobnosti in zagotavljajo manj kvalitetno obravnavo. Podobe o tipičnih Romih so pogosto naturalizirane, kar pomeni, da se jim pripisujejo drugačne »naravne« lastnosti v primerjavi z Neromi (jih ne zebe, so talentirani za jezike in glasbo, ne jočejo, nizke intelektualne sposobnosti).

Velikokrat na podlagi videza predvidevamo, kdo je Rom. Nekaterim na obrazu vidiš, da so Romi. So bolj temni, pa še oblačijo se bolj posebno, da se ti zdi. Drugo je pa priimek (socialni delavec, več let delovnih izkušenj na področju socialnega varstva).

Romov ne zebe, oni so navajeni živeti v mrazu. Če bi pa moj otrok bil tako bos in gol pozimi, bi se sigurno močno prehladil. Veste, oni so bolj odporni (socialna delavka, 32 let delovnih izkušenj z Romi).

Romi so talentirani za jezike (socialna delavka, več let delala z Romi).

Spomnim se ene Rominje, ki je bila zelo bolna, umrla je, ko je bila stara 28 let. Njen mož je bil pijanec, imela sta pet otrok, živel je pod šotorom, v zelo slabih razmerah. Ko je prišla na občino prosit, je tako jokala, da je potem tisti občinar, ki je to gledal, rekel, da še nikoli prej ni videl nobene Ciganke, da bi jokala. Zdelo se mu je zelo čudno, da imajo Cigani sploh čustva. Da je takrat šele opazil, da so tudi oni ljudje. Tako se mu je čudno zdelo, da je jokala (socialna delavka, 37 let delovnih izkušenj z Romi).

Take podobe so bile pogosto tudi poglavitna vsebina »romološke« literature, ki je Rome označevala kot homogeno skupino z določenimi nespremenljivimi značilnostmi. Eden od načinov, kako je socialno delo ohranjalo »drugost«¹²⁹ Romov, je torej tudi v sprejemanju

¹²⁹ Zaviršek (2000) uporabi koncept »drugosti« za poimenovanje oz. oznako simbolne tujosti ter kulturne in družbene inferiornosti. Poglobila se je v zgodovino izvora »drugosti« in ugotovila, da se je ta diskurz pojavil že

»romoloških« spoznanj o Romih. Pregled uporabljenih virov v diplomskih nalogah pred letom 1991 priča o tem, da so interpretacije temeljile predvsem na »romološkem« znanju o Romih, torej na »romološki« literaturi. Diplomatska dela pred letom 1991 so redko navajala strokovno literaturo, pogosto so celotne naloge temeljile na posplošenih predstavah in prostem pisanju, »po občutku«. To se je odražalo tudi v praksi, saj je veljalo splošno prepričanje, da je lahko z Romi delal *vsak, ki je imel vsaj malo posluha za delo z ljudmi* (socialna delavka, z Romi delala v 60. letih 20. stoletja). V diplomskih nalogah o Romih (Lebar 1977; Kočevar 1978; Fras 1984; Vranešič 1984; Urisk 1984) so viri literature skromni. Diplomanti so najpogosteje navajali šolsko oz. socialno dokumentacijo in »romološke« vire. Diplomantke in diplomanti so se zatekali predvsem k delu Vaneka Šiftarja (1970) *Cigani – minulosť v sedanjosti*, Pavli Štrukelj (1980) *Romi na Slovenskem*, Rada Uhljka in Branka Radičevića (1959) *Ciganska poezija*. Tako je identiteta Romov pogosto temeljila na predpostavkah, ki so jih v veliki meri ustvarile in prenašale »romološke« študije. Strokovno znanje socialnih delavk in socialnih delavcev o Romih pogosto še danes temelji na »romoloških« spoznanjih, o čemer pričajo sezname uporabljenih literature diplomskih nalog po letu 1991 in povzemanje »romoloških« navedb o romskih običajih, jeziku, identiteti itd. v obliki splošnih, zdravorazumskih prepričanj o Romih (Kovačič – Goršič 1991; Pavlič, Ličen Tesari 1996; Neuvirt Bokan 1997; Ambrožič 1998; Andric 2006 itd.).

6.3 Vrednoteno usmerjena praksa socialnega dela z Romi

Ker teme o etničnosti v teoriji socialnega dela niso bile prisotne, tudi praksa socialnega dela ni posegala v bistvo problemov, s katerimi so se soočali pripadniki etničnih skupin (Romi, migrantski delavci in kasneje begunci v Sloveniji) v vsakdanjem življenju. Gabi Čačinovič

v obdobju stare Grčije. Ena od najzgodnejših znanih omemb drugega je grška beseda »barbaros«, ki so jo Grki v 7. in 6. stoletju pred našim štetjem uporabljali za tujce, katerih jezika niso razumeli. Sam pomen besede je označeval »nerazumljiv jezik tistih, ki niso govorili grško« in s tem utrjevali idejo o manjši človeškosti tistih, ki jih sami niso razumeli. Podobno analogijo lahko naredimo tudi z izvorom besede »cigan«, ki se je pojavila v Evropi v času velikih preseljevanj na evropsko celino v 16. stoletju. Sprva so Evropejci označevali s »cigani« vse potujoče ljudi, ne glede na poreklo. Nomadski, potujoči način življenja je veljal za stigmatizirajočega in ločeval ljudi na Evropejce in cigane (Willems 1998). Kasneje se je stigma »cigan« nanašala tudi na ostale odklonske situacije, kot je npr. beračenje, zbiranje pločevink, potujoče prodajalništvo. Šele v času nacizma so bili »cigani« označeni za skupino, ki naj bi imela določene skupne »rasne« značilnosti. Spreminjanje značilnosti, ki so bile pripisane ciganom, kaže na to, da gre za družbeno ustvarjeno poimenovanje. Že sprva se je beseda cigan nanašala na normativnost, torej na tisto, kar je odstopalo od sprejemljivega večinskega načina življenja. Zaviršek ugotavlja, da je bilo s tem, ko je bila ustvarjena »norma normalnosti«, ustvarjeno tudi njeno nasprotje, tj. »deviantnost«. Tujci, »drugi«, so bili v vsej zgodovini tisti, ki so predstavljali grožnjo obstoječemu redu.

Vogrinčič, ki se je na šoli za socialno delo zaposlila leta 1966 in je ves čas ohranjala stik s prakso, se spominja socialnih delavk v Prekmurju.

Spomnim se ene socialne delavke, ki je delala na CSD Murska Sobota. Rekla je, da ne ve veliko o socialnem delu, ve pa, kdaj mora bežati iz romskega naselja. Takrat, v 60. letih, ko sem začela predavat na Šoli za socialno delo, tudi sama nisem imela veliko znanja o socialnem delu, saj sem študirala psihologijo. Vendar sem vedela, da je bilo njeno razmišljanje napačno, da tako socialni delavci ne bi smeli razmišljati (osebni intervju, 2008).

Etnična občutljivost torej ni le zaznavanje etničnih razlik, temveč zahteva spoštljivo, kulturno občutljivo ravnanje (odzivanje na kulturno pogojene potrebe, poznavanje jezika ipd.). Vendar ker etnična občutljivost ni bila del »starega« izobraževalnega programa socialnega dela, tudi praksa socialnega dela ni mogla biti etnično občutljiva. Po drugi strani pa je tudi sama socialistična ideja tistega obdobja ustvarjala ideološko prepričanje, da bo družba samoupravljanja sama rešila družbene probleme oz. »da socialnih problemov ni veliko in se je smatralo, da so socialni primeri samo ekscesivni pojavi in ne integralni del družbe in njenega razvoja« (Milošević 1977: 67), kar se je kasneje izkazalo kot utopija. Neobčutljivost do etničnih vprašanj je predstavljala dodatno oviro socialnemu vključevanju etničnih skupin. Kulturna oz. etnična neobčutljivost je namreč pomemben vir neenakosti pri delu z različnimi etničnimi in kulturnimi skupinami, kar je bila pogosta praksa socialnega dela z Romi.

Na etnično neobčutljivost so v veliki meri vplivale tudi obstoječe kulturne vrednote v odnosu večinske etnične skupine do romske etnične skupine. Kultura je namreč eden od močnih dejavnikov, ki vpliva na oblikovanje lastnih vrednot do določenih situacij ali družbenih skupin. Predsodki namreč ne obstajajo zgolj »v glavah (in srcih) posameznikov, temveč med njimi in nad njimi« (Ule 1999: 338). Z lociranjem vrednostnih sodb in predsodkov zgolj na posameznike (ne pa tudi na širše družbene strukture) se jih neupravičeno zoži na obseg »individualnih patologij«, kar potemtakem zanemarja »družbene patologije« (Ule 1999, 2005). Mnenja, stališča, vrednotene sodbe in predsodki se torej ustvarjajo in vzdržujejo v širšem družbenem in kulturnem prostoru. Vrednotene sodbe in predsodki do Romov torej niso

rezultat namernega sovraštva, temveč predvsem rezultat ponotranjenih kulturnih vplivov, ki jih zaznamujejo zgodovina zatiranja Romov ter družbenopolitični vplivi.¹³⁰

Delo socialnih delavk in socialnih delavcev, ki v času izobraževanja za socialno delo niso pridobili posebnih znanj za delo z etničnimi skupinami, je bilo torej po eni strani v veliki meri prepuščeno njihovi lastni vrednoteni naravnosti, ki so jo gojili o Romov. Ena od socialnih delavk iz zgodnjega obdobja razvoja stroke je povedala, da je v 60. letih, ko se je zaposlila, veljalo, da lahko socialno delo z Romi opravlja vsak, ki ima vsaj malo posluha za delo z ljudmi. Za delo z Romi pa je bilo »posluh« pri socialnih delavcih še težje pridobiti, saj sta prakso zaznamovala tudi kulturna in politična nenaklonjenost do Romov. Tako so nekatere socialne delavke bolj druge manj prepoznavale socialno izključenost Romov in njene posledice ter poskušale delovati Romom v podporo.

Spomnim se, da se me je v okolju, kjer sem bila zaposlena, prijelo ime »ciganski advokat«. Pomagala sem jim, ko je bil kak Cigan izključen iz službe, se zavzemala za njih. Verjetno mi je zato enkrat eden od uradnikov rekel: »Ti si pa pravi ciganski advokat!« Noben ni hotel spremljati kakšnega Roma na primer na sodišče. Jaz sem to vedno rada počela (socialna delavka, z Romi delala v 60. letih 20. stoletja).

V 70. letih smo napeljali vodo v romsko naselje. To je bil velik projekt tudi zame. Takrat sem bila zelo terenska. Z Romi smo se dogovorili, da so na roke prekopali, tudi sama sem jim pomagala. Občina pa je vztrajala, da bi imeli v romskem naselju samo eno pipo. Takrat se spomnim, da sem divje zagovarjala, da to ne bi bilo dobro. Saj tudi pri drugih ljudeh ni dobro, če so kolektivni stroški, ker hitro pride do konfliktov. Vesela sem, da sem takrat vztrajala in dosegla, da so naredili deset priključkov (socialna delavka, z Romi delala 37. let, od 70. let 20. stoletja do upokojitve).

Druge socialne delavke pa so socialno delo z Romi opravljale po »političnih navodilih« in tako postavile socialne službe v vlogo izvrševalcev političnih asimilacijskih ukrepov v odnosu do Romov.¹³¹ Poglavitna težnja oz. vprašanje socialnih služb (in prevladujoče politike) je bila

¹³⁰ Več o tem v poglavju 4.1 Mehanizmi izključevanja Romov na strukturni ravni.

¹³¹ Asimilacijski ukrepi do Romov so bili značilni tudi za druge države s komunistično politično ureditvijo (Stewart 1997; Varsa 2005; Zaviršek 2007). Michael Stewart (1997) opisuje, kako so bili Romi na področju komunističnega bloka (z delno izjemo Jugoslavije) podvrženi sistematičnim asimilacijskim kampanjam, kjer so

v tem, »kako pomagati Romom«, kar je dejansko pomenilo »kako asimilirati Rome«. Socialni delavci, ki so bili predani politični (socialistični) opredelitvi socialne pravičnosti (bolj kot stvarni socialni pravičnosti, ki se je kot potreba kazala pri določenih družbenih skupinah, ki so bile v neenakem položaju v primerjavi z večino), so pri delu z Romi sledili asimilacijskim političnim ukrepom. Ti so zahtevali načrtno uvajanje Romov v civilizirano okolje, tj. zabrisanje romskega načina življenja, sprejetje večinskih vrednot ipd. Pri tem je veljalo za edino »civilizirano« okolje dominantne družbe. Pogosto prevladujoče prepričanje socialnih delavcev o Romih je bilo, da so zaželeni le takrat, ko so se pripravljene asimilirati in prevzeti navade večinske družbe. Primeri študentov diplomantov socialnega dela izražajo njihovo vrednoteno usmerjenost do Romov, ki je zaznamovala tudi prakso socialnega dela.

»Rome je potrebno načrtno in učinkovito uvajati v civilizacijo. Skratka Rome naj bi se 'civiliziralo', stopilo v današnji družbi, s čimer pa bi propadli tako njihova specifična kultura, jezik, običaji ...« (Vidmar 1978: 38).

»Uspešno se lahko integrira le tisti Rom, ki zanika svojo istovetnost in pretrga vse vezi z ljudstvom, med katerim je zrasel« (Ozimek, Dragan 1989: 63).

»Načrtno jih je treba uvajati v naše civilizirano okolje. Zdravstvena in socialna služba ter RK bi morali večkrat obiskati družine na domu, jih kontrolirati ...« (Špehar, Šuštarč 1978: 82).

Silva Žičkar (1979: 63) je v diplomski nalogi opisala izvajanje nalog na področju socializacije Romov oz. »sanacije razmer«, ki jih je poleg postaje milice, upravnega organa za notranje zadeve in referata za posebna socialna vprašanja skupščine občine, izvajal tudi CSD v Novem mestu: »vključevanje Romov v družbeno politično življenje, stalna kontrola naselij in

npr. Češkoslovaška, Poljska, Sovjetska zveza, Romunija in Madžarska izvajale skoraj identične politike. Po Guyu (1998) je na Češkoslovaškem po drugi svetovni vojni vsak Rom imel svojo osebno izkaznico z oznako romske pripadnosti. Zaposlitev je lahko iskal le v mestu prebivališča. Ob nedovoljenem preseljevanju (za dovoljenje so morali Romi izrecno prositi lokalne oblasti, ki so o upravičenosti presojele v njihovem imenu), jih je čakala zaporna kazen do treh let. Primer Češkoslovaške kaže na to, da je reševanje romske problematike v času socializma v vzhodni Evropi temeljilo na mnogih asimilacijskih konceptih iz preteklosti. Na kontinuiteto represivnih ukrepov, ki so se do Romov nadaljevali v času komunistične vladavine na Madžarskem, je opozorila tudi Eszter Varsa (2005). Njena analiza dokumentov Centralnega komiteja iz obdobja 1960 do 1980 pokaže, »da se je 'cigansko vprašanje' formiralo z namenom, da bi zadostilo ne le ideološkim potrebam države, temveč tudi političnim in ekonomskim potrebam socialistične Madžarske« (*ibid.*: 200). Romi so bili izpostavljeni asimilacijskim pritiskom, da na področju zaposlovanja, stanovanja, šolanja in kulture zadostijo kriterijem večinske družbe, torej delovnemu belemu razredu Madžarov.

preprečevanje koncentracije Romov iz območja občine, odstranjevanje neprijavljenih Romov, preprečevanje prosjačenja in pobiranja odpadkov iz smetiščnih kant in kontejnerjev v mestu, preprečevanje tatvin poljskih pridelkov in odkrivanje storilcev, sprejem odloka o prepovedi reje konj Romov, ki nimajo lastnega dohodka, preprečiti pohajkovanje Romov in nadlegovanje občanov v mestu, poostri kaznovalno politiko sodišča«. Primer, ki kaže na asimilacijsko naravnost lokalnih služb v odnosu do Romov, je primer institucionalnega rasizma, h kateremu je prispevalo tudi socialno delo. Predvidene naloge so temeljile na zaščiti »naših« ljudi, tj. na tistih, ki jim Romi ne pripadajo, s predpostavko, da jih Romi ogrožajo, delajo škodo ipd.

Asimilacijske težnje so od Romov zahtevale, da opustijo obstoječi in prevzamejo družbeno sprejemljivejši način življenja (zaposlitev, šolanje, urejena bivališča). Socialne službe so jasno izražale omenjeno stališče in od Romov samih pričakovale spremembe. Vendar pripadniki družbenih skupin, ki so marginalizirani, prikrajšani in diskriminirani, pogosto potrebujejo strokovno pomoč pri uresničevanju zastavljenih ciljev, kar pa socialne službe v preteklosti Romom niso zagotavljale, tudi zato, ker niso imele potrebnih znanj in razumevanja o njihovem položaju. Pogosto je namreč praksa socialnega dela z Romi temeljila na patologizaciji Romov in jih krivila za slabe življenjske razmere (nezaposlenost, neizobraženost itd.), pri tem pa popolnoma zanemarila vpliv družbenih patologij na Rome (nestrpnost družbenopolitičnih sistemov - delodajalcev, učiteljev, lokalnih skupnosti itd.).

Romi niso bili zaželen »predmet obravnave«. Po pričevanju mnogih socialnih delavcev in socialnih delavk, ki so bili zaposleni v javnih institucijah v času socializma, se je socialna pomoč v največji meri osredotočala na družinsko varstvo, o čemer priča tudi izbor tem diplomskih nalog,¹³² ki pa romskih družin ni videlo. Z romskimi družinami so se najpogosteje ukvarjale tiste socialne delavke, ki so se zadnje zaposlile.¹³³ Pogosto so Romi v socialnih službah veljali za obrobno skupino.

Tri tedne vnaprej sem morala prositi, da sem prišla na vrsto, da sem za dve urici dobila občinski službeni avto. Samo za k ciganom ga ne bi dobila. Jaz sem vedno tako rekla, da

¹³² Več o tem v poglavju 6.1.3 Odsotnost koncepta etničnosti v raziskavah »starega« izobraževalnega programa za socialno delo (Analiza diplomskih nalog od leta 1964 do konec leta 1991).

¹³³ Več o tem v poglavju 7.4.2 »Socialno delo z Romi ni delo, ki si ga izbereš, to je delo, ki ga dobiš, če zadnja prideš.« Institucionalna marginalizacija Romov v socialnem delu.

moram iti na matični urad, pa še kam, da sem šla potem lahko še k ciganom. Rabila sem izgovor, ker samo za k ciganom avta ne bi niti dobila. To je bilo problematično, so mi rekli, naj grem popoldan po službi s svojim avtom to delat (socialna delavka, z Romi delala 37 let, od 70. let 20. stoletja).

V tem obdobju se nihče konkretno ni ukvarjal z Romi. Veljali so za obrobno grupo, nekaj se jim je dalo, ampak da bi se kdo poglobil v njihovo mentaliteto, kaj oni rabijo, kaj si želijo, kaj bi se lahko z njimi naredilo, tega vsega ni bilo. Kljub socializmu, kjer naj bi bili vsi enaki, nismo bili vsi enaki. Eni so bili bolj enaki kot drugi. Privilegirani so bili predvsem borci. Oni so imeli vse, kar so si zaželeli. Samo napisali so in že se je delalo za njih. Na občini smo imeli referenta za borce, za Cigane ga nismo imeli. To je bila prva privilegirana grupa, potem so bile vojne žrtve. Potem se je začelo delati s kmeti, da so dobili zdravstveno zavarovanje. Romi so bili pa zmeraj zadnji in prepuščeni ljudem, ki so imeli malo srca, ki so jih gledali kot človeka. Takih ljudi je bilo na žalost zelo malo, ker delo ni bilo popularno, ni bilo zaželeno, da bi se kakšna fina gospa ukvarjala s takimi Cigani (socialna delavka, z Romi delala v 60. letih 20. stoletja).

Na prakso socialnega dela so v veliki meri vplivali tako strukturni kot tudi kulturni dejavniki, ki so bili podlaga za osebno ravnanje socialnih delavk in socialnih delavcev. Predsodki, ki so del širšega družbenega prostora, namreč pogosto nezavedno usmerjajo našo prakso. Ena od značilnosti predsodkov je ta, da lahko hitro postanejo »vezivo množic« (Ule 1999, 2005). Izpostavljeni primeri socialnih služb v odnosu do Romov so primeri racionalizacije in legitimacije socialnih služb do socialne izključenosti Romov. Obtoževanje (»Romi so si sami krivi!«, »Lahko bi sami več naredili za svoj položaj!«) in naturalizacija (»agresivna romska narava«, »Romi so duševno manjšposobni«) sta primera, kako so socialne službe opravičevale svoja ravnanja s pomočjo predsodkov oz. lastne vrednotene usmerjenosti do Romov. Bolj kot na racionalnem znanju (ki bi ga socialne službe pridobile z delom v skupnosti in z raziskovanjem njihovih izraženih individualnih potreb) je socialno delo z Romi v preteklosti temeljilo na posplošenih, širše družbeno sprejemljivih prepričanjih. Zato lahko trdimo, da je bila praksa socialnega dela v preteklosti močno vrednoteno usmerjena. Predsodki o Romih so bili prisotni v jeziku, predstavah in dejanjih socialnih delavcev. Postalni so nevprijetna osnova in opravičilo diskriminacijske prakse.

6.4 Prvi odzivi na vprašanja o etničnih skupinah na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji

Etnična vprašanja v socialnem delu so se v Sloveniji začela odpirati šele v času etničnih vojn v nekdanji Jugoslaviji v 90. letih 20. stoletja, kar je razvidno iz učnih načrtov izobraževalnega programa za socialno delo. Pregled vsebin pri posameznih predmetih je pokazal, da se je diskurz o etničnosti odprl v študijskem letu 1995/96.¹³⁴ Predavatelji nekaj obveznih predmetov (Socialna antropologija, Sociologija, Skupnostno socialno delo, Teorije družbene deviantnosti) in izbirnega predmeta Teorije duševnega zdravja v skupnosti so odprli teme, ki so se neposredno ali posredno nanašale na etničnost (medkulturne razlike, etnocentrizem, ksenofobija, rasistični predsodki, »rasa« kot kulturni koncept, kulturni relativizem, priseljenci, kulturni in etnični vidiki duševnega zdravja). O etničnosti se je pričelo govoriti šele, ko je prišlo do etničnih konfliktov oz. vojne. Ena prvih predavateljic na Šoli za socialno delo je mnenja, da so teme o etničnosti v socialno delo pripeljali begunci. *V času vojne je tema o etničnosti z vsa silovitostjo butnila ven* (profesorica, 46 let zaposlena na Fakulteti za socialno delo). To je bilo za socialno delo največji paradoks v odnosu do etničnih skupin. Socialni delavci in socialne delavke, ki so tisti čas že delali v praksi, niso imeli etnično občutljivega znanja za delo z etničnimi skupinami.

Do leta 1993 je v Slovenijo prišlo okrog 70.000 beguncev iz Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Darja Zaviršek (2001) piše o begunskih otrocih, ki so doživljali močne čustvene travme, saj so bili priča streljanju, bombnim in raketnim napadom. Stroka se je na njihove travme odzvala le s poslušanjem, ni pa se odzvala na izražene potrebe travmatiziranih otrok. Tudi Gabi Čačinovič Vogrinčič se spominja podobno: *Ko sva z Vido* (Milošević Arnold, op. a.) *delali na Roški, se je pokazalo, da socialni delavci niso bili opremljeni za delo z begunci, pogosto z njimi niso ravnali spoštljivo. Vendar takrat socialni delavci niso odpovedali samo iz perspektive etnične občutljivosti, temveč na splošno kot socialni delavci* (osebni intervju, 2008).

Ko so leta 1999 Srbi pričeli izvajati etnično čiščenje na Kosovem, je prišlo v Slovenijo večje število beguncev, ki so se zatekli k sorodnikom ali pa so bili nameščeni v begunske centre,

¹³⁴ Učni načrti iz zgodnjih 90. let 20. stoletja niso ohranjeni.

kjer so doživljali apatijo, socialno in čustveno prikrajšanost. V tem času so socialne službe izražale močno ambivalenco do beguncev v državi. *Strokovnjaki so menili, da je narejeno vse, če begunce namestijo po begunskih centrih. Spomnim se, da mi je socialna delavka iz Maribora leta 1996, ko so bili begunci v Sloveniji že več let, v intervjuju dejala, da je veljalo nenapisano navodilo, da je treba z begunci delati čim slabše, da bi odšli nazaj ali naprej na zahod* (profesorica na Fakulteti za socialno delo, osebni intervju, 2008). Država je igrala dvojno vlogo, kar je imelo ideološki in politični značaj. Po eni strani je izražala humanitarno skrb do beguncev (odpirala begunske centre, zbirala denarna in materialna sredstva, organizirala prostovoljce za delo z otroki), po drugi strani pa izpostavljala nacionalno zavest o lastni skupnosti, kjer so bili begunci nezaželeni tujci. Veljalo je prepričanje, da se lahko ti ljudje najbolje počutijo le med sebi enakimi, zato jim je potrebno omogočiti čimprejšnjo vrnitev v lastno državo, pri tem pa se niso vprašali, ali ti ljudje sploh še imajo dom, ali se imajo kam vrniti. Ena od profesoric socialnega dela se spominja ambivalentnega odnosa države do hrvaških in bosanskih beguncev: *Ko so prišli begunci v Slovenijo, me je najbolj prizadel celoten državni aparat do beguncev. To je bil zelo birokratski odnos. Ko so v Slovenijo prišli hrvaški begunci, se to ni toliko pokazalo. Hrvaška je sosednja država in za njih se Slovenija ni bala, da se ne bi hitro vrnili domov. Večji birokratizem se je pokazal do bosanskih beguncev. Pogosto so strokovnjaki govorili, da so lahko bosanski begunci srečni, da smo jim v Sloveniji sploh zagotovili streho nad glavo* (osebni intervju, 2008).

Prav tako se je etnično neobčutljiva praksa socialnega dela kazala v odnosu do begunskih centrov. Za begunce, še posebej otroke, rojene v begunskih centrih, je bil to dom, prostor, kjer čutijo pripadnost, medtem ko je bil za socialne delavce le še eno delovno okolje. V begunskih centrih so socialni delavci sicer izvajali določeno podporo, vendar so bili begunci, še posebej otroci, objekti državne skrbi, s katerimi so se službe »ukvarjale«. Prebivalci begunskih centrov so se soočali s strukturno prikrajšanostjo na več ravneh (pomanjkanje virov, zasebnosti, slabi bivalni pogoji, prepoved zaposlovanja, vsakdanji rasizmi itd.). Socialne službe, ki se niso odzivale na njihove izražene potrebe, so z izvajanjem državne skrbi le utrjevale etnične meje ter ustvarjale etnično diskriminacijo beguncev. Država je v tem obdobju po eni strani formalno izražala humanitarno skrb do beguncev, po drugi strani pa socialne službe za delo z begunci in ljudmi drugih etničnih pripadnosti niso bile kulturno in etnično občutljive. Tudi tiste socialne delavke, ki so se osebno angažirale in zavrnile

nacionalistično izključevalni odnos do beguncev, so pripovedovale o pomanjkljivi strokovni podpori, sindromu izgorevanja in osebni izključenosti s strani sodelavcev (Zaviršek 2001).

Zaradi pomanjkljive strokovne prakse se je pojavila potreba po razvoju kulturno in etnično občutljivih pristopov v socialnem delu. Strokovna revija *Socialno delo* in nekatere druge uveljavljene družboslovne revije (kot npr. *Časopis za kritiko znanosti ter Teorija in praksa*) so sredi 90. let 20. stoletja prve objavile kritične prispevke o nestrpnosti in rasizmih v socialnem delu, etničnih konfliktih ter o kulturno in etnično bolj občutljivih strokovnih pristopih. V strokovni reviji *Socialno delo* je bilo v 14 letih, tj. med letoma 1994 in 2008, objavljenih 27 strokovnih in znanstvenih prispevkov slovenskih avtoric in avtorjev o antirasističnem in etnično občutljivem socialnem delu (Tabela 6.5). Leta 1995 sta izšla tudi dva prevoda člankov uveljavljenih angleških avtorjev na področju antirasističnega socialnega dela, tj. prispevek Lene Dominelli in Neila Thompsona ter leto kasneje prevod Birgit Rommelspacher. Ob objavi dveh prevodov leta 1995 je urednik revije *Socialno delo* v uvodniku zapisal: »Rečemo lahko, da se pri nas pojavljajo podobni – dobro znani – problemi kot v Evropi, o katerih piše avtorica (Lena Dominelli, op. a.), in da ima zato socialno delo v tej zvezi podobne naloge. Mislimo sicer, da jih kar dobro tudi že izpolnjuje, čeprav še brez posebne refleksije, in prav temu streže članek, ki smo ga uvrstili v pričujočo številko« (Bogdan Lešnik, odgovorni urednik revije *Socialno delo*).

Tabela 6.5 Prve objave o antirasističnem in etnično občutljivem socialnem delu v strokovni reviji *Socialno delo*.

Letnica objave	Avtor	Naslov članka
1994	Darja Zaviršek	Duševno zdravje, rasa in kultura - Poročilo s konference Mental Health, Race and Culture na Univerzi Bristol, 6.-8. april 1994. <i>Socialno delo</i> , 33, 3: 255-256.
1995	Lena Dominelli	Antirasistične perspektive, <i>Socialno delo</i> , 34, 3: 181-194.
	Neil Thompson	V podporo antidiskriminacijski praksi, <i>Socialno delo</i> , 34, 5: 273-280.
1996	Birgit Rommelspacher	Desničarska skrajnost in rasistično nasilje: kontroverznosti o vzrokih, <i>Socialno delo</i> , 35, 3: 227-235.
	Vida Milošević Arnold	Neofašizem in rasizem v Evropi in socialno delo, <i>Socialno delo</i> , 35, 3: 247-254.
1997	Darja Zaviršek	Birgit Rommelspacher (1995), Dominanzkultur: Texte zu

		Fremdheit und Macht. Berlin: Orlanda. 219. strani. <i>Socialno delo</i> , 36, 1: 77-79 (recenzija).
2000	Darja Zaviršek, Jelka Škerjanc	Analiza položaja izključenih družbenih skupin v Sloveniji in predlogi za zmanjševanje njihove izključenosti v sistemu socialnega varstva. <i>Socialno delo</i> , 39, 6: 387-417.
	Katja Fras	Interkulturalna kompetenca, izziv za socialno delo. <i>Socialno delo</i> , 39, 3: 213-215.
2003	Jelka Zorn	Antirasistična perspektiva v socialnem delu. Kako prepoznati rasizem v vsakdanjem življenju in kulturna kompetentnost služb, <i>Socialno delo</i> , 42, 4-5: 303-310.
2005	Jelka Zorn (ur.)	Globalne neenakosti – posebna št. revije <i>Socialno delo</i> , 44, 4-5. (V okviru tematskega sklopa je izšlo 13 prispevkov na temo etničnosti in rasizmov.)
2006	Mateja Sedmak	Etnično mešani pari in družine, <i>Socialno delo</i> , 45, 3-5: 189-195.
	Dina Vanja Dobovičnik, Tanja Skornšek Pleš, Lilijana Vučenović, Jelka Zorn	Restriktivna imigracijska politika in vloga socialnega dela, <i>Socialno delo</i> , 45, 3-5: 303.
	Špela Urh	Socialna izključenost Romov v Beli krajini. <i>Socialno delo</i> , 45, 1-2: 41-49.
	Jelka Zorn	Azil in socialne službe v Manchesteru. <i>Socialno delo</i> , 45, 6: 369-374.
2007	Natalija Povodnik	Kulturni nesporazumi v socialnem delu, <i>Socialno delo</i> , 46, 3: 117-123.
	Špela Urh	Preseganje institucionalnega, kulturnega in osebnega rasizma v socialnem delu. <i>Socialno delo</i> , 46, 4-5: 233-237.
	Karmen Medica	Sodobne migracije in dileme varnosti, <i>Socialno delo</i> , 46, 3: 125-133.
2008	Mojca Urek, Shulamit Ramon	Uveljavljanje načela enakopravnosti glede etničnosti in spola v duševnem zdravju. <i>Socialno delo</i> , 47, 3-6: 177-186.

Prvi trije prispevki, ki so odprli temo o etničnosti v socialnem delu, sta bili objavi Vide Milošević Arnold (1993a, 1993b) in objava Gabi Čačinovič Vogrinčič (1993), vendar ne v strokovni reviji *Socialno delo*. Vida Milošević Arnold je opredelila fenomen begunstva kot, za tisti čas, aktualen problem, ki ga države rešujejo z zagotavljanjem materialne in finančne podpore. Opozorila je, da taka oblika pomoči ni zadostna, saj so se ljudje soočali s številnimi izgubami (premoženja, sorodnikov, prijateljev, identitete, avtonomije, spoštovanja in

samozavesti), prav tako pa so se morali prilagajati življenju v novi, gostiteljski družbi. Avtorica je, poleg potrebne materialne in finančne pomoči, opozorila tudi na potrebo po socialni pomoči. Bila je prva, ki je omenila pojem kulturne občutljivosti: »Samo tisti, ki so kulturno občutljivi, lahko razumejo raznovrstne psihološke probleme, s katerimi se soočajo begunci« (1993a), vendar koncepta ni razvila naprej. Prav tako je opredelila pomembne vloge socialnih delavcev v delovnem odnosu z begunci: aktivistična vloga socialnega delavca, ki vpliva na institucionalne spremembe, vloga zagovornika, vloga posrednika. V referatu, ki ga je predstavila na konferenci v Italiji, je podrobneje opisala izkušnje Šole za socialno delo z begunci. Navedla je, da je nekaj predavateljev pričelo obiskovati begunski center v Ljubljani z namenom, da bi raziskali položaj beguncev in njihove potrebe, da se jim zagotovi ustrezna podpora. Od leta 1991 naprej je šola izvedla številne aktivnosti na področju socialnega dela z begunci. Gabi Čačinovič Vogrinčič se spominja:

Pogosto smo intervenirali na celotnem državnem aparatu. Vida je imela te zveze. Državni aparat je obsegal državno izpostavo, UNHCR, vodstvo begunskih centrov in mi smo na vse te državne institucije intervenirali in jih opozarjali na etnično občutljivost. Na primer opozorili smo jih na hišni red v begunskih centrih, ki ni dovoljeval, da ostanejo čevlji na hodniku. Muslimanska kultura namreč pravi, da se s čevlji ne sme v stanovanje. Na tak način smo opozarjali na etnično občutljivost, kar je bilo pomembno tudi za socialne delavce (osebni intervju, 2008).

Prav tako je Šola organizirala prvo usposabljanje za strokovne delavce, ki so delali z begunci in supervizijsko skupino v strokovno podporo strokovnjakom. K delu z begunci so se vključevali tudi študenti socialnega dela, ki so v begunskih centrih opravljali prostovoljno delo: se družili z otroki in odraslimi, pomagali ljudem pri preselitvah iz begunskega centra ipd. *Pomagali smo jim ustanoviti frizerski salon, si za to izborili prostor, pridobili aparate, dovoljenje. Tam je bilo veliko frizerk in veliko mladih deklic, ki so jih begunske ženske, izkušene frizerke, učile frizerstva. Treba je bilo zapolniti 24 ur v dnevu (osebni intervju, 2008).*

Šola je leta 1992 izvedla tudi raziskavo o položaju beguncev v gostiteljskih družinah (Milošević Arnold 1993b), katere naročnik je bil Visoki komisariat Združenih narodov za begunce (UNHCR). Raziskava je opozorila na potrebo po socialnem delu z begunci, še

posebej po socialnem delu z družinami.¹³⁵ Družine, ki so gostile begunce, so se namreč soočale z mnogimi problemi: slabe materialne razmere, prostorska stiska, zdravstveni problemi, slabi odnosi v gospodinjstvu, težave otrok v šoli, problemi na delovnem mestu, pomanjkanje družinske intimnosti itd. Tudi Gabi Čačinovič Vogrinčič (1993) je pisala o socialnem delu z begunci in s tem odprla diskurz o etnično oz. kulturno občutljivi praksi. Vendar pa kljub omenjenim objavam avtoric, ki sta bili tudi predavateljici na Šoli za socialno delo, teme o beguncih niso postale del metodičnih predmetov (kot npr. Proces reševanja problemov, Psihologija družine, Osebna pomoč s svetovanjem). Tudi v vsebini predmetov, ki izpostavljajo delo z določenimi družbenimi skupinami in opozorijo na specifično obravnavo, etnične skupine niso nikjer posebej izpostavljene. Za tisti čas aktualne teme o begunskih družinah, priseljencih in njihovih stiskah, ter nenazadnje tudi o Romih, niso bile del vsebine večine predmetov. V obdobju, ko bi bilo to najbolj potrebno (tj. v obdobju vojn v nekdanji skupni državi Jugoslaviji), so predavatelji in praktiki socialnega dela spregledali oz. namenili premalo pozornosti rasizmu in etnični občutljivosti v socialnem delu. Prof. Darja Zaviršek je bila med prvimi, ki je v Sloveniji odkrito spregovorila o rasizmu ter ga povezala s socialnim delom.

Leta 1992 sem na antropoloških predavanjih uvedla pojem kulturno zagovorništvo. Pojem sem odkrila v Angliji in ga povezala z antropologijo in socialnim delom. V študijskem letu 1993/94 sem razvila koncept kulturnega žalovanja in kulturnega zagovorništva pri delu z begunci. Govorila in pisala sem o posilstvih v vojni leta 1994, o izgubi in o tem, kaj pomeni kulturno zagovorništvo. Nekaj malega sta z begunci delali Gabi [Čačinovič Vogrinčič] in Vida [Milošević Arnold], drugih tekstov pa ni bilo nobenih. Potem je leta 1999 prišla Jelka Zorn, leta 2003 pa si prišla ti. To so bili naši začetki¹³⁶ (osebni intervju, 2008).

Prve objave v strokovni reviji Socialno delo, ki so izpostavile koncepte etničnih razlik, rasizma in socialnih neenakosti, so pričele zapolnjevati prazen prostor o etničnosti v socialnem delu. Ne le da so izpostavljale kritiko obstoječemu stanju, mnoge so tudi opredelile predloge za bolj vključujoče socialno delo, ki temelji na načelih antirasizma, socialnega vključevanja, etnične občutljivosti. Darja Zaviršek (1994) je v strokovni reviji Socialno delo

¹³⁵ Leta 1992 je pri gostiteljskih družinah živel 45.000 beguncev, tj. dve tretjini vseh beguncev v državi.

¹³⁶ Katedra za proučevanje socialne pravičnosti in vključevanja na področju hendikepa, etničnosti in spola je »prevzela« etničnost za »svojo« temo. Darja Zaviršek, Jelka Zorn in Špela Urh so na področju socialnega dela v Sloveniji na to temo največ objavljale.

prva objavila članek o etničnosti v socialnem delu. Izpostavila je vprašanje etnične pripadnosti kot eno »ključnih vprašanj kvalitetne obravnave v socialnih in psihosocialnih službah«. Odprla je diskurz o kritiki univerzalizma, ki je zaznamoval dotedanjo teorijo in prakso socialnega dela: »Pristop, ki temelji na prepričanju, da smo ljudje 'enaki' in da potrebujemo enako obravnavo, ni le zastarel, temveč v očeh kritičnih analitikov družbenih znanosti tudi prikrito seksističen in rasističen. Ne videti razlik pomeni namreč pristajati na diskurz tistega, ki dominira z avreolo samoumevnosti« (*ibid.*: 255). Avtorica v nadaljevanju poveže rasizem s področjem duševnega zdravja, kar je bila osrednja tema konference na Univerzi v Bristolu leta 1994, ki se je udeležila, in s tem prva prispevala k razvoju etnične občutljivosti v Sloveniji. Dve leti kasneje se je mednarodnega seminarja na temo »Vzpon neofašizma in rasizma v Evropi« v Nemčiji udeležila Vida Milošević Arnold in o dogodku kratko poročala v strokovni reviji Socialno delo: »Glede na to, da ti pojavi postajajo vse bolj tudi naša vsakdanjost (denimo zahteva po odvzemu državljanstva, pridobljenem po 40. členu državljanskega zakona, zapiranje šolskih vrat otrokom - beguncem iz Bosne, napadi 'skinheadov' na udeležence mednarodne konference Amnesty International), bržkone nekoliko podrobnejše poročilo o prvem tovrstnem seminarju na našem strokovnem področju ne bo odveč« (Milošević Arnold 1996). Avtorica pozove strokovno javnost k razmisleku o kompetencah socialnega dela pri preprečevanju in odpravljanju pojavov rasizma in neofašizma ter posledic v Sloveniji. Šele leta 2000 sta Darja Zaviršek in Jelka Škerjanc prvi opozorili na socialno izključenost etničnih (in drugih marginaliziranih) skupin v Sloveniji in predlagali, da je nujno potrebno v študij socialnega dela v Sloveniji vpeljati izobraževanje o specifični romski problematiki, »ki bi obsegalo interkulturno¹³⁷ učenje in vidike inkulturacije Romov« (*ibid.*: 404). S tem sta postavili potrebo po razvoju etnično občutljivega socialnega dela.

Etnična občutljivost na področju izobraževanja za socialno delo v Sloveniji se v času, ko bi bilo to najbolj potrebno, ni sistematično uveljavila. Eden od verjetnih razlogov za to je bilo tudi družbeno prepričanje večine evropskih držav, da je problem begunstva začasen problem, ki bo odpravljen, ko se bodo ljudje vrnili v državo izvora. Prav tako so bile teme o rasizmih, izključenosti, nestrpnosti, neenakosti in etnični občutljivosti »občutljive« teme. Ko je Birgit Rommelspacher, predavateljica iz Nemčije, leta 1996 obiskala Slovenijo, je opazila odsotnost

¹³⁷ Interkulturno, multikulturno, antirasistično, etnično občutljivo socialno delo so najpogostejši pojmi, ki izpostavljajo poznavanje »etnične realnosti« ter spoštovanje kulturnih razlik kot pomembni načeli v socialnem delu z etničnimi skupinami.

javnih diskusij o rasizmih v slovenskem prostoru. »Mislim, da je to zares težko, ker je zelo novo in blizu zaradi vojne. Trajalo bo še dolgo, preden se bo zares mogoče soočiti s temi procesi. Pri nas je trajalo 50 let in zares osupljajoče je, da je potrebno tako dolgo obdobje, da lahko o tem govorimo« (Zaviršek 1997: 66). Da so teme o rasizmih v socialnem delu še danes občutljive teme, meni tudi Darja Zaviršek:

Leta 2002 je bil prvi kongres socialnega dela v Sloveniji. Kot plenarna predavateljica sem pokazala fotografijo, kjer socialna delavka meri obseg glave romski deklici. Fotografija je bila sicer iz nacistične Nemčije, a bi lahko potegnili kakšno vzporednico s komunizmom. Vendar ni bilo odzivov. Te teme nikoli niso prišle v »mainstream« socialnega dela. Vedno so ostajale na obrobju (osebni intervju, 2008).

V zadnjih letih je tudi v slovenskem kulturnem prostoru opaziti premike, saj se je v širši družbi in tudi na področju socialnega dela odprl prostor za diskusije o rasizmih in socialni izključenosti etničnih skupin.¹³⁸ Ozaveščenost o potrebi po antirasističnem in etnično občutljivem socialnem delu je od leta 1995 do 2007 vplivala na porast etnično občutljivih vsebin v učne načrte izobraževanja za socialno delo. V začetku 90. let se je študij socialnega dela preoblikoval iz dveletnega v štiriletni program. V tem času je poraslo število predmetov študijskega programa in s tem tudi vsebin, ki v posameznih predmetih odpirajo diskurz o etničnosti. V primerjavi s »starim« izobraževalnim programom za socialno delo je »novi« program eksplicitno vpeljal teme o etničnosti, kulturnih razlikah, rasizmu in antirasistični praksi. V »novem« izobraževalnem programu za socialno delo torej obstaja veliko večja etnična občutljivost med predavatelji, na kar ni vplivala le vojna in prihod beguncev v Slovenijo. *Etničnost ni dobila večjega pomena zato, ker bi kar naenkrat postali bolj občutljivi, temveč je k temu prispeval prehod študija, saj smo s tem podaljšali študij, kar je pomenilo tudi več prostora za različne teme* (profesorica, 46 let zaposlena na Fakulteti za socialno delo). Največji porast tem o etničnosti v vsebinah posameznih predmetov se je zgodil v študijskem letu 2002 in v letih, ki so sledila (Grafikon 6.1). Leta 2002 je bilo uvedeno novo izbirno področje Socialno delo na področju dela z mladimi ter nekatere kadrovske zamenjave.

¹³⁸ Urad varuha človekovih pravic je leta 2004 izvedel projekt Oblike nestrpnosti v Sloveniji, leta 2006 pa seminar Soočimo se z diskriminacijo. Fakulteta za socialno delo je leta 2007 organizirala prvo mednarodno konferenco o etničnosti v izobraževanju za socialno delo z naslovom Ethnicity and education in social work – etničnost in izobraževanje za socialno delo, leta 2008 pa prvi strokovni seminar Antirasistično socialno delo z Romi. Mirovni inštitut je leta 2007 izvedel seminar Skupaj proti diskriminaciji, leta 2008 pa seminar Nediskriminacija: od teorije k praksi.

Novi predavatelji pri predmetih Družinsko pravo, Delovno pravo, Institucionalne obravnave socialnih problemov mladih, Teorije skupnostne skrbi in Samostojno življenje so na posameznih področjih pričeli eksplicitno uvajati diskurz o posebnih obravnavah pripadnikov etničnih skupin. Poleg vojne v 90. letih, prehoda z dveletnega na štiriletni izobraževalni program socialnega dela ter kadrovske okrepitve so na večjo občutljivost do partikularnih tem v socialnem delu vplivala tudi mednarodna sodelovanja. Visoka šola za socialno delo je sredi 90. let vzpostavila številna sodelovanja z evropskimi šolami za socialno delo, izvajala skupne mednarodne projekte, v letu 2002 organizirala prvi mednarodni kongres socialnega dela (ki si sledijo na dve leti). Tako je Šola odpirala občutljive diskurze tudi o etničnih razlikah v Sloveniji in drugod.

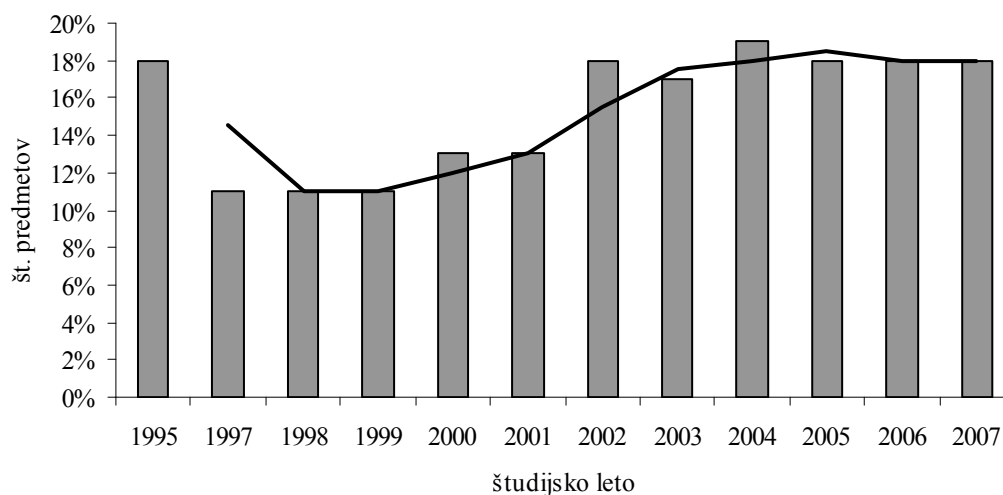
V primerjavi s »starim« programom študija za socialno delo postaja etničnost vse bolj pomemben koncept »novega« izobraževalnega programa. Noben predmet sicer neposredno v naslovu ne vsebuje koncepta etničnosti, vendar jih nekaj v vsebini izpostavlja kulturno oz. etnično kompetentnost neposredno (kulturni in etnični vidiki duševnega zdravja, begunstvo v svetu, kulturno zagovorništvo, antirasistično socialno delo) ali vsaj posredno (npr. neenakost, izključenost, kulturni relativizem). Tudi anketa med predavatelji socialnega dela na Fakulteti za socialno delo je pokazala, da je koncept etničnosti bolj zastopan v »novem« kot pa v »starem« programu študija za socialno delo. Predavatelji, ki so na Fakulteti za socialno delo predavali že v času »starega« programa, opažajo v primerjavi s sedanjim programom bistveno razliko, ki se kaže predvsem v bolj odkritem govoru o etničnosti.

Razlika je bistvena. Prej se o etničnosti ni govorilo nič, sedaj pa je ta dimenzija problematike vse bolj prisotna v programu fakultete (predavatelj, 22 let zaposlen na Fakulteti za socialno delo).

Imam občutek, da se vse več govori o etničnosti, tudi zato, ker je na šoli vse več strokovnjakov, ki se s tem področjem ukvarjajo, ga razvijajo in promovirajo (asistentka, 3 leta zaposlena na Fakulteti za socialno delo).

Od devetdesetih let naprej se vse več govori o etničnosti kot tudi o drugih »markerjih« (ne)enakopravnosti. Čeprav so družbena gibanja v osemdesetih odprla vprašanja in pripravila teren, pa pravzaprav šele v devetdesetih preko t.i. politike identitet (ponovno)

politiziramo kategorije spola, seksualnosti, »rase«, etnične pripadnosti, socialnih odnosov, življenjskih stilov in kultur, kar je odprlo vpogled v oblike dominacije in izključevanja, v rasizem, seksizem, homofobijo... Mislim, da je bila temu povod vojna v bivši Jugoslaviji, prihod številnih beguncev v Slovenijo in zadnja leta številnejše tranzitne migracije (predavateljica, 15 let zaposlena na Fakulteti za socialno delo).

Grafikon 6.1 Število vseh predmetov, ki vsebujejo teme o etničnosti v študijskih letih od 1995 do 2007.¹³⁹

Večina pedagoških delavcev je prepričanih, da etničnost še vedno ni v zadostni meri vpeta v učne načrte v izobraževanju za socialno delo. Kljub temu pa ni popolnoma odsotna iz učnih vsebin. Zastopana je v nekaterih obveznih¹⁴⁰ in tudi izbirnih predmetih v okviru izbirnih področij.¹⁴¹ Koncept etničnosti pa ni prisoten in skrit le v diskurzih o izključevanju, marginalizaciji, socialni neenakosti, revščini, temveč ga predavatelji vse pogosteje predstavljajo eksplicitno kot enega od dejavnikov, ki zaznamuje vsakdanja življenja ljudi. Predavatelji odpirajo diskusije o etničnosti na področjih, kot so: svetovanje etnično mešanim parom in družinam, socialno delo z mladimi (tj. z drugo generacijo priseljencev in migrantskih otrok), staranje (etnične značilnosti sprejemanja staranja), duševno zdravje

¹³⁹ Zaradi neohranjenih katalogov učnih načrtov manjkata podatka za študijsko leto 1996 in 2003.

¹⁴⁰ Uvod v socialno delo (1. letnik), Psihologija za socialno delo (1. letnik), Socialna antropologija (2. letnik), Sociologija za socialno delo (2. letnik), Organizacija in upravljanje v socialnem delu (2. letnik), Delovno pravo (2. letnik), Supervizija v socialnem delu (4. letnik), Skupnostno socialno delo (4. letnik), Ženske in moški v socialnem delu (4. letnik), Socialo delo s starimi (4. letnik).

¹⁴¹ Socialno delo na področju skupnostne skrbi, Socialno delo na področju duševnega zdravja, Socialno delo na področju dela z mladimi, Socialno delo v podjetjih in drugih organizacijah.

(kulturne razsežnosti duševnih stisk), delovno pravo (kršitev človekovih pravic zaradi etničnosti npr. pri zaposlovanju) itd. Kljub vse bolj prisotnim temam o etničnosti v predavanjih pa je 72 odstotkov sodelujočih pedagoških delavcev v anketi ocenilo, da so socialni delavci v praksi še vedno premalo etnično občutljivi ter da se etničnost v praksi socialnega dela pogosto zanemarja. To se kaže v predsodkih, ki jih imajo socialni delavci do pripadnikov drugih etničnih skupin, ter v primerih etnične nestrpnosti in rasizmov, o kateri pogosto pripovedujejo študenti:

Študenti, ki so opravljali prakso z Romi, so mi pripovedovali zgodbe o ravnanju socialnih delavcev, ki so Rome zapostavljali, stigmatizirali in svarili študente pred nevarnostmi, ki jim pretijo pri opravljanju prostovoljnega dela, ipd. (asistentka, 4 leta zaposlena na Fakulteti za socialno delo).

Od študentk in študentov na praksi sem slišala več primerov, ko so otroke priseljencev ali beguncev, ki niso znali slovenskega jezika in so imeli tudi kake druge težave, enostavno usmerili v šolo s prilagojenim programom. Deklico, ki so ji ubili starše v Bosni in so jo k sebi vzeli sorodniki, je zlorabljal stric. Zaradi slabega znanja slovenščine in pogostih psiholoških problemov zaradi travm so jo premestili v šolo s prilagojenim programom. Podobno so svetovali materi s Kosova, naj hčerko, ki je imela težave s slovenščino, prepiše na šolo s prilagojenim programom (predavateljica, 15 let zaposlena na Fakulteti za socialno delo).

Mislim, da se socialni delavci v praksi skrivajo za floskulo »enake obravnave« in da jih pri odločitvah vodijo predvsem zdravorazumski pogledi (večinski kulturni pogled srednjega razreda). Poleg tega imajo malo možnosti, da bi sploh izpeljali »posebne scenarije«, ker so etnično nestrpni oz. neobčutljivi tudi druge stroke (pedagoška, medicinska, kazenskopravna). Strokovnjaki se skrivajo v »sistemu«, medtem ko so socialni delavci, ki opozarjajo na razlike, »krivi« za nastalo situacijo (asistentka, 10 let zaposlena na Fakulteti za socialno delo).

Eden od virov etnično občutljivega znanja na Fakulteti za socialno delo je tudi projektno delo z Romi,¹⁴² ki se je začelo razvijati v študijskem letu 2003/2004. Študentom, ki se za delo odločijo prostovoljno (v okviru vaj pri predmetu Skupnostno socialno delo in v okviru Metod

¹⁴² Projekt se imenuje Ustvarjanje strategij za preprečevanje in preseganje socialne izključenosti Romov v Grosuplju, ki ga je Fakulteta leta 2006/2007 pod mentorstvom mag. Simone Žnidarec Demšar in Špele Urh izvajala kot pedagoško inovacijo. V nadaljevanju ima projekt status prostovoljnega projektne delo.

socialnega dela, tj. prostovoljnega dela ali prakse), omogoča pridobiti etnično občutljiva znanja, vključno z izkušnjami na terenu. Študenti namreč pogosto sporočajo, da je praksa najpomembnejši del izobraževanja za socialno delo. Večina učnih baz na Fakulteti za socialno delo, kjer študentke in študenti pridobivajo praktične izkušnje in kompetence socialnega dela, poteka v »tradicionalnih« oblikah, kot so socialni zavodi, domovi za upokoјence, centri za socialno delo, društva ipd. Zadnja leta vse več študentk in študentov izkazuje interes za opravljanje obveznosti pri metodah socialnega dela na bolj inovativen način, v projektne delu, zunaj institucionalnih okvirjev, v vsakdanjem okolju uporabnikov. V okviru projektne dela pridobijo teoretično znanje in praktične izkušnje. Projekt temelji na pomembnih kompetencah za etnično občutljivo učenje:

- a) razumevanje lokalne zgodovine, socialnega, kulturnega, ekonomskega položaja Romov v skupnosti;
- b) soočanje študentov z osebnimi, kulturnimi in institucionalnimi rasističnimi praksami;
- c) razumevanje sprememb, ki so potrebne za zagotavljanje enakih možnosti Romov v skupnosti;
- d) spodbujanje k spremembam;
- e) učenje večšin skupnostnega socialnega dela s poudarkom na socialnih akcijah;
- f) vzpostavljanje partnerskega delovnega odnosa s pripadniki romske etnične skupine.

Študentke in študenti so mnenja, da jim projektno delo, v nasprotju s tradicionalnimi oblikami, v večji meri omogoča integracijo pridobljenega teoretičnega znanja in praktičnih spretnosti na področju skupnostnega in etnično občutljivega socialnega dela. Mnogi med njimi so prvič v času izobraževanja za socialno delo imeli priložnost vzpostaviti spoštljiv in delovni odnos s pripadniki etnične skupine, vsi pa so imeli priložnost soočiti se s svojimi skritimi predsodki:

Na začetku svojega dela z Romi sem imela drugačno mišljenje o njih, kot ga imam zdaj. Namreč nekako sem jih podzavestno krivila, da so si sami krivi za položaj, v katerem se nahajajo, saj se otroci ne želijo izobraževati, starejši ne želijo delati, nič ne naredijo, da bi si izboljšali položaj. Danes vem, kako zelo jih družba izključuje. Sedaj vem, da za položaj, v katerem se nahajajo, niso krivi sami, ampak družba, ki jim ne da možnosti normalnega vključevanja. V šoli romske otroke zmerjajo in zaradi tega je popolnoma razumljivo, da ne

želijo hoditi v šolo. Številni Romi, ki so komaj dobili službo, so bili po zelo kratkem času odpuščeni, samo zato ker so Romi (študentka 2. letnika, 2007).

Sedaj mnogo bolje razumem položaj Romov, kot sem ga prej. Ko nekdo začne govoriti proti Romom, se postavim v zagovorniško pozicijo. Ljudje so pogosto prepričani, da Romi prejmejo več denarja iz socialne in da so zaradi tega privilegirani. Vendar to sploh ni res (študentka 3. letnika, 2007).

Na tem področju je potrebno še veliko dela. Branje teoretičnih tekstov je zame osebno pomenilo kot neko vodilo. Naučila sem se, da je potrebno veliko delati terenskega dela, ki je edini način, da spoznamo, kaj so dejanske potrebe Romov. Terensko delo mi je prav tako omogočilo, da sem se lahko odzivala na njihove izražene potrebe in delala v partnerstvu z njimi. Ne predstavljam si takega dela, če bi sedela v pisarni (študentka 4. letnika, 2007).

Nerazumevanje procesov izključevanja je v socialnem delu ustvarilo in vzdrževalo rasistične prakse. Posledično so učinki iz preteklosti vidni še danes na način, ko mnoge socialne službe temeljijo na zanikanju predsodkov in na univezalistični praksi. Ta je po Leni Dominelli (1988) ena od oblik rasistične prakse, saj vse ljudi enači in ne upošteva etničnih raznolikosti. K temu je prispeval tudi študij socialnega dela, ki je v preteklosti zanemarjal etnične dimenzije posameznikov in skupnosti. Danes postaja etničnost v študiju socialnega dela vse bolj prepoznana nujna sestavina socialnega dela. Večina pedagoških delavcev razume koncept kot eno ključnih kategorij, ki (podobno kot spol, sloj, državljanstvo, izobrazba, »rasa«, religija) pomembno vpliva na socialno neenakost, marginalizacijo in predsodke. Kot se je izrazila ena od mlajših kolegic: *Živimo v multietnični družbi in tudi kadar se zdi, da je naša družba monoetnična, je še toliko pomembnejše, da to zavest reflektiramo in razmišljamo o konceptih etničnosti. Brez dimenzije etničnosti ne moremo razumeti najpomembnejših problemov sodobnih družb, tudi slovenske ne. Zato je bistveno, da etnična občutljivost ne ostane zgolj izbirni predmet študentov socialnega dela, temveč mora postati jasno izražen cilj v vseh temeljnih in izbirnih predmetih izobraževalnega programa za socialno delo (Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo 2004).*

7 SOCIALNO DELO MED SOCIALNIM IZKLJUČEVANJEM IN VKLJUČEVANJEM (ROMOV)

7.1 Uvod

Raziskava doktorske naloge je bila prvotno usmerjena na socialno delo z Romi. Intervjuvali smo socialne delavke in socialne delavce, zaposlene na CSD, ki se pri svojem delu pogosto srečujejo z Romi. Naše temeljno vprašanje je bilo ali se praksa socialnega dela z Romi razlikuje od socialnega dela z drugimi družbenimi skupinami. S tem smo želeli skupaj s strokovnjaki oblikovati etnično občutljiva načela za socialno delo z Romi, kar je za stroko v Sloveniji inovativen prispevek. Vendar so rezultati raziskave pokazali predvsem na širšo problematiko aktualnega socialnega dela v Sloveniji, ki pa ni značilna le za socialno delo z Romi. Gre predvsem za konflikt, ki ga ustvarja razpetost med dvema vlogama, tj. pomoči in kontrole. Ta konflikt ustvarja predvsem t.i. administrativna kriza države blaginje, ki je prisotna tudi v širšem družbenem prostoru (Culpitt 1992; Giddens 2000).

Socialna politika poskuša z določenimi ukrepi in programi zagotavljati minimalno socialno varnost državljanov (Rus 1990). Iz te pozicije lahko govorimo o vplivu socialne politike na socialno delo, saj socialno delo izpolnjuje mandat, ki mu ga podeljuje država (Leskošek 1996a). Kljub etičnemu načelu, ki socialne delavce zavezuje k antidiskriminatornemu ravnanju, in kljub temeljnemu načelu socialnega vključevanja pa socialno delo pogosto nezavedno in nenamerno ustvarja situacije socialnega izključevanja. To se odraža v postopkih, ki jih izvajajo socialni delavci skozi zahteve neoliberalne socialne politike (legalizem, birokratizacija). Neoliberalizem temelji na ekonomskih načelih trga, ki velja za najboljšo obliko demokracije (Culpitt 1992; Giddens 2000; Thompson 2003). Že pred desetletjem je Vesna Leskošek (1996a, tudi 2005) govorila o kritiki države blaginje v slovenskem prostoru in kritizirala neoliberalno politiko države v povezavi z redukcijo socialnih transferjev. Avtorica meni, da »v urejanju socialnih vprašanj dominira logika ekonomske učinkovitosti in ne več logika socialnih obveznosti, ki jih ima država do ljudi. Načrtovalci se ukvarjajo z vprašanjem, kakšen sistem socialne politike mora neka država sprejeti, da bi lahko ohranila pravico do intervencije v življenja svojih državljanov in hkrati izvedla privatizacijo, zmanjšala stroške in uvedla tržne principe tudi v področje socialnega

varstva« (*ibid.*: 3). Ian Culpitt (1992: 9) je ta dogajanja označil za »administrativno krizo«, lahko bi rekli tudi kriza socialne države, ki se na področju socialnega dela kaže predvsem v birokratizaciji storitev oz. v togem administrativnem socialnem delu. Vendar ker birokratizacija storitev ustvarja državi velike stroške, država izvaja nadzor in kontrolo nad prejemniki državne pomoči. Tudi Vida Miloševič Arnold (1998b: 215) je bila kritična do birokratizacije socialnih storitev in predlagala, da bi morale socialno delo narediti »odmik od državne uprave«, s čimer bi prispevalo k večji strokovni avtonomiji socialnega dela v odnosu do države.

Romi potemtakem v socialnem delu ne predstavljajo nobene posebne »problematike«, kot jih stroka (in širša družba) pogosto opredeljuje.¹⁴³ Podobna praksa, ki se odraža pri delu z Romi, je namreč v veliki meri značilna za celotno področje sodobnega socialnega dela. Vendar za Rome, ki so uporabniki CSD, lahko trdimo, da kot ena od najbolj socialno izključenih družbenih skupin, tudi najbolj nazorno pokažejo na »krizo« socialnega dela v Sloveniji. Po eni strani zato, ker je pogosto praksa socialnih delavk in socialnih delavcev vrednoteno usmerjena (lasten kulturni vrednotni sistem prevlada nad kulturnim vrednostnim sistemom Romov), prav tako pa socialno delo samo ne zmore preseči oz. odpraviti večdimenzionalne socialne izključenosti Romov. To v praksi pomeni, da se pogosto socialno delo z Romi izkaže za neuspešno, neučinkovito.

Kljub temu, da socialne službe in širši družbenopolitični diskurzi pogosto Rome definirajo kot socialni problem in (finančno) breme države, pa je raziskava pokazala, da dejansko Romi predstavljajo le simptom problematike socialnega dela oz. širšega družbenopolitičnega sistema. Kljub temeljnim načelom socialnega dela (zagotavljanje socialne pravičnosti in socialnega vključevanja za vse, ki se znajdejo v socialni stiski, ter upoštevanje antidiskriminacijskega načela, kar pomeni, da praksa socialnega dela ne sme delati razlik na osnovi etnične in drugih pripadnosti) se ravno pri Romih kažejo številne prakse izključevanja in diskriminatorne obravnave. Raziskava je namreč pokazala, da so Romi v socialnem delu »neprijetna« družbena skupina, da je z njimi »težko delat«, da socialne službe za delo z Romi potrebujejo več časa, več prilagajanja. Ti razlogi ne govorijo v prid temu, da bi bili

¹⁴³ Javni diskurzi namreč Rome pogosto opredeljujejo po zunanji družbeni klasifikaciji, kar pomeni, da njihovo identiteto bolj kot kulturne vrednote in skupna prepričanja Romov določa družbena percepcija skupine kot posebne, drugačne.

Romi kakorkoli posebni po svoji »naravi«, kar je bil v preteklosti pogost rasističen argument za njihovo »nesocializiranost« in nezmožnost asimilacije. Po eni strani je praksa socialnega dela v preteklosti v veliki meri temeljila na odkritih predsodkih do Romov, kar pomeni vrednoteno usmerjenost socialnih delavcev v strokovnem delovanju. Prav tako pa vpogled v sodobno prakso socialnega dela opozarja na administrativno obremenjenost socialnih delavcev, kar se posledično odraža v legalistični, birokratski praksi, ko socialni delavci prepričani, da lahko z dodeljevanjem denarnih socialnih pomoči »rešijo« položaj Romov. Vendar s tem ustvarjajo predvsem odvisnost in pasivnost prejemnikov, ne pa tudi priložnosti za večjo socialno vključenost. Socialno delo z Romi pogosto kljub dobrim namenom ne zadovolji njihovih izraženih potreb. Ena od socialnih delavk je rekla, da je za delo z Romi potrebnega več časa, več osebne angažiranosti kot pri delu z drugimi uporabniki. To od strokovnjakov zahteva odmik od rutinskih praks (premik od administrativnega socialnega dela k skupnostnemu socialnemu delu), kar zahteva tudi več časa in več znanja. Časovna organiziranost in strokovna usposobljenost socialnih delavcev pa nikakor ne more biti problem Romov, temveč se kaže kot strukturni problem prakse socialnega dela.

7.2 Socialno vključevanje kot pglavitno načelo sodobne definicije socialnega dela

Mednarodna definicija socialnega dela, ki sta jo oblikovali Mednarodna zveza socialnih delavk in delavcev (IFSW) ter Mednarodna zveza šol za socialno delo (IASSW) in je bila sprejeta na kongresu v Adelaidi leta 2004, opredeljuje socialno delo kot stroko, ki »spodbuja socialne spremembe, premagovanje problemov v človeških odnosih in opolnomočenje ter osvoboditev ljudi za to, da se doseže večja blaginja. S praktično uporabo teorij človeškega vedenja in socialnih sistemov socialno delo posreduje tam, kjer ljudje prihajajo v interakcije s svojim okoljem. Temeljni načeli socialnega dela sta načeli človekovih pravic in socialne pravičnosti« (Globalni standardi 2004). Definicija predstavlja globalno razumevanje socialnega dela v mednarodnem prostoru,¹⁴⁴ ki ga pogosto zaznamujejo paradoksalne

¹⁴⁴ Kljub nekaterim kritikam definicije (npr. Mesec 2006), da je ta »presplošna, nespecifična, vsebinsko neustrezna in torej slaba in nezadostna«, jo razumemo kot izhodiščno definicijo. Menimo, da je v eni definiciji težko zajeti vse, kar socialno delo obsega v vseh svojih specifikah (glede na teoretske perspektive, metode dela, temeljna načela). Za nas mednarodna definicija opredeljuje pglavitne namene socialnega dela, ki jih lahko povežemo z etnično občutljivim in antirasističnim socialnim delom.

situacije, kot so po eni strani hiter tehnološki napredek, globalna industrializacija, privatizacija javnega sektorja, po drugi strani pa vse večje razlike med nižjim in višjim slojem ter naraščajoča revščina, tekmovalnost, izključevanje. Za socialno delo je izziv, da se neprestano sooča s to kompleksnostjo in razvija inovativne pristope kot odziv temu (Adams *et al.* 2005). Socialno delo se zato preokvirja na lokalni, nacionalni in tudi na mednarodni ravni.

V Globalnih standardih (2004) so opredeljeni cilji socialnega dela (Tabela 7.6), ki določajo naloge socialnih delavk in socialnih delavcev, kjer se stroka »ciljno posveča socialni podpori, ki ima razvojni, zaščitni, preventivni in/ali terapevtski namen« (*ibid.*: 10). Temeljijo na poglavitnem načelu, tj. spodbujanje in ustvarjanje socialnih sprememb za večjo in enakopravno vključenost. Cilji veljajo kot dopolnitev definicije socialnega dela, v kateri najdemo več načel, pomembnih za našo kasnejšo opredelitev etnično občutljivega socialnega dela. Cilji odsevajo eno ključnih načel socialnega dela, tj. načelo socialne pravičnosti. Socialna pravičnost je za socialno delo pomembno načelo, vpeto v vse dejavnosti, ki jih stroka opravlja (Adams *et al.* 2002b). Socialna pravičnost je tudi eno od poglavitnih načel antirasistične prakse (Dominelli 2002a, 2002b; Thompson 2003; Braye, Preston-Shoot 2003). Socialni delavci, ki sledijo načelu socialne pravičnosti, nasprotujejo negativni diskriminaciji, prepoznavajo različnosti in raznolikosti, pravično delijo sredstva, nasprotujejo nepravilnim ukrepom in praksam ter delajo v solidarnosti (Globalni standardi 2004).

Tabela 7.6 Poglavitni cilji strokovnega socialnega dela.¹⁴⁵

	Cilji strokovnega socialnega dela
1.	Spodbujanje vključevanja marginaliziranih.
2.	Prepoznavanje in nasprotovanje oviram, neenakosti in nepravilnosti.
3.	Vzpostavljanje kratkoročnih in dolgoročnih delovnih odnosov za spodbujanje blaginje in zmožnosti za premagovanje problemov.
4.	Pomagati in izobraziti ljudi tako, da lahko pridobijo storitve in sredstva v svojih skupnostih.
5.	Oblikovati politike in programe, ki pripomorejo k človekovi blaginji, razvoju, človekovim pravicam.
6.	Opogumljanje ljudi za zagovorništvo v zvezi z lokalnimi, mednarodnimi ali regionalnimi zadevami.
7.	Zavzemanje za ukrepe in politike, ki so skladni z etičnimi načeli stroke.
8.	Zavzemanje za odpravljanje ukrepov in razmer, ki ohranjajo ljudi v marginaliziranih položajih.
9.	Delo za zaščito ljudi, ki tega ne zmorejo sami (otroci in mladi, osebe s težavami v duševnem zdravju, intelektualno ovirani).
10.	Udeleževanje v družbeni in politični akciji, da bi vplivali na socialno politiko in ekonomski razvoj.
11.	Spodbujanje spoštovanja tradicij, kultur, ideologij, prepričanj, religij med etničnimi skupinami.
12.	Načrtovanje, organiziranje, vodenje in upravljanje programov in organizacij, ki so predane kateremu od zgoraj omenjenih namenov.

Vir: Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo (2004).

Socialni delavci naj bi odpravljali družbene neenakosti in izključevanja, vendar pogosto tudi sami vplivajo na položaj socialne izključenosti uporabnikov. Socialna izključenost je posledica nepopolnega zagotavljanja socialnih pravic državljanov in državljanek ter nepopolnega sodelovanja v sistemih, ki zagotavljajo njihovo vključenost v družbo. Martina Trbanc (1996) je opredelila socialno izključenost na več ravneh, in sicer na ravni zakonodaje (omogoča civilno vključenost in enakopravnost vseh državljanov), na ravni trga delovne sile (omogoča gospodarsko vključenost – biti zaposlen, imeti gospodarsko funkcijo), na ravni države blaginje (omogoča socialno vključenost v ožjem smislu – imeti dostop do socialnih storitev) ter na ravni neformalnih mrež (omogoča medosebno vključenost, ki zagotavlja varnost, družabnost, moralno podporo - kar z drugimi besedami Dragoš in Leskošek (2003) poimenujeta pomanjkanje socialnega kapitala). Socialna izključenost Romov se ne odraža le na osebni ravni, temveč je posledica širših, kulturnih in institucionalnih diskriminacij.

Tudi v socialnem delu so pogoste prakse socialnega izključevanja, ki jih socialni delavci vzdržujejo ali na novo ustvarjajo. Ker z raziskavo nismo zajeli vseh Romov, uporabnikov

¹⁴⁵ Zaradi preobsežnosti besedila smo povzeli le ključne dele, iz katerih je razvidno bistvo ciljev.

socialnovarstvenih storitev, in vseh socialnih delavk in socialnih delavcev, ki delajo socialno delo z Romi, kolektivnega rasizma do Romov ne moremo popolnoma dokazati. Vendar številni primeri, ki smo jih zbrali, pričajo o pogostih rasističnih vzorcih in etnično neobčutljivi praksi. Rasizem do Romov se v socialnem delu kaže v kategoriziranju Romov v »materialni in socialni problem«, v rutinskih praksah pogojevanja denarnih socialnih pomoči (v nadaljevanju DSP), v izvajanju povečanega nadzora v skupnosti nad porabo denarnih pomoči ter v sovražnem, nestrpnem in žaljivem govoru socialnih delavk o Romih. S tako prakso socialno delo prispeva k vzdrževanju socialne izključenosti Romov. Taki načini ravnanja so posledica osebnih rasizmov (nerereflektirana praksa, temelječa na predsodkih), kulturnih rasizmov (vplivi iz okolja) ter institucionalnih rasizmov (pritiski, ki jih na socialne delavce ustvarjajo institucionalna pravila, zakonodaja). Socialni delavci sicer ne želijo biti namerno sovražni, zato je vpliv njihovih osebnih rasizmov pogosto nenameren in nezaveden (Ponterotto, Pedersen 1993; Dominelli 1995).

7.3 Razpetost socialnega dela med vplivom socialne politike in avtonomnostjo stroke

Dilema socialnega dela kot orodja socialne politike ali avtonomne stroke je v slovenskem prostoru odprlo več avtorjev (Milošević Arnold 1998b; Stritih 1998; Mesec 2008). Bili so kritični do vpliva, ki naj bi ga imela socialna politika na socialno delo. Po njihovem mnenju bi se moralo socialno delo »depolitizirati in deideologizirati«, kar pomeni odmik od prevladujoče politične ideologije, ki so jo socialni delavci v preteklosti sprejemali za svojo (bolj kot na strokovno doktrino so se socialni delavci v preteklosti sklicevali na politične usmeritve) (Milošević Arnold 1998b: 214). Čeprav socialno delo deluje v okvirih in po navodilih socialne politike, ki jih določa država, pa ne pomeni, da je socialno delo le izvrševalec socialne politike. Bernard Stritih (1998) je opozoril, da je stroka razvila svoje znanstvene osnove in svojo teorijo, s katerimi socialni delavci utemeljujejo svoja ravnanja. Tudi Silvia Staub-Bernasconi (2007) priznava socialnemu delu avtonomijo, saj je stroka sama prispevala k uveljavitvi socialnega dela kot znanosti in k oblikovanju etičnega kodeksa. Zato ne moremo v celoti trditi, da je socialno delo popolnoma podrejeno socialni politiki in njenim ukrepom (v preteklosti ideološkimi, danes ekonomskim). Ko Blaž Mesec (2008) razmišlja o političnosti v stroki, sicer pritrди, da socialno delo koeksistira s politiko v določeni družbi,

vendar je po njegovem socialno delo danes predvsem avtonomna stroka, neodvisna od politike. A je doktorska raziskava pokazala, da so socialne delavke in socialni delavci pogosto razpeti med navodili socialne politike in strokovno doktrino.

Pogosto se znajdem v vlogi, ko po eni strani dajem, po drugi strani jemljem (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj, 27 let dela z Romi).

Po eni strani jim pomoč dajem, po drugi strani pa jih kontroliram. To se mi zdi pri mojem delu najbolj sporno. Tudi Romi to čutijo in potem imam vseeno občutek, da pretehta negativna plat. Pogosto so name jezni. Ko grem v naselje, se otroci takoj začnejo dreti po celem naselju: Socialna gre, socialna gre! Imam občutek, kot da bi želeli opozoriti celo naselje, da jaz prihajam. Pogosto se zaradi tega počutim slabo. Saj jim želim le pomagati. Mislim, da obeh vlog ne bi smela opravljati ena oseba (socialna delavka, 7 let delovnih izkušenj, 3 leta dela z Romi).

Strokovni delavci se pogosto znajdejo v konfliktnem položaju, razpeti med dvema nasprotujočima vlogama. Pomoč in kontrola sta postali poglavitni dilemi v socialnem delu (Dominelli 1988, 2002a; Thompson 2001, 2003). Gre za poklicni dvojni mandat socialnega dela, ko ima socialni delavec po eni strani pooblastilo uporabnika (skrb za njegove potrebe), po drugi strani pa pooblastilo države (izvajanje določenega ukrepa oz. storitve). Socialni delavci po eni strani omogočajo podporo, po drugi strani pa zaradi omejenih državnih finančnih sredstev nadzirajo in kontrolirajo porabo finančnih sredstev. Dvojna vloga socialnega sistema države blaginje se odraža kot posledica dvojnih kriterijev države do socialno prikrajšanih skupin. Po eni strani poskuša politika države blaginje pomagati izključenim, prikrajšanim državljanom z denarnimi pomočmi, po drugi strani pa z izvajanjem nadzora nad porabo denarnih pomoči ter z omejevanjem te pravice poskuša varčevati z javnimi sredstvi. O političnosti ravnanja socialnega dela lahko govorimo v primeru, ko stroka izvaja diskriminatorne ukrepe do določenih družbenih skupin (npr. upoštevanje navodila MDDSZ o pogojevanju pravice do DSP Romom).¹⁴⁶ Socialni delavci v primeru omejevanja določene pravice ne bi smeli ravnati politično odgovorno, temveč etično odgovorno, saj jih k antidiskriminacijski obravnavi zavezuje načelo kodeksa strokovne etike (6. načelo Kodeksa etike socialnih delavk in delavcev Slovenije, 1998).

¹⁴⁶ Več o tem v poglavju 7.4.3 Socialno omejevanje in pogojevanje pravice do DSP.

Razpetost med vlogama pomoči in kontrole je že dolgo, a še vedno aktualno, osrednje vprašanje v socialnem delu (Dominelli 1988; Leskošek 1995; Stritih 1998; Thompson 2003; Staub-Bernasconi 2007; Mesec 2008). Silvia Staub-Bernasconi (2007), nemško govoreča teoretičarka na področju socialnega dela, dvojni mandat socialnega dela razume ozko (v okviru družbenih norm, zakonov in metod dela) in socialnemu delu doda tretji, politični¹⁴⁷ mandat. Po njenem mnenju politični mandat v socialnem delu ne pomeni sodelovanja v političnih strankah, temveč odpravljanje socialnih nepravilnosti. Socialno delo zato ni le poklic, ki se ga študenti socialnega dela naučijo v času dodiplomskega študija, in ni le praktični pristop (delo s posameznikom, skupino ali skupnostjo), temveč mora nujno prispevati tudi k spreminjanju družbenega sistema, saj v nasprotnem primeru ohranja obstoječe stanje [*status quo*]. To seveda ne pomeni, da bo socialno delo »rešilo« družbene probleme v državi (kot je npr. brezposelnost), temveč ima pri tem poglavitno, sicer posredno, vlogo (npr. v povezovanju z drugimi institucijami, v opozarjanju na pomanjkljivo zakonodajo, ki določene ljudi izključuje iz trga dela ipd.). Socialno delo se mora neprestano prilagajati obstoječim družbenim spremembam in spreminjajočim se potrebam ljudi. Tudi mednarodna definicija socialnega dela zahteva kritičnost in aktivizem¹⁴⁸ v socialnem delu, ki temelji na težnji po spremembi družbenega sistema za večjo blaginjo ljudi. Pri tem gre tako za delo na mikro ravni (delo s posameznikom) kot tudi na makro ravni (spremembe na širšem družbeno političnem področju). Tudi Darja Zaviršek (2006: 88) razume socialno delo kot tisto dejavnost, ki je vedno politično v najširšem smislu. »Socialno delo je politično, ko podpira posameznike, posameznice in skupine, da pridobijo več ustreznih informacij, samospoštovanje, več osebne in kolektivne moči, več socialnih virov in večjo izbiro za samoodločanje. Politično pa je tudi, ko opozarja na strukturne neenakosti, ki jih blaginjski režimi sicer blažijo, vendar tudi proizvajajo, saj blaginjski režimi obsegajo tako socialno redistribucijo kot socialne institucije, socialno politiko, določanje, kdo je »pomoči potreben« in kdo ne, pa tudi, kdo je »tisti, ki zasluži podporo«, in kdo bi podporo sicer »potreboval, a si je ne zasluži.«

¹⁴⁷ Poleg »političnega« socialnega dela se uporablja tudi poimenovanje »kritično« in »aktivistično« socialno delo.

¹⁴⁸ Aktivizem na širši mednarodni ravni še vedno ni prepoznan kot pomemben del socialnega dela. V izobraževanju za socialno delo ima redko položaj »obvezne prakse« (Zorn, Zaviršek 2007). Kljub temu smo v raziskavi pokazali na primere aktivistične naravnosti socialnih delavk in socialnih delavcev. Več o tem v naslednjih poglavjih.

Političnost socialnega dela oz. družbeni aktivizem je ena od zavezanosti socialnih delavk in socialnih delavcev, kar določa tudi načelo antidiskriminacije Kodeksa etike socialnih delavk in delavcev Slovenije (1998), ki v šestem členu narekuje: »Delo socialne delavke/delavca mora biti antidiskriminatorno usmerjeno, kar pomeni:

- da pri svojem delu uporabnikov ne sme izključevati, omejevat ali zapostavljati na podlagi »rase«, barve kože, spola, narodnostnega ali etničnega porekla, gmotnega in družbenega položaja, življenjskega stila, seksualne, verske ali idejne usmerjenosti, morebitne socialne označenosti, zmanjšanih duševnih oziroma telesnih sposobnosti;
- da zavrne kakršnokoli sodelovanje v postopkih, ki niso v skladu z načelom iz zgornje alineje;
- da na kršitve načela iz prve alineje opozarja zlasti svoje koleg(ic)e, vodstvo ustanove, v kateri se to zgodi, po potrebi pa o tem obvesti tudi pristojno ter širšo javnost.«

Sam obstoj kodeksa pa še ni zagotovilo, da bo praksa tudi v resnici antidiskriminatorna. Člen zato predstavlja le priznanje, da so neenakosti prisotne tudi v sistemu socialnega varstva. Socialne delavke in socialni delavci, ki smo jih intervjuvali, so v večini primerov sicer pritrdili, da je načelo antidiskriminacije pri delu z Romi pomembno, vendar v večini primerov to načelo ni del njihove profesionalne, še redkeje pa osebne zavesti.

Sem mnenja, da je tudi to del poslanstva v socialnem delu. Vendar se mi zdi potrebno presoditi, če je to res neko pravo mesto, kjer se o tem razpravlja, kjer so ljudje dolžni, da pazijo na svoje besede. V javnosti je vsekakor mesto, da se socialna delavka postavi za to in da na tak sovražni govor opozori. Medtem ko v skupnosti, v lokalnem okolju, na osebni ravni zame nima smisla, da se izpostavljam in napadam domače ljudi. Ko je enkrat en policist, zelo ugleden član lokalne skupnosti, omenil, da bi bilo potrebno okrog romskega naselja postaviti mrežo, se mi ni zdelo primerna situacija, da karkoli rečem (socialna delavka, 24 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Jaz mislim, da je to eno glavnih poslanstev socialnega dela, da bi na rasizme moralo opozarjati na vseh področjih. Socialno delo je poklic, ki zazna, vidi in ki naj bi naprej posredovalo. Do sedaj se nisem udeleževala in nimam izkušenj. Pri Romih so vsakodnevno prisotne diskriminacije. Ko je bila neka romska deklica toliko stara, da bi morala iti v osnovno šolo, sem šla do mamice in jo vprašala, če je vpisala otroka v šolo, zakaj ni šla v

šolo. Je rekla, da je v šoli niso sprejeli, ker je ravnateljica rekla, da bo šla drugo leto. Sem klicala tudi sama na šolo, da preverim, zakaj je niso sprejeli. Ravnateljica mi je odgovorila z brezskrbnim tonom: »Joj, pa ona je še tako mala in drobna, bo šla pa drugo leto v šolo!« Sem prepričana, da staršem civilom ne bi tega rekla. Nič ni bilo od tega, nisem posredovala naprej, ker je bil že januar (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Izven centra jaz ne smem dajati nekih izjav, nisem za to pristojna, da bi v javnosti zastopala center in dajala izjave, za to je pristojna direktorica. V privatnem življenju pa rečem, da so Romi različni, tako kot mi, in tudi povem, da sem marsikdaj tudi presenečena, da so sposobni, da dosežejo kaj. Okroglih miz pa se ne udeležujem (socialna delavka, 10 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Enkrat sem nekaj posredovala na Pedagoški inštitut, rada bi pisala tudi na ministrstvo za delo, vendar moral bi biti še nekdo z mano. Ker jaz bi veliko napisala. Moj predlog je časovno omejiti denarno socialno pomoč, npr. na dve ali pet let, potem pa smo jim tudi mi dolžni poiskati zaposlitev. Sedaj je bil primer na komunalni v naši občini, da bi Rome in Nerome zaposlili preko javnih del. Prijavilo se je več Romov. Na koncu niti eden ni dobil dela, mladi fantje od 18. do npr. 45. leta, ki naj bi bili za delo najbolj sposobni, najbolj delovno aktivni, za delo z vibracijskimi stroji. Vsi so bili ocenjeni kot nesposobni. To po moje ni legalno. Mladi fanti, saj jih poznam. Drugo je, če je bolezen ... To je politika! To je čista diskriminacija! Sprašujem pa se, na koga bi se lahko obrnila v zgornjem primeru, da bi preveril, ali so res vsi mladi Romi bili nesposobni. Ali na inšpektorat, varuha človekovih pravic, na ministrstvo za delo, ministrstvo za zdravje ... ? Ne vem! Je pa res, da nihče noče biti izpostavljen. Ali naj se podpišem anonimno, ali se podpisati in iti na zagovor ? Ker to so le moje domneve, jaz dokazila nimam nobenega. Mislím, da me direktorica našega centra pri tem ne bi ovirala, ne vem pa, če bi videla smisel. Tak je moj občutek Sama sem ... in kot sama bi zgubila boj, zagotovo bi. Predsodkov je mnogo ... tudi med strokovnjaki (socialna delavka, 6 let delovnih izkušenj z Romi).

Intervjuji so pokazali na paradoksalno situacijo. Po eni strani so socialne delavke izpostavljale ozaveščenost o pomembnosti antidiskriminatornega znanja ter pomembnost poznavanja »etnične realnosti« v lokalnem okolju. Po drugi strani pa s tem, ko niso želele izpostavljati sebe v okolju, kjer delujejo tako na strokovnem kot tudi zasebnem področju, so pokazale na

pomanjkanje čustvene občutljivosti in praktične naravnosti, ki sta prav tako pomembni ravni socialnega dela (Dominelli 2002: 15). Socialne delavke na splošno sicer priznavajo rasizem oz. diskriminacije do Romov, vendar ga nočejo videti v lastni praksi, na katero vplivajo posamezniki, kultura in institucije. Po Leni Dominelli (1995) gre za dekontekstualizacijo kot eno od strategij, ki zabriše naravo odzivov na rasizem in omogoča, da se rasizmi nadaljujejo. Gre za ravnanje, kjer je rasizem sicer prepoznan, vendar se socialne delavke in socialni delavci nanj ne odzovejo. Npr. mnoge socialne delavke so v intervjujih izražale ozaveščenost o obstoječih diskriminacijah, s katerimi se Romi soočajo v vsakdanjem življenju. Ena od socialnih delavk je na primer izjavila: *Vidim, da dostikrat zaradi priimka ne dobijo dela. Potem kmalu obupajo, ne vidijo smisla v šolanju. Vendar jaz jim ne znam pri tem veliko pomagati. Kako naj jim najdem službo? Pokažem jim lahko le, da mi je hudo in da sočustvujem z njimi. Vendar me to moti, rada bi videla, da bi se kaj spremenilo* (socialna delavka, 16 let delovnih izkušenj z Romi). Ena od verjetnih razlag je v pasivni držbi strokovnjakov je v dejstvu, da šola za socialno delo v preteklosti ni učila, kako delati na etnično občutljiv in antirasističen način, kako prepoznavati rasizem in kako se nanj odzivati. Ena od udeleženk prvega strokovnega seminarja o antirasističnem socialnem delu na Fakulteti za socialno delo je izjavila: *Nihče nas tega ni učil, sedaj pa nas skoraj obtožujete, da smo rasisti!* Ker družbenopolitična odgovornost ni bila del tradicije socialnega dela, stroka ni ponotranjila odgovornosti do družbenih sprememb. Izjava socialne delavke je poziv k temu, da se v izobraževanje za socialno delo uvede etnična občutljivost kot pomembno načelo socialnega dela. Po eni strani izjava ilustrira nemoč socialne delavke, ki se odraža v neznanju, in nesamozavest stroke. Politično delovanje ni bilo del tradicije socialnega dela.

Socialne delavke in socialni delavci razumejo svojo vlogo v ozkem polju delovanja. Bolj kot na družbene spremembe se osredotočajo na spreminjanje in prilagajanje posameznikov obstoječemu družbenemu sistemu. Pri tem jih pogosto ovira občutek osebne strokovne nemoči, da bi lahko sami vplivali na spremembo položaja izključenosti Romov. Thompson (1995, 2001, 2003) meni, da posamezen socialni delavec sicer ne more spremeniti sistema zatiranja, vendar lahko pomembno prispeva k rešitvi problema. Če to prepričanje ni del njegove strokovne etike, je socialni delavec »del problema, ne pa del rešitve«. Socialno delo s tem prispeva k vzdrževanju obstoječega stanja socialne izključenosti Romov. Ena od pomembnih značilnosti antirasističnega socialnega dela je v lastni angažiranosti socialnih delavk in socialnih delavcev. To pomeni, da ni dovolj le izražanje dobrih namenov na

retorični ravni, temveč se morajo socialne delavke in socialni delavci odzivati na rasistične komentarje na delovnem mestu in tudi v zasebnem življenju, se aktivno udeleževati javnih dogodkov, kjer opozarjajo na »etnično realnost« pripadnikov etničnih skupin oz. izključenih ljudi. Antirasistični socialni delavec je tisti, ki je popolnoma predan oz. zavezan antirasistični perspektivi, tako na strokovni kot tudi osebni ravni.

Socialno delo ne more mimo pogojev, ki jih postavlja država. Dejstvo je, da so v vsaki državi finančni viri omejeni, zato države ne morejo zadovoljevati vseh socialnih potreb vseh državljanov. Na tem mestu lahko trdimo, da so socialni delavci, ki so v vlogi izvajalcev ukrepov socialne politike, politiki deloma tudi podrejeni. Tako se socialne službe kot izvajalci socialne politike znajdejo v dvojni vlogi, kjer socialna kontrola ustvarja negativne učinke in neenakosti do uporabnikov. Zakoni in pravila politike države blaginje so potemtakem mehanizmi za vzdrževanje razmerij moči in družbenega reda. Zakonodaja je sicer lahko eno od močnejših orodij antidiskriminatorne prakse (Braye, Preston-Shoot 2003; Dalrymple, Burke 2003), vendar je pretirana osredotočenost le na zakonodajo nevarna, saj zamegljuje delo, ki naj bi temeljilo na izraženih potrebah uporabnikov. Thompson (2005) je opozoril, da so v socialnem delu pogoste situacije, ki lahko poslabšajo položaj posameznika in vplivajo na njegovo večjo socialno izključenost ali pa jo celo povzročijo. Gre sicer za paradoksalno situacijo, saj se socialno delo po eni strani bori proti socialni izključenosti in jo zmanjšuje, po drugi strani pa jo z določenimi postopki ohranja ali celo ustvarja nova izključevanja. To sicer ne zahteva socialnega delovanja mimo zakona, temveč je potreben zavesten premik od ozkega, redukcionističnega pogleda na zakonodajo k proaktivnim¹⁴⁹ pristopom.

Diskrecijska pravica je ena od načinov, kako lahko socialni delavci uveljavljajo svojo strokovno avtonomijo v praksi. Gre za pravico do proste presoje oz. prostega preudarka, ki jo Zakon o splošnem upravnem postopku (6., 10. člen) omogoča zaposlenim v državnih organih. Pravica jim v mejah pooblastila omogoča subjektivnost pri določanju in odločanju o potrebah in storitvah uporabnikov. Ravno na tem mestu omogoča socialna politika socialnim delavcem priložnost za udejanjanje lastne strokovnosti in s tem prostor, kjer se udejanja avtonomija stroke socialnega dela. Diskrecijska pravica je tudi eden od razlogov, zakaj na različnih CSD prihaja do različnih praks v odnosu do Romov (in verjetno tudi do drugih uporabnikov).

¹⁴⁹ Proaktivnost temelji na pristopu, ki onemogoča izključenost, prikrajšanost, kar pomeni težnjo, da do teh stanj sploh ne pride. V nasprotju s proaktivnim pristopom je t.i. reaktivni pristop, ki pomeni reagiranje v situacijah socialne izključenosti, zmanjševanje že nastale škode.

Zakon o socialnem varstvu, ki določene ukrepe dovoljuje, ne pa tudi zahteva (kar je v zakonu pogosto formulirano z besedo »lahko«), od strokovnih delavcev pričakuje odločitev in strokovno ravnanje po prostem preudarku. Na določenih CSD npr. z Romi ne sklepajo pogodb o aktivnem reševanju socialne problematike, v katerih bi pogojevali pravico do denarne socialne pomoči s šolanjem otrok, medtem ko na drugih CSD pogodbo sklepajo ob vsaki upravičenosti Romov do omenjene oblike pomoči.¹⁵⁰

Socialna politika torej vpliva na socialno delo in na odnos do določenih družbenih vprašanj. Ena od ključnih ugotovitev doktorske raziskave je, da se skrb neoliberalne socialne politike osredotoča na izvajanje strategij za zmanjševanje stroškov na področju socialnega varstva, ne pa na dejansko socialno vključenost določenih izključenih skupin. Socialna politika, ki v svojem bistvu temelji na zagotavljanju blaginje državljanom, tako izvaja izključujoče vključevanje, socialni delavci na CSD pa postajajo v tem pogledu orodje za izvajanje ukrepov socialne politike. Primeri, ki ponazarjajo vpliv socialne politike na socialno delo preko ekonomskih ukrepov, se kažejo v: večanju administracije, objektivizaciji uporabnikov, legalizmu, zadrževanju virov, pogojevanju, nadzorovanju (predstavljeno v nadaljevanju). Namesto da bi socialno delo temeljilo na večjem vključevanju ljudi (kar bi zahtevalo podporo pri njihovih izraženih potrebah), spreminja uporabnike v objekte administrativnega upravljanja in ustvarja oz. vzdržuje njihovo socialno izključenost.

7.3.1 Vloga administrativnega socialnega dela pri ohranjanju in ustvarjanju socialne izključenosti

Kljub temu da je socialno vključevanje eno od temeljnih načel socialnega dela (Globalni standardi 2004), so v socialnem delu pogoste situacije, ko socialni delavci izvajajo socialno izključevanje. Eden od načinov ustvarjanja in vzdrževanja obstoječega stanja socialne izključenosti Romov se kaže v vse večji administraciji socialnega dela. Administrativno socialno delo je podvrženo birokratizaciji, tj. sistemu in organizacijskim načelom, ki so uveljavljeni v državni upravi (Milošević Arnold, Poštrak 2003). Zanj je značilen formalizem in togo upoštevanje pravnih norm. Vida Milošević Arnold in Milko Poštrak (*ibid.*) označita birokratizem kot pravo nasprotje socialnemu delu, kljub temu da je v socialnem delu pogosto

¹⁵⁰ Več o tem v poglavju 7.4.3 Socialno omejevanje in pogojevanje pravice do DSP.

prisoten oz. je del administrativnega socialnega dela. Birokratizem socialnih storitev se odraža v uporabi togo normativnega koncepta dela, ki posledično privede do papirnatih odnosov. »Administrativno upravljanje« je že od začetka razvoja socialnega dela veljalo za značilno metodo dela socialnih in drugih služb. Administrativna naravnost je ostanek iz obdobja, ko socialnovarstvene dejavnosti še niso imele značaja stroke, ko so socialno delo opravljali nekvalificirani ljudje. »Ker niso bili usposobljeni, so uslužbenci v državnih organih in zavodih skrbeli za socialno varstvo na pisarniški način, ne da bi se temeljiteje poglobljali v splošne probleme socialnega varstva in v konkretne posamezne primere. Primere [...] so reševali zgolj s pravnega vidika, na administrativen način, na podlagi spisov in največkrat brez osebnega stika s prizadeto osebo« (Kržišnik 1966).¹⁵¹

Kljub Kržišnikovi kritiki, ki je bila izrečena pred več kot štiridesetimi leti, je administrativno socialno delo še vedno močno prisotno. Kržišnik je razlog za povojno administrativno upravljanje pripisal neusposobljenemu kadru, kar je še vedno sprejemljiva razlaga. Socialni delavci svoje strokovno neznanje skrivajo za zakonom in v izvajanju birokratske prakse. Zato je eden od razlogov za prevlado administrativnega socialnega dela v nereflektiranem znanju socialnih delavcev. Drugi »krivec« za prevladujočo administracijo v socialnem delu pa se kaže v ekonomskih ukrepih neoliberalne socialne politike. Ta želi po eni strani zagotoviti socialno blaginjo državljanov, po drugi strani pa varčevati z državnim denarjem.

Intervjuji so pokazali na izrazito težnjo k birokratsko korektni obravnavi, kjer je v ospredju izvrševanje upravno administrativnih ukrepov (dodeljevanje DSP) in birokratski dialog. Delo socialnih služb, ki se osredotoča le na birokratsko interveniranje, je Thompson (1995, 2001) označil za legalistično. Socialni delavci sicer niso krivi za čas, ki ga morajo porabiti za administrativno delo, saj gre za navodila socialne politike, zato administrativno socialno delo dojemajo kot »nujno zlo«. Administrativno socialno delo, v praksi poimenovano tudi »birokratsko socialno delo«, je negativna, slabšalna plat socialnega dela. Socialni delavci ga pogosto opredeljujejo kot poglavitno oviro pri učinkovitejšem delu z uporabniki, nekateri ga celo ločujejo do socialnega dela.

¹⁵¹ V Študijskem gradivu za predmet svetovanje v socialnem delu, Ljubljana, 1986.

Po mojem se pravo socialno delo dogaja zunaj, v pisarni pa je birokracija (socialna delavka z večletnimi izkušnjami na področju socialnega dela z mladostniki, tudi z mladimi Romi in njihovimi družinami).

Moti me, ker mi na račun administracije zmanjkuje časa. Delam 8 ur na dan in ves čas porabim le za birokracijo. Z uporabniki nimam skoraj nobenega stika. To zame ni socialno delo (socialna delavka, 6 let delovnih izkušenj z Romi).

Pogosto se zgodi, da cel teden samo papirje prelagam. Birokracijo vidim kot poglavitno oviro pri mojem delu. Zadnjič sva šli z delavko, ki ima DSP, skupaj v romsko naselje. Pri vsaki družini, kjer sva bili, smo se pogovarjali o šoli, o elektriki ... Zdaj bi jaz to morala vse vnesti v spise, v socialno bazo podatkov ... Zmanjka časa. Ne evalviramo sproti svojega dela in ne zapišemo vsega, kot bi morale. Po uradni dolžnosti sicer na CSD moramo voditi dokumentacijo. Vendar potem bi morale samo pisati, pisati, pisati ... (socialna delavka, 16 let delovnih izkušenj z Romi).

Preden je bil sprejet nov Zakon o socialnem varstvu leta 1992, se je več delalo s človekom. Sedaj je vse tempirano na število odločb, tako da so Romi postali le številke. Prej je bilo okrog 20 pomoči na mesec, sedaj se pa dela samo to (socialna delavka, 23 let delovnih izkušenj, 9 let delala z Romi).

Administrativna in časovna obremenjenost socialnih delavcev nenamerno prispeva k dehumanizaciji Romov, ki so postali objekti birokratskega postopka, zreducirani na materialno raven in papirnate odnose. Pri tem v večini primerov ne gre za namerno sovražnost socialnih delavk do Romov, saj je odkrito sovraštvo redko (Zaviršek 2000: 87). Ne gre za to, da bi socialni delavci odobraval diskriminacijo ali da bi bili namerno zlobni do Romov, temveč je problematično to, da socialni delavci odobravajo način razmišljanja, ki se skriva za administrativnim zatiranjem. Posledično socialne službe prelagajo odgovornost na druge službe, kar Dominelli (1988) označi kot ping-pong strategijo oz. strategijo pošiljanja od vrat do vrat, ki polje socialnega dela omeji le na izvajanje administrativnih opravil v okviru javnih pooblastil. Pogoste so izjave socialnih delavk, na katere se obračajo Romi, ki npr. živijo v neurejenih bivalnih razmerah: *Zakon o socialnem varstvu ne pokriva stanovanjske problematike, zato vam ne morem pomagati. Pojdite na občino.* Primer govori o socialnih

delavcih in njihovem ozkem razumevanju polja socialnega dela. Ozko osredotočanje socialnih služb na enodimenzionalno razlago Thompson (2003) opredeli kot dogmatizem v socialnem delu. Ta je najpogosteje odraz nerazumevanja kompleksnosti socialnih situacij, osebne nesigurnosti ali pa reakcija na pritiske drugih (drugih institucij ali sodelavcev znotraj institucije). Slednje prikazujeta primera:

Pred enim letom me je klicala direktorica nekega turističnega objekta v naši občini, če ji lahko kako pomagamo, ker romski otroci vseskozi tam »žicajo« in nadlegujejo turiste. Sva se dobila, se pogovorila in da bi šla skupaj do Romov, kot češ »lepa beseda lepo mesto najde«. Potem pa me je včeraj klical poveljnik policije, da sta dva Romčka tam ponovno prosjačila, in me je klical, če bi se lahko jaz z njima vsaj malo pomenil. Potem pa nazaj pridem, pa me vpraša sodelavka: »Kje si pa bil?« Povem ji zgodbo. Pa ona pravi: »Kaj pa ima center s tem?« Dejansko res, če bi tako strogo pogledal, nima. Vendar je vseeno dobro, da jih nekdo opozori (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj, 27 let dela z Romi).

Včasih jim tudi pišem osebna pisma, za iskanje službe, kakšno pritožbo na sodišče... Vendar nekatere socialne delavke takih opravil ne jemljejo kot socialno delo (socialna delavka, 16 let delovnih izkušenj z Romi).

Definicija socialnega dela določa široko polje delovanja, ki ni vezano le na upravni postopek. Nekatere socialne delavke razumejo upravni postopek ločeno od »pravega« socialnega dela, kar je po njihovem mnenju *delo na terenu, delo s človekom, imeti osebni stik* ipd. Kljub temu da ima socialna delavka na uradni dan (dan, ko so vrata institucije odprta za uporabnike storitev CSD) povprečno 10 do 18 minut¹⁵² za enega uporabnika oz. en primer, je v tem času možno delati več kot samo administrativno socialno delo. Gabi Čačinovič Vogrinčič je v socialno delo v Sloveniji prenesla koncept delovnega odnosa¹⁵³ in ga dopolnila s pomembnimi konceptualnimi izhodišči za ravnanje.¹⁵⁴ Delovni odnos je po njeni definiciji odnos med socialno delavko in uporabnico, ki je »opora socialni delavki, da vzpostavi pogovor, ki omogoča raziskovanje in sooblikovanje dobrih izidov«. Pogovor je namreč

¹⁵² Čas smo določili na podlagi opazovanja z udeležbo, ko smo na štirih CSD merili čas, ki ga je socialna delavka porabila za posamezen primer na uradni dan.

¹⁵³ Elementi delovnega odnosa so: dogovor o sodelovanju, instrumentalna definicija problema, osebno vodenje (Čačinovič Vogrinčič *et al.* 2005: 9).

¹⁵⁴ Sodobni koncepti v socialnem delu, ki vzdržujejo in ohranjajo delovni odnos: perspektiva moči, etika udeležnosti, znanje za ravnanje, ravnanje s sedanostjo ali koncept sonavzočnosti (*ibid.*).

osrednji prostor, kjer se dogaja proces pomoči v socialnem delu, kjer uporabniki »soustvarjajo svojo udeležnost v rešitvah«.

Negativni, neučinkoviti odnosi med socialnimi delavkami in Romi ne temeljijo na načelih delovnega odnosa. Romi so take socialne službe dojemali kot represivne institucije, socialne delavce pa v vlogi nadzornikov nad porabo DSP. Romi so opisovali takšen odnos kot »papirnati« odnos, saj s socialnimi delavkami niso imeli poglobljenih odnosov.

Socialna večkrat pride. Samo ona ne pride pomagat, ona prinese le papirje, če je kaj za podpisat, če mora kdo kakšno vlogo narediti ali kaj podobnega ... Ne bo se z mano pogovarjala, če kaj rabim, kakšno silo imam... Njo samo papirji zanimajo (32-letni Rom, oče 4 otrok, nikoli zaposlen).

Za delovni odnos je ključno to, da se mora socialna delavka in socialni delavec zanj zavestno odločiti. Socialne delavke so poročale, da jim pogosto zmanjka časa, da bi dosledno sledile elementom delovnega odnosa (Čačinovič Vogrinčič *et al.* 2005). Do enakega zaključka je prišla tudi Nina Mešl (2007), ki je raziskovala teorije ravnanja v procesih pomoči družinam v socialnem delu in vpetost delovnega odnosa v proces pomoči. Ugotovila je, da ga socialne delavke sicer poznajo, vendar premalo uporabljajo teoretične koncepte socialnega dela (etika udeležnosti, perspektiva moči idr.). Avtorica zaključuje, da uporaba delovnega odnosa zato ni dovolj dosledna in eksplicitna (*ibid.*: 418). Gabi Čačinovič Vogrinčič (2005: 25) je za to opredelila naslednje razloge: pritisk delovnih razmer, zakonov, drugih strokovnjakov, ki otežujejo vzpostavljanje delovnega odnosa, delo z uporabniki, ki ne pridejo prostovoljno in ne želijo sodelovati, delo z uporabniki s težavami v duševnem zdravju in agresivnimi uporabniki. Socialne delavke so razloge pripisovale konfliktni »naravi« Romov, ne pa institucionalnim in organizacijskim razlogom.

Romi nič ne razumejo. Ne razumejo, kako deluje naš sistem. Njih zanima samo denar. Ne razumejo, da jim jaz ne morem vsega dati, da nimam od kje vzeti. Veliko je izsiljevanja. Z njimi je zelo težko delati (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Vendar to »niso argumenti proti socialnodelovnemu ravnanju v delovnem odnosu, temveč govorijo o potrebi po dodatnem usposabljanju« (Čačinovič Vogrinčič *et al.* 2005: 25). Za

strokovno delo se je namreč potrebno zavestno odločiti in za ravnanje imeti strokovne besede, tj. strokovno znanje. V nasprotnem primeru socialni delavci hitro »zdrsnjejo« iz delovnega odnosa in delajo »po domače«. Delo z uporabniki, ki se odzivajo »negativno, sovražno, obtožujoče, napadalno, kritično«, v socialnem delavcu pogosto sprožijo »intenzivna čustva jeze, nemoči, strahu ali celo obupa« (*ibid.*: 116). Socialno delo s takimi uporabniki je lahko zelo naporno. Vendar naloga socialnega delavca ni izogibanje jezi, temveč mora pokazati občutljivost za izvore uporabnikove jeze, nemoči, strahu in pripravljenost za skupno preseganje teh občutkov, kar bo prispevalo k zadovoljevanju njegovih potreb.

Primer v nadaljevanju govori o pozitivnem, občutljivem ravnanju v delovnem odnosu med socialno delavko (SD) in uporabnikom romske pripadnosti (UP) ob vstopu v pisarno na CSD.¹⁵⁵

UP: *Gospa, mi boš ti to naredila?*

SD: *Imate za podaljšat DSP? Niste to že sami naredili?*

UP: *Nisem imel časa, sem drva rihtal ...*

SD: *Počakajte, prosim, samo da najdem prave papirje. Tukaj so. Bova skupaj pogledala. Poglejte, tole izpolnite sami. Kar zunaj sedite in izpolnite! Tukaj imate svinčnik.*

UP: *Hvala. Bom prinesel nazaj.*

Uporabnik zunaj na hodniku izpolnjuje obrazec. Socialna delavka pove, da je gospod pismen in sam izpolnjuje vlogo. Tistim, ki so nepismeni ali težko sami izpolnijo vlogo, pomaga v pisarni. Pogosto jim fotokopira izpolnjeno vlogo, da lahko ob podaljšanju sami prepisujejo podatke, ki se ne spremenijo (npr. rojstni datum, naslov bivališča ipd.). S tem, ko sama ne prevzema skrbstvene vloge, želi vplivati na njihovo prevzemanje odgovornosti in spodbujanje sodelovanja. Uporabnik se po 25 minutah vrne v pisarno z izpolnjeno vlogo.

SD: *Je uspelo?*

UP: *Je.*

SD: *Bova še skupaj pogledala izpolnjen obrazec. Sedite zraven, prosim. Aha, to je v redu. Poglejte, tukaj še nekaj manjka. Vi imate avto oziroma kombi, kajne?*

UP: *Kombi, da!*

S D: *Priložiti morate še fotokopijo prometnega dovoljenja.*

UP: *Ni problema.*

¹⁵⁵ Zapis primera je nastal na podlagi opazovanja z udeležbo na enem od CSD v času uradnih ur.

SD: *Vi sedaj prejimate DSP v funkcionali, kajne? Za vas preko CSD plačujemo elektriko. Ali želite, da tako ostane tudi za naprej?*

UP: *Da.*

SD: *Potem boste to tukaj označili. (Socialna delavka pokaže uporabniku, kje naj naredi križec za oznako.) Ali nimate nobenih drugih dohodkov?*

UP: *Ne.*

SD: *Potem to prečrtajte.*

UP: *Kako naj prečrtam?*

SD: *Kar tako, potegnite črto čez cel odstavek. Pa še na tem mestu napišite, da so razmere ostale nespremenjene.*

UP: *O, to pa ne znam napisati. Sem bil bolj slab v slovenščini.*

SD: *Potem pa napišite »vse je isto«. (Uporabnik napiše.) Tako, vidite, da je šlo! To je to.*

(Zazvoni telefon, socialna delavka vodi pogovor po telefonu. V tem času uporabnik opazuje po prostoru. Na steni v pisarni zagleda razstavljenе fotografije romskega tabora pred nekaj tedni in se zabava, ko prepozna oblike.)

SD: *Se opravičujem za to. Bi želeli še kaj?*

UP: *Pa še nekaj bi rad vprašal. Kako je z mojo elektriko? Ali bi lahko še za sina dobil kaj več denarja? 50 evrov plačam sosedu, da dobim od njega elektriko. To mi je zelo veliko denarja.*

SD: *Kaj so vam pa na občini rekli, kakšne so možnosti, da bi imeli svojo elektriko?*

UP: *Tisti na občini so rekli, da ne bom imel svoje.*

SD: *Kako pa so lahko to rekli! Saj je v načrtu, da bodo drugo leto v naselju delali električno napeljavo! Se bom jaz pozanimala na občini.*

UP: *Prav. Sedaj bi pa rad dobil še izredno denarno pomoč.*

SD: *Vem, da vam bi prav prišlo. Vendar izredna pomoč je res za izredne razmere, če je kakšen potres, požar ali pa huda bolezen, ki zahteva več stroškov. No, lahko bi poskušali to obrazložiti zaradi vaše hčerke, ki kar veliko k zdravniku hodi ... Vendar če bi vaš sin v službo hodil, bi bilo tudi dobro. Ga ne bi rabili vi toliko financirati in bi sam prispeval za elektriko.*

UP: *Ja, vem. Težko je, gospa, s službami. Saj se je sedaj vpisal naprej. Gospa, rad bi še kakšno pomoč. Težko nam gre.*

SD: *Sin ne more biti vlagatelj izredne denarne pomoči. Je mlad, sposoben za delo. Tako ne bo mogel dobiti podpore. Najprej naj si poskuša najti službo. Edino, kar je, se lahko pozanimam, ali bi lahko kaj denarja dobili na račun zdravstvenega stanja vaše hčerke. O tem ne odločam sama, temveč komisija na CSD. Vam naslednjič povem, prav? Torej, do*

naslednjič, lahko pridete že v petek, se pozanimam na občini, kako je z elektriko in o možnosti za dodatno pomoč. Vi mi pa prinesite fotokopijo prometne, pa sina spodbudite, da si poišče službo. To bi vas zelo razbremenilo.

UP: Dobro, gospa. Hvala. Na svidenje. Se bom oglasil v petek.

Uporabnik se je na CSD zadržal 45 minut. Pet minut je trajal prvi sprejem pri socialni delavki, 25 minut samostojno izpolnjevanje vloge in 15 minut pogovor s socialno delavko. Socialna delavka si je za uporabnika vzela čas. V 20 minutah neposrednega stika je bilo izrečenih veliko besed, ki kažejo na spoštljiv, osebni pristop socialne delavke. Vzdrževala je očesni stik, se izražala spoštljivo, uporabnika vikala (kljub temu da jo je on tikal). Sledila je posameznim elementom delovnega odnosa (izhajala je iz potreb uporabnika, spodbujala njegovo videnje situacije, njegove izražene želje in potrebe, v pogovor stopala osebno) in etnično občutljivim načelom (razvijanje socialnih veščin, prilagojena komunikacija, poznavanje »etnične realnosti«, medinstitucionalni etnični dialog). Pogovor sta končala z jasno izraženim dogovorom za nadaljnje sodelovanje in s prevzemanjem aktivnih vlog tako socialne delavke kot tudi uporabnika. Socialna delavka bo prevzela vlogo pogajalke in zagovornice v dialogu z občino ter informatorke pri posredovanju informacij o možnosti samostojne električne napeljave. Uporabnik pa bo sam dopolnil vlogo in spodbudil sina k zaposlitvi. Kot se je kasneje izrazila sama, je šlo za primer »lahkega« sodelovanja, saj je bil uporabnik komunikativen, nekonflikten, strpen, poznal je svoje pravice in omejitve, ki jih ima socialna delavka, prevzemal odgovornost nase in na svoje družinske člane.

7.3.2 Denarne socialne pomoči kot poglobitni ukrep reševanja socialne problematike

Po Zakonu o socialnem varstvu je denarna socialna pomoč (DSP) eden od institucionalnih ukrepov za preprečevanje in reševanje socialne problematike posameznikov, družin in skupin prebivalstva. Namenjena je tistim, ki si materialne varnosti sami ne morejo zagotoviti zaradi okoliščin, na katere ne morejo vplivati. Dodeli se za določen čas, tj. za čas trajanja okoliščin, ki so podlaga za dodelitev DSP, vendar največ za obdobje enega leta. Le v primeru, ko je

upravičenec trajno nezmožen za delo¹⁵⁶ in je brez vsakršnih dohodkov, premoženja, nima nikogar, ki bi ga bil dolžan in sposoben preživljati, ter živi doma, se dodeli trajna DSP.

Romi so zaradi slabih življenjskih pogojev in pogoste brezposelnosti najpogostejša družbena skupina upravičencev do DSP. Zaradi visoke stopnje brezposelnosti (po podatkih popisa prebivalstva leta 2002 je v Sloveniji brezposelnih 72,3 odstotkov Romov) je večina Romov v posameznih občinah, katerih CSD smo zajeli v raziskavo, upravičenih do DSP. Nizka stopnja izobrazbe za naraščajoča visoko kvalificirana dela in predsodki delodajalcev, ki nočejo zaposlovati Romov, onemogočajo Romom lasten vir zaslužka za življenje in posledično odvisnost od državnih pomoči. Značilna je večgeneracijska odvisnost Romov od DSP, zato lahko govorimo tudi o njihovi trajni socialni odvisnosti. DSP je potemtakem ena od oblik državne pomoči za zmanjševanje in preprečevanje socialne izključenosti, po drugi strani pa, v primeru trajne oblike, mehanizem ustvarjanja oz. vzdrževanja odvisnosti Romov od socialne državne pomoči.

Večina socialnih delavk in socialnih delavcev, ki delajo z Romi, dela na področju DSP. Pogosto so socialne delavke pripovedovale: *Dobila sem DSP, pa še Rome zraven*. Dejstvo je, da veliko romskih družin še vedno živi v slabih bivalnih pogojih in v materialni revščini (Splošne informacije o romski etnični skupnosti v Republiki Sloveniji 2006), na kar se socialne službe najpogosteje odzivajo le z dodeljevanjem DSP. Socialna izključenost Romov se iz vidika državne socialne pomoči kaže v trajni odvisnosti od državnih prejemkov, pri čemer lahko govorimo o državnem paternalizmu do Romov. Blaginjska ideologija države do Romov se kaže v tem, da se socialne službe bolj kot na pravice (npr. do dela, dostojnega stanovanja) in podporo pri uveljavljanju in doseganju teh pravic osredotočajo na njihovo skrb. Socialne službe pogosto »rešujejo problematiko Romov« s prepričanjem, da jih zadovolji le denar.

Poglavitno njihovo kljukanje na vrata je zaradi denarne pomoči – to je v 90 odstotkih. V glavnem torej prihajajo zaradi materialnih pomoči (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj, 27 let dela z Romi).

¹⁵⁶ Trajno nezmožnost za delo ugotavlja invalidska komisija po predpisih o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (Zakon o socialnem varstvu, 33. člen).

Se mi zdi, da Romi prihajajo le v mojo pisarno, ker delam na DSP. Pri meni jih je vedno cela četa. Jaz sem v bistvu najbolj oblegana s strani Romov in tako je tudi na drugih centrih. Vedno mi prihajajo le zaradi denarja, drugo se mi zdi, da niti ne pričakujejo od centra (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Socialne službe se na položaj Romov najpogosteje odzivajo z materialnimi, denarnimi dajatvami. Po Neilu Thompsonu (2003) gre za blaginjsko ideologijo [*welfarism*], ki se kaže v prepričanju, da so določene družbene skupine nujno odvisne od blaginjskih storitev (*ibid.*: 88). Gre za družbeni proces, ki spodbuja diskriminacijo do marginaliziranih skupin v primeru, ko se socialna država bolj kot na pravice ljudi osredotoča na njihovo skrb. Država preveč vstopi v družbo in prevzame tiste funkcije, ki bi jih morali prevzeti ljudje sami, s čimer povzroči pretirano odvisnost ljudi od države.¹⁵⁷ Gre npr. za skrb za stare ljudi, za katere se predvideva, da so zaradi starosti nemočni, slabotni, nesposobni in zato odvisni od državne zdravstvene in socialne podpore. Podobna prepričanja veljajo pri skrbi za hendikepirane ljudi, za katere se predvideva, da so sami nesposobni skrbeti zase in so zato odvisni od državne skrbi. Po Thompsonu so takšna prepričanja do ljudi pokroviteljska, saj ustvarjajo stanje odvisnosti, prav tako pa spodbujajo diskriminatorno prakso v socialnovarstvenih službah, ki ne sledijo njihovim izraženim potrebam. Denarne socialne pomoči sicer pripomorejo k materialnemu položaju prejemnika, vendar po drugi strani z dolgotrajno odvisnostjo le vzdržujejo obstoječe stanje socialne izključenosti prejemnikov.

Država ustvarja odvisnost Romov (in drugih oseb, ki so dolgotrajno brezposelne) od državnih prejemkov tudi na način, ko z obstoječim socialnim sistemom vzdržuje stanje, kjer zaposlitev ni vrednota. Pogosto Romi, ki so upravičeni do DSP, rečejo: *Ne spleča se mi hodit v službo, saj od socialne dobim enako ali še več.*¹⁵⁸ Socialne službe, ki le dodeljujejo DSP, s tem samo povečujejo odvisnost prejemnikov od institucionalne skrbi. Posamezniku pomagajo le na način, da ocenijo njegovo stisko in intervenirajo z dodeljevanjem denarnih pomoči. Vendar

¹⁵⁷ Državo blaginje ne razumemo le kot kritiko, saj ta zagotavlja socialni minimum in kvaliteto življenja ljudi (doseganje izobrazbe, dostop do zdravstvenih storitev, denarni dodatki za tiste, ki se ne morejo preživljati sami).

¹⁵⁸ Višina DSP za petčlansko družino je oktobra 2008 znašala 576,42 evrov. Gre za vsoto prejemkov za pet družinskih članov: prva odrasla oseba oz. vlagatelj (221,70 evrov), druga odrasla oseba (155,19 evrov), vsak otrok (66,51 evrov). Poleg tega zneska so tri šoloobvezni otroci upravičeni tudi do otroškega dodatka (prvi otrok 110,41 evrov, drugi otrok 121,45 evrov, tretji otrok 132,50 evrov). Tako lahko petčlanska družina, kjer sta oba starša brezposelna in tri šoloobvezni otroci, skupaj prejme 940,78 evrov denarne socialne pomoči in otroških dodatkov. Za primerjavo, minimalna plača je v oktobru 2008 znašala 589,19 evrov bruto (Davčna uprava RS).

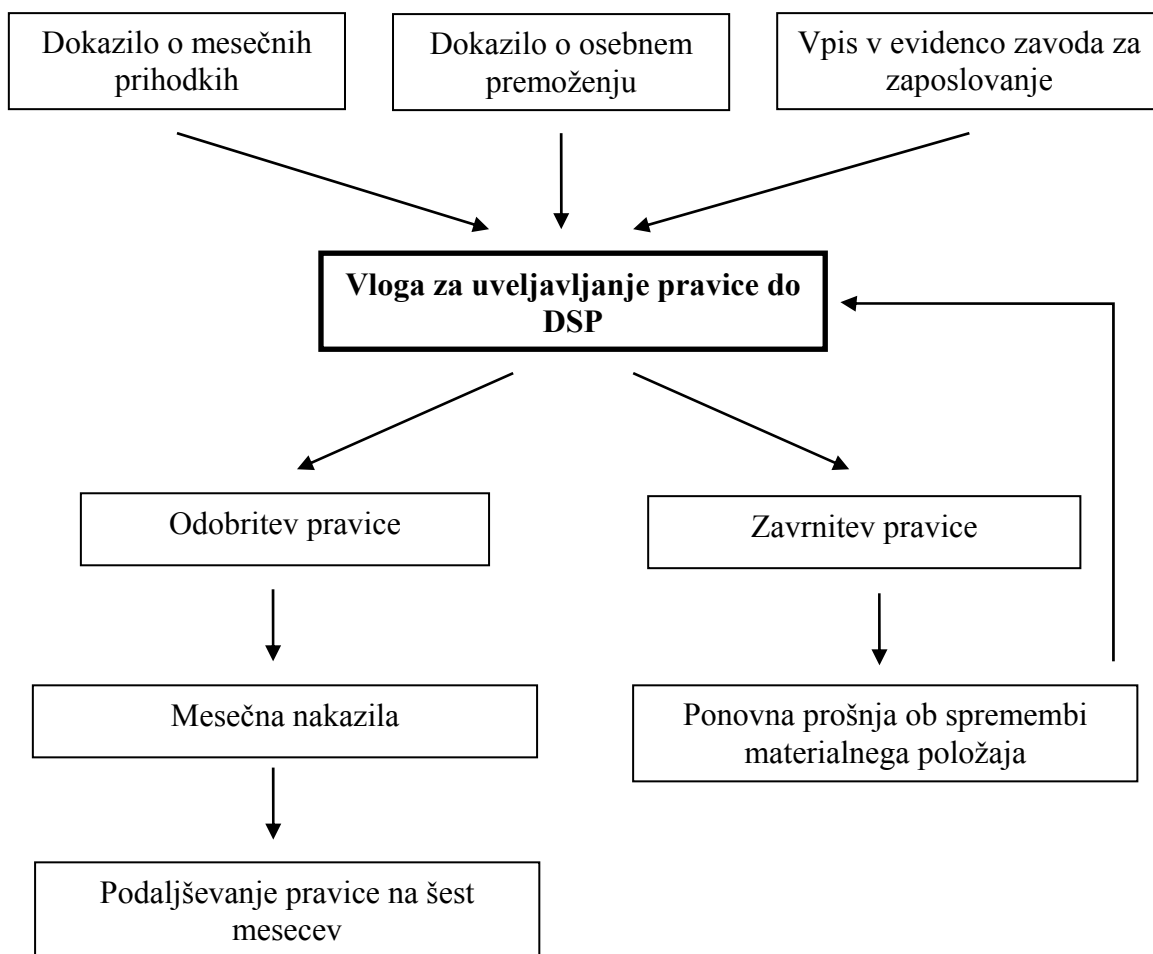
Romi ostajajo odvisni, socialno izključeni, njihove potrebe (podpora pri prevzemanju vrednotenih in plačanih vlog v skupnosti) pa nezadovoljene.

Vendar so DSP tudi *dobro orodje, ki ga imamo, ker Romi ne hodijo na CSD na primer zaradi nasilja. Ko pridejo sem po denar, lahko začnemo delati še druge stvari* (socialna delavka, 24 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi). Oseba, ki ostane brez sredstev za preživljanje, lahko na CSD uveljavlja pravico do DSP. Oseba se navadno obrne na storitev prve socialne pomoči, kjer lahko odda vlogo z dokazili (bančni izpisek o mesečnem finančnem stanju, dokazilo o vrednosti premoženja, kot je npr. fotokopija prometne izkaznice o tipu, starosti in vrednosti avtomobila, ter dokazilo zavoda za zaposlovanje o statusu iskalca zaposlitve). Pravica se bodisi ne dodeli (v primeru, če niso izpolnjeni navedeni pogoji) bodisi dodeli. V slednjem primeru mora oseba vsakih šest mesecev podaljševati pravico do DSP z enakimi dokazili, kot jih je priložila ob prvem uveljavljanju. Opisani postopek (Slika 7.5) je prikazan strogo upravno, administrativno. Vendar je tudi znotraj upravnega postopka *veliko priložnosti za socialno delo*, kot je dejala neka socialna delavka. Že ob prvem stiku lahko socialna delavka zavestno naredi prostor za delovni odnos z uporabnikom. Na začetku je še posebej pomemben prvi element delovnega odnosa, tj. dogovor o sodelovanju. Vendar socialne delavke, ki smo jih opazovali, niso sledile temu elementu, saj so z vsemi uporabniki že imele vzpostavljen večletni stik. To je za njih pomenilo, da če je oseba prišla le podaljšat pravico do DSP, ni bilo potrebno ob vsakem ponovnem obisku vedno znova ubesediti dogovora o sodelovanju, o načinu, kako bo delo potekalo. Pogosto so socialni delavci pripovedovali, da imajo Romi velika pričakovanja od socialnih služb in da prihajajo s prepričanjem, da bo socialna delavka vse naredila namesto njih.

Od Romov velikokrat slišimo očitke, da sociala nič ne naredi za njih. Oni od nas pričakujejo, da bomo mi uredili vse te stvari za njih. Mi jim povemo, da lahko sodelujemo, jim pomagamo, vsega pa ne moremo za njih narediti. Pričakujejo dosti preveč. Socialni delavci smo tisti, ki imamo največ stika z Romi, nimamo pa čarobne paličice, da bi zadeve uredili (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Romi prelagajo večino odgovornosti za reševanje problemov na socialne delavce, ti pa se bojijo, da bodo za uporabnike naredili preveč in jih delali odvisne. Glede na načine ravnanja

(Mešl 2007)¹⁵⁹ lahko v tem primeru govorimo o »negativnem« ravnanju socialne službe, saj se bolj kot na iskanje skupnih možnih rešitev in konkretne podpore socialna služba osredotoča na legalistično ravnanje (minimaliziranje polja svojega delovanja na izvajanje zakona). Pasivno ravnanje socialne službe se kaže v pričakovanju, da bodo uporabniki sami rešili svoje težave, zato jih pošiljajo od vrat do vrat. »Pozitivno«, občutljivo ravnanje socialne delavke pa zahteva že na tem mestu (ob ugotovitvi, da Romi veliko pričakujejo) vzpostavitev skupnega sodelovanja, delitev jasnih vlog, prevzemanje odgovornosti socialne delavke in uporabnikov.

Slika 7.5 Upravni postopek uveljavljanja pravice do DSP.

¹⁵⁹ Nina Mešl (2007) je opredelila tri kategorije ravnanja v socialnem delu, tj. pozitivno (delo po načelih delovnega odnosa), negativno (brez skupnega sodelovanja, brez osebnega vodenja k rešitvam, pasivnost) in srednje (nejasni cilji).

7.3.3 Odsotnost socialnega dela v (romski) skupnosti in njegova nadzorna vloga

7.3.3.1 Priložnosti za skupnostno socialno delo

Pavla Rapoša Tajnšek (1993) definira skupnostno socialno delo kot profesionalno aktivnost, usmerjeno v preprečevanje in urejanje socialnih problemov v življenjskem okolju.

Skupnostno socialno delo je metoda socialnega dela, ki »podpira obstoječe in promovira nove skupine in organizacije za samopomoč in prostovoljno pomoč drugim ter mobilizira ljudi, znanje in sredstva, potrebne za kolektivne akcije pri reševanju socialnih problemov, ki zahtevajo integrativni pristop in koordinirano delovanje vseh sodelujočih akterjev« (*ibid.*: 139). Avtorica govori o prenosu pomoči v skupnost. Skupnostno socialno delo je ena od metod socialnega dela, ki učinkovito pristopa k socialnim problemom, h katerim administrativno socialno delo (ki se osredotoča predvsem na izvajanje ukrepov in navodil socialne politike, kot so dodeljevanje DSP in drugih socialnih transferjev, vodenje dokumentacije) ne zmore zadovoljivo pristopati. Po drugi stani pa država zagotavlja državljanom le osnovno socialno varnost ter omejena sredstva, ki so običajno premajhna za reševanje vseh socialnih problemov. Zato je za učinkovito reševanje socialnih problemov, še posebej tistih, ki se prenašajo iz generacije v generacijo določene družbene skupine in preraščajo v množične socialne probleme, skupnostno socialno delo pomemben prispevek socialnih služb.¹⁶⁰

Zakon o socialnem varstvu (Ur. list RS, 3/2007) omogoča različne oblike skupnostnega socialnega dela. 49. člen zakona določa, da poleg ostalih storitev, ki jih izvaja CSD, ta lahko organizira skupnostne akcije za socialno ogrožene skupine prebivalstva ter druge storitve in naloge, če je to potrebno zaradi odpravljanja socialnih stisk in težav v posameznem okolju.

¹⁶⁰ Pavla Rapoša Tajnšek (1993), ki je na področju socialnega dela v Sloveniji razvila teorijo in prakso skupnostnega socialnega dela, je ugotovila, da je slovenska centralna oblast po letu 1980 začela z omejevanjem sredstev za skupnostne programe. Ti so zato postali odvisni od razumevanja lokalnih organov in drugih sponzorjev, kar je otežilo zaposlovanje socialnih delavcev v skupnosti, medtem ko se potrebe v skupnosti niso zmanjšale. Ravno nasprotno, potrebe ljudi po učinkovitem urejanju v skupnosti so naraščale. Avtorica trdi, da se je zato moralo skupnostno socialno delo odpovedati nekaterim »velikim temam« in »nerealnim pričakovanjem« o večji socialni pravičnosti, odpravi revščine in o drugih strukturnih spremembah. S tem je naredilo premik od makro ravni na mikro raven, tj. na raven problemov vsakdanjega življenja in skupnega bivanja v neposrednem življenjskem okolju posameznika, skupine ali skupnosti. Največ skupnostnega socialnega dela v Sloveniji je bilo narejenega na področju dela z otroki, odvisniki, s starimi, hendikepiranimi, na področju postpenale in z begunci (*ibid.*: 146).

Deveti člen zakona opredeljuje skrb države, ki preprečuje socialnovarstveno ogroženost s preventivnimi sistemskimi ukrepi na različnih področjih socialne politike (davčna politika, politika zaposlovanja in dela, štipendijska, stanovanjska, družinska, zdravstvena politika ter politika vzgoje in izobraževanja). Država vpliva na socialni položaj prebivalcev in tudi na razvoj demografsko ogroženih območij. Pluralni sistem socialnega varstva je omogočil skupnostnemu socialnemu delu več prostora za delovanje. Sistem omogoča socialnim delavcem organiziranje ljudi za samopomoč v neposrednem okolju, kjer živijo, organiziranje kolektivnih akcij za socialno ogrožene skupine prebivalcev itd.

Skupnostno socialno delo, ki je na CSD prepoznano tudi kot »terensko delo«, je po mnenju socialnih delavk in socialnih delavcev učinkovit način za poglobljanje delovnega odnosa, navezovanje stika in vzpostavljanje zaupanja ter priložnost za neformalne pogovore, ki dovoljujejo več osebnega. *Pridem jim kaj sporočit, resne stvari, službene, veliko se pa tudi hecama* (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj). *Jaz sem veliko več izvedela na terenu kot pa v pisarni. Bolj se jim lahko približaš, jih bolje spoznaš. Na terenu je delo bolj sproščeno, bolj neformalen odnos lahko vzpostavim, bolj pa jih lahko nadziram v pisarni* (socialna delavka, 10 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Prisotnost socialnega delavca »na terenu« omogoča večjo razpoznavnost socialnega dela, informacijo Romom, da jim je socialna delavka *na razpolago*. Pogosta izkušnja socialnih delavk je, da si tudi Romi želijo njihove prisotnosti v romskem naselju. *Pogosto me povabijo na kavo in se samo pogovarjamo, take vsakdanje stvari* (socialna delavka, 25 let delovnih izkušenj z Romi). Za Rome, ki živijo v odmaknjenih naseljih, nekaj kilometrov oddaljenih od okoliškega prebivalstva (nekaj zaselkov se nahaja tudi v gozdovih), je socialna delavka pogosto edini stik s »civilnim« okoljem.

Eden od razlogov za odsotnost skupnostnega socialnega dela, na kar je opozorila že Rapoša Tajnšek (1993), je v načinu financiranja in organiziranja socialnih služb. Direktorice in direktorji ter socialne delavke so pogosto izpostavili naraščajoče potrebe skupnosti in s tem povezane potrebe po skupnostnem socialnem delu, vendar zaradi pomanjkanja socialnih delavcev za delo v skupnosti in administrativne obremenjenosti zaposlenih, je dela v skupnosti malo. Socialne delavke in socialni delavci, ki smo jih intervjuvali, so pripovedovali, da gredo v delovnem času zelo redko »na teren« ali pa sploh ne. Pogosto so pripovedovali, da

je tri četrtine njihovega dela administrativnega, kar predstavlja drugi razlog za pomanjkanje skupnostnega dela z Romi. Socialne delavke večino delovnega časa porabijo za vodenje upravnih postopkov (ugotavljanje upravičenosti do določene dajatve, izdaja odločb o določeni pravici, nadzor nad upravičeno porabo dodeljene pravice). S tem ko država CSD nalaga predvsem administrativne naloge, ne omogoča zadosti prostora za preventivno delo in inovativnost, kar sta eni od nalog skupnostnega socialnega dela.

Socialni delavci pogosto vidijo skupnostno socialno delo le kot dopolnilno dejavnost ali pa dejavnost, pri kateri sodelujejo z drugimi organizacijami. Administracija, ki se veže na upravni postopek dodeljevanja socialnovarstvenih pravic, pa ostaja primarna dejavnost CSD. V okviru obstoječega pluralnega sistema socialnega varstva je tak način dela lahko popolnoma sprejemljiv, vendar je potrebno upoštevati tudi nekaj drugih značilnosti. Prvo je vprašanje, ali je administrativno socialno delo na CSD prevladujoča metoda dela zaradi političnih pritiskov ali zaradi strahu pred delom v skupnosti, ki zahteva več osebnega angažiranja, inovativnosti in odmika od rutinskih praks. Poleg znanja za skupnostno socialno delo so za njegovo delovanje pomembne tudi spodbudne delovne razmere na CSD. Socialne delavke so pogosto pripovedovale, da je določen model socialnega dela odvisen predvsem od vodstva institucije oz. CSD in njegove podpore določenim idejam, inovacijam, projektom. Drugič, dejstvo je, da Romi na CSD najpogosteje prihajajo zaradi uveljavljanja pravice do DSP. To pomeni, da imajo CSD veliko priložnosti za socialno delo z Romi, saj delajo v institucijah, v katere vstopajo Romi prostovoljno po določeno pomoč. Poleg administrativnega socialnega dela, v katerem se socialna delavka seznanja s potrebami uporabnikov, je priložnost tudi za skupnostno socialno delo,¹⁶¹ ki zahteva delo izven okvirjev

¹⁶¹ Mnogi avtorji skupnostno socialno delo obravnavajo kot celoto, Rothman (1972) pa ga razdeli na tri ločene modele, ki so se uveljavili tudi v Sloveniji. Prvi model je razvijanje skupnosti. Delo poteka na ravni samoorganiziranja, samopomoči, neposrednega povezovanja skupin, ki jih povezujejo skupne potrebe in interesi ali podobne življenjske situacije. Če hočejo uresničiti svoje interese, morajo imeti moč, zato se morajo povezati in se s skupnimi močmi prebijati do zaželenega cilja. Člani skupnosti, ki so marginalizirani, prikrajšani, diskriminirani pogosto potrebujejo strokovno pomoč pri uresničevanju zastavljenih ciljev (npr. pomoč, da se zberejo, povežejo v skupino, uredijo pravila ravnanja in vodenja, pomoč pri uspešnem komuniciranju med seboj in z drugimi, pomoč pri pridobivanju denarja in drugih sredstev, predstavljanju javnosti, vplivanju na družbenopolitične procese, analiziranju doseženih rezultatov, proslavljanju dosežkov in sprejemanju neuspehov) (Rapoša Tajnšek 1993). Model temelji predvsem na krepitvi notranjih moči, ne izključuje pa tudi širšega povezovanja in delovanja navzven, iskanja zunanjih virov pomoči itd. Drugi model je model skupnostnega planiranja, ki je sestavljen predvsem iz institucionalnih akterjev. Gre za model »od zgoraj navzdol«, saj ne poteka v neposrednem okolju, kjer ljudje živijo, temveč na ravni institucionalnega delovanja in povezovanja. Njegov cilj je izboljšati in dopolniti obstoječe programe ter načrtovanje novih programov in služb, ki bi koristile prebivalcem lokalne skupnosti ali pripadnikom specifične družbene skupine. Socialna akcija je tretji model skupnostnega socialnega dela. Njegov primarni cilj je pomoč pri zastopanju in uveljavljanju interesov prikrajšanih skupin. Socialna akcija lahko temelji na samopomoči ali socialnem planiranju (pogosto združuje oba

administrativnih nalog. Tretje dejstvo pa je, da se v slovenskem sistemu socialnega varstva še niso razvile državne ali nevladne organizacije, ki bi temeljile na etnično občutljivi praksi in skupnostnem socialnem delu z Romi.¹⁶² Skupnostno socialno delo je zato ne le možno, temveč tudi potrebno.

7.3.3.2 Zaposlovanje laičnih delavcev za skupnostno socialno delo z Romi

Posamezne socialnovarstvene storitve lahko opravljajo, pod vodstvom strokovnih delavcev, tudi laični delavci (72. člen Zakona o socialnem varstvu). V krajih, kjer živi večje število Romov, so se CSD na povečane potrebe po socialnem delu z Romi odzvali z zaposlovanjem laičnih delavcev oziroma, kot jih socialni delavci sami imenujejo, »terenskih delavcev«. Zaposlovanje poteka od leta 2004 po programih javnih del aktivne politike zaposlovanja.¹⁶³ Šlo je za izražene pritiske lokalne skupnosti po socializaciji Romov, saj so *od leta 2004 naprej situacije z Romi postale zelo napete. Občina in druge institucije, predvsem šole, so na CSD vršile velike pritiske, da naj Rome socializiramo* (več direktoric in socialnih delavk na CSD po Sloveniji, v krajih, kjer živi večje število Romov). MDDSZ je leta 2004 na CSD poslalo dopis, da lahko CSD v občinah, kjer živi večje število Romov, zaposlijo dodatnega strokovnega delavca za delo z Romi za polovičen delovni čas. Vendar se je na CSD pokazalo, da tudi ta ukrep ne zadostuje naraščajočim potrebam po delu z Romi, zato so CSD množično pričeli zaposlovati laične delavce za delo z Romi. Zaposlovanje javnih delavcev je tako po eni strani zapolnilo kadrovsko pomanjkanje na CSD in razbremenilo socialne delavke in socialne delavce, ki večino svojega delovnega časa namenjajo administrativnemu socialnemu delu. Socialni delavci namreč izpostavljajo večanje administrativnega socialnega dela kot najpoglavitejšo oviro pri učinkovitejšem socialnem delu z uporabniki. Laični delavci pa naj bi prevzeli terenske obiske v romskih naseljih, ki jih socialne delavke časovno ne zmorejo opraviti v okviru svojega delovnega časa.

vidika). Lahko je avtonomna ali pa poteka kot del širšega družbenega gibanja za pravice in boljši življenjski položaj prikrajšanih skupin.

¹⁶² Delna izjema je Društvo za razvijanje preventivnega in prostovoljnega dela, ki npr. v Ljubljani in v Novem mestu izvaja preventivne programe za Rome, nudi zagovorništvo, deluje v skupnosti z namenom večje socialne vključenosti Romov ipd. V zadnjih letih so tudi Romi ustanovili nekaj organizacij s statusom društva, ki izvajajo informiranje Romom (Romski informativni center ROMIC), dejavnosti in informiranje Rominjam ter ozaveščanje javnosti o položaju Rominj v družbi (Ženski romski forum).

¹⁶³ Programi javnih del so eden od ukrepov aktivne politike zaposlovanja v Republiki Sloveniji, katerih cilj je zmanjševati brezposelnost težje zaposljivih skupin prebivalstva. Organizirajo se zaradi izvajanja socialnovarstvenih, izobraževalnih, kulturnih, naravovarstvenih, komunalnih, kmetijskih in drugih programov.

Po drugi strani pa laični delavci prispevajo k deprofesionalizaciji socialnega dela. Pogost kriterij izbora laičnih delavcev za delo z Romi je namreč le izkazana naklonjenost in človeški čut za delo z Romi ter odsotnost predsodkov. *Pomembno pri izboru mi je bilo, da oseba nima predsodkov, da se upa dati Romu roko, ne pa da se mu želodec obrača, ko gre v naselje, kot je eden rekel* (socialna delavka, 16 let delovnih izkušenj z Romi). Podobno je veljalo med letoma 1950 in 1960, ko so se pričeli zaposlovati prvi izobraženi socialni delavci in socialne delavke. Zalka Majerle, ki se je leta 1963 še pred zaključkom študija socialnega dela zaposlila kot socialna delavka, se spominja: *V sociali se je takrat delalo bolj amatersko. Veljalo je, da tisti, ki imajo vsaj malo občutka za ljudi, so opravljali socialno delo. To je bilo zelo laično delo. Edino pri dodelitvi denarne podpore je bilo potrebno poznati par paragrafov, da si znal odločbo napisati, drugače pa se je bolj po domače delalo* (osebni intervju, julij 2006). Za terensko delo na CSD je lahko izbran vsak z najmanj srednješolsko izobrazbo in ki ima vsaj malo posluha za delo z ljudmi (podobno je veljalo v času pred ustanovitvijo sistema izobraževanja za socialno delo). Torej zaposlovanje javnih delavcev, ki v večini primerov niso socialni delavci po izobrazbi, prispeva k deprofesionalizaciji stroke. Terenski delavci zagotavljajo le polstrokovno pomoč, s čimer daje stroka socialnega dela vtis o pomožni dejavnosti na področju medčloveških odnosov. Terenski delavci namreč nimajo ustrezne izobrazbe za področje socialnega dela, pogosto so brez izkušenj na tem področju, pred zaposlitvijo niso deležni izobraževanja o etnično občutljivem socialnem delu. Deležni so le podpore mentorja na CSD. To je navadno socialna delavka, ki dela z Romi, ali pa direktor ali direktorica CSD. Pogosto so le oni tisti, ki laičnim delavcem prenesejo svoje izkušnje dela z Romi.

Zaposlovanje laičnih delavcev lahko v okviru skupnostnega socialnega dela opredelimo kot formalne pomočnike v skupnosti. Njihovo delo se pogosto osredotoča na aktiviranje neformalnih mrež medsebojne pomoči med Romi v skupnosti ali pa, ko primarna mreža pomoči ne obstaja, poskušajo pridobiti podporo iz širšega lokalnega okolja. Tako se krepi socialni kapital posameznikov, njihova avtonomnost, zmanjšuje se izolacija in odtujenost ljudi v življenjskem okolju. Eden od laičnih delavcev je opisal svojo vlogo v skupnosti:

Lahko bi rekel, da sem povezovallec v skupnosti, ne lotevam se posameznih primerov, ne prenašam informacij na CSD. Nisem neke vrste špicelj, ampak skušam ščititi njihove interese

in to le na skupnostni ravni. Raje komuniciram s skupino, to se je izkazalo kot v redu. Konflikti s CSD so se zmanjšali. Ne vem sicer, kaj je bilo prej. To so mi povedale druge socialne delavke. Prej so bili tukaj vedno polni hodniki, veliko vpitja, prepiranja, prerivanja ... Tega sedaj ni več, verjetno zato, ker smo si razdelili vloge. Ni več eden tisti, na katerega se obračajo, ampak nas je več. Pa tudi moja prisotnost na terenu jim pomaga, da se spucao. Ko grem na teren, vedno govorijo o enih in istih stvareh - elektrika, voda. Ne pričakujejo od mene, da to rešim, to sem jim že na začetku dal vedeti, da nimam teh pooblastil, lahko le opozorim druge institucije na te probleme. Vendar ves čas poslušam eno in isto. Vedno, ko pridem v naselje, ista oseba ponovi, kar je povedala prejšnjič. Veliko pa je tudi čisto vsakdanje komunikacije. Priskrbujem oblačila, pomagam jim prebrati stvari, pomagam izpolniti vloge. Pišem jim prošnje, tistim, ki se zanimajo za iskanje dela. Velikokrat imajo probleme s prevozom, jih peljem k zdravniku. Imam službeni avto, ki je pa le eden, tako da grem tudi s svojim. Velikokrat jih spremljam npr. na Polikliniko. Se mi zdi, da je njim važno, da sem zraven, ker nimajo občutka za prostor, za čas. Ko smo imeli probleme usmerjanja nekega otroka, je bila romska mama nepismena, njej je bilo vseeno, ali bo prišla tja, kdaj bo prišla ... Pokazal sem ji, na katera vrata mora potrkati, šel sem z njo noter, ker se ni hotela odzvati na vprašanja strokovne delavke. Dejansko sem ščitil njene interese (laični delavec za delo z Romi na CSD).

Vloge, ki jih laični delavec opravlja v skupnosti (tj. spremljevalec, zagovornik, povezovalc, priskrbovalec), veljajo za vključujoč pristop. Tak pristop spodbuja Rome k samostojnemu prevzemanju vrednotenih vlog, v nasprotju s pristopom, ki Rome postavlja v pasiven položaj. Gre torej za sodelovanje, ki temelji na prenašanju moči in je eno do ključnih načel skupnostnega socialnega dela in antirasistične prakse. Najpogosteje je laični delavec tisti, ki zagotavlja oporo oz. podporo socialnim delavkam pri njihovem delu, saj te zaradi mnogo večjih administrativnih obveznosti opravljajo vse več pisarniškega, papirnatega dela, manj pa dela v skupnosti, ki ga same opredeljujejo kot »pravo socialno delo«. Podpora laičnega delavca socialni delavki se odraža v funkcionalni in tudi v psihološki obliki. Funkcionalna plat po eni strani razbremeni socialno delavko neposrednega stika z Romi in s tem majhnih opravil, ki jim po njihovem mnenju pomenijo izgubo časa (kot npr. izpolnjevanje obrazcev, razlaganje vsebine odločb, informiranje o postopku pridobitve osebne izkaznice ipd.). Laični delavci so potemtakem t.i. pomožni delavci, ki kompenzirajo pomanjkanje zaposlenih strokovnih socialnih delavcev ali pa njihovo prezaposlenost oz. obremenjenost z

administrativnimi postopki. Laični delavci raznašajo pošto, pišejo prošnje za zaposlitev, za odobritev ali podaljšanje DSP ipd. Z vidika socialnega dela je to delo prav tako pomembno zaradi navezovanja stika, ki ga »terenski« delavec v neposrednem okolju uporabnikov laže vzpostavi kot pa socialna delavka v pisarni.

Socialne delavke so enako pomembno težo pripisovale tako funkcionalni kot tudi čustveni podpori, ki jo nudi laični delavec. Doživljale so ga kot tistega, ki jim ob skupnem odhodu »na teren« daje občutek večje varnosti. Kljub temu da nihče od socialnih delavk ali socialnih delavcev, ki smo jih intervjuvali, ni doživel nasilja s strani Romov, jih je večina pripovedovala o ponotranjenem prepričanju, da so Romi po svoji naravi nevarni, nasilni, agresivni. Rome so označili kot »bolj agresivne stranke«.

Strahu pred nasilnimi Romi se poskušam izogniti na način, da greva ponavadi dve v naselje, skupaj z javno delavko. Sedaj nekaj časa nisem šla, prejšnjič pa sem šla po dolgem času sama in sem se počutila nelagodno, še sama ne vem ... Sigurna sem, da imajo orožje ... Ne vem, ne bi več tvegala in šla sama v naselje. Res pa je, da se lahko kaj zgodi tudi, če greva dve. Seveda se lahko kaj zgodi tudi pri neromski družini, vendar vseeno ... (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

Laični delavec je pogosto tudi v vlogi izvajalca nadzora v skupnosti, kar pomeni, da je skupnostno socialno delo z Romi lahko tudi mehanizem za vzdrževanje socialne izključenosti Romov. Socialne delavke in socialni delavci, ki delajo na področju DSP in imajo največ stika z Romi, vstopajo v življenjska okolja uporabnikov tudi »po uradni dolžnosti«, ki jo narekuje upravni postopek. Pogosto gredo »na teren« z namenom, da preverjajo življenjske situacije oz. bivalne pogoje Romov ter nadzirajo namensko porabo DSP. Delo v skupnosti tako postane mehanizem izvajanja nadzora in kontrole nad uporabniki socialnovarstvenih storitev.

Ko je nujno, grem na teren, če ne, sem pa v pisarni. Nujno je takrat, ko se Romi ne odzivajo, ko jih povabim na pogovor, na teren grem preverit ... Tudi pri denarnih pomočeh, če manjka dokazilo, grem preverit, če neko pomoč resnično potrebujejo, če so upravičeni. Terenska delavka mi je v veliko pomoč, saj gre večkrat na teren in ima dosti pod nadzorom, kaj se dogaja in mi to tudi sporoča. Na podlagi njenega terenskega dela in najinega pogovora vidim, kaj je na stvari (socialna delavka, 4 leta delovnih izkušenj z Romi).

Izvajanje nadzora v skupnosti je tudi ena od pogostih vlog »terenskih delavcev«, saj prenašajo informacije iz skupnosti na CSD. Socialne delavke so v laičnih delavcih pogosto videle tudi priložnost za razbremenitev lastnega konfliktnega položaja zaradi dvojne vloge pomoči in kontrole. Mnoge so videle rešitev v ločenih vlogah, kjer naj socialni delavec opravlja storitve in vodi postopke po Zakonu o socialnem varstvu, medtem ko naj laični delavec opravlja delo v skupnosti.

7.4 Institucionalni rasizem na področju socialnega dela z Romi

Rasizem je vsakršno dejanje, ki določeni skupini kolektivno in sistematično onemogoča dostop do pravic in enakih možnosti (Dominelli 1988, 1995; Zack 1998; Penketh 2000). Odraža se v dejanjih, ne nujno v namenih, kar pomeni, da je lahko rasizem tudi nezaveden, nenameren (Rex 1970). Institucionalni rasizem je oblika rasizma, vpeta v zakonodajo in rutinirane strokovne prakse, ki ustvarjajo strukturne družbene neenakosti (Dominelli 1988; Zack 1998; Penketh 2000; Thompson 2001; Razack 2002). Kaže se v rutinskih politikah in praksah do deprivilegiranih državljanov, ki niso polno in enakovredno vključeni v vsakdanje življenje, kar se pri Romih kaže na več področjih življenja.¹⁶⁴ Zajema interna pravila in predpise, zakone in postopke, katerih namen oz. učinek je sistematično izključevanje. Po Naomi Zack (1998) je institucionalni rasizem značilen za javne, politične, ekonomske in tudi socialne institucije. Lahko je odkrit (neposredno usmerjen do določenih skupin), pogosteje pa je prikrit (ko je škoda vidna šele po dejanju). Zato lahko institucionalni rasizem obstaja kljub nerasistični naravnosti strokovnih delavcev. Narda Razack (2002) je prepričana, da je lahko že samo okolje, kjer strokovni delavec deluje, rasistično. Rasizem je namreč družbeni, institucionalni in ideološki proizvod, ne pa proizvod posameznikov (Miles, Brown 2003), kar pomeni, da posameznik sam niti ne more biti rasist. Tudi neizgovorjeni rasni predsodki pronicajo v organizacijo in s tem ustvarjajo rasistično ozračje, ki lahko negativno vpliva na delovne sposobnosti ostalih. Takšne situacije se bodisi odvijajo z javno podporo vodij institucij in ostalih zaposlenih, pogosteje pa so prikrite.

¹⁶⁴ Glej poglavje 4. Kontekstualizacija položaja Romov v Sloveniji.

V socialnem delu se institucionalni rasizem do Romov odraža predvsem na tri načine: z marginalizirano institucionalno obravnavo, z omejevanjem in pogojevanjem pravice do DSP in z rasističnim diskurzom socialnih delavk in socialnih delavcev o Romih.

7.4.1 Socialno delo z Romi ni delo, ki si ga izbereš, to je delo, ki ga dobiš, če zadnja prideš. - Institucionalna marginalizacija Romov v socialnem delu

Prikriti institucionalni rasizem se kaže v tistem institucionalnem pravilu CSD, da *tista, ki zadnja pride, dobi Rome*, kar je izpostavilo več socialnih delavk, ki smo jih intervjuvali, tako tistih, ki so se zaposlovale v 60. letih 20. stoletja, kot tudi zadnja, ki se je na CSD zaposlila pred štirimi leti. Gre torej za institucionalno pravilo večine CSD, ki smo jih zajeli v raziskavo, enako nenapisano institucionalno pravilo pa je veljalo tudi v preteklosti.

Socialna delavka iz sosednjega kraja, ki je tudi zadnja prišla in dobila Rome, tako kot jaz, mi je rekla, da lahko napreduješ na drugo delovno mesto šele čez nekaj let oziroma. ko koga na novo zaposlijo. Tista na novo potem zopet dobi Rome, ti pa napreduješ (socialna delavka, 4 leta delovnih izkušenj z Romi).

Institucionalna marginalizacija Romov se kaže tudi v negativnem odnosu do socialnega dela z Romi. Socialna delavka, ki dela z Romi več let, je pripovedovala o delu z Romi kot o delu, ki se ga ostale sodelavke otepajo.

Najbolj vrednoteno na našem CSD je delo z družino. Romi so zadnji. Spomnim se enega primera romske družine, ki je želela dati otroka v rejništvo. Med sodelavkami je zavladata slaba volja, saj so morale prevzeti primer romske družine, ker sem bila na bolniški odsotnosti. Vendar je šlo tudi za postopek rejništva, ki ni moje področje, zato nisem mogla biti jaz nosilka primera. Nosilec primera je navadno tisti socialni delavec, ki ima posebno znanje o postopku (npr. rejništvo, posvojitve) ali socialni težavi (npr. nasilje). Na našem CSD je tako, da se pri Romih noče nihče angažirati. Teoretično naj bi bilo tako, da bi tudi Romi hodili v referate glede na postopek ali težavo, vendar v praksi vsi pridejo k meni. Drugi se jih vsi otepajo, jaz jih pa rada sprejemam in to oni čutijo (socialna delavka, 24 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Primer govori o rasistični institucionalni obravnavi romskih družin. Izjava, da je najbolj vrednoteno delo z družino, medtem ko so Romi zadnji, govori o neenakem odnosu romskih v primerjavi z neromskimi družinami na področju socialnega dela ter posledično o neenaki obravnavi. Do neenake obravnave prihaja na tistih CSD, kjer romske družine obravnava socialna delavka, ki je, sicer po nenapisanem pravilu, zadolžena za Rome. Ena od njih je izjavila: *Čprav delam na področju denarnih pomoči, vedno vsi Romi, ne glede na probleme, ki jih imajo, pridejo k meni. Pa tudi druge sodelavke jih vedno napotijo k meni* (socialna delavka, 24 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi). Pogosto se v socialnem delu kaže praksa, da strokovnjaki izbirajo tiste uporabnike, ki so najmanj problematični, tj. tiste, s katerimi je najlažje delati. Vendar ker se Romi soočajo z večplastno izključenostjo, ki se pogosto prenaša iz generacije v generacijo, pomenijo socialnim delavcem veliko dela. Pogosto so obremenjeni tudi s kulturnimi podobami o Romih kot o konfliktnih ljudeh, s katerimi je »težko delati« in da je delo z Romi »nekaj strašnega«.

Iz okolja, v katerem živim, sem dobila informacijo, da so Romi težavni, da ni enostavno delati z njimi. Tudi sedaj, kot socialna delavka, imam velikokrat občutek, da je delo z Romi zadnji vagon družbe. Tak občutek sem dobila, ko sem bila na nekem seminarju. Ko smo se predstavili, sem imela res občutek, da se nimam s čim pohvaliti. Vendar to je bilo na začetku mojega dela z Romi, ko še nisem imela nobenih pravih besed. Tam se spominjam še ene gospe, delovala je starejša od mene, tudi socialna delavka z Romi, in zdela se mi je tako utrujena, kot da bi bila utrujena od tega dela z Romi. Tako je ona svoje delo tudi predstavila. Če bi jaz lahko še enkrat izbirala delo, si tega dela ne bi sama nikoli izbrala (socialna delavka, 24 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Cigani so bili in so še vedno zadnji in prepuščeni ljudem, ki so imeli vsaj malo srca, ki so jih gledali kot človeka. Takih ljudi pa je bilo zelo malo, ker delo ni bilo popularno, ni bilo zaželeno, da bi se kakšna fina gospa ukvarjala s Cigani (socialna delavka, ki je z Romi delala v 60. letih 20. stoletja).

Primer ne govori le o drugorazredni obravnavi Romov in o tem, da delo z Romi v socialnem delu ni cenjeno. Pričata tudi o institucionalni okuženosti s stigmo, ki naj bi jo prenašali Romi na socialne delavce, ki se z njimi »ukvarjajo«. Socialne delavke in socialni

delavci so pripovedovali o tem, kako se v vsakdanjem življenju pogosto srečujejo z negativnimi opazkami širše okolice ob dejstvu, da delajo z Romi. Pogosto se ljudje odzovejo z zgražanjem. Mary Douglas (2005), ki je proučevala ideje o čistosti in poluciji, je razložila, da je simbolni jezik največji dejavnik družbenega ustvarjanja idej o čistosti in umazaniji. Ta namreč ustvarja razliko med čistim in nečistim. Nečistost je po njenem prepričanju vedno v povezavi z določenim sistemom, zato nikoli ne obstaja sama po sebi (Douglas 2005: 44). Umazanija [*dirt*] je stranski proizvod sistematične klasifikacije, ki temelji na izključevanju neenakih elementov. Poglavitna ideja polucije je torej v tem, da vse, kar je bilo v stiku z umazanijo, lahko postane umazano. Tudi Goffman (1991) je dal stigmi lastnost nalezljivosti: »Biti z nekom, ki poseduje stigmo, pomeni da se del stigme prenese na spremljevalca« (*ibid.*: 142). Kulturni stereotipi prikazujejo Rome kot umazane, raztrgane, zanemarjene - v nasprotju s »čisto« normo večinske populacije (čisti, urejeni). Ideje o umazanem istočasno kažejo tudi na ideje o čistem, najpogosteje so ravno ideje o čistem definirane preko tistega, kar odstopa. V javnih diskurzih o Romih je pogosto zaznati strah pred nalezljivostjo umazanije, kar se odraža tudi v socialnem delu.

7.4.2 Socialno omejevanje in pogojevanje pravice do DSP

Država po eni strani zagotavlja blaginjo državljanov, ki si sami ne morejo zagotoviti sredstev za preživljanje, s socialnimi dajatvami in storitvami, istočasno pa posega v svobodo in samostojnost posameznika, ko se z »destruktivnimi metodami znaša nad tistimi, ki naj bi uživali njene dobrobiti, tj. nad nemočnimi, zapostavljenimi in nesrečnimi« (Giddens 2000: 22). Kljub temu da je DSP socialna dajatev za reševanje socialne problematike, ki je zagotovljena vsem pod enakimi pogoji (ti se po zakonu vežejo na materialno premoženje), mnogi CSD Romom pogojujejo in omejujejo pravico, s čimer izvajajo institucionalni rasizem nad romsko etnično skupino. Pravica je namreč vezana na slab materialni položaj posameznika, ki si ga oseba sama ne more zagotoviti, in ne bi smela posegati na druga področja (kot je šolanje, zaposlovanje). Vendar se pogojevanje in omejevanje pravice DSP pri Romih, ne pa tudi pri drugih družbenih skupinah, pogosto kaže kot avtomatizem. To postavlja pod vprašaj 4. člen Zakona o socialnem varstvu, ki pravi, da se pravice in dajatve socialnega varstva uveljavljajo po načelih enake dostopnosti pod pogoji, ki jih določa zakon.

Pogojevanje se v odnosu socialnega dela z Romi najizrazitejše kaže v sklepanju pogodb o aktivnem reševanju socialne problematike (v nadaljevanju pogodba), uveljavljenih leta 1992, ko je bil sprejet Zakon o socialnem varstvu. Zakon v 32. členu določa, da lahko CSD z upravičencem na podlagi opredelitve socialne problematike oz. stisk in težav ter ocene možnih rešitev sklene pogodbo o aktivnem reševanju njegove socialne problematike, v kateri se določijo aktivnosti in obveznosti upravičenca. Če se pogodba sklene, ta zavezuje upravičenca do DSP k lastnemu aktivnemu reševanju socialne problematike, kar pomeni, da mora sam aktivno prispevati k boljšim socialnim pogojem za življenje. Socialna delavka je tista, ki sama presodi, kdaj bo z uporabnikom sklenila pogodbo. Vendar na njeno osebno strokovno presojo vpliva tudi navodilo Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (v nadaljevanju MDDSZ), ki je leta 2001 poslalo vsem CSD po Sloveniji dodatna pojasnila za izvajanje Zakona o socialnem varstvu. MDDSZ je določilo nekaj družbenih skupin (brezdomci, odvisniki od drog in alkohola), med njimi tudi Rome, ki jih CSD s pogodbo zavežejo k aktivnemu reševanju lastne socialne problematike. Romi so tako postali skupina, ki zaradi romske etnične pripadnosti predstavljajo družbeno deviacijo oz. socialni problem, s katerim CSD skoraj praviloma sklepajo pogodbe ter pogojujejo in omejujejo pravico do DSP. Država je Rome označila za objekte večjega nadzora, omejevanja in pogojevanja.

Naš zakon pravi, da CSD z upravičencem lahko sklene pogodbo o aktivnem reševanju ... Je pa vsesplošna praksa, da z Romi kar sklepamo. Tudi z ostalimi, ne bom rekel, da ne, tudi s kakšnimi alkoholiki ... Ampak z Romi pa praviloma (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj, 27 let dela z Romi).

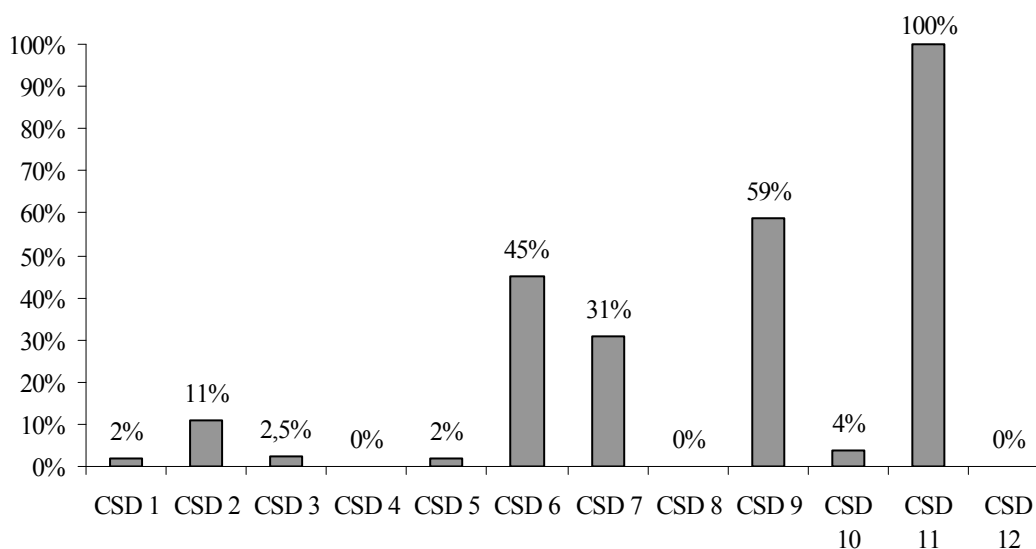
Pri nas so bile pogodbe res nek tihi dogovor, ampak so sodelavke verjele, da morajo to kar sprejeti. Tudi na zavodu za zaposlovanje Romom radi rečejo: Če ne boš hodil na izobraževanje, ne boš dobil denarne pomoči. To je po domače, nihče tega ne kontrolira (socialna delavka, 7 let delovnih izkušenj, 3 leta dela z Romi).

Na vseh CSD, ki so bili zajeti v raziskavo,¹⁶⁵ je 2071 Romov vlagatelj DSP.¹⁶⁶ Od teh jih ima 20 odstotkov sklenjeno pogodbo o aktivnem reševanju socialne problematike. Vendar se

¹⁶⁵ CSD Brežice, CSD Črnomelj, CSD Grosuplje, CSD Kočevje, CSD Krško, CSD Lendava, CSD Maribor, CSD Metlika, CSD Murska Sobota, CSD Novo mesto, CSD Ribnica, CSD Trebnje.

¹⁶⁶ Vlagatelj je lahko samska oseba ali odrasla oseba v družini. Število vlagateljev je zato manjše, kot je dejansko vseh prejemnikov DSP. Vsi CSD namreč niso posredovali podatkov o številu posameznih Romov, ki so

praksa sklepanja pogodb z Romi na CSD po Sloveniji razlikuje. Razpon sklepanja pogodb z Romi je od 0 do 100 odstotkov. To pomeni, da nekateri socialni delavci z Romi ne sklepajo pogodb oz. jih sklepajo občasno (za kratek rok, v izrednih primerih). Na drugih CSD pa pogodbe z Romi sklepajo ob vsaki upravičenosti do DSP (Grafikon 7.2).

Grafikon 7.2 Delež sklenjenih pogodb o aktivnem reševanju socialne problematike glede na število Romov vlagateljev DSP na posameznih CSD.¹⁶⁷

Na nekaterih CSD nimajo sklenjene nobene pogodbe z Romi ali pa so te redke - v izrednih situacijah (npr. ko oseba ni zmožna sama zase zagotoviti sredstev zaradi tega, ker se nahaja v zavodu za prestajanje zaporne kazni, ker nima urejenega statusa na zavodu za zaposlovanje, zaradi zdravljenja alkoholizma v zavodu ipd.). CSD v primeru neizvrševanja aktivnosti oz. obveznosti DSP ne ukine, temveč upravičenca opozori in mu določi nov rok za izvrševanje obveznosti. Odvzem DSP je *skrajni ukrep, ko so izčrpane vse ostale možnosti sodelovanja* (več socialnih delavk na CSD, kjer z Romi redko sklepajo pogodbe). Namen pogodbe je torej v tem, da se zapiše določen pogoj, ki je vezan na urejanje statusa osebe ter velja kot skupen dogovor o sodelovanju upravičenca do DSP in socialne delavke. Socialna delavka v teh primerih z osebo sklene pogodbo, v katero navede določen pogoj, ki ga mora oseba v najkrajšem, določenem, času izpolniti (npr. v roku osmih dni po prestajanju zaporen kazni se

prejemniki DSP. Podatku o številu prejemnikov DSP se lahko bolj približamo, če upoštevamo dejstvo, da so skoraj vsi oz. večina odraslih Romov v posameznih občinah brezposelnih in odvisnih od DSP kot edinega vira preživetja.

¹⁶⁷ Zajeti so podatki vseh CSD, ki so sodelovali v raziskavi, razen CSD Ljubljana.

prijavi kot brezposelna oseba na zavodu za zaposlovanje, v roku treh mesecev uredi vso potrebno zdravniško dokumentacijo za ureditev statusa na zavodu za zaposlovanje, po zdravljenju se prijavi na zavod za zaposlovanje, uspešno zaključi šolanje ipd.). Z navedenimi pogoji tudi socialna delavka prevzame del odgovornosti in osebi nudi podporo pri izvrševanju teh pogojev. Pogodba je v tem primeru zapisan dogovor o sodelovanju med socialno delavko in uporabnikom glede določenega cilja. Pogodbe predstavljajo dokument, ki zavezuje oba udeležena k sodelovanju. Sklenjena je za določen čas, dokler si oseba ne uredi statusa. Ko je cilj dosežen, se pogodba prekine.

V nadaljevanju je opisan primer sklenjene pogodbe z Romom, ki ga je zavod za zaposlovanje brisal iz evidence brezposelnih, ker ni izpolnjeval pogojev aktivnega iskalca zaposlitve. Uradno oseba, zaradi izgube statusa na zavodu za zaposlovanje, ni bila več upravičena do DSP, vendar socialna delavka ni avtomatsko ukinila pomoči, temveč je z osebo sklenila pogodbo o aktivnem reševanju socialne problematike. Pogodba je veljala toliko časa, da si je oseba ponovno uredila status na zavodu za zaposlovanje. Z uporabnikom sta sklenila dogovor o sodelovanju in si razdelila vloge. Socialna delavka je osebo obiskala na domu in ugotovila, da je oseba izgubila status zato, ker je doma morala negovati bolnega brata in ni mogla izpolnjevati obveznosti zavoda za zaposlovanje. Socialna delavka je ugotovila, da bratu pripada dodatek za pomoč in postrežbo, ter ponudila storitev pomoč na domu. S tem je osebo delno razbremenila družinskega bremena ter jo spodbudila, da se zaposli, kar je bila njena želja. Oseba pa je sprejela odgovornost, da se sama oglasi na zavodu za zaposlovanje in se pozanima, kako lahko ponovno pridobi status iskalca zaposlitve. Ko je oseba uredila status, je socialna delavka pogodbo prekinila. Ves čas »izvajanja pogoja« je bila oseba prejemnik DSP. Socialna delavka ni delovala na način, da bi ob neizpolnjevanju pogoja zmanjšala ali ukinila DSP, temveč je osebi nudila aktivno podporo pri izvrševanju določenega pogoja.

Na enem od CSD, ki smo jih zajeli v raziskavo, socialna delavka z vsemi Romi, upravičenci do DSP, sklepa pogodbe. Na ostalih treh CSD socialne delavke z Romi sklepajo pogodbe v večini primerov (v 31 odstotkih, 45 odstotkih in 59 odstotkih Romov, ki so vlagatelji DSP). V vseh omenjenih primerih imajo za vse Rome pripravljeno enako pogodbo, kar pomeni, da vse zavežejo k pravici do DSP pod enakimi pogoji. Najpogosteje kot razlog za sklenitev pogodbe navajajo težjo zaposljivost Romov. Dikcija člena v pogodbi, ki navaja razloge za sklenitev pogodbe, je najpogosteje sledeča: »Center za socialno delo je ocenil, da so zmožnosti

upravičenca, da si zagotovi zase in za svoje družinske člane sredstva v višini minimalnega dohodka, zmanjšane zaradi težje zaposljivosti njenega oziroma njegovih družinskih članov, iz razloga, na katerega ne morejo vplivati, saj gre za občane romske skupnosti.« Taka dikcija je skrajno problematična, saj gre za kolektivizacijo pri prikazovanju Romov kot socialnih problemov (nezaposljiv, odvisen od denarnih socialnih transferjev) in s tem za ohranjanje obstoječega stanja. Problematično je tudi popolno prelaganje odgovornosti za reševanje socialne problematike na Rome, medtem ko socialne delavke izvajajo nadzor nad izpolnjevanjem pogojev, navedenih v pogodbi.

Z nečim jih moraš prisiliti, motivirati, da bodo hodili v šolo. Denarne pomoči so ta prisila. Nisem več vedela, kako, s čim bi jih motivirala, da jim dopovem, zakaj je to za njih dobro. Odgovarjali so mi, da koliko je brezposelnih, zakaj bi sploh hodili v šolo. Se mi je zdelo, da jih z denarjem lahko lažje motiviram. Vendar kljub temu da sem komu že znižala denarno pomoč, motivacije ni (socialna delavka, 10 let delovnih izkušenj, 4 leta dela z Romi).

Od lani, ko imajo vodo, bi človek pričakoval, da bo kaj boljše, vendar ni veliko boljše. Teh navad Romi nimajo. Pa celi kupi smeti v naselju ... To pospravijo, ko mi pridemo, saj jih strašimo, da jim bomo zmanjšali pomoč, če ne bo urejeno naselje ... (socialna delavka, 29 let delovnih izkušenj z Romi).

Obstoječi načini interveniranja, ki temeljijo na pogojevanju in prisili, brez aktivne udeležbe Romov in socialne delavke pri izvrševanju določenih pogojev, se kažejo kot neučinkoviti. Pogosto so Romi opisovali odnos s socialnimi službami kot sovražen, do socialnih služb so izražali negativne občutke. Imeli so vtis, da jih želijo socialni delavci le kontrolirati, najpogosteje v primeru šolanja otrok. *Socialna zna samo reči: Danes ni bil ta v šoli, mu bomo denar ukinili, ta je naredil to, mu bomo denar ukinili ... Samo to zna delat. To me najbolj moti (32-letni Rom, oče 6 šoloobveznih otrok). Mnenje Romov o socialnih delavcih je negativno predvsem zaradi kontrolne naloge, ki jo izvajajo v sklopu upravnega postopka o izdaji odločb za upravičenost do DSP in drugih denarnih pomoči. Ona gleda samo na to, kako bo denar vzela. Pa ne moreš s temi evri na mesec niti preživet. Živimo jako skromno. Sedaj samo gledamo, da so vse položnice plačane, telefon, elektrika, hrana ... Sedaj sem še cigarete pustila ... Težko je to na mesec s tako malo podporo živet. Potem pa socialna samo gleda, kako ti bo še kje trgala ... (Rom in Rominja iz Bele krajine).*

Nam je pa dala pogoj, da pišemo prošnje za službo, po 10 prošenj na mesec smo mogli napisat. Vendar vse za brez veze, vse brez veze! V enem letu smo napisali teh prošenj za eno avtomobilsko prikolico! Pisali smo pa tri ali štiri leta non stop. Vendar ker sem Hudorovac, me ni nihče sprejel v službo. Pa bi nam raje pomagala poiskati delo, ne pa nas le siliti prošnje pisat, ko smo pa že vsi vnaprej vedeli, da ne bo nič iz tega. In jaz in ona! (42-letni Rom, nikoli zaposlen).

Način interveniranja socialnih delavk je pogosto neoseben, birokratski. Namesto da bi ustvarjale priložnosti za to, da bi otroci hodili v šolo, kjer bi bili deležni zadostne učne podpore, pogosto ravnajo na način, da:

- starše po pošti obvestijo, da s tem, ko ne pošiljajo otrok v šolo, ne izpolnjujejo svojih dolžnosti;
- DSP dodelijo v funkcionalni obliki (namesto izplačila denarja na osebni tekoči račun dobi oseba naročilnico v določeni trgovini za nakup hrane, šolskih potrebščin in drugih potrebnih sredstev za življenje);
- ne ukinejo DSP v celoti, temveč le del.

Zakon v 32. členu navaja dva razloga za zmanjšanje in ukinitve pravice do DSP. Prvič, ko CSD ugotovi, da kljub izkazanemu nizkemu dohodku ni ogrožena socialna varnost upravičenca in družinskih članov, ker je premoženje upravičenca in družinskih članov takšno, da bi mu lahko dajalo dohodke oz. bi mu lahko zagotavljalo preživetje. Drugič, ko CSD ugotovi, da z upravičencem živijo osebe, ki niso družinski člani po tem zakonu, pa pridobivajo dohodke skupaj z upravičencem. Zakon nikjer ne opredeljuje pogojev šolanja, izobraževanja ipd., ki bi v primeru neizvrševanja veljali za razlog ukinitve pravice do DSP. Pogoji v pogodbah sicer niso zakonsko opredeljeni, vendar jih socialni delavci v praksi najpogosteje določajo na podlagi tistih dejavnikov, kjer se kaže majhna aktivnost pri Romih (nizka izobrazba zaradi nešolanja, nizka stopnja zaposljivosti zaradi neaktivnega iskanja zaposlitve ipd.). Analiza pogodb, kjer je vsebina za vse Rome enaka, je pokazala, da sta najpogosteje navedena dva pogoja, tj. redno obiskovanje pouka otrok do 15. leta starosti in vključevanje odraslih v programe javnih del oz. drugih oblik zaposlitve. Pogosto pogodbe navajajo tudi ostale pogoje: »vključevanje v aktivnosti, ki jih organizira CSD«, »redno pisanje prošenj za zaposlitev«, »redno plačevanje položnic«, »skrb za urejanje svoje okolice« ipd.

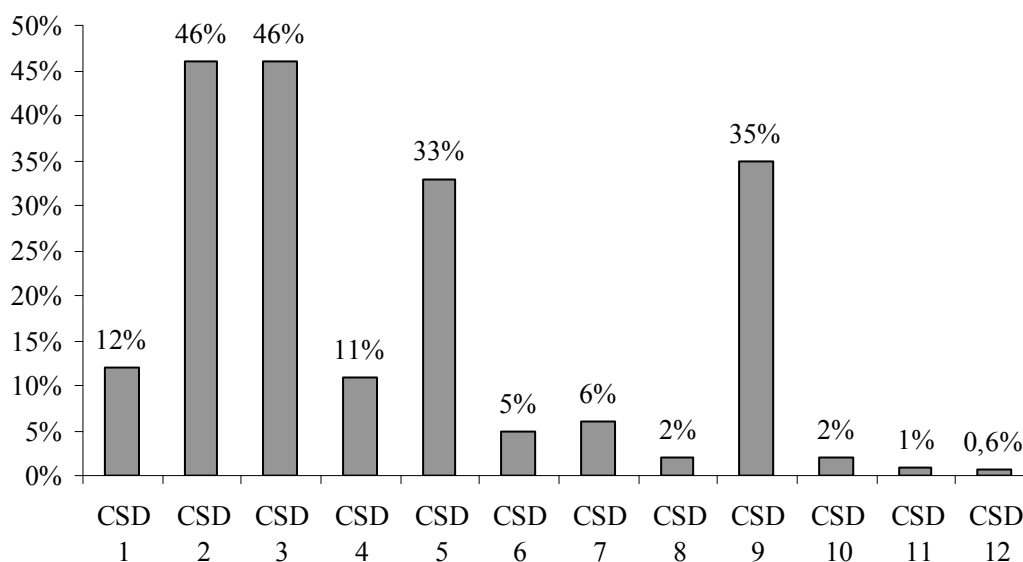
Socialne delavke dosledno nadzirajo predvsem prva dva pogoja. Osnovne šole in ljudske univerze mesečno poročajo CSD o prisotnosti oz. odsotnosti romskih otrok pri pouku. Večina socialnih delavcev si je sama postavila mejo: če otroci ali odrasli pet- ali večkrat na mesec manjkajo pri pouku, jim zmanjšajo ali začasno ukinejo DSP. Pogodba je postala mehanizem, ki se je v odnosu do Romov institucionaliziral s prepričanjem, da bodo CSD z denarjem prisilili Rome k večji socialni vključenosti, pri tem pa so večino odgovornosti brez zagotovljene podporne mreže preložili na Rome same.

Poleg pogojevanja s pogodbami je eden od mehanizmov vzdrževanja socialne izključenosti Romov tudi omejevanje DSP, ki je namesto v denarni obliki dodeljen v naravni oz. t.i. funkcionalni obliki. Zakon o socialnem varstvu v 34. členu določa, da se »DSP praviloma izplača v denarju, v utemeljenih primerih pa se lahko deloma ali v celoti izplača v naravi (boni, naročilnice, plačila računov itd.)«. Raziskava je pokazala, da 10 odstotkov Romov vlagateljev DSP prejema izplačilo v funkcionalni obliki. Vendar je veliko bolj zanimivo nesorazmerje med praksami, ki jih izvajajo CSD po Sloveniji. Praksa dodeljevanja DSP v funkcionalni obliki je na različnih CSD različna in se giblje v razponu od pol odstotka do šestinštirideset odstotkov (Grafikon 7.3). Na nekaterih CSD socialni delavci izplačujejo DSP Romom v funkcionalni obliki v redkih situacijah, npr. *ko upravičenec sam želi, da mu od mesečne denarne pomoči trgamo za nakup pralnega stroja* (več socialnih delavk na CSD, ki delajo z Romi). Na drugih CSD pa je dodeljevanje funkcionalne oblike pomoči bolj pogosta praksa, ko socialni delavci *sami presodimo o nesposobnosti ravnanja z denarjem določenih Romov in jih s funkcionalo v bistvu zaščitimo, da lahko preživijo cel mesec* (več socialnih delavk na CSD, ki delajo z Romi). CSD kot institucija v takih primerih pogosto odpre trajnik oz. naročilnico v določeni prehrambeni trgovini, kjer lahko Romi kupujejo. Vendar je ta nakup omejen zgolj na najnujnejšo prehrano, ki izključuje določene »priboljške«, kot so cigarete, alkoholne pijače in kava. Zakon podrobneje ne opredeljuje utemeljenih razlogov, o čemer presojajo posamezni socialni delavci. Socialna delavka ravna po lastni presoji, ko opredeli »nujno za preživetje«.

Tudi kavo si lahko kupijo, vendar na naročilnico ne. Cigarete in kava – to ni nujno za preživetje (socialna delavka, 6 let delovnih izkušenj z Romi).

Če za romskega otroka ni poskrbljeno v najosnovnejšem smislu (hrana, obleka, obutev...), jim ne damo denarja, ampak se jim to da v funkcionalni obliki. Kar pomeni, da se mi na centru dogovorimo s trgovino, da jim dajejo hrano, ne pa tudi alkohola, cigaret, kave, torej samo osnovne prehrabene stvari. Če otroci niso oblečeni, se dogovorimo s tekstilno trgovino, da potem tam nakupijo obleke za otroke (socialna delavka, 15 let delovnih izkušenj z Romi).

Mi ne jemljemo tega, kot da bi bilo to nujno za preživetje. Ker denarna socialna pomoč je opredeljena za preživetje. Gre za interni dogovor. Oni so s tem seznanjeni. Na naročilnico napišem »za prehrano, obleko, obutev«. Kolegica na otroških dodatkih pa napiše »ne alkohola, ne kave, ne cigaret« (socialna delavka, 4 leta delovnih izkušenj z Romi).

Grafikon 7.3 Delež Romov, vlagateljev DSP, ki prejema DSP v funkcionalni obliki.¹⁶⁸

Funkcionalno obliko DSP lahko razumemo dvojno. Po eni strani gre za mehanizem zaščite za upravičence, ki z nizkimi prejemki težko shajajo skozi mesec oz. ki ne znajo upravljati z denarjem. Po drugi strani pa, če socialni delavec ne poskrbi, da bo prejemnik pomoči razvijal socialne veščine (kot je npr. upravljanje z denarjem) in bo le dodelil DSP, bo tako prispeval k vzdrževanju odvisnosti upravičencev od državne pomoči in k obstoječemu stanju. Namesto

¹⁶⁸ Zajeti so podatki vseh CSD, ki so sodelovali v raziskavi, razen CSD Ljubljana.

raziskovanja, odkrivanja vzrokov ter zagotavljanja aktivne podpore za večjo socialno vključenost bo le vzdrževal obstoječe stanje socialne izključenosti.

Pogodba o aktivnem reševanju socialne problematike mora temeljiti na dogovoru, ki ga skleneta socialna delavka in uporabnik skupaj, na razumljiv način, v določenem možnem roku. Skupaj ubesedita način sodelovanja. Socialne delavke bi svojo vlogo morale osredotočiti na zagotavljanje podpore pri izvrševanju navedenih pogojev, ne le prevzemati nadzorstvene vloge. Po Vesni Leskošek (2003: 43) je socialno delo eden od nosilcev javne uprave, ki mora temeljiti na vrednotah, kot so dostopnost, transparentnost in odzivnost, prav tako pa tudi na spodbujanju partnerstva oz. delovnega odnosa, ki temelji na sodelovanju med strokovnim delavcem in uporabnikom kot aktivnim državljanom. To pomeni, da prejemnik ne sme biti le »objekt« skrbi, temveč mora tudi sam prevzemati aktivno vlogo (*ibid.*: 46). Pogodbe so lahko eden od načinov za zagotavljanje aktivne udeležnosti uporabnikov v procesu reševanja socialne problematike, kar Gabi Čačinovič Vogrinčič (2005) imenuje načelo »etike udeležnosti«. Namesto iskanja vzrokov ali resnice je postala etika udeležnosti osrednja vrednota socialne misli (*ibid.*: 12). Pogodbo sicer sestavi socialna delavka in s tem ohrani svojo pozicijo moči, vendar omogoča pogodba tudi priložnost za sodelovanje z uporabnikom. Pogodbe so torej ne le administrativni dokumenti, ki določajo pogoje za upravičenost do pravice DSP, temveč tudi dogovori za delo, ki ga lahko socialna delavka opravi skupaj z uporabnikom, saj želita izboljšati njegov socialni položaj.

7.4.3 Rasistični diskurz v socialnem delu

Poleg institucionalnih rasističnih praks, ki izvirajo iz zakonodajnih predpisov, direktiv vlade in institucionalnega odnosa do Romov v socialnem delu, je raziskava pokazala tudi na rasizme, ki se odražajo na osebni ravni strokovnih delavcev, tj. v uporabi rasističnega jezika in rasistične prakse. Diskurz, ki ga oblikuje jezik, je eden od pglavitnih konceptov postmodernizma (Healy 2005). Diskurz ustvarja vedenje (znanje) in prakse, ki v določenem kulturnem prostoru veljajo za »resnične« (*ibid.*: 199). To sicer ne pomeni, da so izkušnje, kot je npr. zatiranje, le rezultat jezika oz. govora, temveč da lahko te izkušnje razumemo preko jezika oz. govora.

Socialni delavci, ki se zavzemajo za preseganje in odpravljanje rasizmov¹⁶⁹ v socialnem delu, se morajo za to zavestno odločiti ter se k temu zavezati na strukturni (institucionalni) in osebni (strokovni) ravni. Ena od prvotnih nalog, ki jo morajo socialni delavci sprejeti, je prepoznavanje in preseganje lastnih rasizmov, ki se pogosto odražajo v samem jeziku, načinu govora oz. diskurzih o etničnih skupinah.

Raziskava je pokazala, da so pogosto diskurzi o Romih v socialnem delu prežeti s kulturnimi stereotipi, ki predstavljajo ponotranjen del zavesti socialnih delavk in socialnih delavcev, ti pa se jih pogosto niti ne zavedajo. Najpogostejše asociacije, ki so jih študentke in študenti socialnega dela dobili ob besedi Romi, so: dim, ogenj, agresija, konji, selitve, revščina, romsko naselje, goli otroci, nezaposlenost, lenoba, izkoriščanje itd. Ko smo socialnim delavcem postavili enako vprašanje, so navajali značilnosti, ki niso navzven vidne, temveč, po Mirjani Ule (2005), veljajo za prikrite, moderne predsodke: izredno so iznajdljivi, ko pride na CSD, takoj vsi vemo, kdo je prišel, ipd. Mirjana Ule razlaga, da predsodki v pozni moderni dobi niso izginili, temveč se le izražajo na drugačen način. Zgodil se je premik od izražanja tradicionalno, biološko osnovanih predsodkov k modernim predsodkom, ki niso več neposredni, temveč prikriti, simbolni. Gre za izogibanje stikom, hierarhične obrate (ko večina zatrjuje, da ima manjšina preveč privilegijev), ignoriranje, distanco, cinizem. Novi rasizmi temeljijo na družbenih, globinskih razlikah (izobrazba, kultura, religija, telesno in duševno zdravje, življenjski stil), ne pa na površinskih, vidnih razlikah (barva kože). Ule meni, da je ena od značilnosti novih rasizmov, ki se kažejo v odklonilnosti, v tem, da so manj neposredni in kažejo na potlačena čustva, saj z racionalizacijo prikrivajo sovraštvo (npr. šolanje otrok v elitnih šolah, stran od pripadnikov marginalnih skupin, izbira varne soseske ipd.).

Rasizmi do Romov so pogosta sestavina dialogov, tako v javnih diskurzih (na kulturni ravni) kot tudi v strokovnih razpravah (na osebni ravni). Socialni delavci se pogosto bolj kot na racionalne strokovne argumentacije sklicujejo na prevladujoča splošna mnenja o Romih. Nekateri izražajo prevladujočo sovražno ideologijo do Romov, kar se kaže v vzbujanju občutkov o ogroženosti večinskega prebivalstva. V rasnih diskurzih socialni delavci

¹⁶⁹ O rasizmih govorimo v situacijah, ko se vsem pripadnikom določene skupine pripisujejo določene prepoznavne skupinske karakteristike (npr. romski priimek, temna polt, pisana oblačila, zbiranje železa, delo s smetmi itd.), na podlagi katerih se jim pripisuje manjvreden položaj oz. neenaka obravnava. Pripisovanje vlog torej ne temelji vedno le na fizični podobi pripadnikov skupin, čeprav je pri opredeljevanju »romskosti« biološko determiniran rasizem še vedno razširjen.

predvsem utrjujejo obstoječe diskurze o tujosti in »drugosti« Romov. Diskurzi niso le »govorna ali pisna praksa ljudi, temveč so mikroprakse, ki vzdržujejo jezik, komuniciranje in interakcijo, simbolne sisteme in družbene odnose, v katerih potekajo govorne oziroma komunikacijske dejavnosti« (Ule 2005: 37). Gre torej za »žive odnose med ljudmi, ki konstruirajo identiteto posameznikov in skupin« (*ibid.*). Na enem od CSD v kraju, kjer živi večje število Romov, se je v pogovoru o upravičenosti Romov do DSP razvil rasistični diskurz med raziskovalko (Š.U.), socialno delavko, ki dela 28 let na področju socialnega dela, eno leto pa je v preteklosti delala samo z Romi (SD 1), in socialnim delavcem, ki ima 29 let delovnih izkušenj z Romi (SD 2):¹⁷⁰

Š.U.: *Kakšna je pot, ki jo mora prehoditi upravičenec do DSP? Oseba dobi DSP, ko izpolnjuje določene pogoje (npr. na zavodu za zaposlovanje mora biti aktivni iskalec zaposlitve, se šola, če nima končane osnovne šole, ipd.).*

SD 1, SD 2: *To je teoretično, v praksi pa je malo drugače.*

SD 2: *Jaz kot oseba se bom moral na zavodu za zaposlovanje javiti vsak mesec. Rom se bo pa zglašal enkrat na šest mesecev.*

Š.U.: *Od kod pa ta razlika?*

SD 2: *To pa ne vem, to je treba pa na zavodu za zaposlovanje vprašati. Za nas na CSD je pomembno, da od zavoda za zaposlovanje prejmemo potrdilo, da je Rom iskalec zaposlitve.*

SD 1: *Če boste to preverjali na zavodu, vam tega ne bodo priznali. Lahko pa poskusite. Vendar najprej v zakon pogledajte. Verjetno je tako tudi zaradi tega, ker je moteče, ko Rom pride v pisarno. Tudi pri nas je moteče, da ne bi kdo rekel, da ni...A ne?*

SD 2: *Seveda ...*

SD 1: *Ko ti zasmradijo cel hodnik, a veste! Ob sredah. To si ne moreš predstavljati, kako je, ko cel center smrdi. Od vhoda do drugega nadstropja se širi navzgor.*

SD 2: *Ja, se širi ...*

SD 1: *Pa nimaš kam zluftat. Pa reci zdaj, da boš naredil poseben vhod za Rome, posebno čakalnico ... Te sesujejo!*

(se nadaljuje spodaj)

¹⁷⁰ Zapis dela intervjuja na enem od CSD, kjer živi večje število Romov.

Socialna delavka je na mestih izražala odkrito sovraštvo oz. antipatijo do Romov. V pripisovanju »naravnih« odklonskih značilnosti Romov (Romi smrdijo) je socialna delavka racionalizirala potrebo po posebni, ločeni obravnavi Romov, ki naj bi v institucionalni prostor vstopali skozi poseben vhod. Na tem mestu je diskurz med socialnima delavcema rasističen, saj kaže na zavest dominantne skupine o domnevno drugačnih »naravnih« značilnostih Romov, ki opravičuje potrebo po »drugačni« obravnavi. Rasno pripisovanje ustvarja sistem družbene kategorizacije Romov kot skupine, ki sama po sebi velja za socialni problem in ga je potrebno reševati. Rasna argumentacija je tudi osnova za ustvarjanje hierarhij med ljudmi in vzpostavljanje kriterijev, ki ljudi med seboj vključujejo ali izključujejo. Osebni rasizem v socialnem delu se kaže na način, ko socialna delavka identificira Rome kot skupino, ki je glede na fenotipske znake drugačna skupina, pripisuje negativne attribute, poveže te attribute z biologijo in ustvari hierarhijo večvrednih in manjvrednih oblik vedenja. Družbena kategorizacija tako postane temelj prepričanj o drugi družbeni skupini. Socialna delavka ne le da dojema družbeno realnost skozi obstoj dveh skupin (Neromi – Romi), pač pa izrazi tudi bistvene značilnosti teh dveh skupin.

(nadaljevanje)

SD 2: *Pa tudi pošteno ne bi bilo, če smo čisto iskreni.*

SD 1: *Pa tudi pošteno ne bi bilo!*

Š.U.: *Ali poznate kakšen center, ki ima poseben vhod, posebno čakalnico za Rome?*

SD 2: *Ne, ne poznam, bili pa so trendi, ko se je naš nov center gradil, to je bilo leta, da bi bil čisto poseben vhod za Rome.*

SD 1: *To smrdi, to je obupno! V končni fazi, zakaj pa bi moralo še 30 ostalih ljudi, ki so rojeni tukaj, vohati ta smrad? Z vso toleranco... Zakaj moram biti jaz njihova žrtev?*

Pogost moderni rasizem do Romov se odraža v zanikanju, ko so socialni delavci prepričani, da v njihovem osebnem vedenju ni znakov rasizma. Zanikanje je po Thompsonu (1995) obrambna reakcija, kjer se pogosto pojavi tudi projekcija: vzroki za zatiranje so pripisani drugim. Hierarhični obrat (Zaviršek 2000) ali averzija (Ule 2005) v tem primeru pomeni zanikanje neenakosti, ko je ljudem z manj družbene moči pripisana krivda za nelagodje večinske družbe. Socialni delavci opravičujejo svoje rasne predsodke z argumentom o vse bolj zahtevnih Romih, ki ogrožajo in izkoriščajo večinsko prebivalstvo. Zaviršek meni, da na tak način socialni delavci opravičujejo sovražni govor. Javni diskurzi najpogosteje zanikajo

izključenost Romov tako, da problematizirajo »prevelik« obseg pravic, ki naj bi ga imeli npr. Romi, ter s tem prenesejo vlogo žrtev na neromsko, večinsko populacijo.

SD 2: Isto debato smo imeli z zavodom za zdravstveno varstvo, ker so želeli, da uvrstimo v pogodbo o aktivnem reševanju socialne problematike cepljenje romskih otrok. Pa mi je rekel zdravnik, da on takoj Roma vzame, da ne bo smrdel po čakalnici, da ne bo nadlegoval ostalih. Rekel je: Prej se ga rešim, prej bo mir.

SD 1: Pojdite v nedeljo k dežurnemu, ni drugega, kot so Romi. Zakaj? Zato, ker so hitro na vrsti. Če grejo pa čez teden, morajo pa čakati. Ha ha ha! Naj pa še povem, da sem imela na začetku svojega dela zelo idealistično predstavo o tem, kako bom spremenila stvari. Zelo zagnano sem se lotila stvari. Po enem letu pa sem postala alergična na Rome. In jaz sem še danes alergična. Ker sem videla, kaj vse jim država nudi in koliko se na vseh koncih ljudje angažirajo, in te ljudi je treba plačati, pa vendarle smo še zmeraj tam, kjer smo bili. In to tudi jaz plačam! (socialna delavka in socialni delavec, več kot 25 let delovnih izkušenj na področju socialnega varstva, tudi pri delu z Romi).

Rasni diskurz se je razvil tudi ob pogovoru s socialno delavko, ki dela na CSD v enem od večjih krajev v Sloveniji, kjer živijo iz republik nekdanje Jugoslavije priseljeni Romi. Rasni diskurz je nastal ob vprašanju ali socialne delavke govorijo romski jezik oz. kaj bi poznavanje romskega jezika pomenilo za etnično občutljivo prakso.

SD: Najprej je treba ljudi usposobiti za jezik, da se počutijo kot del te skupnosti, te države. Osnovna zadeva je jezik. Socialna delavka je izrazila odkrito težnjo po asimilaciji Romov, ki se kaže v tem, da bi se morali Romi naučiti jezika večinskega prebivalstva. Jezik večine prepozna kot osnovni pogoj za socialno vključenost.

Š.U.: Kakšen je potem vaš odnos do tega, da bi socialna delavka govorila romski jezik?

SD: To se mi tudi zdi pomembno zaradi razumevanja. Imamo npr. veliko ljudi iz bivših republik Jugoslavije in tudi oni zelo slabo govorijo slovensko. Jaz se z njimi ne pogovarjam v njihovem jeziku, razen res izjemoma, če ne gre drugače. Takrat počasneje govorim, uporabljam jasnejše pojme, zelo pomembno se mi zdi, da sproti preverjam, ali se razumeva. Veliko pa pomaga tudi, da razumem njihove kulturne navade. Pri prebivalcih albanske narodnosti vem in spoštujem, da žena kar tako sama ne gre ven in ni kar tako prijavljena na zavodu za zaposlovanje ... Poznavanje kulturnih vrednot lahko omogoča, da se bolje

razumemo in v pogovoru z njimi poskušamo prikazati zadeve ... To (znanje jezika etnične skupine, op. a.) sploh ne bi bilo napačno. Tudi meni ni prijetno, ko se dva človeka albanske pripadnosti pred mano pogovarjata albansko. Tukaj se jaz počutim kot tujec. S to argumentacijo socialna delavka zanika prvotno izraženo potrebo po totalni asimilaciji. Šele ko sebe postavi v tuj kulturni kontekst, izrazi empatijo do »tujcev« v Sloveniji.

SD: Romščine ne znam, nobene besede. Drugače imam pa zelo rada romsko glasbo, jo poslušam, sem bila na nekaj koncertih ...

Primer govori o socialni delavki, ki kaže ambivalenten odnos do Romov. Po eni strani izraža asimilacijske težnje in s tem antipatijo ter nestrpnost do romske kulture, po drugi strani pa izraža spoštovanje oz. naklonjenost, ko občuduje romsko glasbo. Dominelli (1995) tovrstno dvojnost označi kot pokroviteljski odnos, ki je eden od virov rasistične prakse. Pokroviteljski pristop se kaže v tem, ko pripadniki večine izražajo zanimanje za pripadnike etničnih skupin (na način, ko se udeležujejo romskih koncertov, hodijo v kitajske restavracije ipd.). Po drugi strani pa tem kulturnim dejavnikom ne pripisujejo enakovrednega položaja, kot ga ima lastna kultura. Gre za odkrito rasistično asimilacijsko težnjo v smislu »če hočeš resnično enakopravnost, postani kakor mi«.

Dehumanizaciji v socialnem delu, ki jo povzroča neobčutljiv jezik, se lahko izognemo z uporabo »etnično občutljivega jezika«. Pogosto so socialne delavke pripovedovale, da Romom petkrat povejo eno in isto, pa še vedno ne razumejo ipd. Občutljiv jezik pomeni jezik, ki je spoštljiv (ne žaljiv), pomeni pa tudi prilagojeno komunikacijo (uporaba vsakdanjih, razumljivih izrazov, uporaba maternega jezika uporabnika, znanje znakovnega jezika, slikovitega materiala, ki omogoča lahko branje za ljudi, ki so nepismeni ali imajo učne težave, ipd.). Gabi Čačinovič Vogrinčič (2003) vidi posebnost ravnanja socialnih delavcev ravno v jeziku socialnega dela. Jezik namreč omogoča »vzpostavljanje in vzdrževanje konteksta socialnega dela v delovnem odnosu« (*ibid.*: 199). Jezik mora biti »razumljiv, vsakdanji tudi v konceptih stroke, zato da bi ga mogli uporabljati uporabniki kot enakopravni sogovorniki v kontekstu socialnega dela« (*ibid.*: 201). Etnično občutljiv jezik za Rome zahteva prevajanje strokovnega jezika v vsakdanji jezik in izbiranje preprostih besed, ki so Romom blizu.

Pri delu, na primer v pogovoru, vidiš, da je pogosto Romom kakšna beseda, ki se nam zdi čisto samoumevna, popolnoma tuja. Zame to pomeni, da jim čisto preprosto, po domače,

povem, kaj potrebujejo za uveljavitev določene pravice (socialna delavka, 30 let delovnih izkušenj z Romi).

7.5 Kako presegati institucionalni rasizem v socialnem delu?

Socialno izključevanje Romov se kaže na treh ravneh, tj. na institucionalni, kulturni in osebni ravni, vse tri ravni pa se med seboj prepletajo in sovplivajo.¹⁷¹ Zato o institucionalnem rasizmu ne moremo govoriti ločeno od ostalih dveh oblik (osebnega in kulturnega rasizma). Tudi socialni delavci samo zato, ker so socialni delavci, niso izključeni iz procesa ustvarjanja in vzdrževanja socialne izključenosti, kar je zaradi vpliva kulturnih predsodkov še posebej izrazito do uporabnikov romskega porekla. Socialno delo namreč ne deluje v nevtralnem okolju, temveč na prakso socialnega dela prav tako vplivajo vse tri ravni.

Predvsem je praksa socialnih delavcev (osebna raven, ki se odraža v dejanjih, odnosih) v veliki meri pogojena s kulturnimi vplivi širšega okolja. Ena od poglavitnih ugotovitev raziskave je namreč izrazita vrednotena usmerjenost socialnih delavcev pri delu z Romi. Predsodki o Romih močno zaznamujejo slovenski kulturni prostor. Gre za posplošena mnenja, ki so postala del kulturnega, samoumevnega znanja, ki dokaj predvidljivo usmerjajo medsebojne odnose. Tudi več drugih avtorjev, ki so objavljali na področju socialnega dela (Dominelli 1988; Thompson 2001, 2005; Razack 2002; Braye, Preston-Shoot 2003; Leskošek 2005a; Žnidarec Demšar, Urh 2005), je prepoznalo, da so predsodki, rasizem in zatiranje pogosto vtakani v večinske tradicionalne vrednote, tj. v kulturno okolje, v katerem socialno delo deluje. Ti vplivajo na naša dejanja in odnose, spodbujajo in odvrčajo nas k določenim dejanjem, četudi se jih pogosto ne zavedamo v celoti. V odnose z ljudmi torej ne vstopamo iz nevtralne pozicije. Na osebno prakso vplivajo tako kulturne vrednote kot tudi strukturni (institucionalni) mehanizmi, ki se v odnosu do Romov kažejo kot institucionalni rasizmi. Predsodki do Romov se v večini primerov odražajo kot mehanizem za vzdrževanje položaja njihove socialne izključenosti. Socialno delo torej ni imuno na kulturne vplive.

Legitimiranje predsodkov se dogaja toliko časa, dokler ti delujejo neovirano, brez kritične javnosti (Ule 1999). Šele kritika delegitimira predsodke in jim odvzame motivacijsko moč.

¹⁷¹ Več o tem v poglavju 4. Kontekstualizacija položaja Romov v Sloveniji.

Vendar to še ne pomeni dokončne odprave predsodkov, saj so ti močno vpeti v obstoječe mikro in makro družbene mehanizme (*ibid.*). Kritična refleksija je zato le ena od nujnih in potrebnih strategij za odpravo socialnega izključevanja. Do pozitivnih učinkov lahko pride šele tedaj, ko več strategij, ki se usmerjajo na preseganje socialne izključenosti, sovpada. Predvsem je potrebno, da so strategije usmerjene na širše družbenopolitične strukture (ustvarjanje naklonjenega kulturnega in institucionalnega okolja za sprejemanje Romov v neposredno bivalno okolje, zaposlovanje Romov, podpora romskim otrokom na področju vzgoje in izobraževanja, večja družbenopolitična vključenost Romov itd.). Strategije, kot so prepričevanje, poučevanje, informiranje, omogočanje medosebnih stikov same po sebi ne vplivajo na preseganje predsodkov o Romih (ali drugih skupin, ki so tarča predsodkov). »Dokler določeni predsodki pripomorejo posameznikom, da ohranjajo vsaj v svojih predstavah zanje ugoden družbeni položaj, predvsem pa zvišujejo možnost vertikalne družbene mobilnosti (tudi ali celo na račun drugih skupin), toliko časa nobena 'pedagoška' ali 'terapevtska' strategija ne bo delovala ali pa bo imela le omejen in začasni učinek« (Ule 1999: 319). Zato je potrebno k preseganju socialne izključenosti Romov pristopiti s širšimi strategijami za spremembe v širšem družbenem okolju. Tako kot socialna izključenost nastaja na treh ravneh (osebna, kulturna, strukturna), je potrebno tudi strategije socialnega vključevanja usmeriti na omenjene tri ravni.

Ena od pomembnih ravni za preseganje socialne izključenosti Romov na področju socialnega dela je predvsem poznavanje etnično občutljivih in antirasističnih načel, kar v prvi vrsti pomeni razumevanje procesov izključevanja. Ravno nerazumevanje procesov izključevanja je v socialnem delu ustvarilo in vzdrževalo rasistične prakse. Posledično so učinki iz preteklosti vidni še danes na način, ko mnoge socialne službe temeljijo na zanikanju predsodkov in na univerzalistični praksi. Po Leni Dominelli (1988) je univerzalistična praksa ena od oblik rasizma, ki vse ljudi enači in ne upošteva raznolikosti. Druga raven za preseganje socialne izključenosti Romov pa je v medinstitucionalnem sodelovanju. Mnogi državni in lokalni projekti, programi in ukrepi poskušajo izboljšati položaj Romov z različnimi strategijami: politične, izobraževalne, zaposlovalne itd. Vendar kljub temu, da so posamezni ukrepi sicer dobronamerni, je ena od ključnih pomanjkljivosti za njihovo večjo učinkovitost ravno v pomanjkanju medinstitucionalnega sodelovanja. Strategije se namreč pogosto izvajajo nepovezano, ena mimo druge in s tem navidezno »krpajo« slab položaj Romov. Velika pričakovanja so usmerjena ravno na CSD, ki veljajo za »pomagajoče ustanove, ki imajo

posluh za ljudi«. Zato imajo socialne delavke in socialni delavci veliko odgovornost do ustvarjanja strategij za preseganje socialne izključenosti Romov (in drugih socialno izključenih družbenih skupin). V nadaljevanju je predstavljen model etnično občutljivega socialnega dela, ki opredeli potrebna dodatna strokovna znanja za socialno delo z etničnimi skupinami.

8 ETNIČNO OBČUTLJIVO SOCIALNO DELO

8.1 Uvod

Kljub zgodnjim začetkom opozarjanja na etničnost (Richmond 1917) se koncept etničnosti v socialnem delu, niti v drugih strokah (kot je npr. šolstvo), ni uveljavil. Še več, Lena Dominelli in drugi avtorji (Dominelli *et al.* 2001) ugotavljajo, da se socialno delo do sredine 80. in 90. let (ko se je uveljavil radikalni model socialnega dela) ni nikoli soočalo z vprašanji različnosti na zadovoljiv način. V začetnem obdobju profesionalizacije socialnega dela je prevladoval univerzalizem, ki je zanemarjal vpliv etničnosti (in drugih dejavnikov, kot so spol, družbeni razred, religiozna pripadnost itd.) v družbenih odnosih. Prevladovala je ideologija skrbi za »naše«, za pripadnike »homogenega« naroda. To je bilo še posebej očitno v vzhodnoevropskih šolah za socialno delo v času komunističnega političnega režima, saj je tedanja oblast onemogočala razvoj učnih programov, ki bi vključevali etnično občutljive teorije in metode socialnega dela (Zaviršek 2007: 11). Teorija in praksa socialnega dela je temeljila na pristopu t.i. »barvne slepote« (Dominelli 1988), kar je pomenilo enako obravnavo za vse. Etnična občutljivost se je sprva začela uveljavljati v zahodnih državah v 80. letih 20. stoletja (vzporedno s pojavom antirasizma) kot odziv na migracije in večkulturnost v družbi (Dominelli 1988, 2007; Troyna, Williams 1986; Thompson 2001; Labonte Roset 2007), danes pa postaja vse bolj prepoznan in potreben koncept tudi v Sloveniji. Zaradi naraščajočih migracij postaja prebivalstvo posameznih držav (tudi Slovenije) vse bolj etnično heterogeno, kar se odraža tudi na področju socialnega dela v odnosu z uporabniki.

Poleg pogostih ovir, s katerimi se soočajo socialni delavci (časovna obremenjenost, prevladujoče administrativno socialno delo, razpetost med pomočjo in kontrolo), ki bi jih po vsej verjetnosti lahko pripisali večini zaposlenim v državnih socialnovarstvenih institucijah, ne glede na delo, ki ga opravljajo z določeno populacijo, pa socialno delo z etničnimi manjšinami (v nasprotju z etnično večino) zaznamuje tudi in predvsem pomanjkanje etnično občutljivega znanja. Socialni delavci morajo imeti posebno znanje za delo z ljudmi in morajo delovati v njihovo korist (Banks 2001: 14). Pri delu z etničnimi manjšinami je koncept etnične občutljivosti le eden od potrebnih posebnih konceptualnih znanj.

8.2 Razvoj etnične občutljivosti v socialnem delu v svetu

Začetki etnično občutljivega socialnega dela segajo v leto 1917, tj. v začetno obdobje razvoja socialnega dela, ko je Američanka Mary Richmond, avtorica prve knjige o socialnem delu, objavila Socialno diagnozo [*Social diagnosis*]. Poleg skrbi za zanemarjene otroke, matere samohranilke, osebe z ovirami ter brezdomce je namenila poglavje socialnemu delu s priseljenimi družinami [*immigrant families*],¹⁷² ki so se v ZDA priseljevale iz nekdanjih ameriških kolonij in Evrope. Opozorila je na dve nevarnosti, ki sta pogosti v praksi socialnega dela s priseljenimi družinami ali posamezniki: povečevanje »kolonialnih« značilnosti priseljenih družin kot fiksnih, nespremenljivih značilnosti in zanemarjanje nacionalnih oz. »rasnih« značilnosti, kar Dominelli (1988) imenuje barvna slepota [*colour blind*]. Mary Richmond je opozorila socialne delavce na »presenečenja«, če pri svojem delu s priseljenimi družinami zanemarjajo nacionalne in »rasne« značilnosti ter delajo z njimi na enak način kot z ostalimi, ki so rojeni v Ameriki. Avtorica socialne delavce opozori, da morajo ponotranjiti načelo in se »naučiti, da ne smejo zanemarjati nacionalnih značilnosti« (Richmond 1917: 382). V nadaljevanju poglavja je socialnega delavca navidezno postavila iz mestnega okoliša z majhnim številom priseljenih družin v primestno okolje, kjer živijo številne priseljene družine. »Ne le, da bo v takem delovnem okolju moral spoznati izvorno državo priseljencev, temveč tudi lokalna okolja, iz katerih prihajajo« (*ibid.*). Opredelila je osem sklopov in v vsakem postavila več vprašanj, ki so socialnim delavcem v pomoč pri raziskovanju skupnosti: značilnosti prebivalcev (ali so skopuški, delavni, vzkipljivi, ljubosumni itd.), delo in rekreacija (s katerimi dejavnostmi za zaslužek se ukvarjajo, ali so ženske vključene v sfero dela, katere so nacionalne pesmi, plesi in praznovanja itd.), izobraževanje in kultura (kakšne so možnosti izobraževanja, kakšna je stopnja pismenosti, ali obstaja možnost izobraževanja v maternem jeziku itd.), religija (katera je prevladujoča vera), družinsko življenje in položaj žensk (kakšen je odnos med starši in otroki, patriarhalnost očetov, kakšen je položaj ženske v družini itd.), navade in običaji skupnosti (kakšen je bivalni položaj v skupnosti, stil oblačenja, ali obstajajo močni občutki povezanosti v skupnosti itd.), zakonodaja (lokalni patriotizem, ali

¹⁷² Ne le, da gre za prvo delo, ki je izpostavilo koncept etnične občutljivosti kot enega od vplivnih dejavnikov na vsakdanje življenje ljudi, temveč gre za eno prvih knjig na področju socialnega dela v svetu nasploh. Začetek 20. stoletja prav tako velja za obdobje uveljavljanja metode socialnega dela s posameznikom, ki je poglobljena metoda dela tradicionalnega modela socialnega dela.

je država liberalna, kakšne so davčne obveznosti, kako zakonodaja ureja področje dela), emigracija (kakšni so vzroki za emigracijo – rasni, religiozni, ekonomski, politični, kakšno denarno podporo dobivajo priseljenci od Amerike). Po njenem prepričanju odgovorov na ta vprašanja ni mogoče najti na enem mestu. »Nekaj jih je v knjigah, nekaj jih lahko izvemo od ljudi, ostali pa pridejo spontano v procesu dela z ljudmi« (*ibid.*: 385). Za delo s posameznikom je avtorica naštel podobno sklop vprašanj. Kljub temu da ni podrobneje opredelila metod etnično občutljivega socialnega dela, je bila prva, ki je izpostavila načelo upoštevanja etničnih razlik v socialnem delu, čemur kasneje Devore in Schlesinger (1999) pravita upoštevanje »etnične realnosti«.

Tudi Devore in Schlesinger (Devore 2001), ki sta raziskovala razvoj etnično občutljive prakse v socialnem delu v ZDA, sta odkrila več objav v revijah (predvsem v *Charities Review*) iz obdobja med letoma 1901 in 1942, ki izpostavljajo etnično občutljive pristope ne le v socialnem delu, temveč tudi na drugih področjih (npr. izobraževanje kubanskih sirot, skrb za bolne in slabotne temnopolte osebe, usposabljanje temnopolnih medicinskih sester, organiziranje prve judovske konference o judovskih dobrodelnih organizacijah v ZDA). Prispevki v omenjenih revijah sicer niso opisovali etnično občutljivih pristopov, temveč so zgolj predstavili poseben položaj etničnih skupin (revščina, slabe bivalne razmere, slab zdravstveni položaj ipd.) in s tem opozorili na nezadosten odziv socialnih služb na omenjene razmere. V naslednjih letih so se objave v revijah vse pogosteje osredotočale na etnično občutljive pristope, ki naj bi jim sledilo socialno delo.¹⁷³ Šele z razvojem radikalnega modela socialnega dela pa se je pričel sistematično uveljavljati koncept etnične različnosti in prepoznavanje družbenih neenakosti na osnovi »rase« oz. etnične pripadnosti (poleg ostalih družbenih določevalcev identitete posameznikov, kot so spol, starost, religiozna pripadnost, zdravstveni položaj itd.).

¹⁷³ Več o tem Devore (2001).

8.3 Model etnično občutljivega socialnega dela

Wynetta Devore in Elfriede G. Schlesinger ([1981] 1999) sta prva opredelila in poimenovala koncept etnično občutljivega socialnega dela. Izhajala sta iz položaja temnopoltih v ZDA¹⁷⁴ in iz lastnih izkušenj večetnične identitete.¹⁷⁵ Zatiranje sta opredelila na osnovi poznavanja položaja temnopoltih in drugih etničnih skupin v ZDA, prav tako pa tudi skozi lastno izkušnjo rasizma in antisemitizma. Etnično občutljivo socialno delo sta opredelila kot socialno delo s pripadniki etničnih skupin, ki upošteva kulturne vrednote, kulturne potrebe in »etnično realnost« pripadnikov določenih etničnih skupin (v načelu »etnični realnosti« prepoznamo tudi antirasistična načela). Koncept etnične občutljivosti sta predstavila kot ključni koncept socialnega dela in ga umestila na vsa področja delovanja. Po njenem prepričanju so načela etnično občutljivega pristopa osnova za delo na vseh področjih delovanja socialnega dela (delo s posameznikom, delo z družinami in skupinami, skupnostno socialno delo, socialno delo na področju načrtovanja, organiziranja, administracije, evalvacije in na področju načrtovanja novih socialnih politik). Za socialno delo sta opredelila sedem pomembnih izhodišč, med katerimi lahko prve štiri označimo za splošna izhodišča, preostala pa za specifično vezana na koncept etnične občutljivosti:

- a) upoštevanje vrednot oz. etičnih načel socialnega dela (kljub nekaterim relativno stabilnim tradicionalnim vrednotam v socialnem delu se te neprestano spreminjajo, saj predstavljajo odziv na spreminjajočo se družbo in spreminjajoče se družbene potrebe);
- b) poznavanje osnovnih teorij človeškega ravnanja (sociologija, psihologija, kulturološke študije, antropologija itd.);
- c) poznavanje in uporaba zakonodaje in storitev na področju socialnega varstva (od socialnih delavcev se pričakuje, da bodo znotraj obstoječega sistema pomoči podprli uporabnike in jim omogočili spremembe v njihovem življenju);
- d) razumevanje načina vstopa oz. prvega stika s socialno službo (prostovoljni, prisilni prihod);
- e) samozavedanje socialnih delavcev, s poudarkom na ozaveščenosti o vplivu etničnosti na prakso socialnega dela (socialni delavci morajo razviti zavest o možnih vplivih

¹⁷⁴ Če pogledamo v zgodovino nastanka ZDA, je ta poznana kot dežela imigrantov, ki so oblikovali novo kulturo.

¹⁷⁵ Avtorja sta Američana afriškoameriškega porekla (Wynetta Devore) in židovskega porekla (Elfriede G. Schlesinger) (Devore 2001).

družbenih dejavnikov in osebnih čustvenih odzivih na strokovno prakso, zato morajo sami poiskati odgovore na vprašanja: Kdo sem?, Kakšno je moje etnično poreklo?, Kakšne so moje družinske izkušnje?, Kakšne so moje izkušnje in občutki do drugih ljudi? ipd.);

- f) razumevanje vpliva »etnične realnosti« na vsakdanje življenje uporabnikov (razumevanje vpliva etničnosti na posamezne ravni vsakdanjega življenja, tj. na zaposlitev, bivališče, dostop do socialno varstvenih in zdravstvenih storitev, socialna mreža ipd.);
- g) strategije udejanjanja etnično občutljive prakse (strokovno znanje – spretnosti, tehnike vloge, ki so del etnično občutljive prakse socialnega dela s posameznikom, skupino, skupnostjo - kot so načrtovanje, zagovorništvo, medinstitucionalno sodelovanje itd.).

Pri opredelitvi etnično občutljivega socialnega dela sta avtorja izhajala iz dveh spoznanj. Prvo, da sta etničnost in družbeni razred pomembna dejavnika pri opredeljevanju in reševanju problemov ljudi. Drugo, da socialno delo deluje na mikro in tudi na makro ravni. Prav tako več drugih avtorjev (Malahleka, Woolfe 1991; Thompson 2001; Payne 2005) izpostavlja potrebo po večji občutljivosti socialnih delavcev pri delu z etničnimi skupinami. Površno poznavanje problematike etničnih skupin namreč ne zadostuje, zato je potrebno zavestno ter sistematično izobraževanje in zaposlovanje socialnih delavcev z razvito etnično občutljivostjo za delo z etničnimi skupinami.

V Sloveniji so Romi zaradi šibkega materialnega kapitala (odsotnost lastnih rednih prihodkov oz. plačila za delo, neurejene bivalne razmere), socialnega kapitala (šibka podpora socialna mreža v širši lokalni skupnosti, izključenost iz trga dela, izobraževanja, kulturnega in političnega udejstvovanja) in intelektualnega kapitala (nepismenost, nizka stopnja izobrazbe) pogosti uporabniki storitev in dajatev na CSD. Najpogosteje pričakujejo materialno finančno pomoč (DPS in izredna denarna pomoč, naročilnice za nakup prehrane), pomoč pri neurejenih bivalnih razmerah ali reševanju konfliktnih odnosov med prebivalci v romskem naselju, pogosto pa tudi le čustveno oporo in aktivno poslušanje. Socialni delavci na CSD (SD) najpogosteje nudijo Romom (R):

- informiranje

R: Danes sem dobil pošto iz sodišča. Tukaj piše, da bom moral v zapor.

SD: Ja, res je. Tukaj piše, da je globa 260 evrov. Imate dve možnosti – zapor ali družbeno koristno delo.

R: Raje grem delat, če je to možno. Bom moral dolgo delat?

SD: Višji ko je znesek, več časa je treba delati. To na sodišču določijo.

R: Jaz bi najraje tukaj delal, pri vas.

SD: Lahko. Lahko na primer kosite travo, pleskate stene. Vedno se kaj najde. Ali pa npr. greste v dom upokojencev pomagat ...Dobro, da ste takoj prišli, saj tu piše, da tri dni po vročitvi lahko napišete predlog za spremembo. Sedaj je treba to na sodišče sporočiti.

R: Dobro, mi boš pomagala napisat. ...

- čustveno oporo

R: Gospa, jaz ne zdržim več. Za brata skrbim že vsa leta. Za vse sem sama. On je pa tako težak. Noče v dom, noče v bolnico, zadnjič je skoraj nag iz bolnice pobegnil. Ko mu skuham, vrže hrano stran, pravi, da noče moje hrane, potem poje kilo piškotov in sladoleda, pa vse izbruha. Joj, meni je težko z njim. Druga sestra ga že štiri leta ni prišla pogledat.

SD: Vidim, da vam je zelo težko. To res niso lahke stvari, vse je na vas ... Kaj bi od mene pričakovali?

R: Pojdite ga obiskat in se malo z njim pogovorit.

SD: Prav, ga bom poskušala obiskati ta teden.

R: V redu, pa še k meni pridite na eno kavico, ko boste šli mimo.

- posredovanje

R: Moti me kontejner za smeti pri moji hiši. Je čisto majhen in ker vsi smeti not odlagajo, je hitro poln. Naj iz komunale pripeljejo velik kontejner za nekaj dni, da vse smeti pospravimo, pa bo.

SD: To bom pa morala poklicati na komunalo. (Socialna delavka pokliče: Dober dan, iz CSD kličem. Kličem v imenu gospoda, ki bi želel, da komunala pripelje en velik kontejner v naselje, kjer živi, da bi s sosedi lahko pospravili okolico in v kontejner odložili odpadke. Ali bi bilo to možno še ta teden oz. čim prej?... Gospod živi v romskem naselju X, veste, kje je to? ... Kdaj bi pa lahko? ... Ja, vi kar na CSD pošljite račun, bomo mi to pokrili. ... Prav, mu bom povedala. Hvala za prijaznost. Na svidenje.) Na komunali so rekli, da bodo jutri zjutraj

pripeljali kontejner in ga tam pustili do konec tedna. Se boste lahko v tem času organizirali in pospravili?

R: O, lahko! Hvala vam lepa. Jaz sem že večkrat rekel, da bi to zrihtali, pa nič. Sem tudi že na komunalo klical, pa so mi vedno rekli, da ne, da kdo bo pa to plačal.

Vendar zaradi kompleksne večdimenzionalne socialne izključenosti Romov, ki je posledica strukturnih družbenih dejavnikov, taka praksa socialnega dela pogosto ni dovolj učinkovita za ustvarjanje večje socialne pravičnosti in vključenosti Romov. Prav tako prepričevanje in moraliziranje, da je dobro, če otroci hodijo v šolo, da je otrokom bolje v vrtcu, kjer so na toplem, da jim bo lažje, če se zaposlijo, da je pomembno, da skuhamo še kaj drugega, ne le makarone, da je prosjačenje in brskanje po smeteh nespodobno, so socialni delavci označili za nezadostno in neučinkovito prakso pri delu z Romi. Potrebno je spremeniti vlogo socialnega dela in narediti zavesten premik od nadzora in pogojevanja k vključevanju Romov v družbo in tudi v sam proces dela, k iskanju podpore (npr. kako zagotoviti več podpore za večjo vključenost otrok v šolo, kako omogočiti zaposlovanje Romov ipd.). Uporabnikom je torej potrebno nuditi konkretno podporo, ki bo odgovor na njihove potrebe, pri pripadnikih etničnih skupin tudi na kulturno pogojene potrebe in »etnično realnost«, ki jo zaznamujejo pogoste diskriminacije do Romov. Zato predstavljajo načela antirasističnega in etnično občutljivega socialnega dela potrebno dodatno znanje pri delu z etničnimi skupinami, ki jih v nadaljevanju združimo v enotni **model etnično občutljive prakse socialnega dela**. Antirasistična načela so namreč nujna in neizogibna komponenta etnično občutljivega socialnega dela (Dominelli 1988; Thompson 2001, 2003). Zato etnično občutljiva načela povežemo z antirasističnimi načeli, saj sama osredotočenost na kulturno raven onemogoča, da bi se socialni delavci soočali z neenakostmi, nepravilnostjo in rasizmi. Prav tako pretirana osredotočenost le na kulturo vpliva na ustvarjanje stereotipov o kolektivnih vrednotah in vedenju posameznih etničnih skupin. Torej samo etnično občutljiva načela v socialnem delu predstavljajo nezadostno orodje za delo s pripadniki etničnih skupin. V nadaljevanju so predstavljena temeljna načela etnično občutljivega modela socialnega dela.

a) Poznavanje in razumevanje »etnične realnosti« pripadnikov etničnih skupin

Temeljno izhodiščno načelo etnično občutljivega socialnega dela je poznavanje »etnične realnosti« (Devore, Schlesinger 1999). To zajema poznavanje zgodovinskih izkušenj kot tudi

aktualnega položaja etničnih skupin, ki je pogosto slabše, kot ga predstavljajo vladajoče politike. Prav tako mora socialna delavka razumeti dinamiko ustvarjanja etničnosti ter posledice etničnega razmejevanja, s katerimi se soočajo pripadniki etničnih skupin. Ponotranjiti mora idejo, da je etničnost eden od družbenih dejavnikov, ki vpliva na vsakdanje odnose med ljudmi, torej tudi na strokovna razmerja.

Primer v nadaljevanju opisuje delovanje socialne delavke, zaposlene na CSD, ki opravlja področje dela na denarnih socialnih pomočeh. Primer kaže na to, da je poleg upravnega postopka možno delovati tudi širše, vendar se mora socialna delavka za odmik od legalizma sama zavestno določiti. Za to pa je potrebno tudi strokovno znanje o tem, da socialne službe v odnosu do pripadnikov etničnih skupin delujejo etnično občutljivo.

Trije odrasli moški so se zaradi mame obrnili name, ki delam na področju DSP in imam tudi Rome. Gospa je 24 ur priključena na kisik in je zaradi bolezni zelo oslabela. Poleg tega pa živi v romskem naselju brez elektrike, ta aparat pa mora biti neprestano priključen na elektriko. Doma je bila priključena na agregat, ki pa porabi zelo veliko nafte, kar si gospa ni mogla privoščiti. Sinovi so želeli, da se njihovo mamo nekam namesti, kjer bo za njo poskrbljeno. Najprej sem predlagala dom upokojencev. Stopila sem v akcijo. Takoj sem vključila sodelavko, ki dela pri nameščanju naših občanov v dom za starejše. Ona se je skupaj s starejšo Rominjo in njenimi sinovi dogovorila, kdo bo to plačal. Šla sem tudi do direktorice doma upokojencev. To se mi je zdelo nujno potrebno, saj še noben Rom nikoli ni bil v domu upokojencev v naši občini. Ne verjamem, da je bil sploh kakšen v Sloveniji. Direktorico doma sem z dovoljenem starejše Rominje, ki smo ji urejali domsko varstvo, povabila v romsko naselje. Direktorica je prišla v naselje dvakrat. Tam je spoznala žensko, njene bivalne razmere ter potrebe, vezane na zdravstveno stanje. Direktorica je z našo pomočjo v domu upokojencev pripravila zaposlene in svoje ljudi, ki so pred tem že bivali v domu, da bo prišla v dom upokojencev ciganka. Skupaj smo v domu naredili cela predavanja o Romih. Čez nekaj let je starejša Rominja želela iz doma upokojencev domov, sedaj pa se je vrnila (socialna delavka, 16 let delovnih izkušenj z Romi).

Primer govori o ravnanju v socialnem delu, ki je spoštljiv ter občutljiv na individualne razmere in potrebe starejše ženske, pripadnice romske etnične skupine, in življenjske razmere njene družine. Če bi socialna delavka razumela svojo nalogo ožje, bi se ustavila pri upravnem

postopku namestitve v dom za upokoјence. Ravnala bi korektno, spoštljivo, v skladu z zakonom. Vendar primer govori o socialni delavki, ki je navezala osebni stik s starejšo Rominjo in poglobila njun delovni odnos. To je pomenilo tudi več truda oziroma, kot se je sama izrazila, *več akcije*. Socialna delavka je na osebni ravni ravnala etnično občutljivo, saj se je odzvala na njeno »etnično realnost«, tj. na razmere, v katerih je Rominja živela. Poznavanje »etnične realnosti« je za socialno delavko pomenilo, da je prepoznala potrebe starejše Rominje. Delovala je odločno in hitro, saj je bilo zdravstveno stanje Rominje ogroženo. Socialna delavka je delovala etnično občutljivo tudi, ko je aktivirala obstoječo mrežo pomoči v okolju in povabila direktorico doma upokoјencev k aktivnemu sodelovanju. Upoštevala je drugo značilnost »etnične realnosti«, da v občini oziroma, po njenem prepričanju, celo v državi, noben Rom še ni bil nameščen v dom upokoјencev. Sledila je strokovnemu ravnanju po konceptu krepitev moči, ki ga več avtorjev (Pinderhuges 1989; Thompson 2003) razume kot enega od poglobitvenih načel antirasističnega socialnega dela. Vplivala je na preseganje in odpravljanje etničnih predsodkov na kulturni (tj. med upokoјenci in zaposlenimi) in strukturni ravni (tj. na ravni institucionalne politike doma upokoјencev). Predvidevala je, da bi lahko etnično neobčutljivo okolje pomenilo oviro oz. težavo pri namestitvi Rominje v dom. Zato je etnično občutljiva socialna delavka omogočila direktorici doma obiske v romskem naselju in s tem vplivala na razvoj njene etnične občutljivosti, direktorica pa jo je lahko prenesla v svoj delovni krog. Predanost socialne delavke k antirasistični praksi se odraža tudi v njenem delovanju na mikro ravni (tj. na ravni zadovoljevanja potreb starejše Rominje) in na makro ravni (tj. aktivistična vloga v lokalni skupnosti za preseganje institucionalnih rasizmov do Romov). Socialna delavka se je zavzemala za večjo socialno pravičnost in vključenost Romov. Rominji je nudila aktivno podporo, ki ji je olajšala dostop do obstoječih virov v skupnosti.

b) Razumevanje in spoštovanje kulturno pogoјenih potreb pripadnikov etničnih skupin

Za nekatere socialne delavke pomeni »etnična občutljivost« že dejstvo, da delajo z Romi. Večina socialnih delavk in socialnih delavcev pa razume etnično občutljivost v kulturnem pomenu, tj. poznavanje in razumevanje kulturnih razlik etnične skupine. Tudi ko so razmišljali o predlogih za etnično občutljivo izobraževanje za socialno delo, so najpogosteje predlagali t.i. kulturni trening, saj so prepričani, da je najboljši dejavnik pri dobri etnično občutljivi praksi boljše znanje o kulturnih razlikah. Poznavanje kulturnih razlik je sicer eno od

ključnih načel etnično občutljive prakse (Devore, Schlesinger 1999; Laird 2008), vendar lahko prevelika osredotočenost le na kulturne razlike zamegli širše družbenopolitične dejavnike, ki vplivajo na položaj etničnih skupin. Siobhan Laird (2008: 155) navaja, da zahteva etnična občutljivost (avtorica jo imenuje kulturna kompetentnost) prakso, ki temelji predvsem na spoštovanju in upoštevanju ne le kulturnih razlik, temveč tudi kulturnih potreb in vrednot pripadnikov etničnih skupin, načina družinske strukture, razmerij med spoloma, medgeneracijskih vlog, skrbstvenih dolžnosti znotraj skupnosti, zdravstvenih prepričanj, načina prehranjevanja, rabe maternega jezika, verskega prepričanja, razmerij med posameznikom, družino in skupnostjo, etnične in kulturne identifikacije, družbenoekonomskih okoliščin ter vplivov rasizma in drugih oblik zatiranja. Avtorica je torej prepričana, da je znanje o kulturi etnične skupine le eno od pomembnih načel etnično občutljive oz. kulturno kompetentne socialne delavke.

Etnična občutljivost pomeni prepoznavanje kulturnih razlik in potreb ter strokovno odzivanje na obstoječe neenakosti, ki so posledica teh razlik. Etnična občutljivost je trajen proces, ne le neka točka v odnosu med strokovnim delavcem in uporabnikom. Od strokovnega delavca zahteva trajno in dosledno predanost k sprejemanju kulturnih načel, ki so del življenja pripadnikov etničnih skupin. Ena od socialnih delavk je izpostavila, da je socialno delo z Romi delo, ki se nikoli ne konča (tako kot se konča npr. pri družini, ki pride na svetovalni pogovor in sčasoma odpravi problem), kar lahko povežemo s socialno izključenostjo, ki se pri Romih prenaša iz generacije v generacijo. Trajnost in doslednost ponazarja primer etnično občutljivega socialnega dela s posameznikom, ki je temeljil na učinkovitem delovnem odnosu med socialno delavko, ki dela na področju denarnih socialnih pomoči, Rominjo in posameznimi institucijami ter posamezniki v lokalni skupnosti, ki so neposredno ali posredno prispevali k obstoječemu stanju in k reševanju problema. Socialna delavka, zaposlena na CSD, je leto in pol zagotavljala Rominji potrebno podporo pri zagotavljanju dveh izraženih potreb oz. ciljev (zaposlitev, lastno stanovanje). Omenjeni potrebi, ki sta na prvi pogled »kulturno nevtralni« potrebi, sta ob dejstvu, da gre za Rominjo, v lokalnem kontekstu dobili popolnoma drug značaj in posledično do socialne delavke zahtevali večjo etnično občutljivost. Ker je uporabnica pripadnica romske etnične skupine, ki je v lokalnem okolju ena od najbolj stigmatiziranih družbenih identitet, je delo od socialne delavke zahtevalo več časa in osebnega zavzemanja za doseg ciljev.

Rominja, pred leti prejemnica denarne socialne pomoči, samska, je kot otrok živila v Sloveniji s starši, kasneje pa spoznala partnerja in šla živeti v Bosno. Ko je partner umrl, se je vrnila v Slovenijo in živila pri sestrični družini v izredno neurejenem bivališču. Zaradi prekomernega uživanja alkohola in posledic agresivnega ravnanja s strani sestrine družine je pogosto bežala pred nasiljem. Obrnila se je tudi na CSD. Ker je popolnoma nepismena, saj pouka ni nikoli obiskovala, sem ji pomagala pri pisanju prošenj za pridobitev stanovanja. Imela je eno samo željo, tj. priti do zaposlitve in bivati sama v stanovanju. Ker je bila popolnoma nepismena, tudi podpisati se ni znala, sem ji predlagala, da se vključi v oddelek opismenjevanja preko izobraževanja za odrasle. Tako redne obiskovalke pouka ni bilo, kakor je bila ona, vesela je bila, ko se je znala podpisati. Vztrajala je, jaz pa sem jo ves čas pri tem spodbujala in ji dajala upanje. Večkrat sem po telefonu poklicala predstavnici, ki pokrivata stanovanjsko področje. Še preden sva poslali prošnjo, je bil njun odgovor že vnaprej negativen, z razlogom, da je gospa »nepismena, brez dohodka, pa še pod šotorom živi, le kaj bo v stanovanju«. Čez nekaj mesecev se je v lokalnem okolju odprlo nekaj zaposlitvenih možnosti. Na Uradu za delo so mi rekli, da ni za njo nobene možnosti, »le kdo jo bo vzel, saj imajo delodajalci do Romov velike predsodke«. Sama sem poklicala na agencijo, kjer so razpisali prosta delovna mesta za delavke v enem od lokalnih podjetij. Gospa je odšla na preizkus in ga uspešno opravila. Preden je odšla na končni razgovor, je prišla v mojo pisarno z nepopisnim navdušenjem, urejena, oblečena v jeans, s kratko pristriženimi urejenimi lasmi. Prosila me je, naj držim pesti zanjo. Vendar dela ni dobila, ker je bila nepismena. Poskušali sva še v najmanj petih podjetjih, tako pisno kot telefonsko, toda nič. Ponovno sva napisali vlogo za stanovanje na občini, vendar nič. Na vseh skupnih srečanjih in različnih sestankih z Romi sem izpostavljala težavo, vendar vsakokrat brez uspeha. Spomnila sem se na znanko, ki ji je kasneje ponudila stanovanje v zameno za skrb. Stanodajalka ima namreč težave v duševnem zdravju, Rominja pa ji je v zameno za bivanje v stanovanju urejala stanovanje, plačevala položnice in nudila drugo socialno podporo. Ker gre za socialno stanovanje, smo njeno bivanje uredili tudi preko občine, kjer ni bilo večjih težav, saj smo jo na CSD institucionalno, kolektivno podprli. Kmalu zatem se je tudi zaposlila v lesnem podjetju.¹⁷⁶

Primer govori o tem, kako v družbi veljajo dvojni kriteriji, tj. splošno veljavni, formalni družbeni kriteriji za pripadnike večine ter prikriti kriteriji za Rome, kar je tudi ena od oblik strukturnega oz. institucionalnega rasizma. Preseganje rasizmov na osebni ravni pomeni

¹⁷⁶ Zgodbo zapisala socialna delavka na CSD Črnomelj Martina Horvat, 12. 6. 2008.

spreminjanje rasističnih izrazov, sovražnega govora in rasistične prakse, ki jih izvajajo posamezniki. Primer kaže na to, kako se je morala socialna delavka v delovnem odnosu zelo osebno zavzeti (osebno vodenje), da sta skupaj z Rominjo uresničili zastavljen cilj (instrumentalna definicija problema). Socialna delavka je pokazala veliko mero etnične občutljivosti v tem, ko je bila Rominja slišana in ko je prejela želeno podporo, ki je bila usmerjena k uresničitvi njenega izraženega cilja (osebno vodenje). Socialna delavka ji je na osebni ravni nudila konkretno podporo pri pisanju prošenj, z informacijami, čustveno oporo, spodbudila je njene vire moči in uporabila lastne vire moči (tj. osebna moč socialne delavke - poznanstva, normativna moč - večji medinstitucionalni vpliv itd.). Etnično občutljiva socialna delavka je prepoznala etnične predsodke in rasistično prakso drugih institucij in se osebno zavzela, da ti niso ovirali procesa dela za doseg zastavljenih ciljev. Vprašanje je, kako bi lahko bila Rominja sama uspešna, če je že socialna delavka za zagotovitev dveh osnovnih potreb, kot je stanovanje in zaposlitev, potrebovala leto in pol. Zavestna odločitev socialne delavke, ki opravlja storitev prve socialne pomoči, za sodelujoč dolgotrajen proces dela je pomenil več napora. Aktivizem socialne delavke je zahteval mnogo več kot le administrativno delovanje, in prispeval k dosegu zastavljenega cilja ter posledično večji socialni vključenosti Rominje. Tudi ta primer govori o tem, da je v okviru administrativne »obremenjenosti« možno delati več kot le izdajati odločbe o socialnovarstvenih pravicah. Opisuje uporabo posameznih elementov delovnega odnosa in etnično občutljivih načel. Socialna delavka se je morala družbeno angažirati in polje delovanja razširiti izven administrativnih okvirjev. To je od nje zahtevalo prevzemanje vlog, kot so zagovornica, informatorka, pogajalka. V vseh teh vlogah je v odnosu do uporabnice delovala po načelu krepitev moči in s tem prispevala k občutku večje lastne vrednosti in večji socialni vključenosti.

c) Samorefleksija etničnih predsodkov

Soočanje z lastnimi predsodki do pripadnikov etničnih skupin je naslednje pomembno načelo etnično občutljivega socialnega dela, ki izvira iz antirasistične perspektive socialnega dela (Dominelli 1988; Thompson 2001). Gre za ozaveščenost socialnih delavk in socialnih delavcev o lastnem rasizmu ter zavest o tem, da je tudi kulturno in strukturno okolje, kjer se socialno delo odvija, pogosto rasistično. To pomeni, da se morajo socialni delavci neprestano soočati z lastnimi predsodki in predpostavkami o pripadnikih etničnih skupin ter kritično

reflektirati lastno prakso. Socialni delavci pogosto izvajajo nenamerno, prikrito rasistično prakso, ki je rezultat vpliva kulturnih vrednot.

Vendar se socialni delavci, ki so pripadniki večinske skupine (etnične večine), pogosto težko ravnajo po načelu spoštovanja različnih kulturnih vrednot, še posebej, če niso kritični do lastne pozicije privilegiranosti kot pripadniki večinske skupnosti. Kot pripadniki večinske skupnosti v odnosu do etničnih skupin namreč nehote vzdržujemo neenaka razmerja moči. Zato socialni delavci, ki so v večini pripadniki etnične večine, nenamerno prispevajo k vzdrževanju dominantnih razmerij in rasističnih ideologij. Načelo torej opozarja, da morajo socialne delavke in socialni delavci opustiti uporabo vrednotenih sodb, ki predpostavljajo superiornost družbenih norm lastne kulture.

Etnična občutljivost od socialnih delavcev torej ne pomeni le zahteve po »pasivni absorpciji kulturnega znanja« in opredeljevanja podobnosti in razlik med različnimi skupinami. Po eni strani mora socialni delavec razumeti, spoštovati in se prilagoditi kulturnim vzorcem določene skupine, prav tako pa ne sme relativizirati določene kulture. Zatiralno in nasilno vedenje je nedopustno in se ga ne sme pripisati kulturnim razlikam (npr. mladoletne poroke, nasilje nad ženskami, alkoholizem). Potrebno je razumeti kulturne prakse, ki se razlikujejo od večinske skupine, in druga dejanja, ki predstavljajo kršitev človekovih pravic. Zato etnično občutljivo socialno delo zahteva refleksijo osebnih in kulturnih predsodkov do določene skupine. Etnično občutljiv socialni delavec je pozoren, da pri delu s pripadniki etničnih skupin ne prevladujejo njegove lastne vrednote in prepričanja dominantne skupine o etnični manjšini.

Primer etnično neobčutljive prakse socialnega dela je opredeljen v nadaljevanju. Pripoved javnega delavca, ki je na CSD zaposlen za delo z Romi, govori o patologizaciji Romov, ko je določena odstopanja (patologije) pripisal njihovi »drugačni naravi« oz. kulturi. Gre za pogosto družbeno kategorizacijo, da vse, kar je v večinski družbi označeno kot patologija, del romske kulture.

Ni moja funkcija, da bi se kot terenski delavec ukvarjal s socialno preventivo, niti z ukrepanjem. Ko opazim nasilje v družini, ne ukrepam. Moram vzeti v zakup, da gre pri Romih za drugo strukturo nasilja. Imaš več stopenj nasilja. Npr. področje otrok - če gledamo neromsko skupnost, bi bili vsi romski otroci praktično za odvzem. To se kaže v tem, da so

neumiti, zanemarjeni, veliko je nasilja med partnerjema. To je del njihovega odnosa do sveta, razumevanja prostora, časa ... (javni delavec, 1 leto delovnih izkušenj z Romi).

Javni delavec ločuje med nasiljem večinske kulture in nasiljem romske kulture, pri čemer je nasilje med Romi bolj sprejemljivo, nasilje med Neromi (tej družbeni skupini pripada tudi javni delavec) pa nesprejemljivo. Zato pri nasilju med Romi ne zaznava potrebe po enakem strokovnem pristopu kot bi se sicer odzval. Primer govori o etnično neobčutljivi praksi, ki temelji na kulturnem relativizmu. Javni delavec je z navajanjem kulturnih razlik opravičeval neinterveniranje. Nasilje med Romi je opredelil kot del romske kulture, ne pa kot nasilno dejanje, ki je nedopustno in nesprejemljivo ter krši človekove pravice.¹⁷⁷ Socialni delavci, ki niso etnično občutljivi in pri svojem delu temeljijo na povečevanju lastnih kulturnih vzorcev, s tem prispevajo k odtujenosti pripadnikov etničnih skupin in k ustvarjanju občutkov, da določeni ljudje ne sodijo v družbo. Z neobčutljivostjo na etnične razlike socialni delavci in socialne delavke prispevajo k ustvarjanju problemov, ne pa k ustvarjanju rešitev. Namesto da bi se soočali z diskriminacijo in prispevali k njenemu preseganju, pogosto nezavedno ohranjajo obstoječe stanje socialne izključenosti.

d) Zaposlovanje pripadnikov etničnih skupin

Lena Dominelli (1995) trdi, da je zaposlovanje pripadnikov deprivilegiranih državljanov ena izmed antirasističnih dejavnosti, ki neposredno prispeva k odpravljanju institucionalnega rasizma. Zaposlovanje pripadnikov etničnih skupin na področje socialnega dela lahko v najširšem možnem razumevanju opredelimo tudi kot udejanjanje postmodernega načela socialnega dela, tj. omogočanje partnerstva oz. vključevanja uporabnikov v delovni proces socialnega dela, ki je eno od ključnih načel za zagotavljanje kvalitetnih storitev (Beresford *et al.* 1999; Schuringa 2005). Lena Dominelli (1988, 1995) je opozorila je, da se ravno v praksi socialnega dela že od vsega začetka pojavlja problem pomanjkanja strokovnih delavcev iz vrst etničnih skupin. Posledično bi to omogočalo preseganje institucionalnih rasizmov na strukturni ravni in ustvarjanje socialnih služb, ki bi bile po meri različnih potreb uporabnikov,

¹⁷⁷ Tudi patologizacija romskih otrok kot intelektualno manj sposobnih oz. duševno prizadetih je ena od pogostih praks v socialnem delu, o čemer je podrobneje pisala Darja Završek (2001). Romski otroci so zato z vstopom v osnovne šole s prilagojenim programom (kar je tudi že ena od oblik patologizacije) prikrajšani za dostojno izobrazbo, plačano zaposlitev, urejene bivalne razmere, spoštovan status v skupnosti itd.

in ne le po meri večinske etnične skupine. Če je na CSD zaposlen pripadnik romske etnične skupine, pridobi institucija večjo občutljivost za razvoj etnične občutljivosti in antirasistične prakse. Prisotnost zaposlenih pripadnikov etnične skupine se kaže ne le v prisotnem manjšinskem jeziku v instituciji (obvestila na oglasni deski v romščini, pomoč pri izpolnjevanju obrazcev za pridobitev določene storitve, prevajanje slovenščine v romščino in obratno ipd.), temveč tudi v večji ozaveščenosti, razumevanju ter strpnem etničnem dialogu in ravnanju ostalih zaposlenih do »etnične realnosti« Romov. Primer v nadaljevanju opisuje »postopek« etnično občutljivega zaposlovanja pripadnika romske etnične skupnosti na enem od CSD v Sloveniji.

Na našem CSD smo letos prvič zaposlili predstavnika romske skupnosti preko programa javnih del, kar vidim kot enega od velikih korakov k razbijanju rasistične prakse na institucionalni ravni. Spominjam se, kako se je začelo. Na centru je že takoj v začetku leta med zaposlenimi završala novica, da bomo zaposlili Roma. Odzivi so bili pozitivni, prijazni in s pridihom pričakovanja, koga le bomo zaposlili. Urad za delo je povabil nekaj Romov na skupen razgovor. Ura je bila že osem zjutraj, a od vabljenih ni prišel nihče. Prišla je sodelavka Društva za razvijanje preventivnega in prostovoljnega dela, ki dela na terenu z Romi, in s seboj pripeljala Roma, ki je izkazal interes za delo. Čez eno uro je prišel naslednji z opravičilom, da se mu je pokvaril akumulator, kasneje so prišli tudi drugi. Večina jih je ob predstavitvi dela pokazala interes za delo, dva pa sta povedala, da si urejata status samostojnega podjetnika. Zaposlili smo Roma, ki je bil med njimi najstarejši (prišel je tudi prvi na razgovor ob dogovorjeni uri). Prišel je prvi delovni dan. Javni delavec je ostal v službi samo nekaj minut. Ko je ponovno izvedel, da bo plača glede na njegovo nedokončano osnovnošolsko izobrazbo slaba, enaka DSP, je demonstrativno zapustil mojo pisarno. Čez dva dni me je poklical, se opravičil in se vrnil v službo. Po dveh mesecih dela je ob prejemu nove odločbe za DSP ponovno dal ustno odpoved in ga ni bilo 14 dni. Tudi po telefonu se mi ni javil. Potem me je poklical, se ponovno opravičil in prišel nazaj v službo. Zavod za zaposlovanje ga je kljub izbrisu iz evidence brezposelnih ponovno prijavil v evidenco in lahko je nadaljeval z delom. Razumeli so, da je to zanj prva tovrstna izkušnja z delovnim razmerjem.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Zgodbo zapisala socialna delavka na CSD Krško Marina Novak Rabzelj, 12. 6. 2008.

Primer ponazarja, kako je celotna institucija sledila načelu preseganja institucionalnega rasizma. Zaposleni na CSD so v odnosu do izbranega delavca izražali ne le institucionalno, temveč tudi osebno zavzetost in mu omogočili pridobiti in tudi ohraniti zaposlitev (institucija ga je čakala, ga spodbujala, bila bolj tolerantna itd.). Ghazala Mir (2008) je opozorila ravno na nujno podporo, ki jo mora institucija zagotavljati pripadniku etnične skupine v procesu zaposlovanja in tudi pri izvajanju določenih nalog, ki jih kot zaposleni opravlja. Prav tako je pomembno, da ni edini, ki dela s pripadniki etnične skupine, kateri tudi sam pripada. Zaposlovanje pripadnikov etničnih skupin namreč ne sme postati nadomestilo za to, da se tudi ostali socialni delavci ne bi usposobili za etnično občutljivo socialno delo. Primer pokaže tudi na nujno prepletanje etnično občutljivih in antirasističnih načel. Socialni delavci pogosto nenamerno in prikrito izvajajo rasistično prakso, ki je rezultat vpliva kulturnih vrednot. Zato so sama etnično občutljiva načela v socialnem delu nezadostno orodje za delo s pripadniki marginaliziranih etničnih skupin. Praksa mora nujno temeljiti na etnično občutljivih in tudi na antirasističnih načelih (Dominelli 1988; Thompson 2001).

e) Skupnostno socialno delo z etničnimi skupinami

Socialni delavci, zaposleni na CSD, pogosto izražajo nezadovoljstvo nad lastnim načinom delovanja, ki ga pripisujejo predvsem veliki administrativni obremenjenosti. Zaradi tega jim pogosto *zmanjka časa za teren oz. za skupnostno socialno delo*. Socialni delavci prepoznajo v skupnostnem socialnem delu z Romi več prednosti. Predvsem ga dojemajo kot učinkovit način za poglobljanje delovnega odnosa, navezovanje stika in vzpostavljanje zaupanja ter učinkovito priložnost za neformalne pogovore, ki dovoljujejo več osebnega.

Razvijanje skupnosti (podpora pri samoorganiziranju, samopomoči, neposrednem povezovanju skupin), skupnostno planiranje (težnja po izboljšanju obstoječih in načrtovanje novih podpornih programov) in socialna akcija (pomoč pri zastopanju in uveljavljanju interesov prikrajšanih skupin) so tri modeli skupnostnega socialnega dela, ki so se uveljavili v Sloveniji (Rapoša Tajnšek 1993, orig. Rothman 1972). Vsem je skupno načelo aktivne participacije članov določene skupnosti, katerim je namenjena podpora (ne glede na določen model skupnostnega delovanja). Raziskava je pokazala, da redki socialni delavci sledijo metodi skupnostnega dela ter da ta metoda dela na mnogih CSD velja za dopolnilno, ne pa za primarno dejavnost (predvidevamo, da so razlogi za to predvsem v administrativni

obremenjenosti zaposlenih, pomanjkanju zaposlenih socialnih delavcev za delo v skupnosti, zahtevani večji strokovni usposobljenosti za delo). Kljub temu nekateri delujejo v skupnosti, predvsem po modelu socialne akcije. Eden od primerov je opisan v nadaljevanju.

Delo z Romi mi predstavlja delo z drugačno populacijo, kjer je res potrebnega več vlaganja, več truda, več je razlaganja, pa tudi več terenskega dela. Moje delo je sicer vezano na DSP, vendar grem pogosto tudi na teren, med ljudi in tam delam svoje delo, nesem papirje s sabo. Velikokrat poskušam delovati tudi po modelu skupnostne akcije. Npr. ko komunala Romom v naselju ni hotela namestiti kontejnerjev za smeti, češ da Romi ne bodo plačevali odvoza odpadkov. Da se je to uredilo, sem morala jaz organizirati celo socialno akcijo. Na eni strani sem delovala na institucionalni ravni, kar je zahtevalo od mene pogajanje s komunalno službo in predvsem prepričevanje, zakaj je dobro, da je v romskem naselju kontejner za smeti, da bodo na tak način Romi lahko vzdrževali čisto okolico. Potem sem jim prav tako morala zagotoviti, da bodo Romi stroške redno plačevali. Komunala ni hotela pristati na dogovor, razen pod pogojem, da naš CSD izda naročilnico, kar pomeni, da bodo nastali stroški kriti avtomatsko iz rednih mesečnih socialnih prejemkov Romov, ki jih bo neposredno poravnal CSD. Po drugi strani pa sem delovala tudi na ravni razvijanja in samoorganiziranja v romski skupnosti, med Romi. Vplivala sem na to, da so se tudi sami organizirali in skupaj pospravili odpadke po naselju. Na tem mestu sem veliko sodelovala z romskim svetnikom v občini, s predsedniki lokalnih romskih društev in z drugimi predstavniki Romov, ki so lažje kot jaz vplivali na ostale Rome. Stvar smo skupaj dobro speljali, saj smo se čez nekaj mesecev dogovorili, da Romi meni prinesejo denar, pri meni podpišejo, za kaj se bo denar porabil, in sami poravnajo komunalni strošek. Tako smo skupaj dosegli, da so v skupnosti pridobili kontejner, se samoorganizirali in hkrati pridobili večino odgovornega ravnanja z denarjem. Verjetno če sama kot socialna delavka ne bi delovala na tak način, bi bili še danes brez kontejnerja. Institucije so namreč blazno nezaupljive do Romov. Še mene so vmes poskušali odvrniti od tega, da bi vztrajala. Rekli so mi, da sem naivna, če Romom verjamem, da mi bodo prinesli denar. Sedaj je od tega že nekaj let in ni bilo nobenih pritožb od komunale (socialna delavka, 6 let delovnih izkušenj z Romi).

Primer odraža več elementov skupnostnega socialnega dela (mobiliziranje skupnosti, socialna akcija), skupnostnih načel (aktivacija romske skupnosti, prenos moči) in antirasističnih načel (zagovorništvo, delo na lastnih predsodkih, predanost), ki se med seboj prepletajo in

dopolnjujejo. Primer govori o tem, kako se interesi različnih akterjev med seboj pogosto razlikujejo. Državni sistem (ponazarjata ga komunalno podjetje in občina) je ustvarjen za to, da skrbi za kvaliteto življenja ljudi v skupnosti ter nadzoruje. Skupnost (tj. Romi) pa izpostavlja posameznikove in skupinske potrebe. Na tem mestu je ravno socialni delavec tisti, ki katalizira, daje pobude in usmerja (Jeriček 2004) dogajanje med sistemom in skupnostjo. Jeriček (*ibid.*: 107) vidi strokovnjaka, ki dela s skupnostjo, kot »spodbujevalca sprememb in tistega, ki usmerja in pomaga, da ljudje sami začnejo 'delati skupnost'«. Zato je eno od ključnih načel, ki je značilno za etnično občutljivost, antirasizem in skupnostno socialno delo, načelo krepiteve moči, saj delo temelji na spodbujanju in omogočanju čim večje aktivne udeležbe pripadnikov etnične skupine v proces pomoči. Leida Schuringa (2005) je opredelila tak način delovanja kot *enabling approach*, tj. pristop, ki članom skupnosti omogoča in jih vključuje (v nasprotju s pristopom, ki člane skupnosti oskrbuje, povzroča pasivnost in odvisnost od pomoči drugih). Za pristop, ki omogoča in vključuje, je značilno, da: se osredotoča na ustvarjanje alternativnih pogledov članov skupnosti za skupno reševanje socialnih problemov, pozitivno vrednoti člane skupnosti, med člani skupnosti spodbuja zavest o njihovih osebnih virih moči in virih moči v skupnosti, postavlja člane skupnosti v središče delovanja ter se zavzema za dolgotrajne rešitve (Schuringa 2005: 27). Opisan primer socialne delavke govori tudi o tem, kako je prevzela vlogo spodbujevalke sprememb med institucijami in skupnostjo. Ravnala je zavestno etnično občutljivo, saj se je zavedala, da ima več vpliva v skupnosti, kot ga imajo Romi, ki veljajo za marginalizirano skupino. S svojim pristopom je poskušala presegati izključenost Romov in jim zagotoviti osnovne dobrine.

f) Načelo uporabe etnično občutljivega jezika

Etnično občutljivo socialno delo z Romi zahteva tudi uporabo etnično občutljivega jezika, ki po eni strani pomeni spoštljiv, strpen dialog, po drugi strani pa tudi poznavanje jezika različne kulture. Pogosto so Romi in Rominje pripovedovali, da si morajo v pogovoru s socialno delavko, ki z njimi govori slovensko, po tihem, v glavi, prevajati v romščino in zopet nazaj v slovenščino. Gre za neučinkovit način komunikacije oz. za etnično neobčutljivo komunikacijo. Zato se pogosto zgodi, da uporabniki, katerih prvi jezik ni jezik večinske družbe, ne poznajo vseh storitev, ki jih določena služba omogoča. Torej, načini komunikacije, ki so učinkoviti pri večinski populaciji, niso tudi nujno učinkoviti pri Romih.

Socialne delavke in socialni delavci, s katerimi smo se pogovarjali, ne govorijo niti ne razumejo romskega jezika - le nekaj jih razume posamezne besede. Socialni delavci v krajih, kjer živi večje število Romov, so prepoznali znanje romščine kot pomembno kompetenco etnično občutljivega socialnega dela. Vsi sogovorniki so izrazili interes po učenju romščine, le ena socialna delavka je bila proti. *Vsi tako lepo govorijo slovensko, da niti ni potrebe. Če bi bila populacija večja, bi se mi zdelo smiselno, glede na to, da pa imamo štiri družine, pa ni smiselno* (socialna delavka na enem od CSD Ljubljana). Minimaliziranje (Thompson 1995, 2003) oz. spregledovanje (Dominelli 1995) števila pripadnikov neke etnične skupine je proces, ki deluje na dveh ravneh: bodisi da ne priznamo prisotnosti rasizma, bodisi da zmanjšujemo njegov pomen. Gre za podcenjevanje učinkov, ki ga ima rasizem na življenje Romov. Socialne delavke pogosto rečejo: *V naši občini ni veliko Romov, zato se na CSD z rasizmom ne ukvarjamo. Vem, da so v šolah učitelji in otroci nestrpni do Romov, vendar jaz pokrivam področje socialnega varstva, s tem naj se ukvarjajo v šoli, to ni moje delo, ne morem se vtikati v njihovo delo.* Thompson (1995: 276) je označil tako prepričanje za napačno (saj je število pripadnikov etničnih skupin pogosto podcenjeno), irelevantno (antirasistično znanje naj bi imeli vsi socialni delavci v državi, ne le tisti, ki delajo na področjih, kjer živi večja etnična skupina) in rasistično (saj s tem socialni delavci priznavajo, da so socialne službe skrojene po meri večinskega prebivalstva). Socialni delavci tako spregledajo potrebe Romov, ki se soočajo z rasizmi. Toda vsaka socialna delavka in socialni delavec, ki zazna rasizem in nestrpnost, je etično odgovoren, da nanju tudi reagira (Kodeks etike socialnih delavk in socialnih delavcev Slovenije, 6. člen).

Jezik socialnega dela se odraža v ustni in pisni obliki. Na primer Rominje, ki doživljajo nasilje, lahko v pisnih zloženkah v romskem jeziku pridobijo podrobne informacije o nesprejemljivosti vsakršnega nasilja, o načinih, kako ustaviti nasilje in kje poiskati psihosocialno pomoč.¹⁷⁹ Če teh informacij ne pridobijo, ker jih v neromskem jeziku ne razumejo, lahko etnično neobčutljiva praksa socialnega dela vpliva na njihove težave v duševnem zdravju ali celo povzroči smrt zaradi nasilja. Prevod zloženke iz slovenskega v romski jezik je eden od načinov, ki lahko prispeva k etnično občutljivi praksi socialnega dela, k izogibanju trpljenja žensk, ki doživljajo nasilje in posledično tudi k nižjim stroškom zdravstvenega varstva. Če oseba ni pismena, mora etnično občutljiva socialna služba

¹⁷⁹ Prvo zloženko o informacijah v primeru nasilja nad ženskami je leta 2006 pripravil CSD Novo mesto.

zagotoviti osebo, ki bo zagotavljala ustno komunikacijo v ustreznem jeziku. Na enem od CSD je zaposlen Rom kot receptor, ki pa pogosto »služi« tudi kot prevajalec.

Romi v naši občini ga imajo za socialnega delavca, čeprav to v resnici ni, saj nima končane šole in dela kot receptor. Pa vendar ga smatram kot ostale sodelavce socialne delavce, saj mi velikokrat pomaga s prevajanjem v romski jezik. K meni večkrat pride starejša Rominja, ki ne zna nič slovensko. Malo je tudi gluhonema. Nekaj po romsko sicer zna povedati. Jaz vedno našega receptorja pokličem in ga prosim, naj prevaja. Pogosto pa tudi pomaga nepismenim Romom izpolniti vloge za pridobitev določenih storitev (socialni delavec, 29 let delovnih izkušenj z Romi).

8.4 Zaključek

Socialni delavci, ki opravljajo socialno delo, se v Sloveniji najbolj množično zaposlujejo v državnih socialnovarstvenih institucijah, predvsem na CSD, manj v privatnih, neodvisnih institucijah. Zato se pogosto soočajo s časovnimi ovirami in administrativnimi zahtevami, ki jih postavlja državni aparat. Ravno časovne ovire pogosto onemogočajo uporabo določenih, predvsem dolgotrajnejših, postopkov delovanja, ki bi omogočali poglobljen delovni odnos z uporabniki. Vendar pa socialne službe na področju nevladnega sektorja nimajo enako velike državne zakonite avtoritete, kot jo imajo socialni delavci v državnih socialnih službah. Zato se lahko bolj »svobodno« zavežejo k izvajanju zagovorništva in drugih podpornih vlog. Vendar pa so državne institucije tiste, ki imajo velik vpliv na življenje ljudi, saj izvajajo državne podporne programe socialne varnosti za tiste, ki si je sami ne morejo zagotavljati.

Raziskava je pokazala, da socialne delavke in socialni delavci pogosto o Romih razmišljajo logocentrično, linearno, v binarnih nasprotjih (Romi – Neromi), kar je ena od poglobljenih kritik postmodernistične teorije socialnega dela (Parton, Marshall 1998; Pease, Fook 1999; Parton, O'Byrne 2000). Tako mišljenje velja za izključujoče, kategorično in hierarhično. Negativne oznake in kategorije so vpete v jezik na način, da se določene izkušnje privilegirajo, druge pa marginalizirajo. Zato je še toliko bolj potrebno prepoznati pomembnost značaja razlik, tako da ima lahko tudi zatrta stran svoj glas.

Praksa socialnega dela v Sloveniji na sploh v veliki meri temelji na legalizmu, v odnosu do Romov pa tudi na pogostih predsodkih, ki se odražajo v rasističnem diskurzu. Raziskava med socialnimi delavci v Sloveniji, ki imajo najbolj neposreden stik z eno od etničnih manjšin (tj. Romi), je pokazala na pomanjkanje etnično občutljivega znanja za ravnanje v socialnem delu. Pokazala je tudi na to, da obstajata dve percepciji kvalitete socialnih storitev v primeru uporabnikov romske etnične manjšine: percepcija socialnih delavcev in percepcija Romov. Socialni delavci so pogosto pripovedovali o tem, da Rome bolje poznajo, kot si sami sploh mislijo, neredko so navajali, da z Romi dobro sodelujejo. Primeri ponazarjajo prepričanje socialnih delavk o homogeni romski skupnosti s trajnimi, nespremenljivimi značilnostmi, kot je na primer materialna revščina. Socialne službe pogosto potrebe Romov definirajo pod vplivom kulturnih stereotipov o Romih o večnih revežih. Percepcija Romov pa pokaže, da so Romi za socialne delavce tujci. Socialni delavci pogosto niso zadosti etnično občutljivi, saj njihov kulturni vrednostni sistem prevlada in onemogoča, da bi slišali potrebe Romov. Po drugi strani pa so tudi pričakovanja Romov do socialnih služb večja, kot pa obseg dela opredeljujejo socialni delavci.¹⁸⁰ Raziskava je pokazala, da je nerazumevanje in nespoštovanje kulturnih razlik ter odsotnost socialnih delavcev v skupnosti eden od poglobitnih razlogov za negativno podobo, ki jo imajo uporabniki o socialnih službah. Posledično ti nimajo zaupanja v socialne službe, socialni delavci pa menijo, da so uporabniki neizobraženi in se ne zavedajo svojih socialnih težav. Aktivna participacija je ena od poti do kvalitetnih služb (uporabniki so popolnoma vključeni v proces dela kot enakopravni sodelavci) in tudi kriterijev kvalitetnih socialnih služb (aktivna participacija uporabnikov jim omogoča več nadzora nad življenjem in izbor potrebnih storitev, ki jih zagotavljajo določene službe) (Beresford *et al.* 1999).

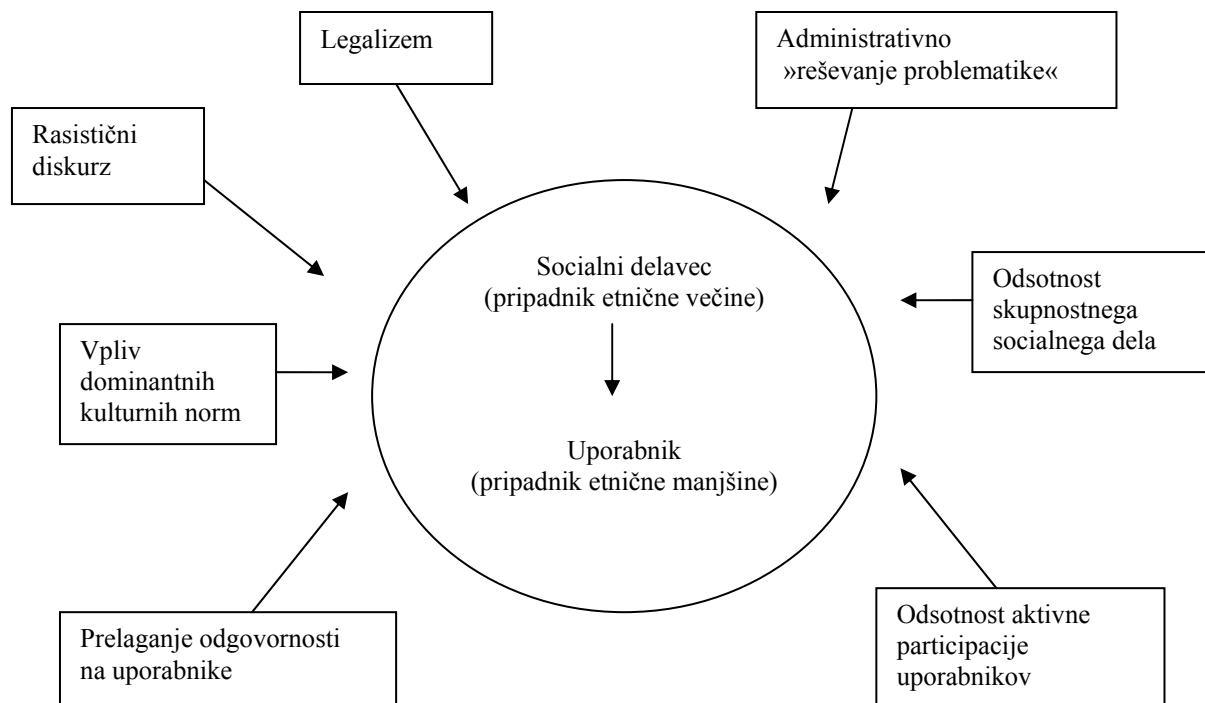
Številni primeri kažejo na etnično občutljivo prakso v socialnem delu, ki temelji na antirasistični teoriji in mnogih postmodernih teoretskih izhodiščih. Omenjena teoretska konceptualna izhodišča oz. načela so za socialno delo z etničnimi skupinami učinkovita

¹⁸⁰ Tudi Harms *et al.* (2008) navaja podobne ugotovitve o socialnih delavcih v Avstraliji, ki delajo z aboridžinsko etnično manjšino. Odnos med socialnimi delavci, ki so v večji meri pripadniki večinske, neaboridžinske skupine, in Aboridžini je pogosto neučinkovit. Večina socialnih delavcev vsiljuje svoje kulturne vrednote pri reševanju njihovih socialnih težav. S tem socialni delavci vplivajo na ohranjanje razmerij tujosti, »drugosti«. Obe raziskavi sta pokazali, da je nerazumevanje in nespoštovanje kulturnih razlik ter odsotnost socialnih delavcev v skupnosti eden od poglobitnih razlogov za negativno podobo, ki jo imajo uporabniki o socialnih službah. Posledično uporabniki nimajo zaupanja v socialne službe, socialni delavci pa menijo, da so uporabniki neizobraženi in se ne zavedajo svojih socialnih težav.

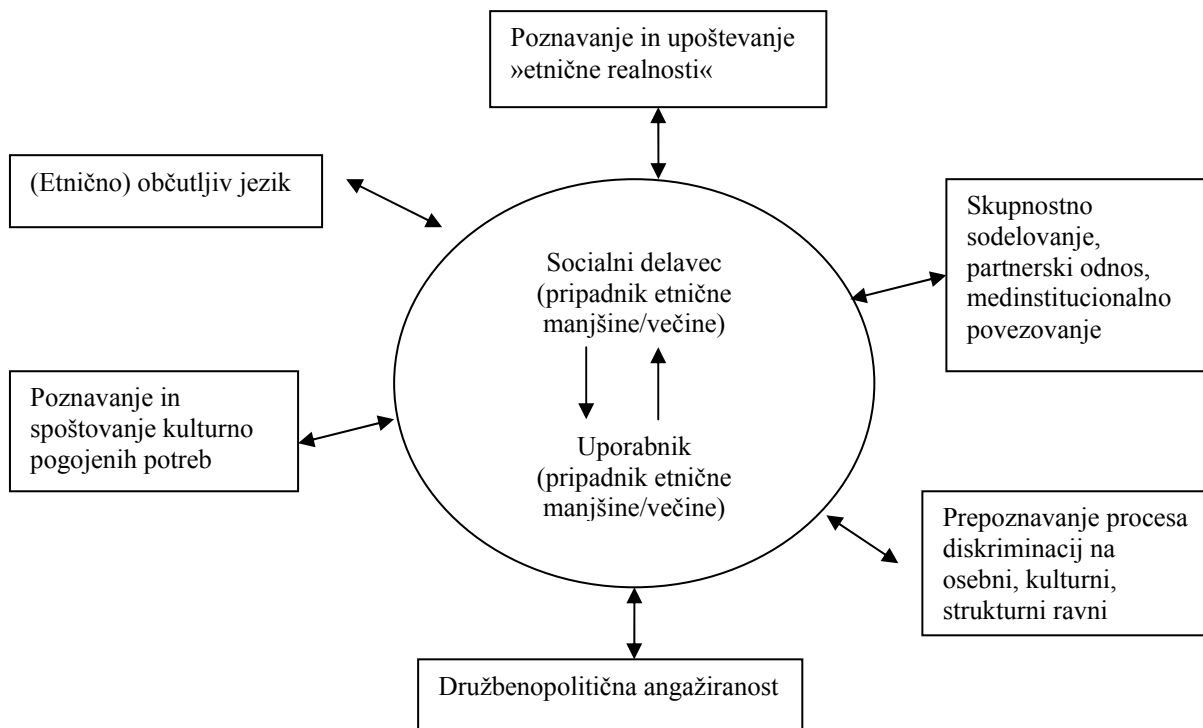
najmanj iz dveh perspektiv. Prvič, uporabna so glede na naravo dela. Socialni delavci, zaposleni v javnih državnih socialnovarstvenih institucijah, nimajo veliko časa slediti poglobljenemu in dolgotrajnemu svetovanju. Omenjena konceptualna izhodišča pa so uporabna, saj socialnim delavcem dajejo znanje, da lastno moč prenašajo na uporabnike ter da spodbujajo njihove vire moči (z namenom, da uporabniki pretrgajo odvisnost od socialnovarstvene pomoči). Prav tako pa jim znanje omogoča, da socialno izključenost marginaliziranih etničnih skupin razumejo v širši družbeni perspektivi in ne le kot krivdo posameznikov (diskriminacije kot rezultat vpliva strukturnih dejavnikov). Na tak način se uresničuje tudi druga predpostavka, namreč omenjena konceptualna izhodišča omogočajo učinkovito uresničevanje namena dela z marginaliziranimi skupinami – spodbujajo partnerski odnos, v katerem strokovnjaki krepijo moč uporabnikov. Ti pridobivajo na lastni moči (samozavesti, asertivnem komuniciranju, pridobivanju socialnih veščin itd.). V takem odnosu strokovnjak deluje kot »katalizator«, ki ima strokovno znanje in določene vire moči (ki izvirajo iz znanja, strokovnih pooblastil in osebnih virov), s katerim daje pobude, usmerja, posreduje in spodbuja spremembe z namenom zagotavljanja večje kvalitete življenja uporabnikov. Prednost etnično občutljivega modela socialnega dela je torej v tem, da se odziva tako na realnost uporabnikov, kot tudi na realnost ostalih družbenih sistemov, kar zaobjame osebno in strukturno raven. Ravno to je pogosta kritika postmodernim teorijam (da kljub spoštovanju virov moči uporabnika posveča premalo pozornosti strukturnim oviram) (Healy 2005). Zato uporaba načel obeh teoretskih perspektiv omogoča oboje – tako delo na osebni kot tudi na strukturni ravni.

Model etnično občutljivega socialnega dela pokaže tudi na premik od tradicionalnega modela k postmodernem modelu socialnega dela. To se odraža predvsem v odnosu med socialnimi delavci in uporabniki. Medtem ko je bil za »tradicionalne odnose« značilen enosmeren odnos, kjer je socialni delavec ohranjal pozicijo moči in deloval kot »ekspert« za probleme uporabnikov, se »postmoderni odnosi« v socialnem delu osredotočajo predvsem na proces medsebojnega sodelovanja in vključevanja uporabnikov. V odnosu je prišlo torej do premika od odvisnega uporabnika k uporabniku, ki je sam največji ekspert za svoje življenje. »Uporabnik se je v stoletnem razvoju socialnega dela postopoma emancipiral, socialni delavec pa je moral biti vedno bolj usposobljen za poslušanje, razumevanje in upoštevanje uporabnikove stvarnosti in za to, da mu pomaga najti novi smisel in nove rešitve« (Milošević Arnold, Postrak 2003: 143). Dodajamo, da je pri delu z etničnimi manjšinami, poleg

postmoderne naravnosti pri soustvarjanju odnosov v socialnem delu, pomembno slediti tudi načelom etnične občutljivosti in antirasističnim načelom (Slika 8.7).

Slika 8.6 Model etnično neobčutljive prakse socialnega dela.

Slika 8.7 Model etnično občutljive prakse socialnega dela.

9 SKLEP

Kljub temu, da je razvoj teorij socialnega dela omogočil tudi razvoj različnih modelov socialnega dela in s tem prispeval k vedno bolj kvalitetnim socialnim storitvam, ki odgovarjajo na potrebe uporabnikov in jih kot enakovredne sogovornike vključujejo v proces dela, pa je raziskava o praksi socialnega dela v Sloveniji (s poudarkom na delu z Romi) opozorila na številne neskladnosti z modernimi in postmodernimi teoretičnimi koncepti.

Socialno delo se kaže kot »ideal« poklic, ki naj bi prispeval k odpravljanju neenakosti in diskriminacij. Socialni delavci naj bi bili tisti, ki odpravljajo družbene neenakosti in izključevanja. Vendar kljub socialni pravičnosti, ki velja za poglavitno načelo socialnega dela, je stroka pogosto v vlogi izvajalcev socialne nepravičnosti (socialnega izključevanja, zatiranja, rasizmov). Vendar je njihova vloga pogosto razpeta med potrebami uporabnikov in navodili socialne politike. Potrebe uporabnikov so pogosto večje, kot pa so razpoložljivi viri socialne politike. Na normativni ravni je interes socialne politike, ki se odraža v zakonih in nacionalnih programih socialnega varstva, v zmanjševanju socialnih neenakosti določenih družbenih skupin. Vendar z ukrepi, ki jih socialna politika nalaga CSD, da nadzirajo porabo socialnih pomoči, postavlja pod vprašaj njihovo dejansko predanost načelu socialne pravičnosti in načelu zagotavljanja socialne enakosti. Praksa socialnega dela v državnih socialnovarstvenih insitucijah je namreč v veliki meri podvržena pritiskom socialne politike (administrativno socialno delo, legalizem, birokratizacija storitev), pri delu z Romi (skupina, ki ima drugačen kulturni vrednostni sistem) pa jo zaznamujejo tudi prevladujoče kulturne vrednote večinske etnične skupine. Te pogosto prispevajo k rasistični praksi, ki ohranja ali ustvarja razmerja odvisnosti uporabnikov.

Socialno delo postaja vse bolj zbirokratiziran poklic, ki prispeva k dehumanizaciji in objektivizaciji uporabnikov. Z omenjenimi načini ravnanja v socialnem delu stroka doseže, da se uporabniki k njim ne vračajo ali pa prihajajo samo takrat, ko je to nujno potrebno (npr. ob podaljšanju pravice do DSP). Na primer Romi, uporabniki socialnovarstvenih storitev, so pogosto izražali nezaupanje do socialnih delavcev. Izražali so kritiko nad delom socialnih služb, saj so bili mnenja, da dobijo s strani socialne službe premalo informacij. Pogosto so dojemali socialne službe kot kontrolne, represivne ustanove. Poleg slabe komunikacije z drugimi institucijami v lokalnem okolju (šola, občina) se pogosto čutijo izključene. Socialno

delavko opredeljujejo kot osebo, ki bi *lahko več pomagala, da bi Romi bolje živeli*. Ko smo Rome vprašali po tem, kakšna je po njihovem prepričanju dobra socialna delavka, so odgovore oblikovali na osnovi kritike obstoječih socialnih služb. Laže jim je bilo govoriti o tem, kakšna je slaba socialna služba, kaj se jim zdi krivično, šele potem so lahko izrazili mnenje o zaželenih lastnostih, želenem odnosu. Mnogim je pomemben osebni stik s socialno delavko in njena prisotnost v romskem naselju. *Dobra je vsaj naša nova županja, ona večkrat pride, se z mano usede za mizo, se z mano pogovori. Ona se z vsemi nami pogovarja čisto prosto, ko ja i ti* (31-letni Rom). Tudi ko smo sami večkrat prihajali k Romom, so nam rekli: *Tako socialno delavko bi mi rabili, ki bi večkrat prišla k nam v naselje pogledat, kako mi živimo, in se z nami pogovarjala*. To daje jasno sporočilo o potrebah skupnostnega socialnega dela v neposrednem okolju, kjer uporabniki živijo.

Uporabniki izgubljajo zaupanje v socialne institucije. Dominelli (2002a) govori o t.i. »novem menedžerizmu« v socialnem delu, ko so uporabniki storitev zreducirani zgolj na objekte oz. pasivne prejemnike birokratskih storitev. Tudi Foucault (1991) opredeli objektivizacijo kot način prakse, kjer so »objekti« postavljeni kot predmet stroke, ki jih ta obravnava. Po drugi strani pa so tudi strokovni delavci podvrženi objektivizaciji. Njihovo delo je omejeno zgolj na izvajanje birokratskih postopkov, tako da so postali tudi sami objekti, ki izvršujejo navodila socialne politike. Socialne delavke in socialni delavci, ki večino svojega delovnega časa namenijo administrativnemu socialnemu delu, tudi sami pogosto čutijo nemoč. Občutek imajo, da delajo zgolj po upravnem postopku, ne pa tudi v skladu z veščinami socialnega dela. Občutki nemoči so še posebej prisotni v primerih, ko se soočajo s kompleksnimi življenjskimi situacijami uporabnikov, z njihovo večdimenzionalno socialno izključenostjo in prikrajšanostjo, sami pa imajo omejene finančne vire za zagotavljanje osnovnega preživetja. Poleg tega pa se socialne delavke in socialni delavci, ki delajo z Romi, soočajo z izrazito nenaklonjenostjo lokalnega okolja do Romov. Pogosto imajo izkušnjo in občutek, da so v boju pri zagotavljanju večje socialne vključenosti Romov sami in zato nemočni.

V praksi socialnega dela z Romi se kaže več značilnosti tradicionalnega socialnega dela, kar v veliki meri zaznamujejo predsodki in osebne vrednote, ki jih imajo socialne delavke, in vplivajo na njihovo prakso. To se odraža predvsem v treh tipih rutinske prakse v odnosu do Romov, ki so prisotne na institucionalni ravni, tj. marginalizirana institucionalna obravnava Romov, omejevanje in pogojevanje pravice do DSP Romom in prisoten rasistični diskurz

socialnih delavk in socialnih delavcev o Romih. Ob odsotnosti pozitivnih ukrepov, ki bi prispevali k večji socialni vključenosti Romov, in ob ozki osredotočenosti le na zakonodajo, socialno delo vzdržuje obstoječe stanje socialne izključenosti Romov.

Kljub temu, da postmoderne teorije socialnega dela preteklosti ne uporabljajo za razlago sedanjih izkušenj, temveč jo definirajo zgolj kot »preteklost«, pa je preteklost pomembna tema za razumevanje odsotnosti etnično občutljive prakse v socialnem delu. Preteklost lahko služi tudi kot dober vir učenja iz obstoječih izkušenj (dobrih praks in napak) (Parton, O'Byrne 2000; Thompson 2003). »Tak pogled v preteklost ni toliko osredotočen na iskanje vzrokov za določen problem, temveč se bolj osredotoča na učenje iz spoznanj, ki so lahko tudi rezultat napak« (Parton, O'Byrne 2000: 60). Zato smo v doktorski nalogi obširnejše poglavje namenili tudi zgodovinski perspektivi etnično občutljivega socialnega dela. Poleg tega, da se je socialno delo v Sloveniji začelo razvijati šele 50 let kasneje kot v ZDA, in so posledično teorije in modeli socialnega dela prišli z zamikom, je na odsotnost etničnega diskurza v socialnem delu vplival tudi obstoječa komunistično/socialistična družbenopolitična ureditev Jugoslavije, katere del je bila do konec 90. let 20. stoletja tudi Slovenija. Odsotnost etničnega diskurza se je v socialnem delu kazla na teh ravneh, tj. v literaturi, raziskovanju in posledično tudi v praksi. Zgodovinska kontekstualizacija etničnosti v socialnem delu je torej razkrila, da njenega razvoja ne moremo ločiti od zunanjih političnih strukturnih procesov.

Kljub nekaterim preteklim praksam na področju socialnega dela s pripadniki etničnih skupin v Sloveniji (medetnične posvojitve med republikami nekdanje Jugoslavije, socialno delo z begunci v času medetničnih vojn na področju nekdanje Jugoslavije, socialno delo z novimi priseljenci, socialno delo z Romi), koncept etnične občutljivosti v socialnem delu v Sloveniji ni bil uveljavljen koncept. Raziskava je pokazala, da je praksa socialnega dela z Romi sicer obstajala, vendar je bila podvržena političnim asimilacijskim pritiskom, prav tako pa je veljala za marginalno področje dela. Socialno delo je spregledalo ovire, ki jih je ustvarjala družba in vzroke za deprivacijo pripisovala značilnostim Romov. Vendar je tudi apatija in pasivna pozicija do tem, ki odpirajo diskusijo o različnosti, vpliven dejavnik pri vzdrževanju institucionalnega rasizma (Dominelli 1988). Tako je tudi stroka socialnega dela pripomogla k vzdrževanju obstoječega stanja, saj socialna intervencija ni posegala v bistvo problemov, s katerimi so se Romi soočali v vsakdanjem življenju.

Etnični diskurz v socialnem delu je torej v veliki meri zaznamoval molk, ki je eden od načinov izvajanja institucionalnega rasizma. Pomeni, da je rasističen po svojem učinku, ne pa toliko po namenu. Učinki odsotnosti etničnih diskurzov v »starem« izobraževalnem programu so se kazali v praksi socialnega dela z Romi. Poklicna ideologija stroke je temeljila predvsem na ponotranjenih stereotipih in nereflektiranih osebnih vrednotah socialnih delavk in socialnih delavcev, na katere je vplivala tudi »romološka« literatura (Janko Spreizer 2002). Raziskave starejšega datuma (Majerle 1965; Lebar 1977; Žitek 1978; Žičkar 1979; Golobič 1987 idr.) so pokazale na rasistične podobe, ki so jih v 60., 70. in 80. letih prejšnjega stoletja ustvarjale socialne službe. Kljub socialistični ideološki klimi o enakosti med državljani so bili Romi izločeni na podlagi predsodkov, kar je bila pogosta realnost tudi v drugih vzhodnoevropskih državah (Stewart 1997; Varsa 2005). V socialnem delu je prevladovalo prepričanje, da so Romi »drugačni«, kar je pogosto služilo kot opravičevanje oz. racionalizacija njihovega obrobnega položaja. Socialno delo je v preteklosti v odnosu do Romov veljalo kot močna institucija, ki je utrjevala večinski pogled o Romih. To pa je vodilo v prakse, ki so ustvarjale neenakosti. Preteklo socialno delo je bilo orodje za vzdrževanje socialnih razlikovanj. Stroka ni razvila samokritičnosti do tega, kako z lastnimi praksami ustvarja norme, ki prispevajo k ustvarjanju hierarhij, in ni razumela lastnih procesov izključevanja. Pogosto je šlo za nezavedne procese, kot so naturalizacija in esencializem, redukcionizem, dogmatizem. Izhajajoč iz te pozicije so socialnodelovni ukrepi temeljili na univerzalizmu, naturaliziranih podobah, nerealnih pričakovanjih (da bodo sami sposobni izboljšati svoj položaj, sami so si krivi ipd.), viktimizaciji, politični korektnosti in legalistični drži, kar je tudi odsev aktualnih praks v socialnem delu z Romi.

Institucionalni rasizem v socialnem delu, kjer se kaže odsotnost tem o etničnosti, pa ni le značilnost slovenskega študija za socialno delo, temveč tudi drugih evropskih študijskih programov socialnega dela. Lena Dominelli (1988) je bila prva, ki je bila kritična do izobraževanja za socialno delo v Veliki Britaniji, ki do začetka 90. let 20. stoletja v kurikulumu ni vključeval antirasistične perspektive. Študij je temeljil na anglocentričnem modelu, ki je povečeval angleško kulturo, zgodovino, dosežke in vrednote. Odsotnost rasizma je bila očitna v študijski literaturi, kar se je posledično odražalo tudi v praksi. Socialno delo je bilo slepo za etnične razlike [*colour blind*], kar je ena od rasističnih praks v socialnem delu. Odsotnost konceptov rasizma in etničnosti je bila del tradicij vzhodnoevropskih držav (Zaviršek 2007) in tudi zahodne Evrope (Dominelli 1988; Thompson 2001;

Labonte-Roset 2007), ZDA (Devore, Schlesinger 1999; Devore 2001), Kanade (Rogers 1995; Razack 2002) ter Avstralije (Fook 2001; Harms *et al.* 2008), kar se je posledično kazalo v etnično neobčutljivi in rasistični praksi.¹⁸¹

Etnična raznolikost v Evropi postaja vse bolj vidna, saj narašča število migracij. Labonte-Roset (2007) navaja podatek, da ima v Berlinu več kot 40 odstotkov otrok in mladostnikov migrantsko poreklo. Podobna slika se kaže tudi v drugih večjih evropskih mestih. Posledično postajajo teme o etnični različnosti del programov študija za socialno delo.¹⁸² V ZDA in Avstraliji ter na nekaterih evropskih univerzah (npr. Berlin, Utrecht) se množijo mednarodni magistrski programi, ki obravnavajo multikulturalnost, etnično raznolikost in sorodne teme ter zaradi jezikovne prilagojenosti (programi se izvajajo v angleškem jeziku) omogočajo študij študentom iz drugih držav. Teme o etničnosti, neenakosti in izključevanju so se v Sloveniji na področju socialnega dela pojavile šele v 90. letih 20. stoletja, ko je prišlo do vojne v republikah nekdanje Jugoslavije in prihoda beguncev v državo. Vendar je minilo skoraj deset let, da so teme o etničnosti in antirasizmu postale del učnih načrtov novega izobraževalnega programa ter postale bolj zanimive za raziskovalce in diplomante. Etničnost v Sloveniji postaja »aktualna« od leta 2000 naprej, predvsem zaradi procesa pridruževanja Evropski uniji, ki je od pridružujočih članic zahtevala zaščito manjšin. To pa je pomenilo spoštovanje manjšinskih pravic in tudi upoštevanje antidiskriminatornih ukrepov (Zaščita manjšin 2001, 2002).

Etnična občutljivost postaja prepoznana kot nujna spretnost vseh socialnih delavcev. Etničnosti ne moremo obravnavati ločeno od ostalega znanja v socialnem delu, saj je etničnost rezultat medskupinskih odnosov (Eriksen 2002). Prav tako se praksa, ki ustvarja etnične meje in etnična razlikovanja, odraža na več področjih. Na področju izobraževanja je problematično dejstvo, da je velik odstotek romskih otrok usmerjen v osnovne šole s prilagojenim programom ter da ima veliko število romskih otrok učne težave. Na področju zaposlovanja velja strukturna brezposelnost Romov. Znano je, da imajo pripadniki etničnih skupin pogosteje težave v

¹⁸¹ Eden od poglobitnih razlogov za odsotnost tem o etnični realnosti je bil v nacionalnih gibanjih držav, ki so hrepenela po etnično »čistih« ozemljih, na katerih naj ne bi bilo sledi etnične drugačnosti (Južnič 1993: 274). Ideje o enotnem etničnem ozemlju in ohranjanju homogenosti narodov so se v Evropi v 60. letih 20. stoletja z naraščanjem migracij še krepile. Kulturna različnost ni bila prepoznana kot vrednota, temveč kot vir konfliktov, zato jo je bilo potrebno zabrisati (asimilacija) ali odpraviti (deportacija).

¹⁸² Primer enega od teh programov je tudi slovenski magistrski program »Socialno vključevanje in pravičnost na področju hendikepa, etničnosti in spola«, ki je nastal v procesu Bolonjske prenovne in ga bo Fakulteta za socialno delo pričela izvajati predvidoma v študijskem letu 2009/2010.

duševnem zdravju (Urek, Ramon 2008), poleg tega imajo priseljeni Romi pogosto neurejen status državljanstva in zdravstvenega zavarovanja. Na področju lokalnih skupnosti so Romi ena najbolj stigmatiziranih družbenih skupin, najmanj zaželeni sosede, romski otroci nezaželeni v rejniških družinah ipd. Raziskava je podrobneje analizirala diskriminatorne prakse tudi na področju socialnega dela, ko strokovni delavci ali laični delavci tolerirajo nasilje in alkoholizem v romskih družinah in ju pripisujejo namišljenim »kulturnim vzorcem«, nad Romi izvajajo večji nadzor in omejujejo pravico do denarnih pomoči itd. Zato lahko trdimo, da so slovenske socialne delavke in socialni delavci slabo opremljeni z etnično občutljivim znanjem, saj se neučinkovito odzivajo na našteje probleme, ki so pogosto odraz kulturnih in strukturnih rasizmov do Romov, ki živijo v Republiki Sloveniji. Etnična občutljivost in antirasistična teorija bi morali postati obvezni vsebini predmetov na fakulteti za socialno delo.

Na področjih, kjer so prisotni socialno izključevanje, zatiranje in rasistične prakse, je potrebna sprememba, ki temelji na antirasistični perspektivi, ki v ospredje postavlja predvsem družbenopolitični aktivizem. Socialno delo namreč ni le poklic, ki se ga študenti naučijo v času študija, prav tako ni le praktični pristop (delo s posameznikom, skupino ali skupnostjo), temveč prispeva tudi k spreminjanju družbenega sistema, saj v nasprotnem primeru ohranja obstoječe stanje [*status quo*]. Socialno delo se mora neprestano prilagajati obstoječim družbenim spremembam in spreminjajočim se potrebam ljudi. Thompson (1995, 2001, 2003) meni, da posamezen socialni delavec sicer ne more spremeniti sistema zatiranja, vendar lahko pomembno prispeva k rešitvi problema. Če to prepričanje ni del njegove strokovne etike, je socialni delavec »del problema, ne pa del rešitve«. Socialno delo s tem prispeva k vzdrževanju obstoječega stanja socialne izključenosti Romov. Zato je ena od pomembnih značilnosti antirasističnega socialnega dela v lastni družbenopolitični angažiranosti socialnih delavk in socialnih delavcev, kjer se ne osredotočajo le na posameznika, temveč tudi na širše družbene okvirje.

Eden od ključnih ciljev razprav o antirasističnem socialnem delu je premik od osredotočenosti na posameznika k širšemu družbenemu okvirju, ki zajema kulturne in strukturne mehanizme izključevanja. V zadnjih dvajsetih letih je v socialnem delu že prišlo do premika od tradicionalnih vrednot¹⁸³ (Bisteck 1961 v Thompson 2005) k emancipatornim vrednotam¹⁸⁴

¹⁸³ Individualizacija, sprejemanje, neoobsojajoč odnos, zaupnost, spoštovanje, empatija.

(Banks 2001; Shardlow 2002; Braye, Preston-Shoot 2003; Thompson 2005; Dominelli 2005). Slednje presegajo tradicionalne vrednote, ki so »preveč ozke in individualistične, saj ne upoštevajo širšega socialno političnega konteksta, v katerem deluje socialno delo« (Thompson 2005: 120). Če v socialnem delu ni politične oz. aktivistične¹⁸⁵ vizije, ki temelji na odzivu na sistemske nepravilnosti, potem socialno delo prispeva k vzdrževanju obstoječega stanja (Dominelli 1988; Leskošek 1995; Razack 2002). Ker je eno od pglavitnih načel socialnega dela zavzemanje za socialno pravičnost (Globalni standardi 2004), je naloga socialnih delavk in socialnih delavcev, da opozarjajo na izključenosti, ki so pogosto del rutinskih praks in ostalih institucionalnih mehanizmov. Zato je nujno, da se socialne delavke in socialni delavci udeležujejo političnih procesov, socialnih akcij, analiz delovanja politik in javnih diskurzov o človekovih pravicah. Zaviršek (2006: 89) vidi potrebo po družbeni angažiranosti »povsod, kjer bi morali strokovne delavke in delavci pristati na neenakost, zlorabo, prikrivanje zlorab, diskriminacije, izključevanje, neprepoznavanje potreb, slabo prakso in neupoštevanje pravic uporabnic in uporabnikov«.

Poleg antirasistične zavzetosti pa so za socialno delo z etničnimi skupinami pomembna tudi etnično občutljiva načela, ki v socialnem delu dolgo niso bila prepoznana kot pomembna (Richmond 1917; Devore 2001). Zato so poleg širših kulturnih in institucionalnih sprememb potrebne tudi spremembe v socialnem delu, v teoriji in praksi ter v izobraževalnem sistemu. Vendar etnično občutljivo socialno delo ne pomeni, da starim, obstoječim konceptom le dodamo »etničnost« in »rasizem«. Poglavitna nova vprašanja, povezana z etnično občutljivostjo, s katerimi se bodo morali socialne delavke in socialni delavci v prihodnje ukvarjati, so:

- a) poznavanje in spoštovanje etničnih kultur;
- b) učinkovito podajanje informacij in zagotovljeno prevajanje;
- c) zaposlovanje pripadnikov etničnih skupin;
- d) prepoznavanje in razumevanje procesov etnične diskriminacije;
- e) spodbujanje družbenopolitičnih sprememb;
- f) delo, ki temelji na načelih socialnega vključevanja in socialne pravičnosti.

¹⁸⁴ Spoštovanje človekovih pravic in človekovega dostojanstva, socialna pravičnost, državljanstvo, opolnomočenje.

¹⁸⁵ Ravno zaradi »napadov« na politični mandat socialnega dela, ki so ga kritiki povezovali s pripadnostjo političnim strankam, v doktorski nalogi raje uporabljamo pojem aktivizem in socialna akcija.

Ena od oblik institucionalnega rasizma v socialnem delu se kaže v odsotnosti koncepta rasizma in etničnosti v »starem« izobraževalnem programu za socialno delo. Odsotnost tem o etničnosti, rasizmih, neenakosti je ustvarjalo etnično neobčutljivo prakso (nerazumevanje procesov etnične diskriminacije, neprepoznavanje kulturnih razlik, neodzivanje na kulturno pogojene potrebe, neučinkovito komunikacijo, odsotnost prevajalcev, odsotnost zaposlenih pripadnikov etničnih skupin, nezavzemanje za družbene spremembe). Pri tem ima pomembno nalogo sistem izobraževanja za socialno delo (Fakulteta za socialno delo), ki mora vpeljati koncept etničnosti v vse učne vsebine študija za socialno delo kot enega od temeljnih sestavin strokovnega socialnega dela ter organizirati etnično občutljive učne baze za študente. To pomeni, da je potrebno v učne vsebine vnesti teme o oblikah in procesu delovanja rasizmov, odpirati diskurze o lastnem prispevku k sovražnemu govoru in drugim oblikam diskriminatornih dejanj, vnesti v učne vsebine poznavanje kulturnega konteksta etničnih skupin (kulturne vrednote, kulturno pogojene potrebe) ter zagotoviti vire za jezikovno sporazumevanje z etničnimi manjšinami (ustvarjanje priložnosti za učenje jezika manjšine ali iskanje drugih oblik sporazumevanja – npr. zagotavljanje prevajalca, prevod pisnih oblik informiranja ipd.). Samo tako lahko etnična občutljivost in antirasistična načela postanejo del nove zavesti socialnih delavcev v Sloveniji (socialno delo v preteklosti namreč ni ponotranjilo zavzetosti socialnih delavcev k družbenopolitičnim spremembam, prav tako pa je temeljilo na univerzalistični praksi, ne glede na etnične razlike uporabnikov). V nasprotnem primeru bo socialno delo še naprej vzdrževalo tradicionalna razmerja v odnosu z uporabniki, ki so pripadniki etničnih skupin, in tako prispevalo k vzdrževanju njihove socialne izključenosti.

10 SEZNAM CITIRANE LITERATURE

- P. Atkinson, P., Coffey, A., Delamont, S. (2003), *Key themes in qualitative research. Continuities and changes*. Walnut Creek: Alta Mira Press.
- Adams, R., Dominelli, L., Payne, M. (ur.) (2002a), *Critical practice in social work*. Basingstoke: Palgrave.
- (2002b), *Social Work. Themes, Issues and Critical debates*. Basingstoke: Palgrave.
- (2005), *Social work futures: crossing boundaries, transforming practice*. Houndmills, New York: Palgrave.
- Anthias, F., Yuval-Davis, N., Cain, H. (1992), *Racialized boundaries: race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London, New York: Routledge.
- Atelšek, U. (2002), *Avtostereotipi o Slovencih na primeru šal*. Ljubljana: FDV (diplomska naloga).
- Babič Ivaniš, N., Urh, Š., Klopčič, V., Adamič, M. (2006), Raziskava izobraževalnih in poklicnih interesov Romov. V: N. Žagar, V. Klopčič (ur.), *Poklicno informiranje in svetovanje za Rome – PISR*. Črnomelj: Zavod za izobraževanje in kulturo (197-242).
- Baker, T. (1994), *Doing social research*. Second edition. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Banks, S. (2001), *Ethics and values in social work*. Houndmills: Palgrave.
- Barth, F. (1998 [1969]), Introduction. V: F. Barth (ur.), *Ethnic groups and boundaries. The social organisation of culture difference*. Illinois: Waveland Press. Inc. (9–38).
- Baskar, B. (2004), Rasizem, neorasizem, antirasizem: dvojni esej o tranzitivnosti navidezno protislovnih pojmov. *Časopis za kritiko znanosti*, 32, 217-218: 126-149.

Bećiri, F. (2005), Romska problematika v Mariboru. V: G. Bačič (ur.), *Romski zbornik, Romano kedijpe*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija (81-83).

Belton, B. (2005), *Questioning Gypsy identity: ethnic narratives in Britain and America*. Walnut Creek: AltaMira Press.

Beresford, P., Croft, S., Evans, C., Harding, T. (1999), Quality in personal social services: The developing role of user involvement in the UK. V: C. Davies, L. Finlay, A. Bullman (ur.), *Changing practice in health and social care*. London: Sage.

Berg, B. (1989), *Qualitative research methods: for the social sciences*. Boston: Allyn and Bacon.

Berghe, P. L. van den (2001), Race and ethnicity: A sociobiological perspective. V: E. Casmore (ur.), *Racism: essential readings*. London: Sage.

Blundo, R., Greene, R., Gallant, P. (1994), A constructionist approach with diverse populations. V: R. Greene (ur.), *Human behaviour theory: a diversity framework*. New York: Aldine DeGruyter (115-132).

Boas, F. ([1928] 1962), *Anthropology and modern life*. New York: Dover Publication, Inc.

- (1969), *Race and democratic society*. New York: Biblio and Tannen.

Bokun, B. (1982), *Humour is our best medicine*. London: Samozaložba.

Bolaffi, G. (ur.) (2003), *Dictionary of race, ethnicity and culture*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Bornarova, S. (2007), Promoting multicultural education within and beyond the social work training in Macedonia. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity*

in Eastern Europe. A challenge for social work education. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of social work (214-234).

Braye, S., Preston-Shoot, M. (2003), *Empowering practice in social care.* Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.

Bulmer, M., Solomos, J. (ur.) (1999), *Racism.* Oxford: University Press.

Butler, A., Elliott, T., Stopard, N. (2003), Living up to the standards we set: a critical account of the development of anti-racist standards. *Social work education*, 22, 3: 271-282.

Casmore, E., Jennings, J. (2001), *Racism: essential readings.* London: Sage.

CCETSW (Central Council for Education and Training in Social Work) (1991), *Setting the context for change: Anti-Racist Social Work Education.* London: CCETSW.

Coleman, L. M. (1999), Stigma – razkrita enigma. V: M. Nastran Ule (ur.), *Predsodki in diskriminacije.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (198-216).

Creswell, J. (1998), *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five traditions.* London: Sage.

Culpitt, I. (1992), *Welfare Citizenship. Beyond the crisis of the welfare state?* London: Sage.

Čačinovič Vogrinčič, G. (1993), Socialno delo z begunci. V: J. Vouk-Železnik (ur.), *Begunci v Sloveniji,* Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije (104-107).

- (2003), Jezik socialnega dela. *Socialno delo*, 42, 4-5: 199-204.

Čačinovič Vogrinčič, G., Šugman Bohinc, L. (2000), Učinkovitost (uspešnost) razgovora v socialnem delu z družino. *Socialno delo*, 39, 3: 175-189.

Čačinovič Vogrinčič, G., Kobal, L., Mešl, N., Možina, M. (2005), *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebnega stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Dalrymple, J., Burke, B. (2003), *Anti-oppressive practice. Social care and the law*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.

Delale, E. A., Branica, V. (2007), Ethnicity in the curriculum and research of the Croatian school of social work. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of social work (197-213).

Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (1994), Introduction. Entering the Field of Qualitative Research. V: N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London: Sage (1-17).

Devore, W., Schlesinger, E. G. (1999), *Ethnic-sensitive social work practice*. Boston: Allyn & Bacon, cop.

Devore, W. (2001), Ethnic sensitivity: a theoretical framework for social work practice. V: L. Dominelli, H. Soydan, W. Lorenz (ur.), *Beyond racial divides: ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate (23-42).

Dobovičnik, D. V., Tanja Skornšek Pleš, T., Vučenović, L., Zorn, J. (2006), Restriktivna imigracijska politika in vloga socialnega dela, *Socialno delo*, 45, 3-5: 303.

Dominelli, L. (1988), *Anti-racist social work: a challenge for white practitioners and educators*. Basingstoke: Macmillan Education.

- (1995), Antirasistične perspektive v evropskem socialnem delu. *Socialno delo*, 34, 3: 181-194.

- (1997), *Sociology for social work*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave.

- (2002a), *Anti-oppressive social work theory and practice*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- (2002b), *Anti-oppressive practice in context*. V: R. Adams, L. Dominelli, M. Payne (ur.), *Social Work. Themes, Issues and Critical debates*. Second Edition. Palgrave (3-19).
- (2004), *Social work. Theory and Practice for a changing profession*. Polity Press.
- (2007), *Multi-ethnic Europe: Diversity and the challenges of "race", racism, ethnicity and nationalism*. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of social work (19-38).
- (2008), *Anti-racist social work*. Third edition. Palgrave.

Dominelli, L., Soydan, H., Lorenz, W. (ur.) (2001), *Beyond racial divides: ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate.

Douglas, M. (2005), *Purity and danger*. London: Routledge.

Doyal, L. (1995), *Regulating reproduction*. V: L. Doyal (ur.), *What makes women sick*. New Brunswick: Rutgers University Press (93-124).

Dragoš, S., Leskošek, V. (2003), *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.

Dragoš, S. (ur.) (2005), *Krepitev moči*, (Zbirka Katalog socialnega dela). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Drnovšek, M., Rozman, F., Vodopivec, P. (ur.), *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana: Nova revija.

Eriksen, T. H. (1997), *Ethnicity, race and nation*. V: M. Guibernau, J. Rex (ur.), *The ethnicity reader. Nationalism, multiculturalism and migration*. Polity Press.

- (2002), *Ethnicity and nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.

- (2004), *What is Anthropology?* London: Pluto Press.

Erjavec, K., Bašić-Hvatin, S., Kelbl, B. (2000), *Mi o Romih: diskriminatorški diskurz v medijih v Sloveniji*. Ljubljana: Open Society Institute.

Evans-Prichard, E. E. (1993), *Ljudstvo Nuer: opis načinov preživljanja in političnih institucij enega izmed nilotskih ljudstev*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.

Fernando, S. (2002), *Mental health, race and culture*. New York: Palgrave.

- (2004), *Cultural diversity, mental health and psychiatry: the struggle against racism*. Hove: Brunner-Routledge.

Fine, M. (1994), Working the Hyphens. Reinventing Self and Other in Qualitative Research. V: N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage (70-82).

Flaker, V. (2003), Temeljne in nujne spretnosti socialnega dela. *Socialno delo*, 42, 4-5: 237-258.

Flick, U. (2006), *An introduction to qualitative research*. London: Sage.

Fonseca, I. (2007), *Pokoplji me pokončno: Romi in njihovo potovanje*. Ljubljana: Sanje.

Fook, J. (2001), Emerging ethnicities as a theoretical framework for social work. V: L. Dominelli, H. Soydan, W. Lorenz (ur.), *Beyond racial divides: ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate (9-22).

- (2002), *Social work. Critical theory and practice*. London: Sage.

Foucault, M. (1998), *Zgodovina norosti*. Ljubljana: Založba/ *cf.

Foucault, M. (1991), *Vednost - oblast - subjekt*. Ljubljana: Krt.

Fras, K. (2000), Interkulturalna kompetenca, izziv za socialno delo. *Socialno delo*, 39, 3: 213-215.

Freire, P. (1985), *The politics of education. Culture, power and liberation*. New York: Bergin & Garvey.

Geertz, C. (1996), Z domorodskega zornega kota: o naravi antropološkega razumevanja. *Časopis za kritiko znanosti* 24, 179: 91-105.

Giddens, A. (2000), *Tretja pot: prenova socialne demokracije*. Ljubljana: Orbis.

- (2005), *Sociology*. Cambridge: Polity Press (peta izdaja).

Glaser, B. G., Strauss, A. L. (1967), *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. New York: Aldine de Gruyter.

Global Standards for the Education and Training of the Social Work Profession ([orig. 2004], 2005) (prev. Jelka Zorn).

Goffman, E. (1991), Stigma. *Časopis za kritiko znanosti*, XIX, 138-139: 137-154.

Griffiths, M., Troyna, B. (ur.) (1995), *Antiracism, culture and social justice in education*. Staffordshire: Trentham books.

Guy, W. (1998), Ways of looking at Roma: the case of Czechoslovakia (1975). V: D. Tong (ur.), *Gypsies*. New York, London: Garland Publishing, Inc.

Hadley, R., Cooper, M., Dale, P., Stacy, G. (1987), *A community social worker's handbook*. London: Tavistock Publications.

Hammersley, M., Atkinson, P. (1992), *Ethnography: principles in practice*. London, New York: Routledge.

Hancock, I. (1988), The development of Romani linguistics. V: M. A. Jazayery, W. Winter (ur.), *Languages and Culture – Studies in Honor of Edgar C. Plome*, Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.

Harms, L., Clarke, A., Douglass Whyte, J. (2008), Preparing social work students to work with Indigenous Australian communities. V: S. Ramon (ur.), *Social work in the context of political conflict*. Birmingham: Venture Press (245-270).

Hastrup, K. (1995), Writing ethnography. State of the art. V: J. Okely, H. Callaway (ur.), *Anthropology and autobiography*. London, New York: Routledge (116-133).

Healy, K. (2000), *Social work practices. Contemporary perspectives on change*. London: Sage.

- (2005), *Social work theories in context*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Healy, L. M. (2007), Universalism and cultural relativism in social work ethics. *International social work*, 50, 1: 11-26.

Horvat-Muc, J. (1999), Intervju z dr. Pavlo Štrukelj. *Romano them*, 5, 5: 7-10.

- (2005), Romi na Slovenskem. V: G. Bačič (ur.), *Romski zbornik, Romano kedijpe*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija (31-40).

Hugman, R., Smith, D. (ur.) (1995), *Ethical issues in social work*. London, New York: Routledge.

Husband, C. (1995), The morally active practitioner and the ethics of anti-racist social work. V: R. Hugman, D. Smith (ur.), *Ethical issues in social work*. London, New York: Routledge (84-103).

Informacija o položaju Romov v Republiki Sloveniji (1995), *Poročevalec državnega zbora Republike Slovenije*, 18: 55-69.

Janhar, M. (2007), *Patronažna zdravstvena nega romske skupnosti v barakarskem naselju v Mestni občini Ljubljana*. Ljubljana: Visoka šola za zdravstvo (diplomska naloga).

Janko Spreizer, A. (2002), *Vedel sem, da sem Cigan - rodil sem se kot Rom: znanstveni raziskovanju Romov*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis - Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

Jenkins, R. (1997), *Rethinking ethnicity. Arguments and explorations*. London: Sage.

Jeriček, H. (2004), *Skupnost, izziv osamljenosti*. Ljubljana: Jutro.

Južnič, S. (1993), *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kardelj, E. (1957), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: DZS.

Karner, C. (2007), *Ethnicity and everyday life*. London: Routledge.

Katz, J. H. (1984), *White awareness: handbook for anti-racism training*. Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman.

Klopčič, V. (ur.) (1991), *Razprave in gradivo 25 (Romi na Slovenskem)*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

- (2000), Romi – Evropska manjšina. V: B. Jesih, (ur.), *Razprave in gradivo*, št. 36/37. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

- (2005), Demografske značilnosti položaja Romov v Sloveniji / Tradicionalna poseljenost in regionalne razlike. V: G. Bačič (ur.), *Romski zbornik, Romano kedijpe*. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije in Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija: 41-58.

Kodeks etike socialnih delavk in delavcev Slovenije (1998).

Komac, M., Zagorac, D. (2002), *Varstvo manjšin: uvodna pojasnila & dokumenti*. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije, Inštitut za narodnostna vprašanja.

Krek, J. (2005), Izvedbeni model izobraževanja romskih učencev za OŠ Bršljin. V: S. Autor, R. Kuhar (ur.), *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*, Ljubljana: Mirovni inštitut (6-15).

Kristan, I. (1976), *Družbena ureditev SFRJ*, Maribor: Založba obzorja.

Kuzmanić, T. (1999), *Bitja s pol strešice: slovenski rasizem, šovinizem in seksizem*. Ljubljana: Open Society Institute (Mediawatch).

- (2002), Post-Socialism, Racism and the Reinvention of the Politics. V: M. Pajnik (ur.), *Xenophobia and Post-Socialism*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

- (2004), Kaj (ne)strpnost je in kako jo lahko kot koncept uporabljamo/zlorabljam? *Poročilo Skupine za spremljanje nestrpnosti 03*. Ljubljana: Mirovni inštitut (150-174).

Labonte-Roset, C. (2007), Ethnicity and intercultural practice in social work curricula. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (175-180).

Laine, M. de (2000), *Fieldwork, participation and practice: ethics and dilemmas in qualitative research*. London: Sage.

Laird, S. E. (2008), *Anti-oppressive social work: a guide for developing cultural competence*. Los Angeles: Sage.

Lamovec, T. (1999), *Kako misliti drugačnost*. Ljubljana: VŠSD.

Law, I. (1996), *Racism, ethnicity and social policy*. London: Harvester Wheatsheaf.

Leskošek, V. (1995), Socialno delo ni politično (ali pač?). *Socialno delo*, 34, 3: 195-202.

- (1996a), Socialna politika - nova pogodba med državo in civilno družbo. *IB revija*, 30, 5/6: 3-13.

- (1996b), *Koncepti socialnega dela med teorijo in prakso*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (magistrska naloga).

- (2003), Skrb v socialni politiki – skrb za kaj? V: S. Sevenhuijsen, A. Švab (ur.), *Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut (41-50).

- (2005a), Uvod: med nestrpnostjo in sovraštvom. V: V. Leskošek (ur.), *Mi in oni. Nestrpnost na Slovenskem*. Ljubljana: Mirovni inštitut (9-20).

- (2005b), Izključevalska socialna politika nove vlade. V: S. Autor, R. Kuhar (ur.), *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*. Ljubljana: Mirovni inštitut (82-93).

- (2005c), Globalne neenakosti. *Socialno delo*, 44, 4-5: 241-249.

Levi-Strauss, C. ([1961] 1994), *Rasa in zgodovina / Totemizem danes*. Ljubljana: Škuc, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Liamputtong, P. (2007), *Researching the vulnerable: a guide to sensitive research methods*. London: Sage.

Luccasen, L. (1998), Harmful Tramps: Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700 - 1945. V: L. Lucassen, W. Willems, A. Cottaar (ur.), *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-historical Approach*, London: Palgrave Macmillan.

Luthar, O., Litrop, J. (2003), Filigranski odtenki izključevanja. V: C. Oberstar, T. Kuzmanić (ur.), *Neokonzervativizem*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.

Maček, J. (2001), Zamolčani genocid. *Zaveza*, 11, 4: 13-24.

Madanipour, A., Cars, G., Allen, J. (ur.) (2003), *Social exclusion in European cities: processes, experiences, and responses*. London: Routledge.

Malahleka, B., Woolfe, S. (1991), Ethnically sensitive social work: the obstacle race. *Practice*, 5, 1: 47-64.

Marcus, J. (1995), Racism, terror and the production of Australian auto/biographies. V: J. Okely, H. Callaway (ur.), *Anthropology and autobiography*. London: Routledge (100-115).

Mate, M. (1995), Nekatere značilnosti humorja. V: F. Novak, Z. Jan (ur.), *Zbornik slavinističnega društva Slovenije 6* (Strokovno posvetovanje slavistov v Ljubljani, 12.-14. oktober 1995). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo (124-128).

Medica, K. (2007), Sodobne migracije in dileme varnosti, *Socialno delo*, 46, 3: 125-133.

Mesec, B. (1998), *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: VŠSD.

- (2008), Socialno delo ni politično. *Socialno delo*, 47, 1-2: 87-93.

Mešl, N. (2007), *Teorije ravnanja in uspešnost procesov pomoči v socialnem delu z družinami*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (doktorska disertacija).

Miles, R., Brown, M. (2003), *Racism*. London: Routledge.

Milošević Arnold, V. (1993a), Refugees - a challenge for social work. *La formation au service social dans une Europe en mutation / International Association of schools of social*

work. Torino: Università di Torino, AIDOSS - Associazione italiana docenti di servizio sociale (1-8).

- (1993b), Problemi gostiteljskih družin beguncev v Sloveniji, Zbornik razprav (Bled 4.-6.11.1993). V: J. Vouk-Železnik (ur.), *Begunci v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije (98-103).

- (1994), A model of supervision for professionals in refugee centres in Slovenia. *The School field*, 5, 1-2: 77-92.

- (1996), Neofašizem in rasizem v Evropi in socialno delo, *Socialno delo*, 35, 3: 247-254.

- (1998a), Socialno delo z begunci v Sloveniji in izkušnje Visoke šole za socialno delo na tem področju. V: M. Pagon; A. Mikuš Kos (ur.), *Begunci v Sloveniji*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola (105-112).

- (1998b), Nekateri značilnosti socialnega dela v Sloveniji. *Socialno delo*, 37, 3-5: 213-224.

Milošević Arnold, V., Poštrak, M. (2003), *Uvod v socialno delo*. Ljubljana: Študentska založba.

Mir, G. (2008), Effective communication with service users. *Ethnicity and inequalities in health and social care*, 1, 1: 71-78.

Musek, J. (1994), *Psihologija. Človek in družbeno okolje*. Ljubljana: Educy.

Oakes, P.J., Haslam, S.A., Turner, J.C. (1999), Politika, predsodki in mit v preučevanju stereotipov. V: M. Nastran Ule (ur.), *Predsodki in diskriminacije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Okely, J. (1994), Constructing difference: Gypsies as »other«. *Anthropological yearbook of European cultures*, 2: 55-73.

- (1996), *Own or other culture*. London: Routledge.

Okely, J., Callaway, H. (ur.) (1995), *Anthropology and autobiography*. London: Routledge.

Palomares, S. (2001), *Spodbujanje strpnosti in spoštovanja drugačnosti*. Ljubljana: Inštitut za psihologijo osebnosti.

Parton, N. (2002), Postmodern and constructionist approaches to social work. V: R. Adams, L. Dominelli, M. Payne (ur.), *Social work: themes, issues and critical debates*. Second edition. Houndmills: Palgrave (237-246).

Parton, N., Marshal, W. (1998), Postmodernism and discourse approaches to social work. V: R. Adams, L. Dominelli, M. Payne (ur.) (1998), *Social work themes, issues and debates*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Parton, N., O'Byrne, P. (2000), *Constructive social work. Towards a new practice*. Basingstoke: Palgrave.

Payne, M. (1997), *Modern social work theory*. Second edition. Houndmills: Macmillan.

- (2002), Social work theories and reflective practice. V: R. Adams, L. Dominelli, M. Payne (ur.), *Social work. Themes, issues and critical debates*. Houndmills: Palgrave (123-138).

- (2005), *Modern social work theory*. Third edition. Houndmills: Macmillan.

Parekh, B. C. (2000), *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.

Patel, N. (1995), In search of the holy grail. V: R. Hugman, D. Smith (1995), *Ethical issues in social work*. London, New York: Routledge (16-45).

- (2001), *Minority ethnic elderly: ageing with care*. V: L. Dominelli, H. Soydan, W. Lorenz (ur.), *Beyond racial divides: ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate (147-170).

Payne, M. (1997), *Modern social work theory*. Second edition. Houndmills: Macmillan.

Pease, B., Fook, J. (1999), *Transforming social work practice: Postmodern critical perspectives*. London: Routledge.

Penketh, L. (2000), *Tackling institutional racism. Anti-racist policies and social work education and training*. Bristol: The Policy Press.

Petković, B. (2003), *Romi v Sloveniji - tuji za vedno? Poročilo Skupine za spremljanje nestrpnosti 02*. Ljubljana: Mirovni inštitut (54-75).

- (2004), *Ne le sosedje, tudi najboljši sosed ne mara Romov. Poročilo Skupine za spremljanje nestrpnosti 03*. Ljubljana: Mirovni inštitut (71- 81).

Phillis, E. M., Pugh, D. S. (1989), *How to get a PhD: a handbook for students and their supervisors*. Buckingham: Open university.

Pinderhughes, E. (1989), *Understanding race, ethnicity, and power. The key to efficacy on clinical practice*. New York: The Free Press.

Pogačnik, A. (1968), *Antropološke in morfološke karakteristike Ciganov v Prekmurju*. Ljubljana: SAZU.

Polzer-Srienz, M. (1999), *Primerjava pravnega položaja Romov v Avstriji in Sloveniji*. V: V. Klopčič, M. Polzer (ur.), *Poti za izboljšanje položaja Romov v srednji in vzhodni Evropi – Izziv za manjšinsko pravo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (63-73).

Ponterotto, J. G., Pedersen, P. B. (1993), *Preventing prejudice. A guide for counselors and educators*. London: Sage.

Povodnik, N. (2007), Kulturni nesporazumi v socialnem delu, *Socialno delo*, 46, 3: 117-123.

Predlog zakona o Spremembah in dopolnitvah zakona o lokalni samoupravi. *Poročevalec državnega zbora RS*, št. 21, Ljubljana, 4. marec 2002.

Rapoša Tajnšek, P. (1993), Skupnostno socialno delo in skupnostna usmeritev v praksi socialnega dela v Sloveniji. *Socialno delo*, 32, 5-6: 139-151.

- (2005), Fragmenti razvoja študijskega programa v prvih desetletjih izobraževanja za socialno delo. V: D. Zaviršek (ur.), »Z diplomom mi je bilo lažje delat!« *Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: FSD (135-145).

Razack, N. (2002), *Transforming the field: critical antiracist and anti-oppressive perspectives for the human services practicum*. Halifax: Fernwood.

Repe, B. (2003), *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Založba Sophia.

Rex, J. (1970), *Race relations in sociological theory*. London: Cox & Wyman Ltd.

- (1996), *Ethnic minorities in the modern nation state: working papers in the theory of multiculturalism and political integration*. Houndmills: Macmillan Press.

Richmond, M. E. (1917), *Social diagnosis*. New York: Russel Sage Foundation.

Rogers, G. (1995), Practice teaching guidelines for learning ethnically sensitive, anti-diskriminatory practice: a Canadian application. *British journal of social work*, 25: 441-457.

Rommelspacher, B. (1996), Desničarska skrajnost in rasistično nasilje: kontroverznosti o vzrokih, *Socialno delo*, 35, 3: 227-235.

- (2003), Socialno delo in človekove pravice. *Socialno delo*, 42, 4-5: 205-210.

Rorke, B., Wilkens, A. (ur.) (2006), *Roma inclusion. Lessons learned from OSI's Roma programming*. Budapest: OSI.

Rothman, J. (1972), Three models of community organization practice. V: F. M. Cox, J.L. Erlich, J. Rothman, J. E. Tropman (ur.), *Strategies of community organization. A book of readings*. Illinois: F. E. Peacock (20 – 36).

Rutar, D. (1995), *Telo in oblast: sociologija in filozofija telesa v XIX. in XX. stoletju*. Ljubljana: Dan.

Ryan, W. (1971), *Blaming the victim*. New York: Panthenon books Inc.

Saleebey, D. (1997), Introduction: Power in the people. V: D. Saleebey (ur.) *The strengths perspective in social work practice*. New York: Longman (3-19).

- (1997), The strengths approach to practice. V: D. Saleebey (ur.) *The strengths perspective in social work practice*. New York: Longman (49-57).

Sedmak, M. (2006), Etnično mešani pari in družine, *Socialno delo*, 45, 3-5: 189-195.

Schuringa, L. (2005), *Community work and Roma inclusion*. Utrecht: Spolu international foundation.

Shardlow, S. (1989), Changing social work values: an introduction. V: S. Shardlow (ur.), *The values of change in social work*. London: Routhledge (1-10).

- (2002), Values, ethics and social work. V: R. Adams, L. Dominelli, M. Payne (ur.), *Social work. Themes, Issues and Critical Debates*. Basingstoke: Palgrave (30-40).

Slovenski slovar knjižnega jezika (1985), Državna založba Slovenije (1. knjiga).

Smerdu, F. (1999), Predstavitev projekta »Problematika zaposlovanja Romov« v občini Novo mesto. V: V. Klopčič, M. Polzer (ur.), *Poti za izboljšanje položaja Romov v srednji in vzhodni Evropi – Izziv za manjšinsko pravo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (112-121).

Solomos, J., Back, L. (2001), Conceptualizing racisms: Social theory, politics and research. V: E. Cashmore, J. Jennings (ur.), *Racism: essential readings*. London: Sage (346-356).

Spencer, S. (2006), *Race and ethnicity. Culture, identity and representation*. London: Routhledge.

Stanič-Igličar, H. (1991), Reševanje problematike Romov v okviru socialnega skrbstva. V: *Razprave in gradivo 25 (Romi na Slovenskem)*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (122-130).

Staub-Bernasconi, S. (2007), Vom beruflichen doppel - zum professionellen Tripelmandat Wissenschaft und Menschenrechte als Begründungsbasis der Profession Soziale Arbeit. Sozialarbeit in Österreich (SIÖ). *Zeitschrift für Soziale Arbeit, Bildung und Politik*, Juni 2007: 8-17.

Stewart, M. (1997), *The time of the Gypsies*. Boulder, Oxford: Westview Press.

Strauss, A., Corbin, J. (1998), *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*. London: Sage.

Stritih, B. (1998), Na poti k avtonomiji socialnega dela kot stroke in znanosti. *Socialno delo*, 37, 3-5: 159-168.

Šiftar, V. (1970), *Cigani (Minulost v sedanosti)*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Štrukelj, P. (1991), Etnološke raziskave romske populacije v republiki Sloveniji. V: V. Klopčič (ur.), *Razprave in gradivo 25 (Romi na Slovenskem)*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (36-55).

- (1999), Zgodovinska resničnost o Romih v Evropi in v Sloveniji. *Romano them*, 5, 5: 3-5.

- (2004), *Tisočletne podobe nemirnih nomadov: zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Ljubljana: Družina.

- Šumi, I. (2000), *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

- Tancer, M. (1994), *Vzgoja in izobraževanje Romov na Slovenskem*. Maribor: Založba obzorja.

- Thompson, N. (1995), V podporo antidiskriminacijski akciji. *Socialno delo*, 34, 5: 273-280.

- (2001), *Anti-discriminatory practice*. London: Palgrave Macmillan.

- (2002), *People Skills*. London: Palgrave Macmillan.

- (2003), *Promoting equality. Challenging discrimination and oppression*. London: Palgrave Macmillan.

- (2005), *Understanding social work. Preparing for practice*. London: Palgrave Macmillan.

- Tong, D. (1998), *Gypsies. An interdisciplinary reader*. New York: Garland Publishing, Inc.

- Trbanc, M. (1996), Socialna izključenost: koncept, obseg in značilnosti. V: I. Svetlik (ur.), *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Trbojevik, S. (2007), Macedonian civil society as an active promoter of interethnic relations. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of social work (105-124).

- Tripodi, T. Potocky-Tripodi, M. (2007), *International social work research: issues and prospects*. Oxford: Oxford University Press.

Troyna, B., Williams, J. (1986), *Racism, Education and the State*. London: Crom Helm.

Troyna, B., Carrington, B. (1990), *Education, racism and reform*. London: Routledge.

Troyna, B., Hatcher, R. (1999), Racism in children's lives. V: M. Bulmer, J. Solomos (ur.), *Racism*. Oxford: University Press (168-179).

Turney, D. (1999), Speaking up and speaking out: a dialogic approach to anti-oppressive practice. V: A. Jokinen, K. Juhila, T. Pösö (ur.), *Constructing social work practices*. Aldershot: Ashgate (257-273).

Ule, M. (1994), *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- (1999), Socialna psihologija predsodkov. V: M. Nastran Ule (ur.), *Predsodki in diskriminacije*. Ljubljana: Alfa (299-342).

- (2005), Predsodki kot mikroideologije vsakdanjega sveta. V: V. Leskošek (ur.), *Mi in oni: nestpnost na Slovenskem*. Ljubljana: Mirovni inštitut (21-40).

Urek, M. (2005), *Zgodbe na delu: pripovedovanje, zapisovanje in poročanje v socialnem delu*. Ljubljana: Založba / *cf.

Urek, M., Ramon, S. (2008), Uveljavljanje načela enakopravnosti glede etničnosti in spola v duševnem zdravju. *Socialno delo*, 47, 3-6: 177-186.

Urh, Š. (2003), Anticiganizem v Evropi. *Časopis za kritiko znanosti*, 31, 213/214: 160-176.

- (2003), Belokranjski Romi. V: V. Klopčič, M. Polzer (ur.), *Evropa, Slovenija in Romi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (271-285).

- (2005), Krepitev romske skupnosti. V: S. Dragoš, V: Leskošek, P. Petrovič Erlah, J. Škerjanc, Urh S. Žnidarec Demšar (ur.), *Krepitev moči (Zbirka Katalog socialnega dela)*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (59-66).

- (2006), Socialna izključenost Romov v Beli krajini. *Socialno delo*, 45, 1-2: 41-49.

- (2006), Pregled študij in projektov s področja romske tematike v Sloveniji. V: N. Žagar, V. Klopčič (ur.), *Poklicno informiranje in svetovanje za Rome - PISR: zbornik projekta*. Črnomelj: Zavod za izobraževanje in kulturo (173-196).

- (2007), Preseganje institucionalnega, kulturnega in osebnega rasizma v socialnem delu. *Socialno delo*, 46, 4-5: 233-237.

- (2008), The development of an ethnically sensitive approach in social work in Slovenia (Razvoj etnično občutljivega socialnega dela v Sloveniji). *European journal of social work*, 11, 2: 117-129.

- Urh, Š., Žnidarec Demšar, S. (2005), Izključujoči mehanizmi vključevanja Romov. V: S. Autor, R: Kuhr (ur.), *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*. Ljubljana: Mirovni inštitut (36-51).

- Urh, Š., Žnidarec Demšar, S. (2007), Ethnically sensitive social work with Roma. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of social work (83-104).

- Varsa, E. (2005), Class, ethnicity and gender – structures of differentiation in state socialist employment and welfare politics, 1960-1980. The issue of women's employment and the introduction of the first maternity leave regulation in Hungary. V: K. Shilde, S. D. Schulte (ur.), *Need and Care – Glimpses into the beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare*. Opladen&Bloomfield Hills: Barbara Budruch Publishers (197-220).

Videmšek, P. (2008), Krepitev moči kot temeljno orodje socialnega dela. *Socialno delo*, 47, 3-6: 209-217.

Zack, N. (1998), *Thinking about race*. London: Wadsworth Publishing company.

Zaščita manjšin v Sloveniji (2001), Spremljanje pridruženja EU. Budapest: Open Society Institute.

Zaščita manjšin v Sloveniji (2002), Spremljanje pridruženja EU. Budapest: Open Society Institute.

Zaviršek, D. (1987), *Zgodba o Josipdolu*. Ljubljana: Center za mladinsko prostovoljno delo.

- (1994), Duševno zdravje, rasa in kultura - Poročilo s konference Mental Health, Race and Culture na Univerzi Bristol, 6.-8. april 1994. *Socialno delo*, 33, 3: 255-256.

- (1996a), Socialne inovacije v socialnem delu: vizija ali iluzija devetdesetih? *Socialno delo*, 35, 1: 31-40.

- (1996b) (ur.), *Časopis za kritiko znanosti* (tematski sklop Vsakdanjost rasizmov), 23, 179.

- (1997), Teorije o rasizmih: med novimi socialnimi študijami in pedagoško prakso. *Teorija in praksa*, 34, 1: 61-70.

- (1997), Birgit Rommelspacher (1995), Dominanzkultur: Texte zu Fremdheit und Macht. Berlin: Orlanda. 219. strani. *Socialno delo*, 36, 1: 77-79 (recenzija).

- (1999), Ranljivost žensk na področju stanovanj. V: S. Mandič (ur.), *Pravica do stanovanja*. Ljubljana: VŠSD (105-146).

- (2000), *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Založba/ *cf.

- (2001), Lost in public care: The ethnic rights of ethnic minority children. V: L. Dominelli, W. Lorenz, H. Soydan (ur.), *Beyond racial divides: ethnicities in social work practice*. Aldershot: Ashgate (171-188).

- (2003), Notranja nasprotja socialnega dela pri uresničevanju človekovih pravic v postmodernih družbah. *Socialno delo*, 42, 4-5: 219-230.

- (2004), Surviving ethnicity and disability – minority children in public care. V: S. Trygged (ur.), *Moving away from residential care*. Stockholm: Stockholm University, Department of social work (23-37).

- (2005), »Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!« V: D. Zaviršek (ur.), *»Z diplomo mi je bilo lažje delat!« Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (7-53).

- (2006), O nujnosti socialnega: javni nagovor ob praznovanju 50. obletnice izobraževanja za socialno delo. *Socialno delo*, 45, 1-2: 87-89.

- (2007), Pathologized ethnicities and meaningful internationalism. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.) (2007), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (7-18).

- Zaviršek, D., Flaker, V. (1995), Developing culturally sensitive services. *Social work in Europe*, 2, 2: 30-36.

- Zaviršek, D., Škerjanc, J. (2000), Analiza položaja izključenih družbenih skupin v Sloveniji in predlogi za zmanjševanje njihove izključenosti v sistemu socialnega varstva. *Socialno delo*, 39, 6: 387-417.

- Zaviršek, D., Zorn, J., Videmšek, P. (2002), *Inovativne metode v socialnem delu. Opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje*. Ljubljana: Študentska založba.

Zaviršek, D., Urh, Š. (2005), *Pravice oseb z intelektualnimi ovirami. Dostopnost izobraževanja in zaposlovanja, Slovenija (Poročilo)*, Budapest: OSI/EU Monitoring and Advocacy Program.

Zavratnik Zimic, S. (2000), Koncept »družbene izključenosti« v analizi marginalnih etničnih skupin: primer začasnih beguncev in avtohtonih Romov. *Teorija in praksa*, 37, 5: 832-848.

Zimmermann, M. (1999), The national socialist "solution of the gypsy question". V: U. Herbert (ur.), *National socialist extermination policies. Contemporary German perspectives and controversies*. New York: Berghahn Books (186 – 209).

Zorn, J. (2003a), Antirasistična perspektiva v socialnem delu: kako prepoznati rasizem v vsakdanjem življenju in kulturna kompetentnost služb. *Socialno delo*, 42, 4-5: 303-310.

- (2003b), *Etnografija vsakdanjega življenja ljudi brez slovenskega državljanstva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (doktorska disertacija).

- (2003c), Ritualizacija in normalizacija policijskega nasilja nad pribežniki. *Časopis za kritiko znanosti*, 213-214: 125-159.

- (2003d), Izbrisani v svojih lastnih besedah. *Bal canis*, let. 3, spomlad/poletje, 7/8/9: 89-93.

- (2003e), Izbrisani: pravna zmota ali ideologija - čigava? *Sektor*, 1-2: 43-45.

- (2003f), Sodobni rasizmi: koga in kakšen način prizadene rasizem v Sloveniji? *Sektor*, 3-4: 34-36.

- (2005a) (prev.), *Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo: predlog etičnega kodeksa v socialnem delu*. Ljubljana: Skupnost centrov za socialno delo, Fakulteta za socialno delo.

- (2005b) (ur.), *Socialno delo (posebna tematska številka Globalne neenakosti)*, 44, 4-5.

- (2005c), Ethnic citizenship in the Slovenian state. *Citizenship studies*, 9, 2: 135-152.

- (2006a), Od izjeme do norme: centri za tujce, pridrževanje in deportacije. *Časopis za kritiko znanosti*, 34, 226: 54-74.

- (2006b), Azil in socialne službe v Manchestru. *Socialno delo*, 45, 6: 369-374.

- (2007a), »Mi, etno-državljeni etno-demokracije«: nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti*, 35, 28: 17-33.

- (2007b), New borders, new exclusions. V: D. Zaviršek, J. Zorn, L. Rihter, S. Žnidarec Demšar (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe. A challenge for social work education*. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of social work (159-174).

- Zorn, J., Zaviršek, D. (2007), 33. svetovni kongres šol socialnega dela v Santiagu in vprašanje človekovih pravic v zgodovini Čila (avgust, september 2006). *Socialno delo*, 46, 1-2: 77-80.

- Žagar, N. (2006), Program usposabljanja romskih koordinatorjev. V: N. Žagar, V. Klopčič (ur.), *Poklicno informiranje in svetovanje za Rome – PISR*. Črnomelj: Zavod za izobraževanje in kulturo (277-291).

- Žnidarec Demšar, S., Urh, Š. (2005), Socialno delo z Romi – sistem kontrole ali sistem pomoči? *Socialno delo*, 44, 4-5: 325-331.

- Wetherell, M., Potter, J. (1992), *Mapping the language of racism: Discourse and the legitimation of exploitation*. New York: Harvester Wheatsheaf.

- Willems, W. (1998), Ethnicity as a death trap: the history of Gypsy studies. V: L. Lucassen, W. Willems, A. Cottaar (ur.), *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-historical Approach*, London: Macmillan.

Wise, S. (1995), *Feminist ethics in practice*. V: R. Hugman, D. Smith (ur.), *Ethical issues in social work*. London: Routledge (104-119).

Yinger, J. M. (1994), *Ethnicity: Source of strength? Source of conflict?* New York: State university of New York Press.

Seznam zakonodaje

Zakon o socialnem varstvu, Uradni list RS, 3/2007.

Zakon o splošnem upravnem postopku, Uradni list RS, 24/2006.

Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji, Uradni list RS, 33/2007.

Zakon o lokalnih volitvah, Uradni list RS, 94/2007.

Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja, Ur. List RS, 93/2007.

Internetne strani

ERRC – Evropski center za pravice Romov: <http://www.errc.org/>

Urad RS za narodnosti: <http://www.uvn.gov.si/>

Zveza Romov Slovenije: <http://www.zveza-romov.si/index,2,0.html>

Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v republiki Sloveniji:

http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/projekti/07_21_strategija_Romi.doc

Zavod RS za zaposlovanje, Zaposlovanje in delo tujcev:

<http://www.ess.gov.si/SLO/Dejavnost/Tujci/Tujci.htm>

Splošne informacije o romski etnični skupnosti v Republiki Sloveniji, 2006:

<http://www.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/IzrednaGradivo3.pdf>

Seznam časopisnih člankov

Dimitrič, M. (2002), Nočejo romskega svetnika. *Delo*, 1.8.2002.

Jakše Gazvoda, T. (2002), O meji, Romih, vlomih, nesrečah ... *Dolenjski list*, 14.3.2002.

Jakše Gazvoda, T. (2002), Romom dvojna volilna pravica? *Dolenjski list*, 16.8.2002.

Murn, L. (2003), Krajani trpijo zaradi Romov. *Dolenjski list*, 15.5.2003.

Novak, I. (2003), Sobivanje z Romi. Problemov vse več, rešitve pa ni na dlani. *Dolenjski list*, 2.10.2003.

R.M. (2003), Pridite sem, tukaj se danes krade! *Dolenjski list*, 27.11.2003.

Starčević, Z. (2001), Steriliziranje romskih žensk na Slovaškem: »Romi niso rasa!« *Delo*, 15.10.2001.

Taškar, J. (2002), Tudi Romi v svetih občin. *Delo*, 4.3.2002.

Seznam študijskega gradiva »starega« izobraževalnega programa

Ackoff, R. L. (1966), Načrt sociološke raziskave. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska Fakulteta (prev. M. Lužnik).

Črnivec, Ž. (1982), Socialna politika med normo in dejanskostjo. Ljubljana: Raziskovalni center za samoupravljanje pri Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije.

Garrett, A. (1987), Načela in metode intervjuvanja. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce v Ljubljani (prev. Milološevič-Arnold, V., Stritih, B., Zakrajšek, A.).

Grobelnik, S. (1973), Rehabilitacija invalidov: splošna načela: skripta za interno uporabo. Ljubljana: Višja šola za zdravstvene delavce.

Kamušič, M. (1960), Kadrovsko-socialne službe v gospodarskih organizacijah. Kranj: Zavod za izobraževalne kadrov in proučevanje organizacije dela.

Kavar-Vidmar, A. (1988), Socialna varnost invalidnih oseb. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Kocjančič, M. (1973), Varstvo ljudi pri delu. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Kovič, F. (196?), Organizacija pisarniškega poslovanja. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Kržišnik, A. (1961), Socialna politika: 2. del: predavanja. 2. dopolnjena izdaja. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1967), Socialna politika: skripta: I. del: Zgodovina socialne politike in socialnih služb v predsocijalističnih družbenih formacijah. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1969), Socialna politika: posebni del: socialna politika v gospodarstvu. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce v Ljubljani.

- (1971), Socialna politika: posebni del. Socialna politika v komunalnih službah. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1973), Socialna politika: splošni del. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1976), Uvod v zgodovino socialne politike. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Kyovsky, R. (1972), Izbrana poglavja iz delovnega prava. 2. dopolnjena izdaja. Maribor: Višja pravna šola.

Langus, K. (1973), Organizirana družbena pomoč starejšim občanom v občini Maribor v letih 1968 – 1971. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Mesec, B. (1971), Vodenje intervjuja: načela in metode. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1972), Kdaj je raziskava zares upravičena. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1972), Zakaj je potrebno raziskavo načrtovati. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1972), Nekaj napak pri izvajanju operativne analize. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1972), Izobraževanje socialnih delavcev na razpotju: (prispevek k razpravi o organizacijskem modelu visokošolskega študija socialnega dela). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Milošević-Arnold, V. (ur.) (1977), Uvod v socialno delo (izbor strokovnih člankov): skripta. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Mlinar, Z. (1973), Lokalne skupnosti in socialni problemi. Izbrane sociološke teme. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Perlman, H. H. (1972), Socialno delo s posameznikom: proces reševanja problema. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Pirc, B. (1972), Socialna medicina. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Rapoša-Tajnšek, P. (1982), Socialna politika kot funkcija združenega dela I: raziskava. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Rot, N. (1961), Socijalna psihologija: privremena autorizovana skripta za studente Filozofsko-istorijskega fakulteta. Beograd: Filozofsko-istorijski fakultet u Beogradu – Psihološka grupa.

Stritih, B. (1972), Gradivo predavanj iz metodike socialnega dela s posameznikom v študijskem letu 1971/72. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1972), Shema za anamnezo. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

-(1986), Študijsko gradivo za predmet Svetovanje v socialnem delu. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Stojšin, T. (1971), Upravni postopek v praksi. Spisi in odrazci v upravnem postopku (1. del). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

- (1976), Pisarniško poslovanje. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Strojin, T. (1987), Študijsko gradivo za procesno pravo. Osnove procesnega prava z osnovami nomotehnike. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Šefer, B. (1981), Socialna politika v socialistični samoupravni družbi. Ljubljana: Delavska enotnost.

Šegula, I. (1972), Pedagogika za socialne delavce: skripta. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Šelih, A. (ur.) (1973), Problemi socialne patologije in socialno delo: izbor člankov in razprav. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Šifrer Ž. (1957), Osnove statistike: 2. del. Ljubljana: Šola za socialne delavce v Ljubljani.

- (1964), Kratek pregled tehnike anketiranja. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Špicar, B. (1965), Uvod v sistem socialne varnosti. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.

Vodopivec, K. (1959), Priročnik iz metodike socialnega dela. Ljubljana: [s. n.].

Seznam diplomskih nalog o Romih

a) diplomske naloge pred letom 1991:

Fras, L. (1984), Problemi socialnega dela z romskimi otroki in mladostniki v občini Ljubljana-Bežigrad. Višja šola za socialne delavce (mentor ni znan).

Golobič S. (1978), Socialno ekonomsko stanje Romov v občini Metlika. Višja šola za socialno delo, Ljubljana (mentor Blaž Mesec).

Ignjatovič, M. (1981), Romi v občini Ljubljana - Bežigrad. Ljubljana. (mentor ni znan).

Kočevar, L. (1978), Položaj romskih učencev na I. Osnovni šoli v Murski Soboti. Višja šola za socialno delo (mentor ni znan).

Lebar, I. (1977), Specifični problemi in socializacija romskih otrok. Črešnovci (mentor ni znan).

Majerle Z. (1964), Zaposlovanje in adaptacija Ciganov na delovno mesto v občini Novo mesto. Višja šola za socialne delavce (mentor Vanek Šiftar).

Ozimek, B., Dragan, Z. (1989), »Cigani smo in cigani bomo ostali« (Novomeški Romi). Višja šola za socialne delavce, Ljubljana (mentorici Gabi Čačinovič Vogrinčič, Darja Zaviršek).

Roudi, R. (1990), Učenci Romi na OŠ Kuhar Štefan – Bojan Puconci. Ljubljana, Višja šola za socialne delavce (mentor Franc Stopajnik).

Špehar, D., Šuštarich, D. (1978), Socialno ekonomski položaj Romov v občini Črnomelj. Višja šola za socialno delo v Ljubljani (mentor Blaž Mesec).

Urisk, S. (1984), Romski otroci v šoli. Ljubljana (mentor ni znan).

Vidmar, A. (1978), Romi v občini Kočevje. Višja šola za socialne delavce (mentor ni znan).

Vranešič, Z. (1984), Socializacija romskih otrok v občini Novo mesto. Ljubljana (mentor ni znan).

Žičkar, S. (1979), Romi v občini Novo mesto. Višja šola za socialne delavce (mentor ni znan).

Žitek, M. (1978), Socializacija romskih otrok v občini Murska Sobota. Višja šola za socialne delavce (mentor ni znan).

b) diplomske naloge od 1991 do septembra 2008:

Ambrožič, M. (1998), Romi in zdravje. Ljubljana, VŠSD (mentorica Pavla Rapoša-Tajnsšek).

Andric, S. (2006), Položaj otroka v romski družini: mariborski Romi. Fakulteta za socialno delo (mentorica Darja Zaviršek, somentorica Špela Urh).

Butala, M. (1993), Življenje Romov v občini Črnomelj. Ljubljana, VŠSD (mentor Franc Stopajnik).

Cigut, N. (2000), Integracija romskih otrok na osnovni šoli v Murski Soboti (mentorica Pavla Rapoša-Tajnšek).

Dragan, A., Strugar, D. (1995), Vpliv socialne politike in socialnega dela na socializacijo Romov v novomeški občini. Ljubljana, VŠSD (mentorica Marija Ovsenik).

Feher, I. (1992), Življenje Romov v Međimurju. VŠSD (mentor Jože Urbanija).

Gliha, S., Kovačič, M. (2003), Stališča do Romov. VŠSD (mentor Blaž Mesec).

Hlača, I. (1996), Socialno delo pri vključevanju romskih otrok v osnovno šolo. Ljubljana, VŠSD (mentor Blaž Mesec).

Hribar, M. (2007), Kritična diskurzivna analiza poročanja o Romih v Grosupljem. Fakulteta za socialno delo (mentorica Vesna Leskošek, somentorica Simona Žnidarec Demšar).

Intihar-Pazlar, N. (1997), Vsakoletno romanje Romov na Brezje v času Velikega Šmarna. VŠSD (mentor Anton Kikelj).

Klopčič, A. (2002), Družinska dinamika v luči dveh kultur. VŠSD (mentorica Gabi Čačinovič Vogrinčič).

Kodila, S. (2001), Problematika dokumentacije o romskih otrocih na osnovni šoli s prilagojenim programom (mentorica Darja Zaviršek).

Kovačič – Goršič, D. (1991), Grosupeljski Romi. VŠSD (mentor Franc Stopajnik).

Košmrlj, K. (2004), Delo z romskimi otroki na predšolski stopnji v občini Ribnica (Goriča vas). Fakulteta za socialno delo (mentor Blaž Mesec).

Matkovič, T., Slak, N. (2002), Starostniki Romi na Dolenjskem in v Beli krajini. VŠSD (Blaž Mesec).

Medic-Tomič, M. (2006), Antirasistična perspektiva v socialnem delu in ovire pri integraciji romskih otrok v sistemu vzgoje in izobraževanja. Fakulteta za socialno delo (mentor Milko Poštrak, somentorica Špela Urh).

Mišič, M. (2004), Stališče prebivalcev Loškega potoka do Romov (mentor Blaž Mesec).

Neuvirt Bokan, S. (1997), Položaj ženske v romski družini. Ljubljana, VŠSD (mentorica Darja Zaviršek).

Ninkovič, A. (1997), Šolsko svetovalno delo s poudarkom na integraciji romskih otrok v OŠ Bršljin, VŠSD (mentorica Marija Ovsenik).

Pavlič, M., Ličen Tesari, S. (1996), Problematika zaposlovanja Romov (mentorica Pavla Rapoša-Tajnšek).

Petek, A. (2000), Socializacijski vidik dela z romskimi učenci in njihovimi starši (mentorica Vida Miloševič-Arnold).

Pirnat, T. (2004), Romi v procesu vzgoje in izobraževanja. Fakulteta za socialno delo (mentor Srečo Dragoš, somentorica Špela Urh).

Rupnik, N. (1999), Reševanje romske problematike v Sloveniji po letu 1990 (mentorica Pavla R. Tajnšek).

Stadler, M. (2006), Obravnava romskih deklet v kriznih centrih za mlade. Fakulteta za socialno delo (mentorica Vesna Leskošek).

Škrubej, D. (1997), Izobraževanje Romov. Ljubljana, VŠSD (mentorica Marija Ovsenik).

Šterk, S. (2007), Romski pomočnik v sistemu vzgoje in izobraževanja. Fakulteta za socialno delo (mentor Milko Poštrak, somentorica Špela Urh).

Urh, Š. (2002), Romi v Beli krajini – diskriminacije na področju bivalnih razmer in zaposlovanja. VŠSD (mentorica Darja Zaviršek).

Vidmar, A. (2006), Romi in Rominje v Kočevju. Fakulteta za socialno delo (mentorica Darja Zaviršek).

Virant, L. (1994), Romi na Slovenskem, s posebnim ozirom na kočevske Rome. VŠSD (mentor Anton Kikelj).

Višček, A. (2006), Dinamika družinskega življenja in socialna vključenost Romov v občini Trebnje. Fakulteta za socialno delo (mentorica Pavla Rapoša-Tajnšek, somentorica Simona Žnidarec Demšar).

Vodošek, L. (2001), Romski otroci v sistemu izobraževanja: perspektiva socialnega dela. Ljubljana, VŠSD (mentorica Darja Zaviršek).

Zidar, M. (1998), Položaj ženske v romski družini. Ljubljana, VŠSD (mentorica Darja Zaviršek).

Welle, N. (2003), Romi – mit in resničnost. VŠSD (mentor Blaž Mesec).

STVARNO KAZALO

administrativna kriza: 173, 174, 301

administrativno socialno delo: 22, 174, 175, 185, 186, 188, 197, 199, 200, 224, 248, 249, 304, 307

aktivizem: 180, 181, 235, 253, 254

antidiskriminacija/antidiskriminatorno socialno delo: 17, 26, 39, 179, 181

antirasizem: 17, 32, 34, 135, 241, 165, 224, 252

antirasistična načela: 19, 21, 33, 39, 121, 222, 227, 230, 232, 239, 240, 246, 255, 307

antirasistična perspektiva: 4, 17, 31, 34, 35, 38, 39, 118, 119, 162, 163, 184, 235, 251, 253, 299

antirasistično socialno delo: 5, 6, 17, 26, 34, 35, 36, 37, 38, 57, 134, 136, 162, 166, 167, 168, 175, 183, 230, 253, 299

antirasistična teorija: 4, 17, 18, 22, 31, 32, 33, 244, 253, 299

antizatiranje: 17

antizatirska teorija: 22, 29, 31, 33

asimilacija: 74, 75, 80, 81, 90, 97, 99, 106, 147, 175, 219, 220, 252, 298

»barvna slepota«: 25, 35, 225

begunci: 145, 146, 154, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 250, 252, 306

birokratizacija: 121, 161, 173, 174, 185, 248

center za socialno delo (CSD): 19, 82, 85, 100, 113, 119, 120, 121, 122, 131, 132, 142, 148, 155, 157, 173, 174, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 216, 217, 219, 222, 228, 229, 231, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 248, 300, 301, 302, 303, 307

delovni odnos: 113, 121, 171, 177, 188, 190, 192, 195, 196, 198, 217, 220, 232, 233, 235, 239, 243, 307

denarna socialna pomoč (DSP): 100, 124, 178, 179, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 231, 238, 240, 248, 249, 302

dehumanizacija: 54, 55, 62, 187, 220, 248, 298, 304

diskriminacija: 15, 17, 21, 32, 33, 34, 53, 54, 55, 56, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 72, 73, 77, 78, 79, 90, 95, 96, 99, 107, 110, 114, 136, 144, 147, 161, 176, 177, 182, 183, 187, 194, 230, 237, 245, 248, 254, 298, 299, 304, 308

diskurzivna rasna analiza: 20, 132, 135, 136

dominantne norme: 45, 107

dominantna skupina: 36, 42, 43, 45, 51, 53, 64, 68, 88, 89, 103, 104, 106, 107, 113, 218, 236, 246

druga svetovna vojna: 25, 69, 77, 78, 79, 298

»drugi«/«drugost«: 43, 44, 45, 49, 52, 55, 57, 62, 67, 69, 70, 73, 115, 125, 126, 127, 128, 129, 153, 217, 251, 303

etnična skupina: 15, 17, 18, 19, 21, 31, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 69, 70, 71, 73, 89, 90, 102, 105, 111, 112, 115, 117, 124, 126, 127, 134, 140, 143, 151, 154, 155, 160, 165, 167, 168, 170, 171, 177, 184, 207, 216, 220, 223, 226, 227, 228, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 242, 244

etnična neobčutljivost: 20, 118, 155, 161, 178, 232, 237, 241, 242

etnična občutljivost: 96, 118, 120, 121, 137, 138, 144, 145, 155, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 183, 219, 224, 225, 227, 228, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 244

etnična statistika: 82

etnični diskurz: 72, 137, 138, 141, 142, 149

etnični humor: 106

etnični predsodki: 20, 102, 104, 232, 235

etnično občutljivo socialno delo: 17, 20, 21, 114, 117, 118, 119, 121, 144, 146, 162,

166, 167, 171, 176, 201, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 235, 239, 241, 242, 245

etnična pripadnost: 17, 45, 56, 57, 82, 85, 96, 108, 111, 114, 128, 137, 143, 161, 166, 169, 174, 208, 226

»etnična realnost«: 17, 21, 123, 183, 184, 192, 226, 227, 228, 230, 232, 238

etničnost: 18, 19, 20, 32, 34, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 57, 58, 59, 67, 70, 74, 102, 107, 117, 118, 127, 130, 135, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 154, 160, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 224, 228, 231

genocid: 77, 78, 79

Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo: 21, 129, 172, 175, 176, 177, 185, 254

institucionalni rasizem: 34, 72, 73, 75, 85, 86, 90, 100, 101, 143, 158, 163, 171, 178, 204, 205, 207, 215, 221, 232, 234, 237, 239, 250, 251, 255, 302, 303, 304, 306, 307

izključevanje: 15, 17, 18, 19, 21, 37, 39, 47, 52, 69, 73, 78, 94, 101, 102, 105, 108, 110, 118, 139, 143, 144, 169, 172, 173, 174, 176, 177, 184, 185, 207, 221, 222, 248, 251, 252, 253, 254, 299, 300, 301, 302, 306, 307

kategorizacija: 18, 41, 45, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 70, 83, 88, 89, 105, 107,

108, 110, 126, 134, 178, 218, 236, 298,
299

krepitev moči: 29, 37

kulturni rasizem: 39, 40, 48, 72, 221

laični delavec: 19, 121, 200, 201, 202,
203, 204, 253, 300

legalizem: 173, 175, 185, 186, 196, 231,
244, 246, 248, 251, 305

manjšina: 15, 41, 42, 51, 53, 81, 88, 95,
96, 102, 103, 114, 140, 216, 224, 252, 255

marginalizacija: 15, 31, 32, 36, 38, 54,
55, 59, 62, 123, 158, 169, 172, 177, 199,
205, 243, 298, 302

Neromi: 44, 46, 47, 86, 109, 126, 153,
218, 237, 243

»**nimbizem**«: 108

obtoževanje: 24, 54, 55, 63, 64, 95, 101,
105, 110, 159, 298

omejevanje: 25, 65, 83, 105, 134, 179,
197, 205, 207, 208, 213, 249, 302, 303,
304

osebni rasizem: 39, 40, 72, 100, 171, 178,
218, 221, 306

pogojevanje: 178, 179, 185, 205, 207,
208, 211, 213, 230, 249, 302, 303

**pogodba o aktivnem reševanju socialne
problematike:** 185, 208, 209, 210, 211,
212, 213, 215, 219, 303

postmodernizem: 23, 24, 27, 28, 29, 30,
31, 215, 237, 243, 244, 245, 246, 248, 250

predsodek: 17, 20, 31, 35, 36, 37, 40, 49,
50, 53, 55, 56, 58, 63, 67, 68, 89, 91, 95,
101, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 111,
112, 115, 142, 144, 150, 155, 159, 160,
170, 171, 172, 175, 178, 182, 193, 201,
204, 216, 218, 221, 222, 232, 234, 235,
236, 240, 244, 249, 251, 299, 302

radikalni model socialnega dela: 23, 25,
26, 32, 33, 224, 226

»**rasa**«: 18, 19, 32, 41, 47, 48, 50, 51, 53,
69, 75, 96, 151, 172, 226

rasizem: 17, 18, 19, 21, 25, 34, 35, 37, 38,
39, 47, 48, 49, 50, 51, 64, 70, 72, 73, 74,
90, 95, 98, 107, 118, 136, 144, 146, 153,
161, 162, 165, 166, 167, 170, 178, 183,
204, 216, 218, 221, 227, 230, 232, 233,
234, 235, 242, 248, 251, 254, 255, 299,
302, 304

rasistični (rasni) diskurz: 135, 136, 176,
215, 216, 217, 219, 244, 249, 302, 303

**romologija/romološke študije/romološka
literatura:** 44, 51, 52, 126, 136, 147, 149,
153, 154, 251, 305

»**romska problematika**«: 56, 76, 79, 80,
81, 107, 147, 157, 166, 193

skupnostno socialno delo: 22, 38, 138,
160, 169, 170, 171, 175, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 227, 239, 240, 241,
246, 307

socialna kontrola: 134, 203, 301

socialna politika: 34, 80, 139, 140, 144, 147, 173, 177, 178, 179, 180, 184, 185, 186, 197, 198, 227, 248, 249, 301, 306

socialni problem: 32, 55, 63, 114, 126, 144, 149, 154, 155, 168, 174, 178, 197, 245, 284

sovražni govor: 15, 49, 53, 110, 115, 178, 181, 218, 235, 255, 303

spomin(janje): 41, 52, 55, 57, 61, 78, 111, 113, 122, 123, 141

stereotip: 36, 37, 45, 56, 58, 73, 87, 88, 99, 102, 103, 110, 112, 150, 151, 230, 251, 303, 305

stigma(tiziranje): 56, 61, 64, 65, 68, 75, 83, 107, 126, 154, 170, 206, 207, 233, 253, 298, 303

terenski delavec: 19, 121, 122, 124, 131, 200, 201, 203, 204, 236, 300

terensko delo: 122, 127, 128, 132, 172, 198, 201, 203, 240

tradicionalni model socialnega dela: 23, 24, 25, 28, 30, 32, 33, 39, 225, 249, 302

triangularnost: 20, 130

univerzalizem: 138, 166, 222, 224, 251, 305

utemeljena teorija: 20, 119, 132, 133, 134

večinska družba/skupina: 44, 46, 64, 105, 109, 125

vkjučevanje: 19, 39, 52, 68, 86, 93, 99, 111, 125, 131, 148, 155, 157, 165, 171, 173, 174, 175, 177, 185, 212, 222, 230, 237, 245, 254, 276, 301, 306, 307, 308

zatiranje: 20, 29, 32, 33, 37, 47, 53, 54, 56, 61, 63, 71, 110, 123, 215, 218, 221, 227, 253, 298, 300

žrtev: 63, 64, 67, 68, 69, 78, 79, 159, 218, 219, 298

11 IMENSKO KAZALO

Atkinson: 200, 127, 131

Barth: 18, 42, 50, 115, 127, 136, 299, 310

Belton: 18, 44, 52, 299, 311

Berghe: 42, 44, 50

Boas: 18, 19, 47

Culpitt: 16, 173, 174, 301, 312

Čaćinovič Vogrinčič: 27, 146, 147, 163,
165, 188, 189, 215, 220, 308, 320

Devore, Schlesinger: 17, 45, 226, 227,
230, 233, 252, 300, 308

Dominelli: 17, 18, 22, 23, 25, 30, 31, 32,
33, 34, 35, 36, 37, 39, 45, 57, 72, 90, 117,
125, 136, 143, 162, 172, 176, 178, 179,
180, 183, 187, 204, 220, 221, 222, 224,
225, 230, 236, 237, 238, 239, 242, 249,
250, 251, 254, 299, 307, 310, 318, 319

Dragoš: 17, 31, 37, 60, 97, 110, 121, 177

Eriksen: 18, 19, 41, 42, 43, 44, 50, 57, 88,
89, 102, 106, 126, 127, 136, 252, 300, 310

Fernando: 69, 71

Fonseca: 15, 65, 74, 78, 136

Fook: 32, 33, 243, 252

Foucault: 134, 136, 249

Geertz: 125

Giddens: 15, 41, 50, 51, 59, 60, 137, 173,
207, 301, 305, 312, 316

Healy: 22, 23, 27, 29, 31, 32, 35, 36, 37,
215, 245

Janko Spreizer: 18, 44, 46, 51, 126, 127,
136, 149, 152, 251, 299, 305, 311, 316

Južnič: 41, 42, 43, 45, 62, 107, 252

Katz: 18, 33, 35, 36, 39

Klopčič: 76, 83

Laird: 233

Leskošek: 25, 53, 57, 97, 121, 173, 180,
214, 221, 254

Mesec: 72, 119, 120, 121, 122, 125, 127,
131, 133, 134, 135, 144, 175, 176, 178,
180

Milošević Arnold: 162, 163, 164, 166,
174, 178

Milošević Arnold, Poštrak: 17, 22, 23,
25, 30, 139, 185, 245

Okely: 18, 115, 125, 126, 128, 129, 299,
311

Payne: 17, 22, 23, 25, 28, 29, 31, 32, 228

Razack: 17, 18, 36, 40, 48, 72, 136, 204, 221, 252, 254

Richmond: 137, 224, 225, 254, 306, 317

Rommelspacher: 36, 103, 162, 166

Ryan: 63, 64

Saleebey: 27, 29

Schuringa: 17, 38, 99, 238, 241

Stewart: 79, 115, 118, 127, 136, 137, 139, 155, 251, 298, 305, 309, 316

Šiftar: 75, 77, 80, 81, 136, 154

Štrukelj: 75, 76, 77, 104, 136, 140, 154, 298, 309

Thompson: 17, 19, 23, 25, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 53, 54, 56, 59, 72, 90, 96, 102, 106, 136, 162, 173, 176, 179, 180, 183, 184, 186, 188, 194, 204, 218, 221, 224, 228, 230, 232, 235, 239, 242, 250, 253, 254, 299, 300, 307, 310, 311, 319

Troyna: 18, 33, 49, 90, 136, 224

Ule: 49, 53, 55, 56, 67, 68, 101, 102, 103, 105, 106, 110, 150, 155, 159, 216, 217, 218, 221, 222

Urh: 15, 84, 86, 88, 98, 103, 114, 163, 221, 298, 309

Varsa: 79, 97, 118, 139, 156, 157, 251

Zack: 42, 48, 50, 67, 136, 204, 221

Zaviršek: 15, 17, 18, 31, 36, 37, 38, 49, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 69, 80, 84, 86, 87, 88, 95, 103, 105, 107, 108, 118, 119, 121, 123, 125, 128, 137, 142, 144, 151, 153, 156, 160, 162, 165, 166, 167, 180, 187, 218, 224, 237, 251, 254, 299, 305, 311, 315

Zorn: 47, 49, 163, 180

12 POVZETEK V SLOVENSKEM JEZIKU

Od začetka druge svetovne vojne do konca komunističnega režima sta v Evropi potekala dva dramatična poskusa, kako bi enkrat za vselej »rešili cigansko vprašanje« (Stewart 1997: 5). Med drugo svetovno vojno so nacisti iztrebili okrog pol milijona ciganov z namenom, da bi odpravili njihov antisocialni način življenja. V času komunističnega režima pa je v Vzhodni Evropi potekala drugačna kampanja proti Romom, in sicer asimilacija ciganov na socialnem in ekonomskem področju. Cilj je bil enak kot v nacističnem obdobju, tj. iztrebiti cigane oz. ciganski način življenja, spremenil pa se je način za doseg tega cilja. Danes so države opustile idejo o nasilni asimilaciji Romov, a ustvarile nove, prikrite pritiske. Kljub splošni ugotovitvi Pavle Štrukelj (2004: 299), da se »v vseh deželah po svetu romska družba razvija«, kar je še posebej očitno na kulturnem področju (ustanavljanje društev, povezovanje Romov in ohranjanje romskega izročila), pa številne raziskave in vsakdanja pričevanja posameznikov kažejo na razširjene diskriminacijske prakse in socialno izključenost, ki jo Romi doživljajo v vsakdanjem življenju. Pogosto so žrtve negativne družbene kategorizacije, marginalizacije, nevidnosti, dehumanizacije, obtoževanja. Romska etnična skupina je v primerjavi z večinsko etnično skupino v neenakem položaju, kar se kaže v izključenosti iz ekonomskega in izobraževalnega sistema ter lokalnih skupnosti, v etnificirani natalitetni politiki itd. Romi so razvili določene družbene načine odzivanja na socialno stigmatiziranje in diskriminacije. Ti se odražajo v prikrivanju romske identitete (spreminjanje priimkov, zatiranje romskega jezika), konformističnem obnašanju, občutkih manjvrednosti, strategijah obrambnega vedenja (z njimi poskušajo nevtralizirati negativne občutke, ki jih povzročajo negativni odnosi). Slabe življenjske razmere Romov, ki se pogosto prenašajo iz generacije v generacijo, pa se odražajo tudi v duševnem zdravju Romov, predvsem Rominj.

Slovenija je od svoje osamosvojitve naprej sprejela nekaj ukrepov in pobud za izboljšanje položaja Romov v državi, vendar je pogosto manjkala politična volja za uresničevanje teh ukrepov. Podpora se jim pogosto zagotavlja brez njihovega aktivnega sodelovanja, v pasivni materialni obliki ali pa v obliki pasivnih storitev, kjer Romi sami niso aktivni soudeleženci (ne pri snovanju projektov, ne pri izvajanju projektov in ne pri evalvaciji) (Zaščita manjšin 2002; Urh 2006). Pri tem gre za pokroviteljsko držo države do Romov, saj programi pogosto temeljijo na asimilacijskih motivih. Po drugi strani pa se Romom očita, da bi lahko sami več

naredili za izboljšanje položaja. Ti dve strategiji se medsebojno izključujeta in ne prinašata želenih rezultatov. Kljub temu da država prepoznava večdimenzionalno socialno izključenost Romov, se strategije izvajajo nepovezano, ena mimo druge, in s tem navidezno »krapajo« slab položaj Romov. Večina Romov v Sloveniji živi v socialni in tudi v materialni revščini. Njihove občutene potrebe se kažejo v pomanjkanju osnovnih potreb za življenje (tekoča voda, hrana, stanovanje, zaposlitev). Potreba po ureditvi materialnega, eksistencialnega položaja se kaže kot prioriteta občutena potreba Romov. Raziskava je pokazala, da potrebe uporabnikov socialno varstvenih služb pogosto ostajajo nezadovoljene, ko praksa socialnega dela temelji na etničnih predsodkih in rasističnih odzivih.

Kljub pluralnosti teorij, ki jih uporablja socialno delo, se doktorska naloga osredotoča predvsem na eno, tj. antirasistično¹⁸⁶ teorijo (Dominelli 1988; Thompson 1995, 2001). Antirasistična praksa temelji na odpravljanju predsodkov, negativnega odnosa in neenake obravnave ljudi zaradi etnične oz. »rasne« pripadnosti. Od socialnih delavcev se pričakuje občutljivost za vse vrste diskriminacij in zavzetost, da se jim uprejo in na njih opozarjajo. Prepoznavanje in razumevanje izključevanja in rasizmov, čemur Devore in Schlesinger (1999) rečeta »etnična realnost«, velja za prvi in ključni korak antirasističnega in etnično občutljivega socialnega dela (Dominelli 1988; Thompson 2001; Devore, Schlesinger 1999). Poleg antirasistične teorije smo se oprli tudi na sodobne teorije o etničnosti. Etničnost smo opredelili kot obliko skupinske identifikacije, pri čemer smo sledili temeljni misli Frederika Bartha ([1969] 1998) ter kasnejših del Richarda Jenkinsa (1997) in Thomasa H. Eriksena (2002), da je etnična identiteta produkt interakcij med skupinami. Etničnost Romov v odnosu do Neromov se ustvarja v javnih družbenih diskurzih skozi procese kategoriziranja oz. pridajanja značilnosti Romom, ki jih navidezno ločijo od večinske skupine.¹⁸⁷ Najpogosteje so te značilnosti v binarnem nasprotju z družbeno zaželenimi in sprejemljivimi lastnostmi. Romom se pripisujejo predvsem negativne lastnosti (lenoba, neizobraženost, agresivnost, manjše intelektualne sposobnosti ipd.) (Okely 1994; Guy 1998; Erjavec *et al.* 2000; Zaščita manjšin 2001; Zaviršek 2001; Janko Spreizer 2002; Belton 2005).

¹⁸⁶ V literaturi se pogosto pojavljata pojma antirasistična perspektiva in antizatiralska perspektiva. Pojma sta pogosto v rabi izmenjaje kot sinonima, nekateri avtorji pa ju razumejo ločeno (Darlymple, Burke 1995; Dominelli 2002a; Braye, Preston Shoot 2003; Thompson 2003). Mi ju uporabljamo kot sinonima.

¹⁸⁷ Sam obstoj skupine ne reflektira nujno kulturnih razlik. Obstoj etnične skupine predvideva obstoj etničnih odnosov, etničnih razmerij, ta pa vključujejo vsaj dve strani. Formiranje identitete je namreč odvisno od »tistih zunaj« glede na »tiste notri« (Jenkins 1997: 10). Zato ne moremo obravnavati manjšinske skupine, ne da bi hkrati obravnavali tudi večinsko skupino, saj sta v odnosu.

Doktorska naloga kritično analizira zgodovinski in aktualni kontekst socialnega izključevanja Romov. Tridimenzionalna analiza družbenih procesov izključevanja pokaže na osebno, kulturno in strukturno (institucionalno) izključevanje Romov, k čemur prispeva tudi socialno delo. Eden od namenov doktorske naloge je bil analizirati družbena izključevanja Romov s poudarkom na izključevanju v socialnem delu. Analizo izključevanja smo prikazali na modelu triravenske analize po Neilu Thompsonu (2001, 2003), tj. na osebni, kulturni in institucionalni ravni. Drugi namen doktorske naloge pa je opredelitev etnično občutljivih načel, ki prispevajo k preseganju izključevanja Romov v socialnem delu in k njihovi večji socialni vključenosti.

Doktorska naloga je temeljila na kvalitativni raziskavi. Poglavitna metoda raziskovanja je bila delno strukturiran intervju s socialnimi delavkami in socialnimi delavci in z laičnimi delavci (t.i. terenskimi delavci), ki na centrih za socialno delo po Sloveniji opravljajo storitve za Rome. Sledili smo tudi metodi odkritega opazovanja z delno udeležbo. Po izvedenem intervjuvanju in transkripciji intervjujev smo se vrnili na nekatere CSD z namenom, da smo dopolnili raziskovalni material s primeri dobrih, etnično občutljivih praks. Obširen del raziskave je zajemal zgodovinsko perspektivo socialnega dela z Romi, kjer smo intervjuvali socialne delavke in socialne delavce, ki so delali na področju socialnega dela z Romi pred letom 1991. Naredili smo tudi analizo zbranega etnografskega gradiva (intervjuji in skupinski pogovori z Romi, opazovanje z udeležbo, analiza časopisnih člankov o Romih in vladnih programov o izboljšanju položaja Romov itd.), ki je nastajalo v času od leta 2002 (tj. od našega prvega raziskovalnega pristopa v romsko skupnost) do septembra 2008. Pregledali in analizirali smo diplomske naloge starejšega in novejšega obdobja s področja socialnega dela z Romi v Sloveniji. Zanimala sta nas predvsem vloga in odnos socialnih delavk in socialnih delavcev do Romov. Zatiranje in socialno izključenost smo najbolje razumeli tako, da smo prisluhnili ljudem, ki imajo izkušnjo zatiranja in socialne izključenosti. Zato je pomemben del kvalitativnega raziskovanja obsegal individualne in skupinske pogovore z Romi, predvsem s tistimi, ki so uporabniki socialnovarstvenih storitev. Z doktorsko nalogo smo želeli opozoriti na družbenopolitične vplive, ki so prispevali k etnični (ne)občutljivosti, tudi na področju izobraževanja za socialno delo. Eno od raziskovalnih vprašanj se je nanašalo na vpetost koncepta etničnosti v študij socialnega dela. Raziskovanje smo si zastavili na dva načina, tj.

analiza dostopne obvezne in izbirne študijske literature od leta 1955 do leta 1992¹⁸⁸ (iskanje tem, ki so odpirale diskurz etničnosti v socialnem delu) ter anketni vprašalnik po internetu za pedagoške delavce na Fakulteti za socialno delo (o vpetosti koncepta etničnosti v učne načrte pri posameznih predmetih).

Raziskava doktorske naloge je bila prvotno usmerjena na socialno delo z Romi. Temeljno vprašanje je bilo ali se praksa socialnega dela z Romi razlikuje od socialnega dela z drugimi družbenimi skupinami. Rezultati raziskave so pokazali predvsem na širšo problematiko aktualnega socialnega dela v Sloveniji, ki pa ni značilna le za socialno delo z Romi. Gre predvsem za konflikt, ki ga ustvarja razpetost med dvema vlogama, tj. pomoči in kontrole. Ta konflikt ustvarja predvsem t.i. administrativna kriza države blaginje, ki je prisotna tudi v širšem družbenem prostoru (Culpitt 1992; Giddens 2000). Socialna politika poskuša z določenimi ukrepi in programi zagotavljati minimalno socialno varnost državljanov (Rus 1990). Kljub etičnemu načelu, ki socialne delavce zavezuje k antidiskriminatornemu ravnanju, in kljub temeljnemu načelu socialnega vključevanja pa socialno delo pogosto nezavedno in nenamerno ustvarja situacije socialnega izključevanja. To se odraža v postopkih, ki jih izvajajo socialni delavci skozi zahteve neoliberalne socialne politike (legalizem, birokratizacija).

Socialno delo ne more mimo pogojev, ki jih postavlja država, prav tako je država tista, ki financira storitve socialne varnosti. Kljub temu to ne pomeni, da je socialno delo le izvrševalec socialne politike. Socialno delo ima svoje znanstvene osnove in svojo teorijo, s katero socialni delavci utemeljujejo svoja ravnanja (Stritih 1998: 167). Doktorska raziskava je opozorila, da je razpetost med izvajanjem socialne politike (administrativna obremenjenost) in temeljnimi načeli socialnega dela (socialno vključevanje) pogosta etična dilema socialnih delavcev na CSD. Gre za to, da se ustvarjajo negativni učinki socialne kontrole v odnosu socialnega dela do uporabnikov, saj socialni delavci, ki izvajajo kontrolo, pogosto ustvarjajo tudi neenakosti. Razpetost med t.i. dvojnim mandatom je paradoksalna situacija v socialnem delu, ki lahko poslabša položaj posameznikov in vpliva na njihovo večjo socialno izključenost ali pa jo celo povzroči. Po eni strani se stroka bori proti socialni izključenosti in jo

¹⁸⁸ Leta 1955 je bila ustanovljena prva šola za socialno delo v Sloveniji. Do leta 1992 je Šola izvajala višji in visokošolski program, od leta 1992 naprej pa fakultetni program. Pomembna ločnica je tudi leto 1991, ko je nastala nova država, samostojna Republika Slovenija. Po novi ustavi so Romi postali priznani kot etnična skupnost in naj bi po zakonu imeli poseben status.

zmanjšuje, po drugi strani pa z določenimi postopki ohranja ali celo ustvarja nova izključevanja. Socialne službe le z dodeljevanjem DSP in izvajanjem drugih socialnovarstvenih ukrepov nezadostno vplivajo na odpravljanje socialne izključenosti določenih družbenih skupin. Kljub temu da so socialne službe pogosto edine v vlogi njihovih zagovornikov, zaščitnikov in »aktivnih poslušalcev«, z načini interveniranja, ki temeljijo le na dobroti, ne prispevajo k preseganju in odpravljanju socialne izključenosti. Socialni vidik reševanja položaja izključenosti pripadnike marginaliziranih skupin v veliki meri ustvarja in ohranja odvisne od državne podpore.

Romi potemtakem v socialnem delu ne predstavljajo nobene posebne »problematike«, kot jih pogosto opredeljuje stroka in tudi širša družba. Podobna praksa, ki se odraža pri delu z Romi, je namreč v veliki meri značilna za celotno področje sodobnega socialnega dela. Vendar za Rome, ki so uporabniki CSD, lahko trdimo, da kot ena od najbolj socialno izključenih družbenih skupin, tudi najbolj nazorno pokažejo na »krizo« socialnega dela v Sloveniji. Po eni strani zato, ker je pogosto praksa socialnih delavk in socialnih delavcev vrednoteno usmerjena (lasten kulturni vrednoteni sistem prevlada nad kulturnim vrednotenim sistemom manjšine), prav tako pa socialno delo samo ne zmore preseči oz. odpraviti večdimenzionalne socialne izključenosti Romov. To v praksi pomeni, da se pogosto socialno delo z Romi izkaže za neuspešno, neučinkovito.

V praksi socialnega dela z Romi se kaže več značilnosti tradicionalnega socialnega dela, kar v veliki meri zaznamujejo predsodki in osebne vrednote, ki jih imajo socialne delavke, in vplivajo na njihovo prakso. To se odraža predvsem v treh tipih rutinske prakse v odnosu do Romov, ki so prisotne na institucionalni ravni: marginalizirana institucionalna obravnava Romov, omejevanje in pogojevanje pravice do DSP Romom in prisoten rasistični diskurz socialnih delavk in socialnih delavcev o Romih.

Prikriti institucionalni rasizem se kaže v institucionalni marginalizaciji socialnega dela z Romi. Na večini CSD velja tiho pravilo, da »tista, ki zadnja pride, dobi Rome«, kar je bilo značilno tudi za preteklo prakso socialnega dela z Romi. Institucionalna marginalizacija Romov se kaže tudi v negativnem odnosu do socialnega dela z Romi, prevladujočem v stroki. Strokovnjaki najraje izbirajo tiste uporabnike, ki so najmanj problematični, s katerimi je najlažje delati. Romi pa so skupina, ki se soočajo z večplastno izključenostjo, ta pa se pogosto

prenaša iz generacije v generacijo. Prav tako so socialni delavci pogosto obremenjeni s kulturnimi stereotipi o Romih kot o »nevarnih«, »agresivnih«, »konfliktnih« strankah. Poleg Romov pa so stigmatizirani tudi socialni delavci, ki z njimi delajo.

Nadaljnji primer institucionalnega rasizma v socialnem delu se kaže v pogojevanju in nadzorovanju pravice Romov do denarne socialne pomoči. Pogojevanje se v odnosu socialnega dela z Romi kaže v pogosti praksi sklepanja pogodb o aktivnem reševanju socialne problematike. Na tak način niso enako obravnavani pri dodelitvi pravice do denarne socialne pomoči. Zakon o socialnem varstvu nikjer ne navaja pogojev (razen materialnega položaja), ki bi jih moral prejemnik izpolnjevati, da bi bil upravičen do omenjene dajatve. Pri Romih pa je pogosta praksa omejevanje te pravice tako, da jih CSD s pogodbo zavežejo k skrbi za otroke, ki morajo redno hoditi v šolo, redni udeležbi odraslih Romov v organiziranih tečajih oz. aktivnostih, ki po mnenju CSD pripomorejo k izboljšanju socialnega položaja (npr. opismenjevanje, izobraževanje), k aktivnemu iskanju zaposlitve, skrbi za sredstva za preživetje s priložnostnim delom ter skrbi za urejanje okolice. V nasprotnem primeru, če pogojev ne upoštevajo, mnogi CSD zmanjšajo ali ukinejo denarno socialno pomoč.

Tretji primer institucionalnega rasizma, ki je pogosto prisoten v praksi socialnega dela z Romi, se kaže v rasističnem diskurzu socialnih delavk in socialnih delavcev do Romov. Rasizmi do Romov so pogosta sestavina dialogov, tako v javnih diskurzih (na kulturni ravni) kot tudi v strokovnih razpravah (na osebni ravni). Socialni delavci se pogosto bolj kot na racionalne strokovne argumentacije sklicujejo na prevladujoča splošna mnenja o Romih. Tudi diskurzi o Romih v socialnem delu so pogosto prežeti s kulturnimi stereotipi, ki predstavljajo ponotranjen del zavesti socialnih delavk in socialnih delavcev, ti pa se jih pogosto niti ne zavedajo. Najpogostejše asociacije o Romih še vedno uprizarjajo tradicionalno podobo o »tipičnih« Romih: dim, ogenj, agresija, konji, selitve, revščina, romsko naselje, goli otroci, nezaposlenost, lenoba, izkoriščanje itd. V rasnih diskurzih socialni delavci predvsem utrjujejo obstoječe diskurze o tujosti in »drugosti« Romov, kar tudi pomeni, da konstruirajo njihovo identiteto. Rasističen diskurz socialnih delavcev se kaže v odkritem sovražnem govoru oz. antipatiji do Romov (*Romi izsiljujejo, vendar že tako dobijo zelo veliko, več kot civili!*), pripisovanju rasističnih »naravnih« odklonskih značilnosti Romov (*Romi smrdijo!*) ipd.

Socialno delo se kaže kot »idealni« poklic, ki naj bi prispeval k odpravljanju neenakosti in diskriminacij. Kljub temu pogosto odnosi med socialnimi delavci, ki so pripadniki večinske populacije, in Romi, ki se soočajo z diskriminacijami, niso učinkoviti. Romi so opisovali odnos s socialnimi službami kot »papirnati« odnos, saj menijo, da poskušajo njihov položaj reševati z birokratskimi ukrepi (predvsem omejevanje, kontroliranje porabe socialnih pomoči). Pogosto so socialnim službam očitali sovražen in nespoštljiv odnos. Po drugi strani pa so socialne delavke pogosto Rome krivile za obstoječi položaj in s tem lastno odgovornost prelagale nanje. Problematiziranje romskega načina življenja in Romov kot celotne skupine je bilo eno od vodilnih prepričanj v preteklem obdobju socialnega dela. Romi so bili ne le tisti, ki so imeli probleme, zato jih je bilo potrebno reševati, temveč so bili definirani kot družbena skupina, ki je sama po sebi problem. Eden od načinov, kako socialne službe prispevajo k dehumanizaciji in vzdrževanju socialne izključenosti Romov, je tudi v minimaliziranju njihovih potreb. Kar Romi izražajo kot potrebo, socialne službe pogosto banalizirajo in njihove potrebe razumejo kot želje ali nerealna pričakovanja. Razlika med občutenimi in normativnimi potrebami Romov je očitna. Razlike med izraženimi in normativnimi potrebami Romov kažejo na to, da socialne službe ne poznajo Romov tako dobro, kot same trdijo oziroma mislijo, da jih poznajo. S tem socialne službe prispevajo k obstoječemu stanju socialne izključenosti Romov. Posledično Romi, uporabniki socialnih služb, dojemajo socialne službe kot kontrolne, represivne ustanove, jim ne zaupajo ali pa po podporo sploh ne prihajajo.

Vendar pa tudi socialne delavke in socialni delavci, ki večino svojega delovnega časa namenijo administrativnemu socialnemu delu, pogosto čutijo nemoč. Občutek imajo, da delajo zgolj po upravnem postopku, ne pa tudi v skladu z veščinami socialnega dela. Občutki nemoči so še posebej prisotni v primerih, ko se soočajo s kompleksnimi življenjskimi situacijami uporabnikov, z njihovo večdimenzionalno socialno izključenostjo in prikrajšanostjo, sami pa imajo omejene finančne vire za zagotavljanje osnovnega preživetja. Poleg tega se socialni delavci in socialne delavke, ki delajo z Romi, tudi sami soočajo z izrazito nenaklonjenostjo lokalnega okolja do Romov. Pogosto imajo izkušnjo in občutek, da so v boju pri zagotavljanju večje socialne vključenosti Romov sami in zato nemočni.

Eden od institucionalnih rasizmov v socialnem delu se kaže tudi v odsotnosti koncepta rasizma in etničnosti v »starem« izobraževalnem programu za socialno delo. Šola za socialno

delo, ki je bila ustanovljena leta 1955, je v dobrih petdesetih letih naredila malo, da bi se soočila z razmerji etničnosti v teoriji in praksi. Odsotnost etničnih diskurzov se je kazala v študijski literaturi, izboru tem za diplomske naloge in tudi na predavanjih. Izobraževalni sistem za socialno delo v preteklosti ni izpostavljal tem o etničnosti, tako pa so študenti pridobili znanje za delo v »etnično čisti« družbi. Tako je tudi Šola za socialno delo oblikovala poklicno ideologijo, ki je prispevala k rasističnim odnosom do pripadnikov etničnih skupin. Učinki odsotnosti etničnih diskurzov v »starem« izobraževalnem programu so se kazali v praksi socialnega dela z Romi. Poklicna ideologija stroke je temeljila predvsem na ponotranjenih stereotipih in nereflimiranih osebnih vrednotah socialnih delavk in socialnih delavcev, na katere je vplivala tudi »romološka« literatura (Janko Spreizer 2002), saj druge niti ni bilo. Raziskave starejšega datuma (Majerle 1965; Lebar 1977; Žitek 1978; Žičkar 1979; Golobič 1987 idr.) so pokazale na rasistične podobe, ki so jih v 60., 70., 80. letih 20. stoletja ustvarjale socialne službe. Pogosto je šlo za nezavedne procese, kot so naturalizacija in esencializem, redukcionizem in dogmatizem. Izhajajoč iz te pozicije so socialnodelovni ukrepi temeljili na univerzalizmu, naturaliziranih podobah, nerealnih pričakovanjih, viktimizaciji, politični korektnosti in legalistični drži, kar je tudi odsev aktualnih praks v socialnem delu z Romi.

Zgodovinska kontekstualizacija etničnosti v socialnem delu je razkrila, da njenega razvoja ne moremo ločiti od zunanjih političnih strukturnih procesov. Odsotnost etničnosti se je kazala v socialnem delu vse do začetka 80. let 20. stoletja, ko je tema postala potrebna zaradi masovnih migracij. Sprva se je kot potrebna pojavila v Veliki Britaniji, ZDA in Kanadi, ki veljajo za najbolj etnično raznolike države, imenovane tudi »imigrantske družbe« (Giddens 2005). Še večja in trajnejša odsotnost etničnih diskurzov pa je bila očitna v državah z nekdanjo komunistično/socialistično družbenopolitično ureditvijo (Stewart 1997; Zaviršek 2007), kar pomeni, da je na javni etnični diskurz vplival tudi politični sistem. Tudi v Sloveniji je vse do sredine 90. let 20. stoletja opaziti izrazito odsotnost etničnega diskurza v teoriji in praksi socialnega dela. Temu lahko pripišemo tri poglobitve razloge: zaradi kasnejšega razvoja socialnega dela v Sloveniji (medtem ko se je socialno delo v ZDA začelo razvijati že konec 19. stoletja, se v Sloveniji razvoj začne šele v 50. letih 20. stoletja), zaradi »ozkega« prostora v sistemu izobraževanja za socialno delo (37 let je v Sloveniji obstajal le dvoletni študij socialnega dela, ki je pozornost namenjal predvsem splošnim družboslovnim, pravnim in metodičnim predmetom, ki niso izpostavljali partikularnih tem) in tudi zaradi vpliva

univerzalistične socialistične ideologije. Poklicno ideologijo je v preteklosti v veliki meri zaznamoval socialistični sistem, za katerega je bila značilna odsotnost odkritih diskurzov o neenakostih, zatiranju, izključevanju in etničnosti. Veljala sta namreč Titovo načelo »bratstva in enotnosti« in ideologija o univerzalni enakosti, kategorija delavskega razreda pa je bila v obdobju socializma edina družbenopolitično sprejemljiva kategorija, ki je bila osnova za pripisovanje vseh ostalih socialnih razlik. Tako sta bila delavski razred in univerzalna skrb za medrazredne odnose poglavitna skrb socialne politike in socialnega dela.

Kljub zgodnjim začetkom opozarjanja na etnične posebnosti posameznikov, skupin in skupnosti (Richmond 1917) se koncept etničnosti v socialnem delu dolgo ni uveljavil. Etničnost je postala predmet družbenih razprav sprva v t.i. večkulturnih državah, kot so Velika Britanija, ZDA in Kanada, v 80. letih 20. stoletja, v času masovnih preseljevanj v večja industrijska mesta. V Sloveniji pa so se teme o etničnosti, neenakostih in izključevanju pojavile šele v 90. letih 20. stoletja, ko je prišlo do vojne v republikah nekdanje Jugoslavije in prihoda beguncev v Slovenijo. Kljub temu je minilo skoraj deset let, ko so teme postale del učnih načrtov »novega« izobraževalnega programa in tudi bolj zanimive za raziskovalce.

Etničnost v študiju socialnega dela v Sloveniji postaja vse bolj prepoznana sestavina socialnega dela, kar se odraža v vse večji vpetosti v izobraževalni program. Toda šele ko bo postala del vseh učnih načrtov in vsebin, bo možno preseči etnocentrično in univerzalistično usmeritev socialnega dela, ki je prevladovala v »starem« izobraževalnem programu in je pustila posledice tudi v praksi. Zato se je potrebno zavzemati za institucionalne spremembe in se v socialnem delu zavzemati za preseganje institucionalnih, kulturnih in osebnih rasizmov z namenom, da prekinemo zgodovinski molk in nevtralnno oz. pasivno držo do etničnih razlik in socialnega izključevanja. Za Fakulteto za socialno delo to pomeni: vpeljati koncept etničnosti v vse učne vsebine študija za socialno delo kot eno od temeljnih sestavin strokovnega socialnega dela, usposobiti predavatelje o etnično občutljivem socialnem delu in organizirati etnično občutljive učne baze za študente.

Poleg socialnega izključevanja tudi socialno vključevanje, ki je eno od temeljnih načel socialnega dela, poteka na treh ravneh. Osebni rasizmi se pogosto odražajo v jeziku oz. v načinu govora o pripadnikih etničnih skupin. Pogosto so diskurzi o Romih v socialnem delu prežeti s kulturnimi stereotipi, ki predstavljajo ponotranjen del posameznikove zavesti.

Preseganje in odpravljanje socialnega izključevanja na osebni ravni pomeni zavzemanje za etnično občutljivo prakso, ki temelji na antirasističnih načelih. To pa od socialnega delavca zahteva (poleg univerzalnih etičnih načel v socialnem delu, kot so individualizacija, sprejemanje, neoobsojajoč odnos, zaupnost, spoštovanje, empatija) uporabo občutljivega jezika. Etnično občutljiv jezik je jezik, ki je do pripadnikov etničnih skupin spoštljiv (ne žaljiv). Pomeni prilagojeno komunikacijo (uporabo vsakdanjih, razumljivih izrazov, uporabo materne jezika uporabnika, znanja znakovnega jezika, slikovitega materiala, ki omogoča lahko branje za ljudi, ki so nepismeni ali imajo učne težave, ipd.). Etnično občutljiv socialni delavec razume romski jezik ali omogoča prevajalca. Pomeni pa tudi prevajanje strokovnega jezika v vsakdanji jezik in izbiranje preprostih besed, ki so Romom blizu (lokalni jezik). Na kulturni ravni socialni delavec presega socialno izključevanje Romov tako, da vpliva na preseganje družbenih stereotipov (npr. izvajanje delavnic strpnosti med osnovnošolci). Na institucionalni ravni pa je eno od prvih načel za preseganje socialne izključenosti Romov prepoznavanje ter razumevanje institucionalnih rasizmov in praks, ki ohranjajo obstoječe stanje. Podpora pri zaposlovanju in omogočanje zaposlovanja v socialni organizaciji je ena izmed antirasističnih dejavnosti, ki neposredno prispeva k odpravljanju institucionalnega rasizma (Dominelli 1988). Kjer je na CSD zaposlen pripadnik romske etnične skupine, institucija razvija etnično občutljivo prakso, ki se kaže predvsem v prisotnem romskem jeziku v odnosu z Romi, uporabniki storitev CSD (obvestila na oglasni deski v romščini, pomoč pri izpolnjevanju obrazcev za pridobitev določene storitve, prevajanje slovenščine v romščino ter obratno ipd.) in tudi v večji ozaveščenosti ostalih socialnih delavcev na CSD o »etnični realnosti« Romov. Nadaljnji izziv preseganju institucionalnih rasizmov, ki so predvsem posledica administrativnega socialnega dela in odsotnosti delovnega odnosa, se kaže v skupnostnem socialnem delu. Poglavitna vloga skupnostnega socialnega delavca se kaže v spodbujanju sprememb, kataliziranju ter usmerjanju med institucijami in skupnostjo. A tudi administrativno socialno delo lahko pripomore k socialnemu vključevanju, za kar pa je potrebna zavestna odločitev in strokovni okvir delovanja, tj. upoštevanje elementov delovnega odnosa (Čačinovič Vogrinčič 2005) ter ozaveščenost o etničnih (Devore, Schlesinger 1999) in antirasističnih načelih (Dominelli 1988; Thompson 1995, 2001, 2002).

Praksa socialnega dela mora torej prispevati k spreminjanju družbenega sistema, saj v nasprotnem primeru ohranja obstoječe stanje [*status quo*]. Thompson (1995, 2001, 2003) meni, da posamezen socialni delavec sicer ne more spremeniti zatirajočega sistema, vendar

lahko pomembno prispeva k rešitvi problema. Če to prepričanje ni del njegove strokovne etike, je socialni delavec »del problema, ne pa del rešitve« in s tem prispeva k vzdrževanju obstoječega stanja socialne izključenosti določenih družbenih skupin. Zato se bodo socialne delavke in socialni delavci v prihodnje morali ukvarjati z vprašanji, ki poleg osebne družbenopolitične angažiranosti, spodbujajo etnično občutljivost v socialnem delu: poznavanje in spoštovanje etničnih kultur, učinkovito podajanje informacij in zagotovljeno prevajanje, zaposlovanje pripadnikov etničnih skupin, prepoznavanje in razumevanje procesov etnične diskriminacije ter uresničevanje načel socialnega vključevanja in socialne pravičnosti.

13 ABSTRACT

From the start of the Second World War up until the end of the communist regime there were two dramatic attempts in Europe to “solve the Roma question” once and for all (Stewart 1997: 5). During the Second World War, around half a million Gypsies were exterminated by the Nazis with the aim of doing away with their supposedly anti-social way of life. During the communist regime a different campaign against the Roma was launched in Eastern Europe, namely their social and economic assimilation; yet its goal was the same – to exterminate the Gypsies and their Gypsy way of life – with only the way in which this was to be achieved being different. Today, the idea of the forced assimilation of the Roma has been abandoned by states; however, new, covert pressures have been created. In spite of a general finding that “in countries throughout the world the Roma society has seen great development” (Štrukelj 2004: 299), especially in the cultural domain (establishment of associations, networking among the Roma and maintenance of their traditions), numerous researches and everyday public discourses show the expanding discriminatory practices and social exclusion experienced by the Roma in their day-to-day lives in the form of negative social categorisation, marginalisation, invisibility, dehumanisation and accusations. Compared to the majority ethnic group the unequal position of the Romani ethnic group is reflected in their being excluded from economic and educational systems, local communities etc. In response to their social stigmatisation and discrimination, the Roma have developed certain ways of social behaviour such as the concealment of their Roma identity (changing their surnames, repression of the Roma language), conformist behaviour, feelings of inferiority, strategies of defensive behaviour (with which they try to neutralise negative feelings produced by negative relationships), while their poor living conditions, which are often handed down from generation to generation, are also reflected in their mental health, especially in women.

Although since gaining its independence, Slovenia has adopted some measures and initiatives in order to improve the Roma's position in the country, these were not implemented in practice due to a lack of political will. Support is often provided to the Roma without their active co-operation, and in a passive material form or involving the provision of passive services without them featuring as active participants (neither in the conception of relevant projects nor in their implementation or evaluation) (Minority Protection 2002; Urh 2006).

This reveals the paternal attitude of the state to the Roma and points to assimilation motives that form the basis of state programmes regarding the Roma. On the other hand, the Roma are being reproached for not being prepared to do more themselves to improve their own position. These two strategies have been mutually exclusive without bringing any of the desired results. Although the state recognises the multi-dimensional nature of the Roma's social exclusion, its strategies are carried out disconnectedly with 'the left hand not knowing what the right hand was doing' and are only seemingly "patching up" the Roma's bad position. The majority of the Roma in Slovenia live in social as well as material poverty. The needs they recognise are related to the lack of basic life necessities (running water, food, housing, employment), with their priority need being the arrangement of their material, existential position. The research showed that the needs of individual users of social services often remain unmet when social work practice is based on ethnic prejudice and racist responses.

Despite the plurality of theories used in social work, the dissertation's main focus is on one, namely anti-racist practice¹⁸⁹ (Dominelli 1988; Thompson 1995, 2001) grounded in the abolition of prejudice, the negative attitude and unequal treatment of people based on their ethnicity or "race". Social workers are expected to be sensitive to all kinds of discrimination, to engage in acting against them and to call attention to them. The recognition and understanding of exclusion and racisms, called "ethnic reality" by Devore and Schlesinger (1999), is the first and the key step towards anti-racist and ethnically sensitive social work (Dominelli 1988; Thompson 2001; Devore, Schlesinger 1999). Apart from anti-racist theory, the thesis also leans on modern ethnic theories. Following Frederik Barth's fundamental thought (Barth [1969] 1998) and Richard Jenkins' and Thomas H. Eriksen's works (Jenkins 1997; Eriksen 2002) which claim that ethnic identity is a product of interactions between groups, ethnicity is defined here as a form of group identification meaning that the Roma's ethnicity in relation to the non-Roma was created in public social discourses through categorisation processes or the attribution of characteristics to the Roma by which they are seemingly distinguished from the majority group.¹⁹⁰ These characteristics are frequently in

¹⁸⁹ Anti-racist and anti-repressive perspectives can often be found in literature and are often used alternatively as synonyms, while some authors understand them as separate (Darlymple, Burke 1995; Dominelli 2002a; Braye, Preston Shoot 2003; Thompson 2003). In this text they are used as synonyms.

¹⁹⁰ The existence of a group as such does not automatically imply its cultural difference. Rather the existence of an ethnic group implies the existence of ethnic relationships and attitudes which involve at least one other group. Thus with the identity formation depending on »those outside« in relation to »those inside« Jenkins 1997: 10), a minority group cannot be considered in itself without also considering the majority group.

binary opposition to socially desired and acceptable ones. The characteristics attributed to the Roma are mostly negative (laziness, lack of education, aggression, smaller intellectual abilities, and similar) (Okely 1994; Guy 1998; Erjavec *et al.* 2000; Minorities Protection - Zaščita manjšin 2001; Zaviršek 2001; Janko Spreizer 2002; Belton 2005).

The doctoral dissertation provides a critical analysis of the historical and current context of the social exclusion of the Roma. A three-dimensional analysis (Thompson 2001) of the social processes of their exclusion points to the personal, cultural and structural (institutional) exclusion of the Roma, and also reveals that social work is contributing to it. One of the dissertation's aims was to analyse examples of the Roma's social exclusion, specifically foregrounding their exclusion in social work. The analysis of this exclusion was demonstrated in a model of three-level analysis created by Neil Thompson (2001, 2003) which exposes personal, cultural and institutional levels. The dissertation's second aim was to define ethnically sensitive principles which may contribute to transcending the exclusion of the Roma in social work, and to enhancing their social inclusion.

The thesis is based on qualitative research. The major research method involved semi-structured interviews with social workers and so-called field workers who carry out services for the Roma within centres of social work across Slovenia. An observation of some social workers in their working place during their working hours in the office in social welfare institutions was also done. An extensive part of the research foregrounded the historical perspective of social work with the Roma, including interviews with social workers who worked in this area before 1991. The thesis also presents an analysis of ethnographic material created when we first entered the Roma community in 2002 and continuing to 2008, (interviews and group conversations with the Roma, observation through participation, analysis of newspaper articles on the Roma, and government programmes for improving the Roma's position etc.), and a review and analysis of a number of past and present undergraduate theses dealing with social work with the Roma in Slovenia. Our primary interest lay in the role and attitude of social workers towards the Roma. As repression and social exclusion are best understood by listening to the people who have actually experienced them, an important part of qualitative research included individual and group conversations with the Roma, especially those who are users of social services. The dissertation attempted to reveal social and political influences which contributed to ethnic insensitivity, including in

education for social work. One of the research questions referred to the integration of the ethnicity concept in the study of social work, and included the analysis of all accessible compulsory and optional study literature from 1955 to 1992¹⁹¹ (we looked for topics which were opening the ethnicity discourse in social work) and an Internet questionnaire for teachers at the Faculty of social work (on the integration of the concept of ethnicity in curricula of individual subjects).

The research was primarily focused on social work with Roma population. The key question was whether social work practice with Roma population differs with social work practice with any other social groups and if so in what way. However, the results pointed out to a larger professional dilemma present in many Slovenian social welfare services and not just among social workers who work with Roma. It showed to a conflicting position, a duality between two professional roles – support and control, which is mainly a result of a so called administrative crisis of welfare states (Culpitt 1992; Giddens 2000). Social policy is aiming to ensure minimal social protection of their citizens by certain benefits, services and programmes (Rus 1990). But despite ethical anti-discriminatory code and primary principle of social inclusion social workers often (unconsciously and undeliberately) produce or maintain social exclusion, which is evident in certain procedures carried out by social workers as neoliberal social policy requirements (legalism, administration).

Although obviously not being able to ignore the conditions given by the state (which finances social security services), social work, with its own scientific basis and its theory to substantiate social workers' actions (Stritih 1998: 167), is far from being a mere implementer of social policy. This dissertation called attention to the fact that the gap between the implementation of social policy (with social workers overburdened by administrative work) and the fundamental principles of social work (social inclusion) is a common ethical dilemma of social workers at centres for social work: a fact that contributes to the creation of negative effects in terms of social control within social work's relationship towards its users, with social workers who exert control often also creating inequalities. This state of being divided between the so-called double mandate is a paradoxical situation in social work which can

¹⁹¹ The first school for social work in Slovenia was founded in 1955. Up until 1992 it carried out post-secondary and extra-university higher education curricula, up until the introduction of the university higher education programme in 1992, with another important milestone being the foundation of the new, independent state of the Republic of Slovenia formed in 1991. After the adoption of the new Constitution the Roma were recognised as the ethnic community which were given a special status by the law.

aggravate an individual user's position and increase or even create their social exclusion. The profession which is on one hand struggling against social exclusion and decreasing it is, on the other, finding itself maintaining it with certain procedures, or even creating new exclusions. The inefficiency of social policy is also demonstrated in the ratio between costs, that is the funding levels the social states actually allocates to the social security of those Roma who cannot support themselves, and the results of social work. The allocation of state social assistance and implementation of other social care measures by social services do not suffice to do away with the Roma's social exclusion which continues generation after generation. Although social services are often the Roma's only advocates, protectors and "active listeners", they cannot abolish or reach beyond their social exclusion merely through charity-based interventions. On the contrary, instead of solving their situation of exclusion, often this social aspect actually largely creates and keeps their dependence on the state's social assistance.

In this regard, Roma do not present a certain »special problem« in social work (as are they often defined in public and also professional discourses) but are merely. Similar dilemmas also occur in social work with other social groups, in all areas of social work practice. But since Roma are one of the most socially excluded groups and therefore one of the most frequent users of social services, they are also the most explicit indicator of social work crisis in Slovenia. In one way, social work practice is often value based where personal value base of social workers dominates the cultural value base of a certain minority. And on the other hand, social workers alone can not just simply erase multidimensional social exclusion of Roma population. In social work practice this means that social work with Roma is often perceived as unsuccessful and unefficient.

Traditional social work principles are still present in social work practice in Slovenia. Social workers who work with Roma population are also full of prejudices, which influence their practice. This reflects in three types of routinized practice with Roma population: marginalized practice with Roma, conditioning and controlling the right to certain social benefits of Roma and in racist discourses of social workers.

Covert institutional racism reveals itself in the institutional marginalisation of social work with the Roma. At most centres of social work an unwritten rule is applied that the social

worker “who is last employed gets to work with the Roma”, which also used to be typical of the practice of social work with the Roma in the past. Their institutional marginalisation is also reflected in the profession's negative attitude to social work with the Roma. Experts prefer users who are the least problematic and the easiest to work with. The Roma are a group which faces multi-layered exclusion which is often handed down from generation to generation. On top of that, social workers are often burdened by cultural stereotypes about the Roma as being “dangerous”, “aggressive”, “conflictive” clients. Together with the Roma stigmatisation is also attached to the very social workers working with them.

Another case of institutional racism in social work is seen in the conditioning and control of the Roma’s right to receive financial social assistance. In social work's relationship with the Roma this conditioning is reflected in the “everyday practice” of making contracts on the active participation of the Roma for solving their social problems. But this is highly problematic practice since the equal right to social assistance is omitted. Social security act does not contain any reference to any kind of conditions for claimants (except low financial status) in order to be entitled to this right. However, these contracts oblige the Roma to take care of their children, regularly send them to school, regularly participate in organised classes or activities for adults which, as believed by social work centres, contribute to an improvement of the Roma's social status (literacy, education etc.), to actively seek employment, take care for their living by doing odd jobs and environmental work. When not obeying these conditions most social workers usually reduce or cancel financial social assistance.

The last example of institutionalized racism in social work with Roma, which is also common, is seen in racist discourse of social workers who work with Roma population. Racist discourse about Roma is a common and frequent characteristic of dialogues and public discourses on cultural as well as on professional (personal) level. Rather than professional knowledge, public opinions are seen as a powerful force in social work practice with Roma. Most frequent associations about Roma, exposed by social workers, still represent a traditional “typical” Roma: smoke, aggression, horses, poverty, roma setting, naked children, unemployment, and laziness etc. Racist discourses of social workers about Roma are seen in explicit and direct hate speech (*Roma are blackmailing social services and the state to receive*

more than others. But anyway, they already receive much more than non-Roma!) and in attributing racist “natural” deviant characteristics of Roma (Roma smell!) etc.

Social work appears to be an “ideal” profession to contribute to the abolition of inequalities and discrimination. However, the relationships between social workers who are members of the majority population, and the Roma, who face discrimination, are often unsuccessful. This relationship was described by many Roma as a “paper” relationship using bureaucratic measures to solve their situation (especially by imposing limits and control over the use of social assistance). They reproached the social services for having a hostile and disrespectful relationship towards them. On the other hand, the Roma have often been blamed by social workers for being responsible for their own situation which, however, means putting social workers' responsibility on to the Roma's shoulders. In the past, the problematisation of the Romani way of life and the Roma as a group was one of the leading beliefs in social work, that is the Roma were not only considered people with problems in need of a solution, but also a social group which is a problem in itself. Another contributor to dehumanisation and the maintenance of their social exclusion is the belittling of their needs by social services. What the Roma express as their need often gets banalised by social services and is merely understood as desires or unrealistic expectations, which creates a marked difference between felt (expressed) and normative needs, revealing in turn that social services do not know the Roma as well as they think or claim they do. As a result, the Roma who are users of social services see them as controlling, repressive institutions which they do not trust or do not turn to for support.

Also social workers often feel disempowered. Most of their working time is dedicated to administrative, bureaucratic social work. They often feel they do not actually do “real” social work. Feelings of disempowerment are strong especially in cases when social workers face multidimensional, complex situations of Roma exclusion and oppression. They themselves also often face negative attitudes from other local institutions that are not willing to recognize and combat Roma exclusion and institutional oppression. Therefore, social workers often feel powerless to challenge Roma social exclusion by themselves. On the other hand, they often even do not know how to act in an ethnically sensitive way. One reason for that is

undoubtedly the absence of ethnic discourse in social work curricula in the “old” educational program for social work.

Another form of institutional racism in social work is also the absence of a critical consideration of the concepts of racism and ethnicity in the “old” study curriculum for social work. Over 50 years the School for Social Workers, founded in 1955, did little to address ethnicity relations in theory and practice. Ethnic discourses have been absent in both study literature and in the selection of topics for undergraduate theses, as well as at lectures. In the past, the social work education system did not foreground ethnic topics, which resulted in students acquiring knowledge on a supposedly “ethnically pure” society. Thus, the School for Social Workers has contributed to the formation of a professional ideology which involved a racist attitude to members of minority ethnic groups. In turn, the effects of the absence of ethnic discourses in “the old” education programme was also reflected in the practice of social work with the Roma. The field's professional ideology was largely based on social workers' internalised stereotypes and non-reflected personal values, which in the absence of any other literature were influenced by the “Romologic” literature (Janko Spreizer 2002). Past research (Majerle 1965; Lebar 1977; Žitek 1978; Žičkar 1979; Golobič 1987 and others) shows racist images created by social services throughout the 1960s, 1970s and 1980s. Often these were subconscious processes such as naturalisation, essentialism, reductionism, and dogmatism. Starting from this position, social work measures were based on universalism, naturalised images, unrealistic expectations (that the Roma will be able to improve their position on their own, it is their own fault etc.), victimisation, political correctness and a legalist attitude, which are also reflected in the present practices of social work with the Roma.

The historical contextualisation of ethnicity in social work revealed that its development cannot be separated from outer political structural processes. The absence of ethnicity in social work in general was evident up until the 1980s when the theme became more explicit because of massive migrations. It first appeared in Great Britain, USA and Canada, which are recognized as the most multiethnic countries, also known as “immigrant societies” (Giddens 2005). Even more absent public debates about ethnicity were characteristic of former countries with communist/socialist regimes (Stewart 1997; Zaviršek 2007). Also in Slovenia, that was a part of Yugoslavia with communist leadership until late 1980s, the absence of ethnically sensitive discourse in social work was evident. This can be linked to three main

possible reasons. First, social work in Slovenia developed later than in other countries (since social work in USA started to develop in late 19. century, it appeared only 50 years later in Slovenia). Second, for the “narrow” space in the educational system of social work in Slovenia (for 37 years the school for social work implemented only 2-years study for social workers, where general humanistic and social subjects, which have not explicitly focused on particularities, were in focus). Third, for the influence of universalist socialist ideology. Namely, in the past, professional ideology was largely marked by the socialist political regime where characteristically there was no room for an open discourse on inequality, oppression, exclusion and ethnicity. Tito's principle of “brotherhood and unity” and ideologically tinged supposed universal equality of nations in Yugoslavia was the highest ideological principle of former federal state. In the socialist period, the working class category was the only socially and politically acceptable category which formed the basis for the attribution of all other social differences. Thus, the working class along with universal care for inter-class relationships was the biggest concern of social policy and social work.

Despite the early beginnings of calling attention to the ethnic specificities of individuals, groups and communities in social work (Richmond 1917), it took a long time for the concept of ethnicity to become asserted in social work profession. Ethnicity first became the subject of social discussions in the 1980s in so-called multicultural states, such as the Great Britain, the United States and Canada, in the period of migrations to large industrial cities. In Slovenia the topics of ethnicity, inequalities and exclusion were not raised until the 1990s when they were exposed by the war in the republics of former Yugoslavia and by the arrival of refugees in Slovenia, but it took almost ten years for them to become part of the curricula of the “new” education programme, and also more attractive to researchers.

Recently, ethnicity in social work has been increasingly becoming a recognisable constituent of social work which is shown in its growing integration in the education programme in social work. However, the ethnocentric and universalist orientation that dominated the “old” curriculum and influenced the practice of social work will only be transcended when it becomes part of all curricula and study contents. In order to break this historical silence and the neutral or passive attitude to ethnic differences and social exclusion it is necessary to fight for institutional changes in social work and the transcendence of institutional, cultural and personal racisms. Therefore, processes should be created which call attention to racist

practice, fight for anti-racist approaches, promote public discourses on repression, inequalities, racisms, and look for opportunities to lead inter-institutional ethnic dialogue.

Similar to social exclusion in general, social inclusion in social work also occurs at three levels. Personal racisms are often expressed in language or in the way social workers speak about members of ethnic groups. Often, discourses on the Roma in social work are filled with cultural stereotypes which individuals have internalised. To try to transcend and abolish social exclusion at the personal level means to fight for ethnically sensitive practice based on anti-racist principles. Apart from observing universal ethical principles in social work (such as individualisation, acceptance, a non-judgmental attitude, care for confidentiality, respect, empathy) the social worker is thus also required to use sensitive language. Ethnically sensitive language is language which allows the expression of respect towards ethnic groups (instead of being insulting). Accordingly, communication should be adapted in terms of the use of everyday, easily understandable expressions, use of the users' mother tongue, use of picture materials to enable understanding by the illiterate or those who have learning problems, and similar. The ethnically sensitive social worker should either understand the Roma language or provide a translator. It also means they should be able to translate professional language into everyday language and choose simple words which are closer to the Roma (the use of local language). At the cultural level, the social worker should transcend the social exclusion of the Roma by promoting the breaking of social stereotypes (*e.g.* by carrying out workshops on tolerance among primary school pupils). At the institutional level, one of the first principles to be observed in order to transcend the social exclusion of the Roma is the identification and understanding of institutional racisms and practices which help maintain the negative existing conditions. Support in employment and providing opportunities for employment in social work organisations are also some of the anti-racist activities which directly contribute to the abolition of institutional racism (Dominelli 1988). Centres of social work which employ a member of the Roma ethnic group tend to develop an ethnically more sensitive practice, which is mainly seen in the use of the Romani language within the working relationship with Romani users of social services (ensuring information on notice boards is in the Romani language, helping with filling out forms to obtain a certain service, translating Slovenian into Romani and vice versa, and similar), as well as raising awareness about the Roma's "ethnic reality" amongst other social workers. The second challenge of transcending institutional racisms which are mainly the result of excessive use of administrative social work and lack of

working relationship (Čačinović Vogrinčić 2005) lies in the promotion of community social work. A community social worker's most important role involves them being promoters of changes, acting as a catalysts and guides on users' paths between institutions and the community. Undoubtedly, by making conscious decisions combined with a professional action framework, *i.e.* a consideration of the elements of the working relationship (*ibid.*), raising awareness about ethnic (Devore, Schlesinger 1999) and anti-racist principles (Dominelli 1988; Thompson 1995, 2001, 2002), administrative social work can also contribute to social inclusion.

Social workers also need to take responsibilities in order to contribute to the change of social system. If not they are contributing to maintaining the existing status quo. Although, according to Thompson (1995, 2001, 2003), an individual social worker cannot change the repressive system they can significantly contribute to the creation of the solutions to this problem. If this belief is not part of their professional ethics, they are “part of the problem” – meaning they are contributing to maintenance of the existing social exclusion. Social and political engagement of social workers is one but not the only important characteristics of ethnic sensitive social workers. They will also have to ask themselves how to be more ethnic sensitive. This question demands attention to: understanding and respecting different cultures, ensuring efficient ethnic sensitive communication and a translator, employing members of ethnic background, recognizing and understanding ethnic discrimination, acting in respect of social inclusion and social justice.

PRILOGA 1

Vodilo za delno strukturiran intervju s socialnimi delavkami in socialnimi delavci, ki delajo z Romi na CSD

1. Kaj je po vaših izkušnjah socialno delo z Romi, v čem se socialno delo z Romi razlikuje od socialnega dela z drugimi družbenimi skupinami? V čem je socialno delo z Romi specifično?
2. Po čem se po vašem mnenju Romi razlikujejo od Neromov? Kakšne so vaše predstave o »tipičnih« Romih, romskem življenju?
3. Kako bi vi zagotovili boljši družbeni, socialni in ekonomski položaj Romov? Kaj bi po vašem bile prve tri stvari, ki bi se morale v občini spremeniti za večjo vključenost Romov? Kako kot socialna delavka prispevate k temu? Primeri dobre prakse.
4. Ali vaš CSD prepozna Rome (in druge etnične skupine) kot zatirano, prikrajšano, marginalizirano družbeno skupino? Ali obstaja na vašem CSD referat za Rome?
5. Kaj za vas pomeni etnično občutljivo socialno delo z Romi, kako razumete pojem etnične občutljivosti? Ali govorite, razumete romski jezik? Ali vaš CSD zagotavlja možnosti zaposlovanja pripadnikov etničnih skupin?
6. Katera znanja za etnično občutljivo socialno delo ste pridobili v času študija socialnega dela?
7. Kakšna je vaša vizija dela za naprej?

PRILOGA 2

Vodilo za delno strukturiran intervju s starejšimi socialnimi delavkami, ki so delale z Romi pred letom 1991

1. Se spominjate vašega prvega stika z Romi kot socialna delavka?
2. Kakšni družbeni problemi so bili aktualni v času vašega delovanja? Kakšna je bila takrat družbenopolitična ideologija do Romov?
3. Kaj je pomenilo delati socialno delo z Romi pred letom 1991? Kaj vam je pri delu z Romi najbolj ostalo v spominu?
4. Katerega leta ste zaključili študij socialnega dela? Ali so predavatelji omenjali Rome?

PRILOGA 3

Vodilo za delno strukturiran intervju s pripadniki romske skupnosti

1. Kako bi opisali vaš odnos s socialno delavko? Kako pristopa do vas, kaj vam reče, kako vas sprejme, ko pridete v pisarno?
2. Kakšni so razlogi za vaš obisk na CSD? V katerih primerih socialna delavka pride k vam na dom?
3. Kako vam socialna delavka pomaga, kaj naredi za vas?
4. Kaj še več pričakujete od socialne službe? Kako bi opisali dobrega socialnega delavca? Pri čem bi vam moral pomagati?
5. Katere so po vašem mnenju tri stvari, ki bi se morale spremeniti, da bi bili Romi v občini bolj vključeni ?

PRILOGA 4

Anketni vprašalnik za pedagoške delavce na Fakulteti za socialno delo

1. Splošni podatki:
 - a) Ženska/moški
 - b) Koliko let ste zaposleni na Fakulteti za socialno delo?
 - c) Kakšen je vaš akademski status: profesor, predavatelj, asistent?

2. Kako ocenjujete pomembnost koncepta etničnosti v socialnem delu? Kratka obrazložitev!
 - a) ni pomemben
 - b) pomemben
 - c) zelo pomemben

3. Vpetost koncepta etničnosti v učne načrte na Fakulteti za socialno delo:
 - a) Ali menite, da je etničnost v zadostni meri vpeta v učne načrte v izobraževanju za socialno delo?
 - b) Ali vi pri svojem predmetu/predmetih izpostavljate etničnost? Na kakšen način, v povezavi s katerimi temami? Primer.

4. Ali te v času vašega dela na Fakulteti za socialno delo izvedli kakšno raziskavo, ki se je nanašala na vprašanje etničnosti? Navedite prosim naziv in letnico raziskave!
Komentar.

5. Ali menite, da je razlika med »starim« (od leta 1955 do leta 1990) in »novim« (od leta 1991 do leta 2008) izobraževalnim programom za socialno delo v odnosu do etničnosti? Se je po vašem mnenju prej več govorilo o etničnosti kot sedaj ali manj?
Kje vidite razlog za to?

6. Ali menite, da so socialne delavke in socialni delavci v praksi v Sloveniji zadosti etnično občutljivi? Primer.
 - a) ne morem odgovoriti, ker nimam zadostnega vpogleda v prakso socialnega dela

- b) socialni delavci so etnično občutljivi
- c) socialni delavci niso zadosti etnično občutljivi